વૈરાગ્ય
ભાવના

ભગવાનશ્રીકુંદકુંદ-કહાનજૈન શાસ્ત્રમાળા, પુષ્પ—૧૬૧

વૈરાગ્ય-ભાવના

સ્વામીકાર્તિકેયાનુપ્રેક્ષા–ગાથા ૧ થી ૧૧૪

ઉપરનાં

પૂજ્ય ગુરુદેવ શ્રી કાનજીસ્વામીનાં પ્રવચનો

પ્રકાશક :

શ્રી દિગંબર જૈન સ્વાધ્યાયમંદિર ટ્રસ્ટ,

સોનગઢ

પ્રાપ્તિસ્થાન :
શ્રી દિગંબર જૈન સ્વાધ્યાયમંદિર ટ્રસ્ટ,
સોનગઢ–૩૬૪૨૫૦ (સૌરાષ્ટ્ર)

મૂલ્ય : સ્વાધ્યાય
પ્રત : ૧૨૫૦ : પ્રથમ આવૃત્તિ
વીર સંવત ૨૦૪૩ : સન ૧૯૮૭

મુદ્રક :
અજિત મુદ્રણાલય
એલ. ૮૦૨, જી. આઈ. ડી. સી., ચિત્રા, ભાવનગર–૩૬૪૦૦૪
ફોન : ઑફીસ : ૫૧૬૪, ઘર : ૨૪૩૭૪

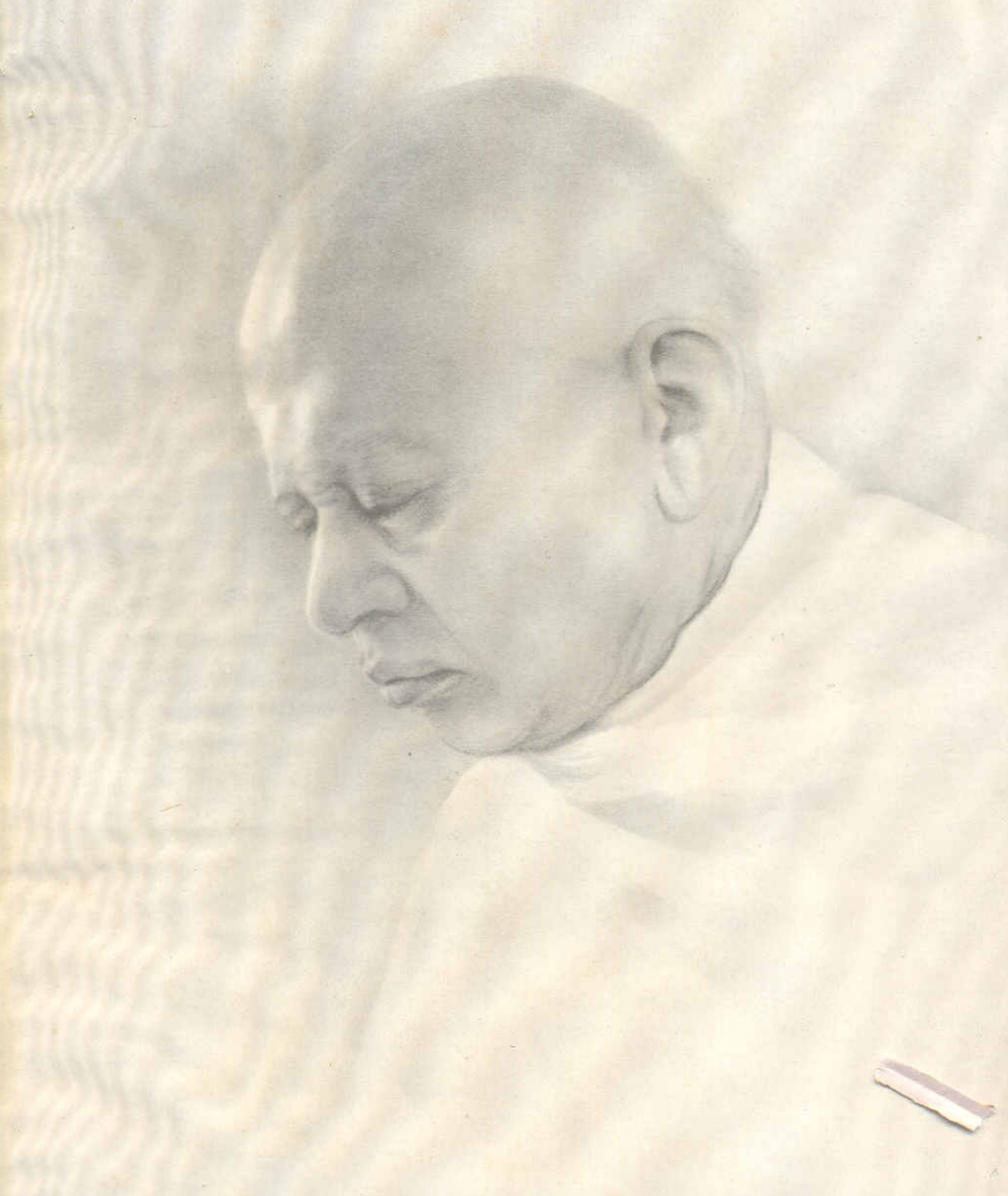

પરમોપકારી પૂજ્ય ગુરુદેવ શ્રી કાનજીસ્વામી

ૐ

नमः श्रीसद्गुरुदेवाय ।

* પ્રકાશકીય નિવેદન *

'વૈરાગ્યભાવના' નામના અધ્યાત્મતત્ત્વભરપૂર તેમ જ વૈરાગ્યરસભીના આ પુસ્તકમાં, સ્વાનુભવપ્રધાન અધ્યાત્મમાર્ગના સાતિશય પ્રભાવક પરમોપકારી પૂજ્ય સદ્ગુરુદેવ શ્રી કાનજીસ્વામીનાં 'સ્વામિકાર્તિકેયાનુપ્રેક્ષા', તથા 'અપૂર્વ અવસર એવો ક્યારે આવશે?' ઉપરનાં તત્ત્વરસગંભીર સરળ પ્રવચનોનું સંકલન પ્રસ્તુત કરવામાં આવ્યું છે. શુદ્ધાત્મજ્ઞાન-પ્રધાન-વૈરાગ્યરસપ્રેરક આ નૂતન પ્રકાશન આધ્યાત્મતત્ત્વ-જિજ્ઞાસુજગત સમક્ષ રજૂ કરતાં, પ્રકાશનસમિતિ કલ્યાણી ગુરુવાણીના પ્રસારની અતિશય પ્રસન્નતા અનુભવે છે.

અહો! કહાનગુરુદેવના અનુપમ ઉપકારનો મહિમા કઈ રીતે કથાય? તેઓશ્રીએ અંતરમાં સ્વાનુભવવિભૂષિત સમ્યક્ત્વસાધના પ્રગટ કરીને તથા ભગવાન શ્રી કુંદકુંદાચાર્યદેવ વગેરે દિગંબર જૈન સંતોનાં શાસ્ત્રોના ઊંડા મર્મ ખોલીને વર્ષો સુધી આધ્યાત્મવાણીની સરિતા વહાવી. ભવાન્તકારી તે અનુપમ વાણીના પ્રત્યક્ષ શ્રવણનો અમૂલ્ય લાભ હજારો સુપાત્ર શ્રોતાઓને તો મળ્યો જ, પણ સાથે સાથે જિજ્ઞાસુઓનાં મહાભાગ્યે તે અનુપમ વાણી 'ટેઈપ' માં સંઘરી લેવામાં આવી.

વીતરાગ દેવ-શાસ્ત્ર-ગુરુનો અનુપમ મહિમા બતાવનાર પ્રશમમૂર્તિ પૂજ્ય બહેનશ્રી ચંપાબેનની ગુરુભક્તિભીની છત્રછાયામાં, પૂજ્ય ગુરુદેવની સાધનાભૂમિ સોનગઢ વિષે, પૂર્વવત્ જે અનેક ધાર્મિક ગતિવિધિ ચાલે છે તેના અંગરૂપ સાહિત્યપ્રકાશનવિભાગ દ્વારા મૂળ શાસ્ત્રોનું તેમ જ 'ટેઈપ'-અવતીર્ણ ગુરુપ્રવચનોનાં પુસ્તકોનું પ્રકાશન કરવામાં આવે છે. આ 'વૈરાગ્ય-ભાવના' પુસ્તક તે પૈકીનું એક નવું પ્રકાશન છે.

'અપૂર્વ અવસર....' ઉપરનાં પ્રવચનો અનેક વાર છપાઈ ગયાં છે. 'સ્વામિકાર્તિકેયાનુપ્રેક્ષા' ઉપરનાં પ્રવચનો, સંસ્થા દ્વારા પ્રકાશિત થતા ગુજરાતી 'આત્મધર્મ' માસિકપત્રમાં જે છપાયાં છે તેમનું, સાથે 'અપૂર્વ અવસર....' નાં પ્રવચનો જોડીને, સંસ્થા દ્વારા હવે પુસ્તકાકારે પ્રકાશન કરવામાં આવે છે.

આ પુસ્તકના પ્રકાશનખાતે મુંબઈ નિવાસી શ્રી જગદીશચંદ્ર ચીમનલાલ મોદી તરફથી, તેમના સુપુત્ર સ્વ૦ શ્રી દિગીશની પુણ્ય સ્મૃતિ નિમિત્તે, ઉદારભાવે જે આર્થિક સહાય આપવામાં આવી છે તે બદલ તેમનો આભાર માનવામાં આવે છે.

'સ્વામિકાર્તિકેયાનુપ્રેક્ષા' ઉપરનાં પ્રવચનોનું સંકલન કરનાર 'આત્મધર્મ'ના સંપાદકનો તથા આ પ્રવચનપુસ્તકનું સુંદર મુદ્રણ કરી આપનાર 'સુમતિ પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ'નો પણ આભાર માનવામાં આવે છે.

અધ્યાત્મ જ્ઞાન-વૈરાગ્યની અસરકારક પ્રેરણાથી ભરપૂર એવી પૂજ્ય ગુરુદેવની આ પ્રવચનવાણીથી લાભાન્વિત થઈ મુમુક્ષુસમાજ મુક્તિના પંથમાં વિહરો—એ જ પ્રકાશન-પ્રસંગે મંગળ ભાવના.

શ્રાવણ વદ ૨, વિ. સં. ૨૦૪૩,
(પૂજ્ય બહેનશ્રી ચંપાબેન–૭૪ મી જન્મજયંતી)
તા. ૧૦–૮–૧૯૮૭

સાહિત્ય-પ્રકાશનસમિતિ,
શ્રી દિ. જૈન સ્વાધ્યાયમંદિર ટ્રસ્ટ,
સોનગઢ

—o—

અનુક્રમણિકા

ક્રમ	વિષય	ગાથા ક્રમાંક	પૃષ્ઠ	ક્રમ	વિષય	ગાથા ક્રમાંક	પૃષ્ઠ
૧	મંગલાચરણ	—	૧	૨૯		૩૫	૫૩
૨		૧	૫	૩૦		૩૬	૫૫
૩		૨–૩	૯	૩૧		૩૭–૩૮	૫૬
૪	૧. અધ્રુવ અનુપ્રેક્ષા	૪	૧૩	૩૨		૩૯	૫૭
૫		૫	૧૯	૩૩		૪૦–૪૧	૫૮
૬		૬	૨૨	૩૪		૪૨–૪૩	૫૯
૭		૭	૨૪	૩૫		૪૪–૪૫–૪૬	૬૦
૮		૮	૨૬	૩૬		૪૭	૬૧
૯		૯	૨૭	૩૭		૪૮	૬૩
૧૦		૧૦	૨૮	૩૮		૪૯	૬૪
૧૧		૧૧	૩૧	૩૯		૫૦	૬૭
૧૨		૧૨	૩૩	૪૦		૫૧	૬૮
૧૩		૧૩	૩૪	૪૧		૫૨	૭૧
૧૪		૧૪	૩૫	૪૨		૫૩	૭૨
૧૫		૧૫–૧૬	૩૬	૪૩		૫૪	૭૩
૧૬		૧૭–૧૮	૩૭	૪૪		૫૫	૭૪
૧૭		૧૯	૩૮	૪૫		૫૬	૭૫
૧૮		૨૦	૩૯	૪૬		૫૭	૭૯
૧૯		૨૧	૪૦	૪૭		૫૮	૮૦
૨૦		૨૨	૪૩	૪૮		૫૯	૮૫
૨૧	અશરણ અનુપ્રેક્ષા	૨૩–૨૪	૪૪	૪૯		૬૦	૮૬
૨૨		૨૫-૨૬	૪૫	૫૦		૬૧	૮૮
૨૩		૨૭	૪૬	૫૧		૬૨	૯૦
૨૪		૨૮	૪૭	૫૨		૬૩–૬૪–૬૫	૯૧
૨૫		૨૯–૩૦	૪૮	૫૩		૬૬	૯૩
૨૬		૩૧	૪૯	૫૪		૬૭	૯૪
૨૭	સંસાર અનુપ્રેક્ષા	૩૨-૩૩	૫૦	૫૫		૬૮	૯૫
૨૮		૩૪	૫૧	૫૬		૬૯	૯૬

ક્રમ	વિષય	ગાથા ક્રમાંક	પૃષ્ઠ	ક્રમ	વિષય	ગાથા ક્રમાંક	પૃષ્ઠ
૫૭		૭૦	૯૭	૭૬		૯૨	૧૧૭
૫૮		૭૧	૯૮	૭૭		૯૩	૧૧૮
૫૯		૭૨	૯૯	૭૮		૯૪	૧૧૯
૬૦		૭૩	૧૦૦	૭૯	સંવર અનુપ્રેક્ષા	૯૫	૧૨૦
૬૧	એકત્વ અનુપ્રેક્ષા	૭૪	૧૦૧	૮૦		૯૬	૧૨૨
૬૨		૭૫–૭૬	૧૦૨	૮૧		૯૭	૧૨૪
૬૩		૭૭	૧૦૩	૮૨		૯૮–૯૯	૧૨૫
૬૪		૭૮	૧૦૪	૮૩		૧૦૦	૧૨૮
૬૫		૭૯	૧૦૫	૮૪		૧૦૧	૧૨૯
૬૬	અન્યત્વ અનુપ્રેક્ષા	૮૦	૧૦૬	૮૫	નિર્જરા અનુપ્રેક્ષા	૧૦૨	૧૩૦
૬૭		૮૧–૮૨	૧૦૭	૮૬		૧૦૩–૧૦૪	૧૩૨
૬૮	અશુચિ અનુપ્રેક્ષા	૮૩	૧૦૯	૮૭		૧૦૫–૧૦૮	૧૩૩
૬૯		૮૪	૧૧૦	૮૮		૧૦૯	૧૩૬
૭૦		૮૫–૮૬	૧૧૧	૮૯		૧૧૦	૧૩૭
૭૧		૮૭	૧૧૨	૯૦		૧૧૧	૧૩૮
૭૨	આસ્રવાનુપ્રેક્ષા	૮૮	૧૧૩	૯૧		૧૧૨	૧૩૯
૭૩		૮૯	૧૧૪	૧૨		૧૧૩	૧૪૦
૭૪		૯૦	૧૧૫	૯૩		૧૧૪	૧૪૧
૭૫		૯૧	૧૧૬	૯૪	અપૂર્વ અવસર કાવ્ય પર પ્રવચનો		૧૮૨

વૈરાગ્ય ભાવના

શુદ્ધિપત્રક

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધિ	શુદ્ધિ
૨	૨૩	સુધર	સુધાર
૩	૧૭	।તાને	પોતાને
૩	૨૯	जनवी	जननीः
૬	૧૨	ધતિ	દ્યુતિ
૭	૧૩	પંચપરમેષ્ઠીન	પંચપરમેષ્ઠીની
૭	૨૫	।ળે	ગાળે
૯	૧૪	उद्दशतः	उद्देशतः
૧૧	૧	એક વે	એકલો છે
૧૨	૨૩	શ્રદ્ધ–જ્ઞાન	શ્રદ્ધા–જ્ઞાન
૧૯	૧	નિયથથી	નિયમથી
૨૧	૧૩	સંથોગ	સંયોગ
૨૧	૧૮	ધમર્માં	ધર્માં
૨૧	૨૨	અને	મને
૨૨	૪	तव घनवृन्दत	नवघनवृन्देन-
		सद्दशां	सद्दशं
૨૪	૪	तुरंगगजवरादयः	तुरंगगजरथावराद
૨૪	૧૭	ક્ષણુતંગુરત	ક્ષણુભંગુરતા
૩૦	૨૦	જ છે	જ ગયા છે.
૩૧	૧૧	રાચતા	રાચતી
૩૧	૨૭	નણી	નથી
૩૫	૨૦	वंस्थापयति	संस्थापयति
૩૬	૧૦	आपि	अपि
૩૭	૯	पद्धिभिः	बुद्धिभिः
૩૭	૧૦	तंत्रपि	तमपि
૩૭	૨૧	ઉપારો	ઉપાયો
૩૮	૪	सतूयते	स्तूयते
૩૯	૨૦	लोकेभयः	लोकेभ्यः
		धर्मयुक्तोभ्यः	धर्मयुक्तेभ्यः
૪૧	૧૮	આવ્યા રહે	આવ્યા વિના રહે
૪૨	૧૯	ક્રોધ	ક્રોધ
૪૨	૨૧	વાસુદે–	વાસુદેવ
૪૩	૨૫	દીક્ષા પહેલાં	દીક્ષા લીધા પહેલાં
૪૬	૧	ચા કોર	ચારેકોર
૪૮	૨	भाग	भोग
૪૮	૧૩	संवस्व	सेवस्व
૪૮	૧૪	संसारताम्	संसरताम्
૪૯	૯	બહારમી	બહારની
૪૯	૧૪	तीव्रकषाय-	तीव्रकषाया-
		विष्टः	विष्टः
૪૯	૧૬	તીવ્રકષાય મુક્ત	તીવ્રકષાયયુક્ત
૫૨	૨૯	કુબુર્દ્ધિ	કુબુદ્ધિ
૫૮	૨૫	दुण्ट	दुष्ट
૫૯	૨૧	उदरहुताशं	उदरहुताशैः
૬૦	૧૫	अङ्गा	अङ्ग
૬૨	૧૦	નુણ્ય	પુણ્ય
૭૨	૩	दुष्टकलयत्रं	दुष्टकलत्रं
૭૨	૪	अरिरामबन्धुः	अरिसमबन्धुः
૭૫	૧૪	इरेश्वरः	ईश्वरः
૮૩	૧૦	યયું	થયું
૮૩	૧૪	દષ્ઠિ દાખીને	દષ્ટિ રાખીને
૮૩	૩૦	દષ્ઠિ	દષ્ટિ
૮૫	૧૫	महद्धिनां	महर्द्धिनां
૮૮	૨૬	પરમા	પરમાં
૯૨	૧૭	વસંતતિલક	વસંતતિલકા
૯૬	૬	જવ	જીવ
૯૬	૨૧	દસા	દસ
૯૮	૩	निनितैः	निमित्तैः
૯૮	૮	સાસા	સાચા
૯૮	૨૭	અનુભાગસ્થા	અનુભાનુસ્થાન
૧૦૧	૧૧	गृह्णाणाति	गृह्णाति
૧૦૨	૧	तध्यति	तप्यति
૧૦૨	૨	सहित	सहति
૧૦૨	૧૪	भृतक्ति	भुनक्ति
૧૦૪	૩	भवेत	भवेत्
૧૦૪	૧૧	દેલલોક	દેવલોક
૧૦૭	૧૨	स्यति	रज्यति

વૈરાગ્ય-ભાવના

[શ્રી સ્વામી કાર્તિકેયાનુપ્રેક્ષા ઉપર પરમ પૂજ્ય ગુરુદેવશ્રીના પ્રવચનો]

હવે આ સ્વામી કાર્તિકેય મુનિરાજે રચેલ દ્વાદશાનુપ્રેક્ષાનું વાંચન શરૂ થાય છે. શ્રી કાર્તિકેય સ્વામી જંગલમાં વિચરતા મહાન દિગંબર સંત હતા. તેમણે આમાં વૈરાગ્યની બાર ભાવનાનું અલૌકિક વર્ણન કર્યું છે. આ ગ્રંથ બે હજાર વર્ષ કરતાં પણ જૂનો છે. જેટલા તીર્થંકર ભગવંતો થાય તે બધાય તીર્થંકર ભગવંતોને વૈરાગ્ય થતાં દીક્ષા વખતે આ બાર વૈરાગ્ય ભાવનાઓનું ચિંતવન કરે છે એવો નિયમ છે. જેટલા તીર્થંકરો પૂર્વે થયા તેઓએ આવી ભાવનાઓ ભાવી હતી. વર્તમાનમાં સીમંધર પરમાત્મા વગેરે તીર્થંકરો બિરાજે છે તેઓએ પણ દીક્ષા પ્રસંગ પહેલાં આ વૈરાગ્ય ભાવનાઓ ભાવી હતી ને ભવિષ્યમાં શ્રેણિક રાજા વગેરે તીર્થંકરો થશે તેઓ પણ આવી ભાવનાઓ ભાવીને દીક્ષા લેશે. આ બાર ભાવનાઓ ખરેખર સમ્યગ્દષ્ટિ જીવની છે. સમ્યગ્દર્શન પૂર્વકની બાર ભાવનાઓનું આમાં અદ્‌ભુત વર્ણન છે. વૈરાગ્યનો અલૌકિક ગ્રંથ છે. અહો ! અમે તો કાયમી ચિદ્‌ઘન છીએ, બહારનું શરીર અમારું નથી. આમ ચિદાનંદ સ્વભાવના ભાનપૂર્વક અનિત્ય વગેરે બાર ભાવનાઓ હોય છે. શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીને આ શાસ્ત્ર ઘણું પ્રિય હતું.

જુઓ, બધાય તીર્થંકર ભગવંતો આ બાર ભાવનાઓ ભાવે છે. બાર અનુપ્રેક્ષા એટલે બાર ભાવનાનું વૈરાગ્ય-ચિંતવન. તેનું આમાં વર્ણન છે તેથી તેનું નામ "દ્વાદશઅનુપ્રેક્ષા" છે. પ્રથમ હિન્દી અર્થકાર મંગલાચરણ કરે છે:—

મંગલાચરણ

પ્રથમ ઋષભ જિન ધર્મકર સન્મતિ ચરમજિનેશ,
વિઘનહરણ મંગલ કરણ ભવતમ દુરિત દિનેશ.

જૈનધર્મ તો અનાદિનો છે. તીર્થંકરો અનાદિથી થતા આવે છે. અનાદિથી સુખના અર્થી આત્માઓ હતા. તેનો માર્ગ કહેનાર તીર્થંકરો અનાદિથી થતા આવે છે. જગતમાં મોક્ષમાર્ગ અને મોક્ષ અનાદિનો છે. પણ આ વર્તમાન ચોવીસીમાં શ્રી ઋષભદેવ ભગવાન પહેલાં તીર્થંકર થયા અને છેલ્લા શ્રી સન્મતિનાથ એટલે કે

મહાવીર પરમાત્મા થયા. જગતમાં પંચપરમેષ્ઠી અને જૈનધર્મ અનાદિથી છે પણ જે જીવ સમજે તેને પોતાના આત્મામાં ધર્મની નવી શરૂઆત થાય છે.

તીર્થંકર ભગવંતોએ કહેલાં ભાવને જે પોતાના આત્મામાં યાદ કરે છે તેને વિઘ્ન થતું નથી તેથી ભગવાન "વિઘ્ન હરનારા" છે અને મંગળ કરનારા છે. મંગળ એટલે પવિત્રતાને પમાડે અને મમકારને ગાળી નાખે એવો આત્માનો પવિત્ર ભાવ તે મંગળ છે ને તેમાં નિમિત્ત તરીકે તીર્થંકર ભગવંતો પણ મંગળ છે. વળી ભવરૂપી જે અંધકાર તેનો નાશ કરવામાં તે સૂર્ય સમાન છે. પણ કોને માટે? કે જે પોતામાં સમજીને અજ્ઞાન ટાળે તેને માટે ભગવાન સૂર્ય સમાન છે. આ રીતે પહેલાં માંગલિક તરીકે તીર્થંકર દેવની સ્તુતિ કરી છે. હવે જિનવાણીની સ્તુતિ કરે છે.

વાણી જિનમુખથી ખરી પડી ગણધરાધિપ કાન,
અક્ષર પદમય વિસ્તરી કરહિ સકલ કલ્યાણ.

શ્રી જિનમુખથી જે વાણી છૂટી તે ગણધરદેવે ઝીલી અને શાસ્ત્રની રચના કરી. તે વાણીનો ભાવ સમજે તો સકલ કલ્યાણનું કારણ છે તેથી વાણીને કલ્યાણકારી કહી છે.

હવે શ્રીગુરુને વંદન કરે છે.

ગુરુ ગણધર ગુણધર સકલ પ્રચુર પરંપર ઔર,
વ્રતતપધર તન નગનધર વંદો વૃષ શિરમોર.

શ્રી ગણધરદેવથી માંડીને ઘોખ પરંપરામાં જે વીતરાગી સંતો થયા તે બધા દિગંબર શરીરવાળા હતા ને વ્રત તપને ધારણ કરનારા હતા એવા સંતો ધર્મના મુગટમણિ છે. તેવા શ્રી ગુરુઓને વંદન કરું છું.

સ્વામી કાર્તિકેય મુનિ બારહ ભાવના ભાય,
કર્યો કથન વિસ્તારથી પ્રાકૃત છંદ બનાય;
સંસ્કૃત ટીકા તેહની કરી સુધર શુભચંદ્ર,
સુગમ દેશભાષામયી કરું નામ જયચંદ્ર;
ભણો ભણાવો ભવ્યજન યથાજ્ઞાન મનધાર,
કરો નિર્જરા કર્મની વાર વાર સુવિચાર.

આ શાસ્ત્ર સ્વામી કાર્તિકેયમુનિએ બનાવ્યું છે. ૪૮૭ મી ગાથામાં પોતે કહે છે કે—

जिणवयणभावणट्ठं सामिकुमारेण परमसद्धाए ।
रइया अणुवेक्खाओ चंचलमणरूंभणट्ठं च ।। ४८७ ।।

પોતાના ચિત્તની સ્થિરતા માટે આ વીતરાગી ભાવના પોતે ભાવી છે. પોતે કુમાર બ્રહ્મચારી છે તેથી ૪૮૯ મી ગાથામાં પંચ બાલ બ્રહ્મચારી તીર્થંકરોને વંદન કરશે.

મૂળ રચના કાર્તિકેયમુનિએ કરી છે. તેની સંસ્કૃત ટીકા શુભચંદ્રાચાર્યે કરી છે ને હિન્દી ભાષાંતર જયચંદ્રજી પંડિતે કર્યું છે. યથાર્થ ભાનપૂર્વક તેમાં કહેલી બાર ભાવનાનો વિચાર કરવો તે નિર્જરાનું કારણ છે.

એ પ્રમાણે દેવ-શાસ્ત્ર-ગુરુને નમસ્કારરૂપ મંગલાચરણપૂર્વક પ્રતિજ્ઞા કરી સ્વામી કાર્તિકેયાનુપ્રેક્ષા નામના ગ્રંથની દેશભાષામય વચનિકા કરીએ છીએ. ત્યાં સંસ્કૃત ટીકા અનુસાર મારી બુદ્ધિ પ્રમાણે ગાથાનો સંક્ષેપમાં અર્થ લખીશ તેમાં કોઈ ઠેકાણે ભૂલ હોય તો વિશેષ બુદ્ધિમાન સુધારી લેશો.

શ્રીમાન્ સ્વામી કાર્તિકેયાચાર્ય, પોતાના જ્ઞાન-વૈરાગ્યની વૃદ્ધિ થવી, નવીન શ્રોતાજનોને જ્ઞાન-વૈરાગ્ય ઉપજવો તથા વિશુદ્ધતા થવાથી પાપકર્મની નિર્જરા, પુણ્ય ઉપાર્જન, શિષ્ટાચારનું પાલન અને નિર્વિઘ્નપણે ગ્રંથની સમાપ્તિ ઇત્યાદિ અનેક ભલા ફળની ઇચ્છાપૂર્વક પોતાના ઇષ્ટદેવને નમસ્કારરૂપ મંગલપૂર્વક પ્રતિજ્ઞા કરી પ્રથમ ગાથાસૂત્ર કહે છે.

ાતાને જ્ઞાન-વૈરાગ્યની વૃદ્ધિ થાય, યથાર્થ જ્ઞાન હોય ત્યારે વૈરાગ્ય હોય જ. પોતાના જ્ઞાન-વૈરાગ્યની વૃદ્ધિ અર્થે તેમ જ નવીન જનોને વૈરાગ્ય ઉપજાવવા અર્થે આ શાસ્ત્ર રચ્યું છે. વળી આ શાસ્ત્રમાં કહેલી ભાવના વડે વિશુદ્ધતા થાય તે નિર્જરાનું કારણ છે, ને વચ્ચે શુભરાગ રહી જાય તે પુણ્યનું કારણ છે. વળી શાસ્ત્રમાં મંગલાચરણ કરવાનો શિષ્ટાચાર છે તેથી અહીં કહે છે.

૧૪૦૦૦ મુનિઓના મુગટ એવા શ્રી ગૌતમ ગણધરદેવ પણ માંગલિક તરીકે નમસ્કારમંત્ર બોલે ત્યારે પંચપરમેષ્ઠીને નમસ્કાર કરે છે કે :—

णमो अरिहंताणं णमो सिद्धाणं णमो आयरियाणं ।
णमो उवज्झायाणं णमो लोए सव्वसाहूणं ।।

આવો શિષ્ટાચાર છે. તે શિષ્ટાચારના પાલન અર્થે આ શાસ્ત્રમાં માંગલિક કરે છે. તેમ જ નિર્વિઘ્નપણે શાસ્ત્રની સમાપ્તિ થાય તે અર્થે માંગલિક કર્યું છે.

त्रिभुवनतिलकं देवं वंदित्वा त्रिभुवनेन्द्रंपरिपूज्यम् ।
वक्ष्ये अनुप्रेक्षाः भविकजनानंदजननी ।। १ ।।

અર્થ :—ત્રણ ભુવનના તિલક અને ત્રણ ભુવનના ઇન્દ્રોથી પૂજ્ય એવા દેવને હું નમસ્કાર કરી ભવ્યજીવોને આનંદની ઉપજાવવાવાળી અનુપ્રેક્ષા કહીશ. ૧.

શ્રી સર્વજ્ઞ પરમાત્મા ત્રણ ભુવનના તિલક છે ને ત્રણ ભુવનના ઈન્દ્રોથી પૂજ્ય છે. આવા સર્વજ્ઞ દેવને નમસ્કાર કરીને હું બાર વૈરાગ્ય ભાવનાઓનું વર્ણન કરું છું. કેવી છે આ ભાવનાઓ? ભવ્ય જીવોને આનંદ ઉપજાવનારી છે. અંતરમાં સમ્યગ્દર્શનપૂર્વક ચિદાનંદ સ્વભાવના અવલંબને આવી બાર ભાવનાઓ ભાવવી તે વીતરાગી આનંદની ઉપજાવનારી છે. વચ્ચે શુભરાગથી પુણ્ય બંધાય તેની મુખ્યતા નથી. બાર ભાવનાઓને આનંદની ઉપજાવનારી કહીને માંગલિક કર્યું છે.

—o—

પ્રભુ તારી ને રાગની વચ્ચે સાંધ છે, ભેદ છે. રાગ ને આત્મા બે એક નથી પણ સદાય ભિન્ન છે. પથ્થરની ખાણમાં ઉપર નીચેના પથ્થર વચ્ચે ઝીણી રગ હોય છે. અહાહા! જુઓ તો ખરા કુદરતના નિયમમાં એ સળંગ પથ્થર વચ્ચે સાંધને–રગને કોણ કરવા ગયું હતું? પણ કુદરતી જ ઉપર નીચેના બે ભાગ વચ્ચે ઝીણી રગ હોય છે. ત્યાં દારૂ ભરીને સુરંગ ફોડતાં બે ભાગ જુદા પડી જાય છે. તેમ અહીં આત્મા અને રાગ વચ્ચે સાંધ છે, તિરાડ છે, બે ભાગ છે. દયા–દાન–વ્રતાદિ શુભરાગ દુઃખરૂપ છે ને ભગવાન આત્મા અતીન્દ્રિય આનંદ સ્વરૂપ છે. એ બન્ને ભિન્ન સ્વરૂપે હોવાથી જ્ઞાનરૂપી છીણી મારવાથી આત્મા ને રાગ બન્ને જુદા પડી જાય છે. આત્મા તે સુખરૂપ છે ને રાગ તે દુઃખરૂપ છે. બન્નેના સ્વરૂપ ભિન્ન છે. ભાવે પણ બન્ને ભિન્ન હોવાથી બેના ક્ષેત્ર ભિન્ન છે, તેથી વસ્તુ ભિન્ન છે. અહાહા! આવી વાતો વીતરાગ કેવળી શ્રુત કેવળી કેટલી સ્પષ્ટતા કરતા હશે? અહો! આ કાળે અહીં ભગવાનના વિરહ પડયા. o

—પૂજ્ય ગુરુદેવ

ગાથા—૧

त्रिभुवनतिलकं देवं वंदित्वा त्रिभुवनेन्द्रपरिपूज्यम् ।
वक्ष्ये अनुप्रेक्षाः भविकजनानंदजननी ॥ १ ॥

અર્થ—ત્રણ ભુવનના તિલક અને ત્રણ ભુવનના ઇન્દ્રોથી પૂજ્ય એવા દેવને હું નમસ્કાર કરી ભવ્યજીવોને આનંદ ઉપજાવવાવાળી અનુપ્રેક્ષા કહીશ.

આ પહેલી ગાથામાં મંગળ તરીકે શ્રી જિનેન્દ્રદેવને ઓળખીને તેમને વંદન કર્યું છે. કેવા દેવને નમસ્કાર કર્યો છે? કે જેઓ ત્રણ ભુવનના તિલક છે અને ત્રણ ભુવનના ઇન્દ્રોથી પૂજ્ય છે. આવા સર્વજ્ઞને નમસ્કાર કર્યા છે અને પ્રતિજ્ઞા કરી છે કે હું ભવ્ય જીવોને આનંદની ઉપજાવનારી બાર ભાવનાઓ કહીશ. ખરેખર સમ્યગ્દર્શન પછી જ ભાવનાઓ યથાર્થ હોય છે. આવી બાર ભાવના તે સંવરનું કારણ છે.

જુઓ, આ માંગલિકમાં એ વાત આવી ગઈ કે પહેલાં જ સર્વજ્ઞદેવને ઓળખવા જોઈએ અને કુદેવાદિનું વંદન-પૂજન છોડવું જોઈએ. કુદેવ વગેરેની માન્યતા કરવી તે મિથ્યાત્વ છે. ચાર પ્રકારના દેવો અને બીજા કલ્પિત દેવોથી અહીં જિનદેવને ભિન્ન બતાવવા માટે તેમને "त्रिभुवन तिलकं" કહ્યા છે. જિનદેવ તરીકે અરિહંત-સિદ્ધ-આચાર્ય-ઉપાધ્યાય ને સાધુ એ બધાને લેશે. પાંચે પરમેષ્ઠી ભગવંતો દેવ છે. તેમના સિવાય કુદેવાદિ કોઈ પૂજ્ય નથી.

ત્રણ ભુવનના તિલક તો ઇન્દ્રને પણ કહેવાય છે. તેનાથી સર્વજ્ઞને જુદા બતાવવા તેમને ત્રણ ભુવનના ઇન્દ્રોથી પૂજ્ય કહ્યા છે. આવા સર્વજ્ઞ દેવને નમસ્કાર કર્યા છે.

અહીં એમ જાણવું કે—એવું દેવપણું તો શ્રી અરિહંત, સિદ્ધ, આચાર્ય, ઉપાધ્યાય અને સાધુ એ પાંચ પરમેષ્ઠીમાં જ સંભવે છે. કેવા છે તે પંચ-પરમેષ્ઠી દેવો? તેનું વર્ણન કરે છે.

૧. પરમ સ્વાત્મજનિત આનંદસહિત ક્રીડા.

પરમ સ્વાત્મજનિત આનંદ સહિત ક્રીડા તેમને વર્તે છે. જડની ક્રિયાને તો તે પોતાની માનતા નથી. વિકારની ક્રિયામાં આનંદ માનતા નથી પણ આત્માના સ્વાભાવિક આનંદની ક્રીડા કરે છે. જુઓ! અરિહંત અને સિદ્ધ તો દેવ છે પણ આચાર્ય, ઉપાધ્યાય ને સાધુ તે પણ દેવ છે. કેવા સાધુ? કે જેમને આત્માના સ્વભાવ-જનિત આનંદસહિત ક્રિયા વર્તે છે. વ્યવહારથી લાભ માનતા નથી. દેહની ક્રિયાથી લાભ માને કે વ્યવહારના આશ્રયથી લાભ માને તો તેને સ્વાત્મજનિત આનંદની ક્રીડાનું ભાન નથી ને તે દેવ નથી.

૨. કર્મને જીતવારૂપ વિજિગીષા.

કર્મને જીતવારૂપ વિજિગીષા સહિત છે તેથી પંચપરમેષ્ઠી ભગવંતો દેવ છે. સિદ્ધ ભગવાને આઠ કર્મોને જીત્યા છે તેથી તેમને વિજિગીષા ક્રિયા છે અને તે દેવ છે. અરિહંતોએ ચાર કર્મોને જીત્યા છે તેથી તે પણ દેવ છે અને આચાર્ય–ઉપાધ્યાય–સાધુએ પણ આત્માના આનંદસ્વભાવના અવલંબે દર્શનમોહને તેમજ ત્રણ કષાયોને જીતી લીધા છે તેથી તેઓ પણ દેવ છે. આવી વિજિગીષા નામની ક્રિયા તેમને છે.

જુઓ, આ પંચપરમેષ્ઠી ભગવંતોની ક્રિયાનું વર્ણન છે. ભાવની લીનતામાં રહીને આનંદની અનુભવરૂપ ક્રીડા કરે છે ને કર્મને જીતવારૂપ વિજિગીષા છે. આવી ક્રિયા તેમને વર્તે છે, તેથી તેઓ દેવ છે. આવા દેવ વંદનીય છે. આ સિવાય બીજા કુદેવને વંદન કરવા જેવું નથી. પાંચે પરમેષ્ઠીને અહીં દેવ કહ્યા છે. આત્માના અનુભવનો આનંદ તેમને પ્રગટયો છે ને વિકારને જીતી કર્મનો નાશ કર્યો છે.

૩. સ્વાત્મજનિત જ્ઞાનપ્રકાશરૂપ દ્યુતિ.

વળી તેમને સ્વાત્મજનિત પ્રકાશરૂપ દ્યુતિ છે. અરિહંત અને સિદ્ધ ભગવંતોને કેવળજ્ઞાન પ્રકાશ અસંખ્ય પ્રદેશે પ્રગટયો છે ને આચાર્ય, ઉપાધ્યાય તથા સાધુને પણ આત્માના ચિદાનંદસ્વભાવના અંતર અવલંબને પ્રગટેલા સ્વાત્મજનિત પ્રકાશની જ વાત લીધી છે.

૪. સ્વસ્વરૂપની સ્તુતિ.

પંચપરમેષ્ઠી ભગવંતો સ્વસ્વરૂપની સ્તુતિની ક્રિયા કરે છે. પરની સ્તુતિનો ભાવ તો રાગ છે, પુણ્ય છે. પંચપરમેષ્ઠી ભગવંતો નિજસ્વરૂપમાં એકાગ્ર થઈને તેની જ સ્તુતિ કરે છે. સ્વસ્વરૂપનું જ અનુમોદન કરે છે, વચ્ચે રાગ–વ્યવહાર આવે તેનું અનુમોદન કરતા નથી. જે જીવ રાગની કે પરની સ્તુતિથી ધર્મ માને છે તે તો મૂઢ છે. અખંડ ચિદાનંદ સ્વરૂપની સ્તુતિ ને બહુમાન ચૂકીને એકલી પરની સ્તુતિમાં રોકાય તો તે પણ મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. તેવાને અહીં પરમેષ્ઠીમાં ગણ્યા નથી. અરિહંતોને અને સિદ્ધને તો સ્વસ્વરૂપની પૂર્ણ સ્તુતિ થઈ ગઈ છે ને આચાર્ય, ઉપાધ્યાય તથા સાધુ પણ વીતરાગ ભાવે સ્વસ્વરૂપની સ્તુતિ કરે છે. સમ્યગ્દર્શન વગર સ્વસ્વરૂપની સ્તુતિ હોય નહિ.

૫. સ્વસ્વરૂપમાં પરમ પ્રમોદ.

પંચપરમેષ્ઠીને સ્વસ્વરૂપમાં પરમ પ્રમોદ વર્તે છે. ધર્મીને પોતાના શુદ્ધ જ્ઞાનાનંદસ્વરૂપમાં જ પરમ પ્રમોદ અને ઉત્સાહ છે. બહારમાં માન–આબરૂનો પ્રમોદ

નથી. ઘણા પર જીવો સમજી જાય તેનો પ્રમોદ નથી પણ જ્ઞાનાનંદ વીતરાગી સ્વરૂપમાં જ તેમને પરમ ઉત્સાહ ભાવ વર્તે છે તેથી સ્વસ્વરૂપમાં જ પરમ પ્રમોદ છે. રાગમાં–નિમિત્તમાં કે વ્યવહારમાં તેમને પ્રમોદ કે ઉત્સાહ વર્તતો નથી. આવા પંચપરમેષ્ઠી છે.

૬. લોકાલોકને જાણવારૂપ જ્ઞાનની ગતિ

લોકાલોકમાં વ્યાપ્તિરૂપ ગતિ છે એટલે કે તેમનું જ્ઞાન લોકાલોકને જાણી લે છે. અરિહંત અને સિદ્ધ તો લોકાલોકને સાક્ષાત્ જાણે છે ને ભાવશ્રુતજ્ઞાનના બળે આચાર્ય, ઉપાધ્યાય ને સાધુ પણ લોકાલોકને જાણે છે. લોકાલોકના દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયનો પત્તો જેમના જ્ઞાનમાં આવી ગયો છે, એવી તેમના જ્ઞાનની ગતિ છે એટલે કે પરિણમન છે. અંદરમાં તેમને સમ્યગ્જ્ઞાનનો દીવડો ખીલી ગયો છે ને લોકાલોકના બધા ભાવોનો નિર્ણય કરવામાં જેમના જ્ઞાનની ગતિ પહોંચી વળે છે એવા સાધુ હોય ને એવા સાધુ –પરમેષ્ઠી તે વંદ્ય છે. આવા સાધુને ઓળખીને તેમને વંદન કરે તે ખરો સેવક છે.

૭. શુદ્ધ સ્વરૂપમાં પ્રવૃત્તિરૂપ કાંતિ

શુદ્ધ સ્વરૂપમાં પ્રવૃત્તિરૂપ કાંતિ છે. આવી પંચપરમેષ્ઠીની ક્રિયા છે. બહારની શરીરાદિની કાંતિ તો જડ છે. પણ ચૈતન્યપ્રકાશથી ઓપિત એવા શુદ્ધ સ્વરૂપમાં પ્રવૃત્તિ છે તે જ પંચપરમેષ્ઠીની કાંતિ છે.

આમ સાત પ્રકાર કહ્યા. તે દેવપણાની ઉત્કૃષ્ટ ક્રિયા છે. જેનામાં આવી ક્રિયા ન હોય તેને વીતરાગ શાસન ‘ દેવ ’ તરીકે સ્વીકારતું નથી. આત્માની ઉત્કૃષ્ટ પવિત્ર ક્રિયા અરિહંત અને સિદ્ધને પૂર્ણ છે ને આચાર્ય, ઉપાધ્યાય તથા સાધુઓને પણ તે અંશે હોય છે તેથી આવા પંચપરમેષ્ઠી ભગવંતો જ સર્વોત્કૃષ્ટ દેવ છે, તેઓ જ મંગલરૂપ છે, ને તેઓ જ નમસ્કાર કરવા યોગ્ય છે. આ સિવાય બીજા કોઈ ખરેખર દેવ નથી ને તે વંદ્ય નથી. પંચપરમેષ્ઠીને યથાર્થપણે ઓળખનારો સમ્યગ્દૃષ્ટિ જ હોય ને તેવા સમ્યગ્દૃષ્ટિને જ યથાર્થ બાર વૈરાગ્ય ભાવનાઓ હોય છે. કુદેવાદિને માને તેને યથાર્થ વૈરાગ્ય ભાવનાઓ હોતી નથી.

હવે ‘ મંગલ ’નો અર્થ કહે છે.

‘ मं ’ એટલે પાપ, તેને ‘ गल ’ એટલે ગાળે તથા ‘ मंग ’ એટલે સુખ તેને ‘ ल ’ એટલે લાતિ–દદાતિ અર્થાત્ આપે તેને ‘ મંગલ ’ કહીએ છીએ. એવા દેવને નમસ્કાર કરવાથી શુભ પરિણામ થાય છે અને તેનાથી પાપનો નાશ થાય છે–શાંતભાવરૂપ સુખ પ્રાપ્ત થાય છે.

આત્માનું ભાન કરીને તેનો આશ્રય કરતા પાપનો નાશ થઈ જાય છે. ખરેખર

તો આત્માના જે ભાવથી પવિત્રતા પ્રગટે ને પાપ ટળે એવો વીતરાગ ભાવ તે જ માંગલિક છે ને નિમિત્ત તરીકે આત્માની પવિત્રતા પામેલા પંચપરમેષ્ઠી ભગવંતો માંગલિક છે. પંચપરમેષ્ઠીને ઓળખીને તેમનું બહુમાન કરતાં પોતાને રાગ ટળીને શાંત પરિણામ થાય છે તેટલું સુખ પ્રાપ્ત થાય છે ને અશુભ ટળે છે.

એ અનુપ્રેક્ષાનો અર્થ કહે છે. આ શાસ્ત્રમાં બાર ભાવનાનું વર્ણન છે. આ અનિત્ય વગેરે બાર ભાવનાઓ તીર્થંકર ભગવંતો ભાવે છે. ગૃહસ્થાશ્રમમાં નિજાનંદી આત્માના ભાન પૂર્વક શરીરાદિની અનિત્યતાની ભાવના ભાવે છે. ધ્રુવ ચૈતન્યની દૃષ્ટિ પૂર્વકની ભાવનાઓનું જ આ વર્ણન છે. નિત્ય ધ્રુવ ચિદાનંદની દૃષ્ટિ વગરની અનિત્યભાવના યથાર્થ હોતી નથી. 'બધું ક્ષણિક છે' એવી એકલી અનિત્યભાવના બુદ્ધ વગેરેએ ભાવી છે તે તો અનિત્ય જાગરીકા છે. દેહાદિ અનિત્ય છે ને આત્મા ધ્રુવ નિત્ય છે–એમ જાણીને નિત્યસ્વભાવના આશ્રય પૂર્વકની ભાવનાનું આ વર્ણન છે.

અનુપ્રેક્ષાનો સામાન્ય અર્થ તો વારંવાર ચિંતવન કરવું એ છે. પણ ચિંતવન તો અનેક પ્રકારના છે અને તેને કરવાવાળા પણ અનેક છે તેથી એ સર્વને ભિન્ન દર્શાવવા માટે અહીં "भव्यजनानंदजननि" એવું વિશેષણ આપ્યું છે. તેનાથી જે ભવ્યજીવોને મોક્ષપ્રાપ્તિ નિકટ આવી હોય તેમને આનંદ ઉપજાવવાળી એવી અનુપ્રેક્ષા કહીશ.

ઘણા જીવો સંસારના વેપાર ધંધા વગેરેનું વારંવાર ચિંતવન કરે છે તેવી અનુપ્રેક્ષાની આ વાત નથી. તેમ જ બુદ્ધ વગેરેએ એકલી અનિત્યતાની જે ભાવના કરી છે તેવી પણ આ વાત નથી. પણ આ તો ધ્રુવ ચિદાનંદસ્વભાવના આશ્રયે ભવ્યજીવોને આત્માનો આનંદ દેનારી અનુપ્રેક્ષાઓનું વર્ણન છે. અભવ્ય જીવને તો આવી ભાવના હોતી નથી. અભવ્ય જીવો તેમ જ અનંત સંસારી ભવ્ય જીવો શાસ્ત્ર વાંચીને વિચાર કરે તેમાં શુભભાવ છે પણ ચિદાનંદ આત્માના ભાન વગર બાર ભાવના હોતી નથી. માટે કહ્યું કે આ નિકટ ભવ્ય જીવોને આનંદ ઉપજાવનારી ભાવનાઓ હું કહીશ. જેમના સંસારનો અંત નજીક આવી ગયો છે, જેને વિકારની રુચિ છૂટી ગઈ છે ને ચિદાનંદ સ્વભાવની રુચિ થઈ છે એવા ભવ્યજીવોને આ બાર વૈરાગ્ય ભાવનાઓ આનંદની ઉપજાવનારી છે. આનંદ તો આત્માના સ્વભાવના આશ્રયે છે. તે સ્વભાવના ભાન સહિત આ ભાવનાઓનું ચિંતવન ભવ્ય જીવોને આનંદજનક છે. આ યથાર્થ ભાવના કરનારો અનંત સંસારી ન હોય. જેને સ્વભાવના આશ્રયે સમ્યગ્દર્શન પૂર્વક આવી ભાવનાઓ પ્રગટી છે ને અલ્પકાળે પૂર્ણતા કરવાનો છે તેવા જીવોની જ અહીં વાત લીધી છે. સમ્યગ્દર્શન પામીને પાછા પડી જાય ને અનંત સંસારમાં રખડે એવા

જીવોની વાત અહીં લીધી નથી. માટે કહ્યું કે જેને મોક્ષ પ્રાપ્તિ થવાનું ટાણું નજીક આવી ગયું છે એવા ભવ્ય જીવોને આનંદદાયક બાર ભાવનાઓ કહીશ.

બીજું અહીં 'अनुप्रेक्षाः' એવું બહુવચનરૂપ પદ છે. ત્યાં અનુપ્રેક્ષા સામાન્ય ચિંતવન એક પ્રકારરૂપ છે. તોપણ (વિશેષ પણ તેના) અનેક પ્રકાર છે.

આ ભાવના સાંભળતા જ ભવ્યજીવોને મોક્ષમાર્ગમાં ઉત્સાહ ઉપજે છે.

જુઓ! મોક્ષમાર્ગનો જ ઉત્સાહ ઉપજાવવાની વાત કરી. પુણ્યમાં કે રાગમાં જેને ઉત્સાહ આવે તે જીવે ખરેખર આ ભાવનાઓ સાંભળી નથી.

* * *

ભાવનાઓ બાર પ્રકારની છે. તેમના નામ કહે છે તથા તે ભાવનાઓ ભાવવાની પ્રેરણા કરે છે:-

ગાથા : ૨–૩

अध्रुवं अशरणं भणिताः संसारः एकं अन्यत् अशुचित्वम् ।
आस्रव संवरनामा निर्जरा लोकानुप्रेक्षा ॥ २ ॥
इति ज्ञात्वा भावयत् दुर्लभधर्मानुप्रेक्षा नित्यं ।
मनोवचनकायशुद्धया एताः उद्दशतः भणिताः ॥ ३ ॥

અર્થ—હે ભવ્યાત્મન્! આટલા જ અનુપ્રેક્ષાના નામ જિનદેવ કહે તેને સમ્યક્ પ્રકારથી જાણીને મન–વચન-કાય શુદ્ધ કરી આગમ કહીશું તે પ્રમાણે તમે નિરંતર ભાવો (ચિંતવો). તે (નામ) કયા છે? અધ્રુવ, અશરણ, સંસાર, એકત્વ, અન્યત્વ, અશુચિત્વ, આસ્રવ, સંવર, નિર્જરા, લોક, બોધિદુર્લભ અને ધર્મ એ બાર છે.

જુઓ સદાય આ ભાવનાઓ જ ભાવવા જેવી છે. દુકાન–મકાન વગેરે બહારના પદાર્થોના કાર્યો તેના કાળે સ્વયં થાય છે. જીવ રાગ કરે પણ પરના કાર્યો તેને લીધે થતાં નથી તે પોતામાંથી રાગ ટાળીને વીતરાગતા પ્રગટ કરે તો તેથી કાંઈ જગતના કાર્ય અટકી જતાં નથી. તે તો તેનું જેમ થવાનું હોય તેમ થયા જ કરે છે. બીજો જીવ તેનું અભિમાન તથા રાગ કરે પણ પરમાં કાંઈ ન કરે અને તે અભિમાન તથા રાગ છોડતા તેનું પોતાનું કાર્ય સુધરી જાય પણ તેથી કાંઈ જગતનાં કાર્ય અટકી જતાં નથી. આમ જે ઓળખે તેને જ આ બાર ભાવનાઓ હોય છે. બાર ભાવનાઓ ભાવવી તેમાં મારું કાર્ય છે. બહારના કાર્યોમાં મારું કાર્ય નથી. આમ સમજીને પોતે-

પોતાના ચૈતન્યસ્વરૂપમાં ઉત્સાહ પ્રગટ કરીને આ બાર ભાવનાઓ વારંવાર ભાવવા જેવી છે.

જેને આત્માનું જ્ઞાનાનંદ નિત્યસ્વરૂપ દૃષ્ટિમાં આવ્યું છે તે જ જીવ ખરેખર આ અનિત્ય વગેરે બાર ભાવનાઓ ભાવી શકે છે. આત્માનું સ્વરૂપ સ્વ-પર પ્રકાશક ચૈતન્યમય છે, તેના ભાનપૂર્વકની આ ભાવનાઓ ધર્મીને હોય છે ને અજ્ઞાની જીવ સ્થિર ચિદાનંદને ભૂલીને શરીરાદિ પર સંયોગને સ્થિર રાખવા માગે છે પણ સંયોગો તો અસ્થિર છે-અધ્રુવ છે. અરે! પુણ્યની વૃત્તિ ઊઠે તે પણ અસ્થિર છે. જ્ઞાયકમૂર્તિ આત્મા સ્થિર રહેનારો છે તેની ભાવના છોડીને જે જીવ વિકારની ભાવના કરે છે તે જીવ મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. અહીં આત્માના ભાનપૂર્વકની વૈરાગ્ય ભાવનાઓનું વર્ણન છે. તે બાર ભાવના ટૂંકમાં કહે છે:-

૧. અધ્રુવભાવના એટલે કે અનિત્ય ભાવના:-ચિદાનંદ આત્મા નિત્ય છે ને તે સિવાય બધા સંયોગો ને પુણ્ય-પાપ અનિત્ય છે એવી ભાવના તે અનિત્યભાવના છે.

૨. અશરણ ભાવના:-ચિદાનંદ પરમ સ્વભાવ એ જ મારું શરણ છે એ સિવાય પરમાં ક્યાંય મારું શરણ નથી. આત્માનું શરણ જાણ્યું છે તે જ પરને અશરણપણે જાણીને અશરણ ભાવના ભાવે છે. અરિહંત ભગવાન વગેરેને શરણ કહેવા તે તો ઉપચારથી છે પણ અરિહંત ભગવાને કહ્યો તેવો પોતાનો સ્વભાવ તે જ પોતાને શરણ છે. એ સિવાય ક્ષણિકભાવો કે પરવસ્તુ કોઈ જીવને શરણ નથી. ચૈતન્યના શરણપૂર્વક યથાર્થ અશરણ ભાવના હોય છે. હું કોઈ પરવસ્તુને ગ્રહતો કે છોડતો નથી. આવા ભાનપૂર્વક ધ્રુવ શરણનું અવલંબન કરવું તેમાં જ ખરી અનિત્ય ભાવના અને અશરણ ભાવના છે.

જ્ઞાન સામર્થ્યમાં એકાગ્ર થવું તે જ ખરી ભાવના છે. આત્મા એક અને ભાવના બાર! એ ભાવના તે તો ભેદથી કથન છે. ત્યાં બાર ભાવનાના વિકલ્પની મુખ્યતા ન ગણતાં અંતરસ્વભાવમાં એકાગ્રતા થવી તે જ ખરી ભાવના છે. નિત્ય શરણરૂપ એવા ચૈતન્યના ભાન વિના "બધું અનિત્ય છે" એમ કહે તેને ખરેખર અનિત્ય ભાવના ન કહેવાય. ચૈતન્ય ભગવાન જ શરણભૂત છે, તેની ભાવનાથી સંવર થાય છે, એ સિવાય બીજું બધું અશરણ છે.

૩. પરિભ્રમણ તે સંસાર છે:—જીવે અજ્ઞાનભાવથી પૂર્વે અનંત ભવોમાં ભ્રમણ કર્યું છે. પૂર્વ ભવની માતા હોય તે જ બીજા ભવમાં સ્ત્રી થાય ઇત્યાદિ પ્રકારે અનંત ભવમાં ભ્રમણ કર્યું છે. ચૈતન્યસ્વભાવનું ભાન કરીને તેનું અવલંબન કરે તો ભવ ભ્રમણ ટળે.

૪. જ્યાં બીજું નથી તે એકત્વ છે:-મારો શુદ્ધ આત્મા એક છે. મારા શુદ્ધ આત્મા સિવાય બીજું કોઈ મારામાં નથી. દેહ, પુત્ર વગેરે કોઈ મારામાં નથી. પુણ્ય-પાપની વૃત્તિઓ પણ મારા સ્વરૂપમાં નથી. હું એકરૂપ ચૈતન્યમૂર્તિ છું. આવી ભાવના તે એકત્વભાવના છે. આવા ભાન વગર એમ બોલે કે "જીવ એકલો આવ્યો છે ને એકલો જશે" એ તો શુભરાગ છે. તે ખરી ભાવના નથી. શુભરાગ તો અભવ્યને પણ હોય છે પણ યથાર્થ ભાવના તો સંવરધર્મ છે તે સમ્યગ્દૃષ્ટિને જ હોય છે. અહો! મારું ચિદ્‌ઘન સ્વરૂપ સિદ્ધ સદૃશ છે, તેમાં વિકારનો કે પરનો પ્રવેશ નથી. આવી ભાવના કરવી તે એકત્વ ભાવના છે.

૫. સર્વથી જુદાપણું તે અનિત્ય છે:-મારા ચિદાનંદસ્વરૂપ સિવાય બીજા બધાયથી મારે અન્યત્વ છે. શરીર-મન-વાણી-પુત્ર એ બધાયથી મારે અન્યત્વ છે. વિકારથી પણ ખરેખર અન્યત્વ છે. જ્ઞાનસ્વભાવથી જુદાપણું નથી. હું તો જ્ઞાનમય નિરૂપાધિ તત્ત્વ છું. આવી ભાવના કરવી તે અન્યત્વ ભાવના છે.

૬. મલિનતા તે અશુચિ છે:-શરીર અશુચિ છે એમ કહ્યું ત્યાં ખરેખર તો ધર્મીને શરીર જ્ઞેય છે. પણ ચિદાનંદ પવિત્ર સ્વભાવની ભાવના કરવા અને દેહાદિનો રાગ છોડવા માટે કહે છે કે "શરીર અશુચિરૂપ છે" ત્યાં કાંઈ શરીરને દેખીને ધર્મીને રાગ-દ્વેષ થતા નથી, પરને દેખવાના કારણે રાગ કે દ્વેષ થવાનું માને તે તો મૂઢ મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. ધર્મી પરના કારણે રાગ-દ્વેષ માનતા જ નથી પણ પોતાની અસ્થિરતાથી રાગ દ્વેષ માને છે. શરીર અશુચિ છે એમ કહ્યું તે શરીર ઉપર દ્વેષ કરવા માટે નથી કહ્યું પણ શરીરથી ભિન્ન પવિત્ર જ્ઞાનસ્વભાવની ભાવના કરવા માટે કહ્યું છે.

શરીરના બધા અંગોમાંથી અશુચિ ઝરે છે ને મારા આત્મસ્વભાવમાંથી પવિત્ર જ્ઞાનાનંદ ઝરે છે. આમ સમજીને ધર્મી પોતાના અંતરસ્વભાવમાં જેટલાં એકાગ્ર થાય તેટલી ભાવના છે, વચ્ચે શુભ વિકલ્પ હોય તેની મુખ્યતા નથી.

૭. કર્મનું આવવું તે આસ્રવ છે:-સમ્યગ્દૃષ્ટિ વિચારે છે કે અહો! મારા ચિદાનંદસ્વભાવમાં કર્મની ઉપાધિ નથી. જે વ્રતાદિની શુભ વૃત્તિ ઊઠે તે પણ કર્મના આસ્રવનું કારણ છે. તે મારું સ્વરૂપ નથી. મારા જ્ઞાનાનંદ સ્વરૂપની ભાવનામાં કર્મનો આસ્રવ થતો નથી.

૮. કર્મના આસ્રવને રોકવો તે સંવર છે:-ખરેખર કર્મને રોક્યા તે ઉપચારનું કથન છે. પણ ચિદાનંદસ્વરૂપમાં એકાગ્ર રહેતાં કર્મ આવતા જ નથી; તે આવવા યોગ્ય હતાં ને અટકાવ્યા એમ નથી પણ તે આવવા યોગ્ય જ ન હતાં. ચિદાનંદસ્વરૂપની ભાવનામાં એકાગ્ર રહેતાં રાગની ઉત્પત્તિ જ થતી નથી, તેનું નામ સંવર છે.

૯. કર્મનું ખરવું તે નિર્જરા છે:-શુદ્ધ ચૈતન્યસ્વરૂપના આશ્રયે એકાગ્ર થતાં શુદ્ધતા વધવી ને અશુદ્ધતા ટળવી તથા કર્મ ખરી જવા તેનું નામ નિર્જરા છે. એકાકાર અભેદ દ્રવ્યની દૃષ્ટિ રાખીને આ બધી ભાવનાનું વર્ણન છે. જુઓ, આ બાર ભાવનામાં પણ અલૌકિક વીતરાગતા છે.

મહા અલૌકિક અધ્યાત્મ શાસ્ત્રો સમયસાર, પ્રવચનસાર, નિયમસાર ને પંચાસ્તિકાયના વાંચન પછી આ બાર ભાવનાનું શાસ્ત્ર વંચાય છે તેમાં સંધિ છે. જેને બાર ભાવના રુચતિ નથી તેને ખરેખર અધ્યાત્મનું ભાન નથી. તીર્થંકરો પણ આ બાર ભાવના ભાવે છે. જ્યાં અંતરના અખંડ સ્વભાવની દૃષ્ટિ થઈ ત્યાં આવી વૈરાગ્ય ભાવનાઓ હોય છે. તેમ જ ભૂમિકાનુસાર પૂજા-ભક્તિ-સ્વાધ્યાય વગેરેનો શુભભાવ પણ હોય છે. તે શુભરાગને ધર્મ નથી માનતા પણ ભક્તિ વગેરેનો શુભરાગ આવ્યા વિના રહેતો નથી. જે ભૂમિકાએ જે દશા હોય તેનો વિવેક હોવો જોઈએ.

નિત્ય ચૈતન્યસ્વભાવની ભાવનાપૂર્વક શુદ્ધિની વૃદ્ધિ થાય અને કર્મ ખરે તેને નિર્જરા કહે છે. સામાન્યપણે કર્મના પરમાણુઓ તો બધાય જીવોને સમયે સમયે ખરે છે. તે વિપાક નિર્જરા છે, તેમાં કાંઈ ધર્મ નથી. દ્રવ્યલિંગી સાધુ પુણ્યમાં ધર્મ માનતો હોય તેને પણ પૂર્વના કર્મો ખરે છે, પણ સાથે મિથ્યાત્વના અનંત કર્મો નવા બંધાય છે તેને ખરેખર નિર્જરા ન કહેવાય.

૧૦. છ દ્રવ્યનો સમુદાય તે લોક છે:—હું છએ દ્રવ્યોનો જ્ઞાતા છું એમ જ્ઞાનની ભાવનાપૂર્વક છ દ્રવ્યને જાણવા તે લોક ભાવના છે.

૧૧. અતિ દુર્લભતાથી જેની પ્રાપ્તિ થાય તે બોધિદુર્લભ છે:—આ જગતમાં જીવને બોધિ જ મહા દુર્લભ છે. બોધિ એટલે સાચી સમજણ. તે જીવને અનંતકાળમાં મહા દુર્લભ છે. જુઓ સમ્યગ્દૃષ્ટિ આવી સમ્યગ્દર્શનાદિની દુર્લભતાની ભાવના કરે છે.

સ્વર્ગાદિનો ભવ પામવો તે કાંઈ ખરેખર દુર્લભ નથી, તે તો અનંતવાર મળી ગયો પણ ચૈતન્યસ્વભાવના શ્રદ્ધ-જ્ઞાન-રમણતા તે જ જીવને ખરેખર દુર્લભ છે.

૧૨. સંસારથી જીવનો ઉદ્ધાર કરે તેનું નામ ધર્મ છે:—વસ્તુસ્વરૂપ તે ધર્મ છે. ચૈતન્યસ્વરૂપનું ભાન કરીને તેમાં એકાગ્ર થતાં જીવને જન્મ-મરણનો અભાવ થઈ ને ધર્મ ભાવના સાથે મુક્તદશા થઈ જાય છે; આવી ધર્મ ભાવના છે.

*　　　　*　　　　*

આ પ્રમાણે બાર ભાવના ટૂંકામાં વર્ણવી. હવે એકેક ભાવના વિસ્તારથી વર્ણવે છે:—

ગાથા–૪

૧. અધ્રુવ અનુપ્રેક્ષા

यत्किमपि उत्पन्नं तस्य विनाशो भवति नियमेन ।
परिणामस्वरूपेण अपि न च किं अपि शाश्वतं अस्ति ।। ४ ।।

અર્થ:— જે કાંઈ ઉત્પન્ન થયું તેનો નિયમથી નાશ થાય છે અર્થાત્ પરિણામસ્વરૂપથી તો કોઈપણ (વસ્તુ) શાશ્વત નથી.

જુઓ, આ વૈરાગ્યની ભાવના છે. સમયસારમાં પણ વૈરાગ્ય ભેગો જ છે. ત્યાં કહ્યું છે કે સમ્યગ્જ્ઞાન સાથે વૈરાગ્ય પણ ભેગો જ છે. જેટલો સ્વરૂપમાં ઠર્યો તેટલો પર દ્રવ્યથી વિરક્ત થયો, તેનું નામ વૈરાગ્ય છે. વૈરાગ્ય ભાવનાઓ ચૈતન્યને આનંદની જનેતા છે. અનાકુળ આનંદનો કંદ આત્મા છે, તેની ભાવનામાં વીતરાગી આનંદની શાંતિ ઉત્પન્ન થાય છે. એકલો શુભરાગ થાય તે કાંઈ આનંદદાયક નથી. આ ભાવનાઓ ભવ્ય જીવોને આનંદની જનની છે. એ વાત દરેક ભાવનામાં લાગુ પાડવી. દ્રવ્યને લક્ષમાં રાખીને આવી ભાવના ભાવે તેને આનંદ અને શાંતિ પ્રગટે છે. એકલી પર્યાયની ભાવનામાં આનંદ નથી. મારો આત્મા જ પરમાનંદસ્વભાવથી નિત્ય છે. એ સિવાય બીજા કોઈ સંયોગો નિત્ય રહેનારા નથી. જુઓ ભાઈ! આવા સ્વભાવની વૈરાગ્ય ભાવના પણ અનંતકાળમાં દુર્લભ છે. આવી ભાવના ભાવવા જેવી છે. અજ્ઞાનીઓ સંસારની અને વિકારની ભાવના ભાવે છે, તેમાં કાંઈ શાંતિ નથી.

ભગવાન શ્રી તીર્થંકરદેવ માતાના પેટમાં આવે ત્યારે પણ સમ્યગ્દર્શન સહિત હોય છે ને નિત્યાનંદ સ્વભાવની જેટલી ભાવના છે તેટલી સમાધિ તે વખતે પણ વર્તે છે. સમાધિમરણ થાય તેમાં વિશેષ શાંતિ હોય છે. ઉત્તમાર્થ પ્રતિક્રમણ વગેરે સહિત આનંદકંદ આત્મામાં ઝૂલતાં ઝૂલતાં સમાધિમરણ થાય તેમાં ઘણી શાંતિ હોય છે પણ તેવો "સમાધિજન્મ" ન થાય. જન્મ વખતે સમ્યગ્દર્શન પૂરતી સમાધિ હોય પણ ચારિત્રદશાની સમાધિ ન હોય. અંદરમાં ચિદાનંદસ્વભાવની ભાવના ભાવતાં સમાધિ મરણે દેહ છૂટે છે.

જુઓ, અહીં અનિત્ય ભાવનામાં વસ્તુસ્વરૂપ વર્ણવે છે.

દરેક વસ્તુ સામાન્ય વિશેષ સ્વરૂપ છે. પરિણામ સ્વરૂપે કાંઈ ધ્રુવ નથી. વસ્તુના પરિણામ ક્ષણે ક્ષણે પલટી જાય છે. વસ્તુ સામાન્યપણે ધ્રુવ ટકે છે પણ તેના પરિણામ અધ્રુવ છે. શરીર આદિનો સંયોગ તો અધ્રુવ છે ને કેવળજ્ઞાન પણ અધ્રુવ છે. આમ

જાણીને તે અ વની ભાવના છોડીને ધ્રુવ એવા ચિદાનંદસ્વભાવની ભાવના કરવી તે ખરી અધ્રુવ ભાવના છે.

જે પરમાણુ દૂધ અને ભાતપણે હતા તે જ પલટીને આ શરીરરૂપે થયા છે. ત્યાં તેની પર્યાય પલટી ગઈ પણ તે પરમાણુઓ તો કાયમ રહ્યા છે. હાર પલટીને કુંડળ થયાં ત્યાં સોનાની અવસ્થા પલટી પણ સોનું તો કાયમ છે. પાણી કાયમ રહીને તેમાં તરંગ ઊઠે છે; તેમ આત્મા સામાન્ય સ્વભાવે કાયમ રહે છે ને તેના વિચારો ક્ષણે ક્ષણે પલટે છે તે અધ્રુવતા છે.

દ્રવ્ય પર્યાયરૂપ વસ્તુ છે. તેમાં એકરૂપ રહેનારું દ્રવ્ય તે સામાન્ય છે ને ગુણ-પર્યાયો તે વિશેષ છે. દ્રવ્ય અને ગુણ નિત્ય ધ્રુવ છે ને તેની પર્યાય પલટતી અધ્રુવ છે. પદાર્થોની પર્યાય ક્ષણે ક્ષણે પલટી જાય છે તો હું કોના ઉપર મોહ કરું? આમ જાણીને ધર્મી જીવ પોતાના સ્વભાવની ભાવના કરે છે. પર જીવની અવસ્થાને હું ટકાવી રાખું એમ તો નથી પણ તેના પોતાથી પણ પોતાની અવસ્થા કાયમ ટકતી નથી. પર્યાયનો સ્વભાવ જ એવો છે કે તે ક્ષણે ક્ષણે પલટી જાય છે ત્યાં પર્યાય બુદ્ધિવાળો અજ્ઞાની જીવ ક્ષણિક પર્યાયને ઊપજતી-વિનશતી દેખીને હર્ષ-શોક કરે છે ને તે પર્યાયને નિત્ય રાખવા માગે છે. જગતમાં પદાર્થોના પર્યાયનું રૂપાંતર તો થયા જ કરે છે ત્યાં જો ત્રિકાળ રહેનારી નિત્ય વસ્તુને જાણે તો પર્યાયબુદ્ધિના રાગ-દ્વેષ ન થાય. પુત્રનો જન્મ થતા હર્ષ અને મૃત્યુ થતાં શોક. વસ્ત્ર નવા આવે ત્યારે હર્ષ ને વસ્ત્ર બળી જાય ત્યાં શોક. એમ અજ્ઞાની પર્યાયને દેખીને હર્ષ-શોક કરે છે પણ નિત્ય ધ્રુવ રહેનારી વસ્તુને દેખતો નથી. જો નિત્ય ધ્રુવ વસ્તુને દેખે તો પર્યાયને ઊપજતી-વિણસતી દેખીને પર્યાયબુદ્ધિના રાગ-દ્વેષ થાય નહિ.

પહેલાં શરીરમાં ફાટફાટ જુવાની હોય ને વૃદ્ધાવસ્થા થતાં કેડ વળી જાય. એમ ક્ષણમાં પર્યાય પલટી જાય છે. એકવાર કેડથી વળી ગયેલી એક ડોશી ચાલી જતી હતી, ત્યાં એક જુવાને તેને મશ્કરીમાં પૂછ્યું : ડોશીમા શું ગોતો છો? ડોશીમા કહે, બેટા! જુવાની ક્યાં ગઈ તે ગોતું છું, એટ કે તારી આ જુવાની કાયમ નહિ રહે, ક્ષણમાં પલટી જશે માટે એનું અભિમાન છોડ. નિત્ય એકરૂપ રહેનારો તો જ્ઞાનાનંદ આત્મા છે તે જ ધ્રુવરૂપ છે. આવા ભાનપૂર્વક પર્યાયને અધ્રુવપણે ભાવે-તે અધ્રુવ ભાવના છે. અજ્ઞાની જીવ પર્યાયને નિત્ય રાખવા માગે છે. તેથી પર્યાય પલટતાં તે, અજ્ઞાનથી આકુળ-વ્યાકુળ થાય છે. જો શાશ્વત દ્રવ્યના ભાનપૂર્વક અધ્રુવ ભાવના ભાવે તો પર્યાય પલટતાં આકુળતા થાય નહિ માટે છે કે આ અધ્રુવભાવના ભાવવા જેવી છે. કઈ રીતે અધ્રુવભાવના ભાવવી તે હવે કહેશે.

આ બાર ભાવનાઓનું વર્ણન ચાલે છે. કેવી છે આ બાર ભાવનાઓ? ભવ્ય જીવોને આનંદની જનની છે અને તે સાંભળતા જ ભવ્ય જીવોને મોક્ષમાર્ગમાં ઉત્સાહ ઉપજે છે.

ધર્મી જીવ બાર ભાવના ભાવે છે, તેનું આ વર્ણન છે. હું આત્મા જ્ઞાનાનંદ નિત્ય દ્રવ્ય છું—એવા ભાનપૂર્વક ક્ષણે ક્ષણે શુદ્ધતાની વૃદ્ધિ થાય છે તે માટે આ બાર વૈરાગ્ય ભાવનાઓ છે. તીર્થંકરો પણ આવી ભાવનાઓ ભાવે છે. ચિદાનંદસ્વભાવ ત્રિકાળ કોણ છે? તેના ભાન વિના 'બધું અનિત્ય છે' એમ માનીને જે વૈરાગ્ય કરે તે તો મિથ્યાત્વગર્ભિત વૈરાગ્ય છે. નિત્યસ્વભાવની ભાવનાપૂર્વક ક્ષણિક પર્યાયને દેખીને તેમાં હર્ષ-શોક ઉત્પન્ન ન થાય તેનું નામ ખરી અનિત્ય ભાવના છે.

અજ્ઞાની જીવને પરવસ્તુની પર્યાયને દેખીને તેમાં ઇષ્ટ-અનિષ્ટની માન્યતાથી રાગ-દ્વેષ થાય છે. કેવળજ્ઞાનીની પર્યાય દેખીને રાગ થાય, ત્યાં પરને લઈને તે પ્રમોદ માને છે. તે મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. ધર્મી જાણે છે કે ખરેખર પરને કારણે મને રાગ નથી. વળી જે જીવ દુશ્મનને કારણે દ્વેષ માને છે, તે પર્યાય બુદ્ધિવાળો મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. ધર્મી તો જાણે છે કે જગતમાં બધાં પદાર્થો પર્યાય અપેક્ષાએ અનિત્ય છે. એટલે પર્યાય બુદ્ધિના રાગ-દ્વેષ તો તેને થતા જ નથી.

અજ્ઞાની જીવને અનાદિથી દ્રવ્યસ્વભાવનું ભાન નથી ને ક્ષણિક પર્યાયને દેખીને તેને જ સ્થિર રાખવા માગે છે. દેહાદિના સંયોગને કે શુભરાગને કાયમ ટકાવવાની જેની ભાવના છે તે જીવ પર્યાયમૂઢ છે. હું તો શુદ્ધ જ્ઞાયક નિત્ય ટકનાર છું. એમ દ્રવ્યના ભાનપૂર્વક ધર્મીને અસ્થિરતાથી રાગ-દ્વેષ થાય તે ઘણા અલ્પ હોય છે. જેને નિત્ય સ્વભાવનું ભાન નથી તે સંયોગને અને પર્યાયને કાયમ ટકાવવાની ભાવના ભાવે છે. તેવા જીવને ખરી અનિત્ય ભાવના હોતી નથી.

હે ભગવાન! ભવોભવ આપનું શરણ હજો. આપના ચરણ સમીપે સદાય રહું! એમ ભક્તિથી બોલાય છે. ત્યાં અંતરમાં ધર્મીને ખરેખર સંયોગની ભાવના નથી; ધર્મી તે જાણે છે કે મને પર તો શરણભૂત નથી પણ મારી અનિત્ય પર્યાય પણ મને આશ્રયભૂત નથી. નિત્ય જ્ઞાયક ચૈતન્યસ્વભાવ જ મને શરણ છે. તે સ્વભાવની સમીપે હું રહ્યા કરું એવી ધર્મીની ભાવના છે. ત્રણ લોકના નાથ તીર્થંકરનો વિરહ પડે અને આંખમાં આંસુ આવે, ત્યાં ધર્મીને તીર્થંકરના વિરહને કારણે તે ખેદ થયો નથી, પણ અસ્થિરતાના કારણે રાગ થઈ ગયો છે, પણ પર્યાયબુદ્ધિ નથી. અજ્ઞાની જીવને તો પર્યાયબુદ્ધિ હોવાથી તે અજ્ઞાનથી આકુળ-વ્યાકુળ થાય છે, તેને સંયોગની ભાવના છે પણ નિત્ય ટકતા સ્વભાવની ભાવના તેને નથી. ધર્મી તો નિત્ય સ્વભાવના ભાનપૂર્વક

અનિત્ય ભાવના વિગેરે ભાવનાઓ ભાવે છે. જુઓ! આ ભાવનાઓ ભવ્યજીવને આનંદની જનની છે. આ વાત જેને લૂખી લાગે તેને વસ્તુસ્વરૂપનું ભાન નથી. ધર્મીને આ ભાવનાઓથી પર્યાયમાં ક્ષણે ક્ષણે રાગ તૂટતો જાય છે ને આનંદ વધતો જાય છે.

અનિત્ય ભાવના કેવી રીતે ચિંતવવી તે કહે છે. અનિત્ય ભાવના ભાવનારને નિત્ય વસ્તુની દૃષ્ટિ હોવી જોઈએ. તેથી કહે છે કે "હું તો દ્રવ્યથી તો શાશ્વત્ આત્મ-દ્રવ્ય છું, આ ઉપજે છે, વિણસે છે તે પર્યાયનો સ્વભાવ છે. તેમાં હર્ષ–વિષાદ શો?" હું કાયમ રહેનારો આત્મા છું. આવા આત્મસ્વભાવના ભાનપૂર્વક તેના અવલંબને જે નિર્દોષ પર્યાય પ્રગટે છે તેનું નામ ધર્મ છે. એ સિવાય બહારની ભક્તિ વગેરેની ક્રિયા કે શુભભાવ તે ધર્મ નથી. અહો! મારે મારો ચિદાનંદ આત્મા જ ધ્રુવ છે. સંયોગો તો અધ્રુવ છે ને શુભ-અશુભ લાગણી થાય તે પણ ક્ષણિક અધ્રુવ છે. આમ ધર્મીને વસ્તુદૃષ્ટિનું ભાન છે, તેથી પર્યાય બુદ્ધિથી તેને હર્ષ–શોક થતા નથી. અલ્પ હર્ષ-શોક થાય તે વખતે પણ ધ્રુવ સ્વભાવની ભાવનાની મુખ્યતા ખસતી નથી.

"શરીર છે તે પુદ્‌ગલ અને જીવના સંયોગ જનિત પર્યાય છે અને ધન–ધાન્યાદિક છે તે પુદ્‌ગલના પરમાણુઓનો સ્કંધ પર્યાય છે, એટલે તેને મળવું-વિખરાવું નિયમથી અવશ્ય છે છતાં તેમાં સ્થિરતાની બુદ્ધિ કરે છે એ જ મોહજનિત ભાવ છે, માટે વસ્તુરૂપ જાણી તેમાં હર્ષ–વિષાદાદિ રૂપ ન થવું."

નિત્ય ટકતી જ્ઞાયક વસ્તુને જાણ્યા વિના ખરેખર હર્ષ–શોક ટળે નહિ. "હું શુદ્ધ છું. રાગ પણ મારું સ્વરૂપ નથી"—એમ એકલી અધ્યાત્મની વાત આવે તે સાંભળવી સારી લાગે અને આ વૈરાગ્ય ભાવનાઓના શ્રવણચિંતનમાં ઉત્સાહ ન આવે તો તે શુષ્ક છે. અંતરસ્વભાવ તરફના જ્ઞાન સાથે આવી વૈરાગ્ય ભાવનાઓ પણ હોય છે. શુદ્ધસ્વભાવ જેને રુચિમાં આવ્યો તેને પર્યાયમાં રાગ ઘટતા આવી વૈરાગ્ય ભાવનાઓ આવે છે.

પર્યાયનો સ્વભાવ અનિત્ય છે. પર્યાયનું પલટવું તે તો વસ્તુનો ધર્મ છે. પર્યાયનું પલટવું તે કાંઈ વિકારનું કારણ નથી પણ પર્યાયને સ્થિર રાખવાની બુદ્ધિ તે વિકારનું કારણ છે. જો પર્યાયનું પલટવું તે વિકારનું કારણ હોય તો વિકાર કદી ટળી શકે જ નહિ, કેમકે પર્યાય તો સદાય સિદ્ધને પણ પલટયા જ કરે છે. પર્યાય પલટવા છતાં વસ્તુપણે હું ધ્રુવ છું–એમ ધ્રુવસ્વભાવનું જેને ભાન નથી તે પર્યાય પલટતાં "જાણે હું આખોય પલટી ગયો" એમ માનીને પર્યાયબુદ્ધિથી હર્ષ–શોક કરે છે. માટે પર્યાય-બુદ્ધિ તેજ સંસારનું કારણ છે.

સર્વજ્ઞદેવે વસ્તુનો સ્વભાવ નિત્ય-અનિત્યરૂપ કહ્યો છે; તેમાં અનિત્યતા તે કાંઈ વિકારનું કારણ નથી. જો અનિત્યતા તે વિકારનું કારણ હોય તો મિથ્યાત્વ ટળીને શુદ્ધતા કદી થાય નહિ. જુઓ ! આ ભાવના ! ધર્મીને આ ભાવનામાં વીતરાગતા છે, આનંદ છે. આ શાસ્ત્ર બહુ જૂનું છે. અહો ! અડોલ દિગમ્બર વૃત્તિના ધારણ કરનારા અને ચિદાનંદ આત્મામાં ડોલતાં મુનિવરો ! જેઓ છઠે સાતમે ગુણસ્થાને આત્માના અમૃતકુંડમાં ઝૂલે છે—તેમનો અવતાર સફળ છે, તેવા સંતો પણ આ વીતરાગી બાર ભાવનાઓ ભાવે છે. છેલ્લે ૪૮૭મી ગાથામાં કહે છે કે :—

જિનવચનની ભાવના અર્થે સ્વામીકુમાર અર્થાત્ સ્વામીકાર્તિકેય નામના મુનિએ આ અનુપ્રેક્ષા રચી છે. મુનિવરો પણ આવી વૈરાગ્ય ભાવનાઓ ભાવે છે. વસ્તુસ્વરૂપને લક્ષમાં રાખીને આ બધી ભાવનાઓ છે. વસ્તુસ્વરૂપ સમજીને આ ભાવનાઓ વારંવાર ચિંતવવા જેવી છે. પર્યાયો ક્ષણે ક્ષણે પલટી જાય છે, ને દ્રવ્ય-સ્વભાવ કાયમ ટકનારો છે. આમ જાણે તો પર્યાયો પલટતી હોવા છતાં સ્વભાવ સન્મુખ એકાગ્રતા રહ્યા કરે. પર્યાયમાં ક્ષણિક વિકાર થાય છે ને બીજી ક્ષણે ટળી જાય છે. માટે તે મારો કાયમી સ્વભાવ નથી—આમ જાણે તો અલ્પકાળમાં રાગદ્વેષ ટળી ગયા વગર રહે નહિ. પર્યાયને ખરેખર અનિત્ય ક્યારે જાણી કહેવાય? કે પર્યાયનું અવલંબન છોડીને ધ્રુવ એવી વસ્તુનું અવલંબન કરે તો ખરેખર પર્યાયની અનિત્યતાની ભાવના ભાવી કહેવાય. પર્યાયનો સ્વભાવ જ ક્ષણે ક્ષણે પલટવાનો છે—એમ જેણે પર્યાયની અનિત્યતાને જાણી તેને પર્યાય પલટતાં હર્ષ શોક થતો નથી. પર્યાય પલટતાં જેને પર્યાયબુદ્ધિથી હર્ષશોક થાય છે તેને અનંતાનુબંધી રાગદ્વેષ છે. શરીરની નિરોગ દશાને કારણે હર્ષ માને ને શરીરમાં રોગ થતાં તેમાં પર્યાયબુદ્ધિથી શોક કરે તે મિથ્યાદૃષ્ટિના હર્ષ-શોક અનંત સંસારનું કારણ છે.

આ શરીર તો જીવ-પુદ્‌ગલના સંયોગરૂપ પર્યાય છે. તે સંયોગ અનિત્ય છે, ક્ષણમાં પલટી જશે. સંયોગ વખતે જ તેને ક્ષણિક જાણે તેમાં એકત્વબુદ્ધિ રહે નહિ અને વિયોગમાં પણ એકત્વબુદ્ધિથી શોક ન થાય. વળી ધન, ધાન્ય વગેરે પદાર્થો દેખાય છે તે પણ પુદ્‌ગલની સ્કંધ પર્યાય છે, તેથી તે ક્ષણમાં પલટી જાય છે. મારો આત્મા દ્રવ્યથી નિત્ય છે, તેનો કદી નાશ થતો નથી, તેમજ મૂળ પુદ્‌ગલ દ્રવ્યનો નાશ થતો નથી, વસ્તુ કાયમ ટકીને પર્યાય પલટે છે. પર્યાય પલટતાં કાંઈ ધ્રુવ વસ્તુનો નાશ થઈ જતો નથી; માટે જેને ધ્રુવ વસ્તુનું ભાન છે તેને પર્યાય પલટતાં પર્યાયબુદ્ધિથી રાગ દ્વેષ થતાં નથી. પણ ધ્રુવ વસ્તુની ભાવનામાં ક્ષણે ક્ષણે વીતરાગતા જ વધતી જાય છે. ખરી અનિત્ય ભાવના સમકિતીને જ હોય છે. સર્વજ્ઞને તો રાગ-દ્વેષ થતાં જ નથી.

ધર્મી સાધકને રાગ-દ્વેષ થાય છે પણ પર્યાયને દેખીને તે રાગ-દ્વેષ થતાં નથી-દૃષ્ટિમાં દોષ નથી પણ અસ્થિરતાથી રાગ-દ્વેષ થાય, તે ઘણા અલ્પ છે, ને અજ્ઞાની તો પર્યાયની ભાવનાથી રાગ-દ્વેષ કરે છે. એટલે તેના રાગ-દ્વેષ અનંત સંસારનું કારણ છે.

જ્ઞાની અને અજ્ઞાનીની દષ્ટિમાં મોટો-ઉગમણો-આથમણો આંતરો છે. તે અજ્ઞાનીને સમજવો કઠણ પડે છે. લડાઈ વખતે ધર્મીને દુશ્મનના કારણે દ્વેષ થતો નથી. તેને ભાન છે કે મને આ પરને કારણે દ્વેષ થતો નથી, મારી નબળાઈને કારણે દ્વેષ આવી જાય છે; એટલે દ્વેષને ટાળવાનું પણ પોતાના હાથમાં રહ્યું અને અજ્ઞાનીને તો એવી માન્યતા છે કે દુશ્મનને દેખીને મને દ્વેષ થયો એટલે તેણે પરની પર્યાયના કારણે દ્વેષ માન્યો. તે મિથ્યાત્વ સહિતનો અનંતો દ્વેષ છે.

ધર્મીના દ્વેષમાં અને અજ્ઞાનીના દ્વેષમાં અનંતગણો ફેર છે. ધર્મી અને અધર્મી બંને એકીસાથે બેસીને દૂધપાક ખાતા હોય, ત્યાં અજ્ઞાનીને તે દૂધપાકની પર્યાયને કારણે રાગ થાય છે ને ધર્મીને રાગ થાય ત્યાં તે પોતાની અસ્થિરતાથી થાય છે એમ તે જાણે છે. અજ્ઞાની જીવ ખાતાં ખાતાં કદાચ વૈરાગ્યને ચિંતવતો હોય કે "અહો! આ દેહ તો અનિત્ય છે" પણ અંદરમાં નિત્ય ચિદાનંદ વસ્તુના ભાન વગર તેની અનિત્ય ભાવના યથાર્થ હોતી નથી. ધર્મીને નિત્ય વસ્તુના ભાનપૂર્વક ખરી અનિત્ય ભાવના હોય છે.

બે રેલગાડી નજીક નજીક ઊભી હોય. એકનું મોઢું ઉત્તર તરફ હોય, ને બીજીનું દક્ષિણ તરફ હોય તો તેમની ગતિમાં કેટલો આંતરો છે? તેમ ધર્મી અને અધર્મી બન્નેને રાગ થતો દેખાય પણ અંતરમાં ધર્મીની દષ્ટિ નિત્યસ્વભાવ ઉપર પડી છે ને અજ્ઞાનીની દૃષ્ટિ એકલી પર્યાય ઉપર જ પડી છે તેથી બંનેની ગતિમાં એટલે કે અંદરના પરિણમનમાં અનંતો ફેર છે. આ વાત સમજવા જેવી છે.

ધર્મી જાણે છે કે મારા અંતરસ્વભાવમાં રાગ-દ્વેષ નથી. ને પદાર્થોની પર્યાયનો અનિત્ય સ્વભાવ છે તેને કારણે પણ મને રાગ-દ્વેષ થતા નથી. સ્વભાવમાં એકાગ્રતા રહેતી નથી તેથી રાગ-દ્વેષ થાય છે, તે મારા સ્વભાવમાં એકાગ્રતા કરતા ટળી જશે. આમ ધર્મીને ધ્રુવસ્વભાવની ભાવનાપૂર્વક અનિત્ય ભાવના હોય છે.

હું કાયમ રહેનાર નિત્ય ચૈતન્ય છું એમ પોતાના સ્વભાવની ભાવના ન કરતાં, અજ્ઞાની જીવ પર્યાયને સ્થિર રાખવાની ભાવના કરે છે. પર્યાય એક સમય રહેનાર અનિત્ય છે, તેને ટકાવી રાખવાની ભાવના તે મિથ્યાત્વ છે. રુચિ ક્યાં પડી છે?-નિત્ય વસ્તુના આશ્રયમાં રુચિ પડી છે કે ક્ષણિક પર્યાય ઉપર રુચિ પડી છે?-તેના ઉપર

આધાર છે. પર્યાયો તો નિયમથી પલટ્યા જ કરશે તો તારે શું કરવું છે? જ્ઞાતાપણે જાણવું છે? કે ફેરફાર કરવાનું માનવું છે? જો પર્યાયને સ્થિર ટકાવી રાખવાની ભાવના કરીશ તો પર્યાયબુદ્ધિનું મિથ્યાત્વ થશે. તું તારા નિત્ય સ્વભાવના આશ્રયે પલટતી પર્યાયનો જાણનાર રહે તો હર્ષ શોક ન થાય. વસ્તુસ્વરૂપ જેવું છે તેવું યથાર્થ જાણ્યા વિના અંદરમાં શાંતિ થાય નહિ જ, માટે "હું જ્ઞાતા છું, વસ્તુપણે ધ્રુવ છું, ને પર્યાયપણે બધા પદાર્થો ક્ષણિક છે."—એમ વસ્તુસ્વરૂપ જાણીને પર્યાય ઉપજતાં-વિણસતાં હર્ષ-વિષાદ ન કરવો. ક્ષણ ક્ષણમાં પર્યાય પલટતા અજ્ઞાનીને એકત્વબુદ્ધિથી હર્ષ-શોક થાય છે, તે પરમાં જ એકાકાર થઈ ગયો છે. ધર્મી તો અંતરમાં ધ્રુવ સ્વભાવના આશ્રયે જાણે છે કે અહો! પદાર્થોની પર્યાયનો સ્વભાવ જ ક્ષણે ક્ષણે પલટવાનો છે ને મારો સ્વભાવ જાણવાનો છે. આવા ભાનપૂર્વકની અનિત્ય ભાવના તેને હોય છે. તેમાં તેને વીતરાગતા વધતી જાય છે.

* * *

અધ્રુવ ભાવનાનું વર્ણન ચાલે છે, તેમાં શરીરાદિનું અનિત્યપણું બતાવે છે:—

ગાથા—૫

जन्म मरणेन समं सम्पद्यते यौवनं जरासहितम् ।
लक्ष्मीः विनाशसहिता इति सर्वं भंगुरं जानीत ।। ५ ।।

અર્થ:—હે ભવ્ય! આ જન્મ છે તે તો મરણસહિત છે, યૌવન છે તે વૃદ્ધાવસ્થા સહિત ઉપજે છે અને લક્ષ્મી છે તે વિનાશ સહિત ઉપજે છે,—આ પ્રમાણે સર્વે વસ્તુને ક્ષણભંગુર જ જાણ! ૫.

હે ભવ્ય! ભાવના તો જ્ઞાનાનંદ નિત્ય સ્વભાવની કરવાની છે; અનિત્ય ભાવનાનો અર્થ એમ નથી કે પોતાને અનિત્યપણે ભાવવો. 'હું તો નિત્ય જ્ઞાનાનંદ સ્વભાવ છું'-એવી ભાવના પૂર્વક પર પ્રત્યે વૈરાગ્ય હોય છે. એટલે આ શરીરાદિ અનિત્ય છે-એમ અનિત્ય ભાવના ભાવે છે. તેથી ધર્મીને પર પ્રત્યે એકત્વબુદ્ધિથી હર્ષ-શોક થતા નથી.

જગતમાં જેટલી અવસ્થાઓ ઉપજે છે તે બધી પ્રતિ પક્ષ સહિત છે. એટલે કે જેનો જન્મ થયો તેનો નાશ થાય જ છે. જેનો સંયોગ થયો તેનો વિયોગ થઈ જાય છે. આમ જાણે તો સંયોગ-વિયોગના કારણે હર્ષ-શોક થાય નહિ. બાળકનો જન્મ થયો ત્યારથી જ મરણને ભેગું લાવ્યો છે.

સ્વર્ગનો જન્મ થતાં હું ઊપજ્યો એમ માનીને પર્યાયબુદ્ધિથી હર્ષ કરે તે મિથ્યાદૃષ્ટિનો હર્ષ છે. દેહનો વિયોગ થાય ત્યાં પણ જ્ઞાનીને નિત્ય સ્વભાવની જ ભાવના હોવાથી પર્યાય બુદ્ધિનો શોક તેને થતો નથી.

સમ્યગ્દૃષ્ટિને તો અખંડ દ્રવ્યની જ રુચિ અને ભાવના છે. નિત્ય સ્વરૂપના આશ્રયપૂર્વક તે એવી અનિત્ય ભાવના ભાવે છે કે આ જન્મ તો ક્ષણિક છે, જન્મ થયો તે મરણ સહિત છે; અને પર્યાયમાં ક્ષણિક રાગ-દ્વેષ થાય છે, તે મારું નિત્ય સ્વરૂપ નથી પણ ક્ષણિક છે. તે રાગ-દ્વેષ પરને કારણે પણ થયા નથી ને મારા સ્વભાવથી પણ થયા નથી. તે ક્ષણિક પર્યાય છે. આમ જાણતો ધર્મી તે વિકારની ભાવના કરતો નથી.

જન્મ થાય ત્યાં તેને જ સ્થિર જાણીને અજ્ઞાની હર્ષ કરે છે. સ્થિર તો પોતાનું આત્મદ્રવ્ય છે, તેનું જેને ભાન નથી એવો અજ્ઞાની જીવ પર્યાયમાં જ સ્થિરતાની બુદ્ધિ કરીને રાગ કરે છે. પુત્રનો જન્મ થાય ત્યાં જ્ઞાની તે પુત્રના જન્મના કારણે રાગ માનતા નથી. રાગ થવો તે ચારિત્રગુણની વિપરીત પર્યાય છે. ધર્મી તેનો જાણનાર રહે છે. રાગ વખતે રાગના અભાવરૂપ જ્ઞાનનું પરિણમન છે. એટલે કે રાગ સાથે એકત્વબુદ્ધિથી ધર્મીને રાગ થતો નથી. 'અહો! આ દેહનો સંયોગ અનિત્ય છે!'—એમ ધર્મી ચિંતવે છે. તેમાં વિકલ્પની મુખ્યતા નથી કેમકે પર્યાયબુદ્ધિથી રાગ થતો નથી. જેને પર્યાયબુદ્ધિ છે, તે પર્યાયને નિત્ય રાખવા માગે છે–તે મિથ્યાબુદ્ધિ છે. ધર્મી જીવ તો નિત્ય સ્વભાવની દૃષ્ટિ સાથે રાખીને પર્યાયોને અનિત્યપણે ભાવે છે; એટલે નિત્ય સ્વભાવની ભાવનાથી ક્ષણે ક્ષણે વીતરાગતા વધતી જાય છે, આનું નામ ખરી ભાવના છે. ધર્મીએ જ્ઞાનસ્વભાવને જાણ્યો છે-તેની જ તેને મુખ્ય ભાવના વર્તે છે.

જુઓ ભાઈ! ધર્મીને પર સંયોગની તો ભાવના નથી, અને ખરેખર જ્ઞાની પરને દેખતો નથી; પણ ધર્મીની દૃષ્ટિમાં તો અખંડ જ્ઞાનસ્વભાવની જ મુખ્યતા છે. પહેલાંની પર્યાયને પણ તે મુખ્યપણે જોતો નથી.

આત્માને કેવળજ્ઞાન થતાં તેમાં લોકાલોક એક સાથે જણાય છે, ને સદાય તે જ્ઞાનમાં લોકાલોક જણાયા જ કરે છે, એટલે ત્યાં જ્ઞેય જ્ઞાયકનો નિમિત્ત-નૈમિત્તિક સંબંધ એક સરખો રહ્યા કરે છે. અહીં કેવળજ્ઞાનની એકરૂપ ધારા છે અને એને જ્ઞેયપણે લોકાલોક સદાય રહ્યા કરે છે. પણ છદ્મસ્થને જ્ઞાનપર્યાય ક્ષણે ક્ષણે બીજા બીજા જ્ઞેયને જાણવા રૂપે પલટી જાય છે. નવી નવી પર્યાય પલટે છે. તે પર્યાય તે કાળના જ્ઞાનને અને તે તે કાળના જ્ઞેયને જાણે છે, એટલે તે જ્ઞાન અને જ્ઞેયનો નિમિત્ત-નૈમિત્તિક સંબંધ એક સરખો રહેતો નથી. સ્વભાવના આશ્રયે પૂર્ણ કેવળજ્ઞાન પ્રગટે તે સદા

એવું ને એવું ટકી રહે છે. નીચલી દશામાં જ્ઞાનપર્યાય પ્રગટી તે પણ પોતાથી જ છે. તે જ્ઞાન જ્ઞેયને લીધે નથી, ને રાગને લીધે પણ નથી. મારું જ્ઞાન મારે લઈને અને પરની પર્યાય પરને લઈને-એવું ભાન હોવાથી ધર્મીને પર્યાયના ફેરફારે હર્ષ-શોક થતા નથી પણ સ્વભાવની ભાવના કરતા એકાગ્રતા અને સંવર વધતા જાય છે. અજ્ઞાનીને પર સંયોગને લીધે હર્ષ-શોકની માન્યતાને લીધે આસ્રવ વધતો જાય છે.

જન્મ થતાં તેને સ્થિર માનીને અજ્ઞાની હર્ષ કરે છે, પણ અનિત્યતાને તે જાણતો નથી, અને મરણ થતાં તેનો સર્વથા નાશ માનીને અજ્ઞાની શોક કરે છે, પણ ભાઈ! પર્યાય પલટવાનો તો જગતનો સ્વભાવ છે. કાંઈ જગતમાંથી જીવ કે અજીવ વસ્તુનો નાશ થઈ જતો નથી. વસ્તુ કાંઈ ઉપજતી કે નાશ પામતી નથી પણ તેની પર્યાય ઉપજે છે ને પર્યાય નાશ પામે છે. તે પર્યાયની ઉત્પત્તિ અને વિનાશ દેખીને અજ્ઞાની વસ્તુની જ ઉત્પત્તિ કે વિનાશ માનીને હર્ષ-શોક કરે છે, પણ પર્યાયના અનિત્ય સ્વભાવને જાણતો નથી તેથી તેને મિથ્યાત્વ સહિતનો હર્ષ-શોક છે.

ઇષ્ટ પદાર્થનો સંયોગ થવો કે વિયોગ થવો તથા અનિષ્ટ પદાર્થનો સંયોગ થવો કે વિયોગ થવો-તે તો પર પદાર્થની પર્યાયનો ધર્મ છે. આ જીવને કારણે તેનો સંયોગ વિયોગ થતો નથી. ધર્મી તો જાણે છે કે પર ચીજનો સંયોગ વિયોગ તે મારે આધીન નથી; ને તે પર ચીજના સંયોગ વિયોગના કારણે મને હર્ષ-શોક થતો નથી. સંયોગ કે વિયોગ તે બન્ને ક્ષણિક પર્યાયનો ધર્મ છે. હું તો અસંયોગી ચૈતન્યતત્ત્વ છું-એમ નિત્ય સ્વભાવની ભાવનાપૂર્વક ધમમીજીવ સંયોગોની અનિત્યતાની ભાવના ભાવે છે.

અજ્ઞાનીને ધ્રુવ જ્ઞાનસ્વભાવની ભાવના નથી એટલે ક્ષણિક સંયોગ વિયોગમાં જ તે હર્ષ-શોક કરે છે. જગતના પદાર્થો તો તેના પર્યાય ધર્મ પ્રમાણે બદલાયા જ કરે છે. ત્યાં "આ સંયોગ અને ઇષ્ટ અને આ સંયોગ મને અનિષ્ટ" એમ માની તેની પર્યાયમાં અજ્ઞાની હર્ષ-શોક કરે છે.

બંદૂકની ગોળી આવે ત્યાં "હાય! હાય!" કરીને અજ્ઞાનીને શોક થાય છે, ને ગોળીમાંથી બચી જાય ત્યાં 'હાશ' કરીને હર્ષ કરે છે; સંયોગ-વિયોગમાં જ તેણે સર્વસ્વ માની લીધું છે. પણ મારા ધ્રુવ ચૈતન્યસ્વભાવમાં પરનો સંયોગ-વિયોગ છે જ નહિ એવું તેને ભાન નથી એટલે તેને સંયોગમાં એકત્વબુદ્ધિથી રાગ-દ્વેષ થાય છે, માટે નિત્ય જ્ઞાનાનંદસ્વભાને જાણીને, સંયોગ-વિયોગ તે અનિત્ય છે, એમ ભાવના ભાવીને સમતારૂપ રહેવું.

* * *

હવે દાખલો આપીને અનિત્યતા સમજાવે છે:—

ગાથા—૬

अस्थिरं परिजनस्वजनः पुत्रः कलत्रं सुमित्रं लावण्यम् ।
गृहगोधनादि सर्वं नव धन वृन्दन सदृशं ।। ६ ।।

અર્થ:—જેમ નવીન મેઘનાં વાદળ તત્કાળ ઉદય પામીને વિલય પામી જાય છે, તેવી જ રીતે આ સંસારમાં પરિવાર, બંધુવર્ગ, પુત્ર, સ્ત્રી, ભલા મિત્રો, શરીરની સુંદરતા, ઘર અને ગોધન આદિ સમસ્ત વસ્તુઓ અસ્થિર છે.

વાદળાં આવે તે વીખરાઈ જાય તેમ જગતમાં સ્ત્રી-પુત્ર વિગેરેનો સંયોગ આવે તે ક્ષણમાં ચાલ્યો જાય છે. ખરેખર તો એક એક સમયમાં સ્ત્રી-પુત્રાદિની પર્યાયો પલટી જાય છે. જ્ઞાની તો તેમની પર્યાયને એકેક સમયમાં પલટતી જાણે છે-તેથી તેને તેમાં સુખબુદ્ધિ થતી નથી. જે કાંઈ સ્ત્રી-પુત્રાદિનો પરિવાર છે તે એકેક સમયમાં પલટી રહ્યો છે. પુત્રનો જન્મ થયો તે જ સમયથી દરેક સમયે તે મરણની સન્મુખ થતો જાય છે. માતા કહે "દીકરો મોટો થાય છે" તો જ્ઞાની કહે છે કે સમયે સમયે તેનું આયુષ્ય ઓછું થતું જાય છે; એટલે કે તે મરણની સન્મુખ થતો જાય છે. "૫૦ વર્ષનું આયુષ્ય" એમ કહેવાય તે તો સ્થૂળ ઋજુસૂત્રનયનું કથન છે. પણ તે સ્થૂળ ઋજુ-સૂત્રનય ક્યારે કહેવાય?-કે તે જ વખતે સૂક્ષ્મ ઋજુસૂત્રનું પણ ભાન હોય કે સમયે સમયે તેની પર્યાયનો વિનાશ થઈ રહ્યો છે.

અજ્ઞાનીને યથાર્થ અનિત્ય ભાવના હોતી નથી. તે તો પર્યાયને ટકાવી રાખવા માગે છે. ખરેખર પદાર્થના પર્યાયધર્મને જુએ તો તેનો આશ્રય છોડીને ધ્રુવ સ્વદ્રવ્ય તરફ વળ્યા વિના રહે નહિ. અનુકૂળ પુત્ર-મિત્ર વિગેરે પરિવારને દેખતાં તે ક્ષણિક પર્યાયને જ સ્થિર માને છે, તે જીવે પર્યાયને જ સર્વસ્વ માનીને અખંડ દ્રવ્યને ઉડાડી દીધું! અત્યારે સુંદર દેહ હોય ને ભવિષ્યમાં ગંધાતું કૂતરું થવાનું હોય. ત્યાં અજ્ઞાની તો વર્તમાન સુંદર દેહને દેખીને તેને જ કાયમી માનીને રાગ કરે છે. પણ અહીં તો કહે છે કે પર્યાયને અનિત્ય જાણીને તું તારા ધ્રુવ જ્ઞાનાનંદસ્વભાવની ભાવના કર. ધ્રુવ સ્વભાવની દૃષ્ટિપૂર્વક આવી અનિત્ય વિગેરે ભાવના ભાવતાં ધર્મીની પર્યાયમાં ક્ષણે ક્ષણે આનંદ વધતો જાય છે. માટે આ ભાવનાઓને "ભવ્યજન આનંદ-જનની" કહી છે.

પદાર્થ આવે તે તેના પર્યાયધર્મથી આવે છે, ત્યાં મારા કારણે તે પદાર્થ આવ્યો, એમ માનીને મૂઢ જીવ રાગ કરે છે, પણ પદાર્થો તો તેના પર્યાયધર્મથી આવે છે. તેના પર્યાયધર્મને ફેરવવાનું માને તો તે મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. વસ્તુમાં " દ્રવ્યધર્મ " ને " પર્યાયધર્મ " એમ બંને પ્રકારના ધર્મ છે. પર્યાયધર્મથી સમયે સમયે પલટે છે ને દ્રવ્યધર્મથી વસ્તુ ત્રિકાળ શાશ્વત્ છે. પદાર્થોનો પર્યાય સ્વભાવ જ ક્ષણે ક્ષણે પલટવાનો છે. હું તેને મેળવું કે દૂર કરું-એમ માને તો તેણે પર્યાયને અનિત્ય જાણી નથી. એટલે કે વસ્તુના પર્યાયધર્મને જાણ્યો નથી. અહો! પદાર્થની પર્યાય ક્ષણે ક્ષણે પલટ્યા કરે-એવો તેનો સ્વભાવ જ છે તેમાં હર્ષ-શોક શો? દ્રવ્યપણે વસ્તુ ધ્રુવ છે-આમ જાણીને નિત્ય વસ્તુની ભાવના કરીને પર્યાય ધર્મને જેમ થાય તેમ જાણવો-એમાં એકલી વીતરાગતા જ થાય છે. આ તો જેને વીતરાગતા જોઈતી હોય તેને માટેની વાત છે. પદાર્થોને પર્યાયથી અનિત્ય જાણ્યા ત્યાં પર્યાયના કારણે હર્ષ-શોક માનીને જે હર્ષ-શોક થતાં તે હર્ષ-શોક છૂટી ગયા, ને સ્વભાવ તરફ વળ્યો; સ્વભાવના કારણે હર્ષ-શોક થતા નથી, એટલે એકલું જ્ઞાતાપણું ને વીતરાગ ભાવ જ થાય છે. પુત્ર, ઘર, લક્ષ્મી વિગેરે પર્યાયોને દેખતાં અજ્ઞાની એમ માને છે કે " મને આ મળ્યું "-એમ તેને સ્થિર કલ્પીને તેમાં મોહથી રાગ છે. ધ્રુવ દ્રવ્યને અધ્રુવ પર્યાય-એ બંનેના મેળ વિના પરવસ્તુની પર્યાયમાંથી હર્ષ-શોકની બુદ્ધિ ટળે નહિ. જગતના બધા પદાર્થોની પર્યાય તેના સ્વભાવથી જ અસ્થિર છે. દ્રવ્ય કદી પોતાની પર્યાય વગરનું હોય નહિ ને પર્યાય કદી સ્થિર રહે નહિ. આવું જેને ભાન છે એવા ધર્મીને યથાર્થ અનિત્ય ભાવના હોય છે.

બાર ભાવનામાં આ પહેલી અનિત્ય ભાવનાનું વર્ણન છે. આ અનિત્ય ભાવના કોને હોય? જેને નિત્ય જ્ઞાનાનંદસ્વભાવની રુચિ અને દૃષ્ટિ થઈ હોય તેવા જીવને જ આ અનિત્ય ભાવના યથાર્થ હોય છે, આવો સિદ્ધાંત છે. તેને આ ભાવનાથી શુદ્ધતાની વૃદ્ધિ થાય છે.

આ ભાવના તો શુદ્ધતાની વૃદ્ધિ અર્થે છે. તેથી આ ભાવનાને આનંદજનની કહી છે. તીર્થંકર ભગવંતો પુરુષાર્થપૂર્વક આ વૈરાગ્યભાવના ભાવે છે.

સ્ત્રી-પુત્રાદિ સર્વે પદાર્થોનો સંયોગ ક્ષણિક છે. એટલે કે મારો અસંયોગી સ્વભાવ છે-એમ સ્વભાવના ભાનપૂર્વક, ક્ષણિક સંયોગ-વિયોગને અસ્થિર જાણીને તેમાં હર્ષ-શોક ન કરવો. ધ્રુવ આત્માનો આશ્રય કરતાં અસ્થિર સંયોગમાં હર્ષ-શોકનો અભાવ થઈ જાય છે. ક્રમબદ્ધપર્યાયની પ્રતીત થતાં વસ્તુ સ્વભાવની રુચિ થઈને, રાગ મંદ પડતો જાય છે ને વીતરાગતા વધતી જાય છે, એટલે ક્રમબદ્ધપર્યાયની પ્રતીતમાં પણ આવી ભાવનાઓ આવી જ જાય છે.

* * *

હવે ઇંદ્રિય વિષયોની ક્ષણિકતા બતાવે છે:—

ગાથા–૭

सुरधनुस्तडिद्वच्चवला इन्द्रियविषयाः सुभृत्यवर्गाः च ।
दृष्टप्रणष्टाः सर्वे तुरंगगजवरादयः ॥ ७ ॥

અર્થ:—આ જગતમાં ઇન્દ્રિયોના વિષયો છે તે ઇન્દ્રધનુષ અને વિજળીના ચમત્કાર જેવા ચંચલ છે, પ્રથમ દેખાય છે પછી તુરત જ વિલય પામી જાય છે, વળી તેવી જ રીતે ભલા ચાકરોનો સમૂહ અને સારા ઘોડા–હાથી–રથ છે તે સર્વ વસ્તુ પણ એ જ પ્રમાણે છે. ૭.

ઇન્દ્રિય વિષયોના ગ્રહણ કાળે અજ્ઞાનીને તેની મુખ્યતા ભાસે છે, પણ તેની ક્ષણિકતાને તે દેખતો નથી, એટલે તેને તો ત્યાં જ એકાકાર બુદ્ધિથી રાગ-દ્વેષ થાય છે. ધર્મીને બહારથી ઇન્દ્રિય વિષયોના ગ્રહણના કાળે પણ અંદરમાં ધ્રુવ ચિદાનંદ-સ્વભાવની રુચિ પડી છે એટલે તેને સંયોગની એકતાબુદ્ધિથી રાગ–દ્વેષ થતાં નથી પણ ધ્રુવ સ્વભાવની ભાવનાથી ક્ષણે ક્ષણે વીતરાગતા અને શુદ્ધતા વધતી જાય છે–આવું આ ભાવનાનું ફળ છે.

હાથી–ઘોડા–રથ વિગેરે બધા પદાર્થો વિજળીના ઝબકારા જેવા ક્ષણ-ભંગુર છે. એકવાર બે ઊંચા ઘોડા દીક્ષાના વરઘોડા માટે આવેલા, પણ ક્ષણમાં આગ લાગતાં તે બંને ઘોડા ઊભા ઊભા સળગી ગયા! જુઓ આ ક્ષણભંગુરતા! ધર્મી જીવ આવી ક્ષણભંગુરતા દેખીને અનિત્ય સંયોગની ભાવના છોડતો ને ધ્રુવ ચિદાનંદસ્વભાવની ભાવના કરતો, અનિત્ય ભાવના ભાવે છે.

મોટા બંગલા દેખાતા હોય ને ક્ષણમાં ફૂ થઈ જાય. લીલુંછમ ઝાડ હોય ને ક્ષણમાં ઠૂંઠું થઈ જાય, પણ અજ્ઞાનીને સંયોગની ક્ષણિકતા ભાસતી નથી તેથી તે સંયોગની ભાવના છોડીને સ્વભાવની ભાવના ભાવતો નથી. અહો! જે ક્ષણે જે સંયોગ કે જે વિયોગ થવાનો તેને કોણ ફેરવે? આગળ ૩૨૧–૩૨૨મી ગાથામાં કહ્યું છે કે:—

જે જીવને જે દેશમાં જે કાળમાં જે વિધાનથી જન્મ-મરણ ઉપલક્ષણથી દુઃખ-સુખ-રોગ-દરિદ્ર આદિ થવું સર્વજ્ઞ દેવે જાણ્યું છે તે એ જ પ્રમાણે નિયમથી થવાનું છે અને જે પ્રમાણે થવા યોગ્ય છે તે પ્રાણીને તે જ દેશમાં, તે જ કાળમાં તે જ વિધાનથી નિયમથી થાય છે, તેને ઇન્દ્ર કે જિનેન્દ્ર—તીર્થંકરદેવ કોઈ પણ અટકાવી શકતા નથી.

વૈરાગ્ય-ભાવના

[શ્રી સ્વામી કાર્તિકેયાનુપ્રેક્ષા ઉપર પરમ પૂજ્ય ગુરુદેવશ્રીના પ્રવચનો]

હવે આ સ્વામી કાર્તિકેય મુનિરાજે રચેલ દ્વાદશાનુપ્રેક્ષાનું વાંચન શરૂ થાય છે. શ્રી કાર્તિકેય સ્વામી જંગલમાં વિચરતા મહાન દિગંબર સંત હતા. તેમણે આમાં વૈરાગ્યની બાર ભાવનાનું અલૌકિક વર્ણન કર્યું છે. આ ગ્રંથ બે હજાર વર્ષ કરતાં પણ જૂનો છે. જેટલા તીર્થંકર ભગવંતો થાય તે બધાય તીર્થંકર ભગવંતોને વૈરાગ્ય થતાં દીક્ષા વખતે આ બાર વૈરાગ્ય ભાવનાઓનું ચિંતવન કરે છે એવો નિયમ છે. જેટલા તીર્થંકરો પૂર્વે થયા તેઓએ આવી ભાવનાઓ ભાવી હતી. વર્તમાનમાં સીમંધર પરમાત્મા વગેરે તીર્થંકરો બિરાજે છે તેઓએ પણ દીક્ષા પ્રસંગ પહેલાં આ વૈરાગ્ય ભાવનાઓ ભાવી હતી ને ભવિષ્યમાં શ્રેણિક રાજા વગેરે તીર્થંકરો થશે તેઓ પણ આવી ભાવનાઓ ભાવીને દીક્ષા લેશે. આ બાર ભાવનાઓ ખરેખર સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવની છે. સમ્યગ્દર્શન પૂર્વકની બાર ભાવનાઓનું આમાં અદ્‌ભુત વર્ણન છે. વૈરાગ્યનો અલૌકિક ગ્રંથ છે. અહો! અમે તો કાયમી ચિદ્‌ઘન છીએ, બહારનું શરીર અમારું નથી. આમ ચિદાનંદ સ્વભાવના ભાનપૂર્વક અનિત્ય વગેરે બાર ભાવનાઓ હોય છે. શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીને આ શાસ્ત્ર ઘણું પ્રિય હતું.

જુઓ, બધાય તીર્થંકર ભગવંતો આ બાર ભાવનાઓ ભાવે છે. બાર અનુપ્રેક્ષા એટલે બાર ભાવનાનું વૈરાગ્ય-ચિંતવન. તેનું આમાં વર્ણન છે તેથી તેનું નામ "દ્વાદશઅનુપ્રેક્ષા" છે. પ્રથમ હિન્દી અર્થકાર મંગલાચરણ કરે છે:—

મંગલાચરણ

પ્રથમ ઋષભ જિન ધર્મકર સન્મતિ ચરમજિનેશ,
વિઘનહરણ મંગલ કરણ ભવતમ દુરિત દિનેશ.

જૈનધર્મ તો અનાદિનો છે. તીર્થંકરો અનાદિથી થતા આવે છે. અનાદિથી સુખના અર્થી આત્માઓ હતા. તેનો માર્ગ કહેનાર તીર્થંકરો અનાદિથી થતા આવે છે. જગતમાં મોક્ષમાર્ગ અને મોક્ષ અનાદિનો છે. પણ આ વર્તમાન ચોવીસીમાં શ્રી ઋષભદેવ ભગવાન પહેલાં તીર્થંકર થયા અને છેલ્લા શ્રી સન્મતિનાથ એટલે કે

સર્વજ્ઞદેવ, સર્વ દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવની અવસ્થાને જાણે છે અને સર્વજ્ઞના જ્ઞાનમાં જે પ્રતિભાસ્યું છે તે જ નિયમથી થાય છે પણ તેમાં અધિક-હીન કાંઈ થતું નથી એમ સમ્યગ્દૃષ્ટિ વિચારે છે.

સર્વજ્ઞના જ્ઞાનનો નિર્ણય કરતાં આત્માના જ્ઞાયકસ્વભાવનો નિર્ણય થાય છે જે જીવ આવા વસ્તુસ્વભાવનો નિર્ણય કરે છે તે સમ્યગ્દૃષ્ટિ છે. તેથી ૩૨૩ મી ગાથામાં કહ્યું છે કે:—

એ પ્રમાણે નિશ્ચયથી સર્વ જીવ, પુદ્‌ગલ, ધર્મ, અધર્મ, આકાશ, કાળ એ છ દ્રવ્યોને તથા તે દ્રવ્યોની સર્વ પર્યાયોને સર્વજ્ઞના આગમ અનુસાર જે જાણે છે—શ્રદ્ધાન કરે છે તે શુદ્ધ સમ્યગ્દૃષ્ટિ થાય છે. તથા જે એ પમાણે શ્રદ્ધાન નથી કરતો પણ તેમાં શંકા-સંદેહ કરે છે તે સર્વજ્ઞના આગમથી પ્રતિકૂળ છે-પ્રગટપણે મિથ્યાદૃષ્ટિ છે.

અનિત્ય ભાવનામાં પણ આ બધી વાત ભેગી રાખીને વાત છે. જુઓને, ક્ષણમાં જુવાન માણસો ચાલ્યા જાય છે. બોટાદમાં આગ લાગી, તે જોવા જતાં એક માણસ મરી ગયો. આગમાં મોટા સર્પો અને ચકલાં બળી ગયાં. જે ક્ષણે જે થવાનું તેને કોણ ફેરવે? એનો અર્થ એમ છે કે હે જીવ! તું નિર્ણય કર કે હું તો જ્ઞાન છું, જાણનાર છું, જાણનાર શું કરે? જેમ હોય તેમ જાણે, પણ કાંઈ ફેરફાર કરે નહિ. આવા જ્ઞાન સ્વભાવમાં શંકા કરે તે મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. પરમાં ફેરફાર કરવાનું માને તે પણ મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. બહારમાં ફેરફાર કરવામાં કાંઈ પુરુષાર્થ કામ આવતો નથી, પોતે જ્ઞાનમાં સમાધાન રાખીને જાણનાર રહે ને રાગ-દ્વેષ ન થાય એ જ પુરુષાર્થ છે. જ્ઞાનમાં નિઃશંક થઈને જ્ઞાનપણે રહ્યો ને વિકારપણે ન થયો તેનું નામ પુરુષાર્થ છે. જ્ઞાનસ્વભાવ નિત્ય છે. તેને ઓળખીને તેની ભાવના કરવી અને ક્ષણિક સંયોગની ભાવના છોડવી—એનું નામ અનિત્ય ભાવના છે.

આ જીવ સારા સારા ઇન્દ્રિય-વિષયો અને ઉત્તમ નોકર, ઘોડા, હાથી અને રથાદિકની પ્રાપ્તિથી સુખ માને છે, પરંતુ એ સર્વ ક્ષણભંગુર છે. માટે અવિનાશી સુખનો ઉપાય કરવો જ યોગ્ય છે.

અંતરંગ ચિદાનંદતત્ત્વમાં જ મારી શાંતિ છે. એ સિવાય સંકલ્પ-વિકલ્પમાં શાંતિ નથી ને બહારના સંયોગમાં પણ શાંતિ નથી. પોતાના ક્ષણિક શુભાશુભ પરિણામમાં પણ પોતાની શાંતિ નથી. તો તે શુભાશુભ પરિણામના બાહ્ય વિષયમાં તો સુખ કેમ હોય? બહારના પદાર્થનો વિષય કરનારા તો પોતાના શુભાશુભ પરિણામ છે. તે પરિણામમાં પણ સુખ નથી, ને બહારના વિષયમાં પણ સુખ નથી. સુખ તો અવિનાશી જ્ઞાનસ્વભાવની ભાવનામાં જ છે. માટે ક્ષણભંગુર સંયોગો અને તેના લક્ષે

થતા શુભાશુભ પરિણામની ભાવના છોડીને ધ્રુવ ચિદાનંદની જ ભાવના કરવી તે અવિનાશી સુખનો ઉપાય છે.

પોતામાં જે ક્ષણિક સંકલ્પ-વિકલ્પ થાય છે તે પણ વિભાવ છે, અને તેના બાહ્ય વિષયરૂપ જે પદાર્થો દેખાય છે તે પણ વિભાવ પર્યાય છે. કેરીનો રસ ખાવાના પરિણામ થાય ત્યાં તે રસમાં તો સુખ નથી ને રસ ખાવાના જે અશુભ પરિણામ છે તેમાં પણ સુખ નથી. પર્યાય બુદ્ધિવાળો જીવ સ્વભાવ તરફ વળતો નથી એટલે તેને બાહ્ય વિષયોમાં સુખ ભાસે છે. તેથી તેને સંયોગની ભાવના છે. ધર્મી તો જાણે છે કે મારું સુખ બહારના વિષયોમાં નથી ને પર્યાયના શુભાશુભ ભાવમાં પણ મારું સુખ નથી. મારું સુખ તો ધ્રુવ આત્મામાં છે. તેથી તે જીવને અવિનાશી સ્વભાવની ભાવના છૂટતી નથી. દ્રવ્ય તરફ વળવું તે જ મોક્ષમાર્ગ છે. તે જ અવિનાશી સુખનો ઉપાય છે. સમ્યગ્દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્ર તે સ્વદ્રવ્ય તરફના વલણથી થાય છે ને તે અવિનાશી સુખનો માર્ગ છે માટે ધ્રુવ સ્વભાવને જાણીને તેની ભાવના કરવી ને સંયોગને અધ્રુવ જાણીને તેની ભાવના છોડવી.

*　　　　*　　　　*

વળી બીજો દાખલો આપીને બંધુજનો વગેરેના સંયોગની અધ્રુવતા બતાવે છે:—

ગાથા—૮

पथि पथिकजनानां यथा संयोगो भवति क्षणमात्रम् ।
बन्धुजनानां च तथा संयोगः अध्रुवः भवति ॥ ८ ॥

અર્થ:—જેમ પંથમાં પથિકજનોનો સંયોગ ક્ષણમાત્ર છે તે જ પ્રમાણે સંસારમાં બંધુજનોનો સંયોગ પણ અસ્થિર છે. ૮.

આત્માને સ્ત્રી, પુત્ર, બંધુજનો વગેરે જેનો સંયોગ થયો તે સંયોગ તો આ ભવમાં નવો થયો ને તે સંયોગ પણ અસ્થિર છે. સંયોગનો વિયોગ થઈ જવાનો. સ્ત્રી વિગેરે જેનો વિયોગ થયો તેનો સંયોગ તો ફરીથી થાય કે ન થાય-તે કાંઈ નિયમ નથી; પણ જેનો સંયોગ થયો તેનો તો અલ્પકાળમાં જરૂર વિયોગ થઈ જશે. ચૈતન્યદ્રવ્ય અસંયોગી છે, ત્રિકાળ રહેનાર છે, માટે તેની જ ભાવના કરવા જેવી છે. રસ્તામાં બંધુજનોની સાથે ચાલ્યો જતો હોય ત્યાં કોઈ માંદો પડે તો બીજા માણસો તેને જીવતો છોડીને ચાલ્યા જાય છે. આમ બંધુજનોનો સંયોગ ક્ષણિક છે. જેમ નદીમાં પાણીનું પૂર આવે ત્યાં માણસો કહે છે કે આપણી નદીમાં પાણી આવ્યું છે. પણ

પાણી ચાલ્યું જ જાય છે. કાંઈ તેની પાસે ઊભું નથી રહેતું. તેમ જગતના પદાર્થોનું પરિણમન થતાં થતાં સંયોગ થયો ત્યાં અજ્ઞાની કહે છે કે અમને આ પદાર્થો મળ્યા. પણ ભાઈ, તે પદાર્થો તો તેના પરિણમન પ્રવાહમાં વહ્યા જ જાય છે; કોઈ પદાર્થ તારી પાસે સ્થિર રહેવાનો નથી. માટે તે સંયોગની ભાવના છોડ ને તારા સ્વભાવની ભાવના કર.

એક વાર એક માણસ એકલો મુંબઈ ગયો. મુંબઈમાં વેપાર કર્યો, પૈસા થયા, સ્ત્રી પરણ્યો, અને છોકરા થયા, બાર માણસો થયા ને અમુક વખત થતાં મરી ગયા; પૈસા ચાલ્યા ગયા ને જેવો એકલો ગયો હતો તેવો એકલો પાછો દેશમાં આવ્યો. જુઓ, આ સંયોગ! માટે સંયોગમાં સુખનો વિશ્વાસ છોડીને સ્વભાવની ભાવના કર.

આ જીવ બહોળું કુટુંબ-પરિવાર પામતાં અભિમાનથી તેમાં સુખ માને છે અને એ મદ વડે પોતાના સ્વરૂપને ભૂલે છે, પણ એ બંધુવર્ગાદિનો સંયોગ માર્ગના પથિકજન જેવો જ છે, થોડા જ સમયમાં વીખરાઈ જાય છે. માટે એમાં જ સંતુષ્ટ થઈને સ્વરૂપને ન ભૂલવું. સંતોષ તો તારા ક્ષણિક સ્વભાવમાં કર. બહારના સંયોગમાં સંતોષ માનીશ તો તે સંયોગ તો ચાલ્યા જવાના છે. માટે દૃષ્ટિને અંતરમાં ફેરવીને, સ્વભાવની ભાવનામાં પુરુષાર્થ ફેરવ.

* * *

દેહના સંયોગની અસ્થિરતા બતાવે છે:—

ગાથા—૯

अतिलालितः अपि देहः स्नानसुगन्धैः विविध भक्ष्यैः ।
क्षणमात्रेण अपि विघटते जलभृतः आमघट इव ॥ ९ ॥

અર્થ:—જુઓ તો ખરા આ દેહ, સ્નાન અને સુગંધી વસ્તુઓ વડે સુધારતા હોવા છતાં પણ તથા અનેક પ્રકારના ભોજનાદિ ભક્ષ્યો વડે પાલન કરતાં હોવા છતાં પણ જલ ભરેલાં કાચા ઘડાની માફક ક્ષણમાત્રમાં વિલય પામી જાય છે. ૯.

દેહનું ગમે તેટલું લાલન-પાલન કરો પણ તે તો અશુચિનો ઘડો છે. તેમાંથી તો અશુચિ નીકળશે. સ્નાન કરાવે ઋતુ ઋતુના, ખોરાક ખવરાવે—એવા ભાવ કરે પણ દેહ તો ક્ષણમાં નાશ થઈ જાય છે. દેહની ક્રિયા તો કાંઈ આત્મા કરી શકતો નથી. દેહને સાચવવાની ઇચ્છા કરે તેથી કાંઈ દેહ તેનો રાખ્યો રહેવાનો નથી.

એક સમયમાં જીવન ને બીજા સમયે મરણ—એમાં વચ્ચે કાંઈ આંતરો નથી. તારો આત્મા સદાય શાશ્વત્ છે તેની જ ભાવના કર. પાણી ભરેલા માટીના કાચા ઘડાની માફક આ દેહ ક્ષણભંગુર છે. આ ક્ષણભંગુરતા બતાવીને તેની ભાવના છોડવાનું કહે છે ને નિત્ય જ્ઞાનાનંદની ભાવના કરવાનું કહે છે.

નિયમસારમાં કહ્યું છે કે ધર્માત્માઓએ નિત્ય સ્વભાવની ભાવના કરવી. અહીં ક્ષણિક ભાવોની ભાવના છોડવી એને "અનિત્ય ભાવના" કહે છે. તેમાં પણ ખરેખર અનિત્ય પદાર્થોની ભાવના કરવાનું કહ્યું નથી પણ નિત્ય એવા સ્વભાવની ભાવના કરવાનું જ કહે છે. વિકલ્પ ઉઠતાં સંયોગ ઉપર લક્ષ જાય, ત્યાં તેને ક્ષણિક જાણીને ધર્મી જીવ પોતાના સ્વભાવની ભાવના વધારે છે એનું નામ અનિત્ય ભાવના છે.

અહો! જુઓને! ક્ષયની હૉસ્પિટાલમાં કેવા કેવા જુવાનજોધ માણસો છે! જુવાન શરીર હોય અને ક્ષયમાં ક્ષય લાગુ પડી જાય. વીસ-પચ્ચીસ વર્ષની ઉંમર હોય, ચડતું લોહી હોય છતાં ક્ષય લાગુ પડી જાય. ત્યાં આત્મા શું કરે? દેહની સામે જોઈ ને તેમાં જ શરણ ભાસે છે. પણ ભાઈ! દેહ તો ક્ષણિક છે. તેનો એક પરમાણુ તારી પાસે નહિ રહે માટે તે દેહ ઉપરની દૃષ્ટિ છોડ ને તારા જ્ઞાનાનંદ-સ્વભાવની દૃષ્ટિ કરીને તેની ભાવના કર.

ધર્માત્મા ચક્રવર્તી હીરા માણેકની શિલા ઉપર બેસીને સ્નાન કરે, ઊંચી જાતના ખોરાક ખાય, પણ તે વખતે અંદરમાં ભાન છે કે આ દેહ તે અમારો નથી. દેહનો ક્ષણિક સંયોગ અમારો નથી. અમે તો વ જ્ઞાનાનંદ આત્મા છીએ. તે જ અમારું શરણ છે. ચક્રવર્તીનું શરીર પણ ક્ષણમાં વિલય પામી જાય છે. માટે શરીરમાં સ્થિર બુદ્ધિ છોડીને આત્માના નિત્ય સ્વભાવ તરફ વળ.

* * *

હવે લક્ષ્મીનું અસ્થિરપણું જણાવે છે:—

ગાથા—૧૦

या शाश्वता न लक्ष्मी: चक्रधराणां अपि पुण्यवताम् ।
सा किं बध्नाति रतिं इतरजनानां अपुण्यानाम् ।। १० ।।

અર્થ:— જે લક્ષ્મી અર્થાત્ સંપદા (ઉત્કૃષ્ટ) પુણ્યકર્મના ઉદયસહિત જે ચક્રવર્તી તેમને પણ શાશ્વતરૂપ નથી તો અન્ય જે પુણ્યોદય વિનાના વા અલ્પ પુણ્યવાળા પુરુષો તેની સાથે કેમ રાગ બાંધે છે? ૧૦.

જુઓ, લક્ષ્મી વિગેરેનો સંયોગ પૂર્વના પુણ્યથી મળે છે; તેમાં જીવનું વર્તમાન ડહાપણ નથી. ચક્રવર્તીને એવા પુણ્યનો ઉદય હોય છે, હજારો દેવો સેવા કરતા હોય છે, છ ખંડનું રાજ્ય હોય છે, ૯૬ કરોડ પાયદળ હોય છે, ને નવવિધાન હોય છે તે પણ શાશ્વત રહેનારા નથી. તો સાધારણ જીવોની તો શી વાત? જીવો અધ્રુવ લક્ષ્મીના મોહથી ચૈતન્ય ચમત્કારની સંપદાને ભૂલી જાય છે. અહો! આશ્ચર્ય છે કે ચક્રવર્તી જેવા પુણ્યવંત પુરુષો પાસે પણ લક્ષ્મીનો સંયોગ શાશ્વત્ રહેતો નથી, તો તે લક્ષ્મી અલ્પ પુણ્યવંત જીવો પ્રત્યે રાગ કેમ બાંધે? એટલે કે તેમને લક્ષ્મીનો સંયોગ શાશ્વત્ ક્યાંથી રહે!

જેની દૃષ્ટિમાં ચૈતન્યની દોલત પડી છે એવા ધર્મા માની દૃષ્ટિ જડ લક્ષ્મીને પોતાની દોલત તરીકે સ્વીકારતી નથી. પુણ્યના વિકલ્પો ક્ષણિક છે, જડ કર્મ બંધાય તે ક્ષણિક છે, ને તેના નિમિત્તે જે સંપદા મળી તે પણ ક્ષણિક છે. માટે તે ક્ષણિકની ભાવના તરફ પર્યાયને ન વાળતાં ધ્રુવ સ્વભાવ તરફ પર્યાયને વાળીને તે ધ્રુવની ભાવના કરવી. એવું આ ભાવનાનું તાત્પર્ય છે.

ચૈતન્યનું સ્વામીપણું ચૂકીને અજ્ઞાની જીવો બહારની સંપદાનું અભિમાન કરે તેને કહે છે કે અરે ભાઈ! ચક્રવર્તી જીવોને પણ બહારની સંપદા ક્ષણભંગુર છે, તો તારી પાસે તે સંપદા શાશ્વત્ કેમ રહેશે? નહિ જ રહે. માટે તેનો અહંકાર છોડીને સ્વભાવની દૃઢતા અને ભાવના કર. ચૈતન્યની ભાવના સિવાય બહારના સંયોગની પ્રીતિ કરવી તે વૃથા છે. માટે તેની પ્રીતિ છોડ ને ચૈતન્યસ્વરૂપની ભાવના કર.

આ સ્વામીકાર્તિકેયાનુપ્રેક્ષામાં બાર વૈરાગ્ય ભાવનાનું વર્ણન ચાલે છે. તેમાં લક્ષ્મી વગેરેની અનિત્યતાનું વર્ણન કરે છે. દરેક વસ્તુની અવસ્થા ક્ષણે ક્ષણે બદલે છે -એવો તેનો સ્વભાવ છે, ને દ્રવ્યપણે વસ્તુ ધ્રુવ રહે છે. ત્યાં અજ્ઞાની જીવને ધ્રુવવસ્તુનું ભાન નથી, એટલે પર્યાયની રુચિ છે, તેથી પર્યાય પલટતી દેખીને તેને રાગ-દ્વેષ થાય છે. જેને ધ્રુવ વસ્તુની રુચિ છે, એવા ધર્મી જીવને પર્યાય પલટતી દેખીને પર્યાયની બુદ્ધિથી રાગ-દ્વેષ થતા નથી. પદાર્થની પર્યાય ક્ષણે ક્ષણે પલટે છે, તે પર્યાય જેટલી જ વસ્તુને માની અજ્ઞાનીને હર્ષ-શોક થાય છે, તે મિથ્યાત્વ ભાવ સહિતના હર્ષ-શોક છે. સમ્યગ્દૃષ્ટિને અલ્પ રાગ-દ્વેષ થાય પણ તેને પર્યાયની બુદ્ધિ નથી એટલે કે એકલી પર્યાયને જ તે નથી દેખતો, ધ્રુવ વસ્તુના ભાનપૂર્વક પર્યાયને ક્ષણિક જાણે છે. અજ્ઞાનીને ધ્રુવ વસ્તુનું ભાન નથી. તે તો ક્ષણિક પર્યાયને જ દેખે છે, એટલે તેને પર્યાયબુદ્ધિના રાગ-દ્વેષ થાય છે. અહીં અનિત્ય ભાવનામાં પર્યાયની અધ્રુવતા બતાવીને પર્યાયબુદ્ધિ છોડાવે છે. ધ્રુવવસ્તુના ભાનપૂર્વકની અનિત્ય ભાવનાનું આ વર્ણન છે.

લક્ષ્મી વિગેરે અધ્રુવ છે. જેના ઘરે ૮૪ લાખ હાથી ઝૂલતા હોય એવા ચક્રવર્તીને પણ તે હાથી વગેરેની સંપદા ધ્રુવ નથી રહેતી; સંયોગ તેના કારણે આવ્યો ને તેનો કાળ પૂરો થતા ચાલ્યો જાય છે. આત્માના પ્રયત્નથી સંયોગો આવતા નથી; પૂર્વના પુણ્યનાં નિમિત્તે લક્ષ્મી આવે છે, પણ ચૈતન્ય સ્વભાવની સાથે તે લક્ષ્મી ધ્રુવ નથી રહેતી તો પછી સાધારણ પુણ્યહીન જીવોની પાસે લક્ષ્મી કેમ ધ્રુવ રહેશે?

"લક્ષ્મી ધ્રુવ નથી" એમ જાણીને તેની પ્રીતિ છોડવી ને ધ્રુવ એવા નિજ દ્રવ્યની પ્રીતિ કરવી–તે અનિત્ય ભાવનાનું પ્રયોજન છે. નદીમાં પાણી આવ્યું એમ અજ્ઞાની દેખે છે. જ્ઞાની કહે છે કે પાણીનો પ્રવાહ ચાલ્યો જાય છે; તેમ સંયોગ મારી પાસે આવ્યા-એમ અજ્ઞાની સંયોગ સાથે એકત્વબુદ્ધિ કરે છે, ને ધર્મી તો જાણે છે કે આ પદાર્થો ક્ષણે ક્ષણે તેમના પર્યાય ધર્મથી પલટી રહ્યા છે, તે મારે કારણે આવ્યા નથી, ને મારા કારણે રહેવાના નથી. ધર્મી ચક્રવર્તીને નવનિધાન ને છ ખંડના રાજનો સંયોગ હોય પણ અંતરમાં એક રજકણના સંયોગને પણ પોતાનો નથી માનતા. જેમ દરિયાનું મોજું ઊછળે છે તે પાછું દરિયામાં જ સમાઈ જાય છે, બહાર નથી નીકળતું; તેમ સંયોગો આવ્યા તે પર દ્રવ્યની પર્યાયનો ઉત્પાદ છે ને બીજી ક્ષણે તેની પર્યાયનો વ્યય થઈને તેનામાં જ સમાય છે. તે પદાર્થ મારી પાસે આવ્યો નથી–આમ ધર્મી જાણે છે. તેથી તેને પદાર્થના સંયોગ વખતે હર્ષ કે વિયોગ વખતે શોક થતો નથી. ધ્રુવ વસ્તુની રુચિની મુખ્યતા છે ત્યાં અલ્પ રાગ–દ્વેષ થાય તેની મુખ્યતા નથી, કેમ કે પર્યાયબુદ્ધિ નથી.

લક્ષ્મીનો સંયોગ આવ્યો ને લાખ રૂપિયા દાનમાં ગયા, ત્યાં લાખ રૂપિયા ગયા તેના પર્યાયધર્મથી જ છે; આત્માએ તેને આપ્યા નથી. ત્યાં લક્ષ્મી ખરચવાનું અભિમાન કરે–માન કષાય કરે તો તો પાપ ભાવ છે. તે વખતે શુભભાવ હોય તો પુણ્યભાવ છે, પણ જો એમ માને કે મેં શુભભાવ કર્યો તેને લીધે આ લક્ષ્મી દાનમાં વપરાણી; તો તે જીવ મિથ્યાદૃષ્ટિ છે, અલ્પ શુભ રાગની સાથે મિથ્યાત્વનું મોટું પાપ તેને બંધાય છે, એટલે "મીંદડું કાઢતા ઊંટડું પેઠું" એના જેવું થયું. અજ્ઞાની લક્ષ્મી વિગેરેનું કર્તાપણું માનીને દાન વગેરેનો કાંઈક શુભરાગ કરે તેમાં તેને પુણ્ય છે, પણ સાથે ઊંધી માન્યતાને સેવે છે, તેથી તેને મિથ્યાત્વનું પાપ ભેગું લાગે છે. દાનનો શુભરાગ થયો તે કાંઈ પાપ નથી પણ ઊંધી માન્યતા છે તે પાપ છે, માટે પહેલાં યથાર્થ વસ્તુસ્વરૂપને ઓળખવું જોઈએ. આ બાર ભાવનામાં યથાર્થ વસ્તુ-સ્વરૂપનું વર્ણન ભેગું છે.

જેને ધ્રુવ ચૈતન્યની દૃષ્ટિ છે તે જીવ ક્ષણિક સંયોગ–વિયોગને પોતાના કારણે

માનતો નથી, એટલે તેને મમતા ઘટયા વિના રહેતી નથી. અહો! મારો ચિદાનંદ સ્વભાવ મમતારહિત છે. એક રજકણ પણ મારા કારણે આવતો કે જતો નથી. આવું જેને ભાન થાય તેને પરની મમતા કેટલી છૂટી જાય! માટે જેને ધ્રુવની દૃષ્ટિ છે તેને લક્ષ્મી વિગેરેની અનિત્યતાની યથાર્થ ભાવના હોય છે.

* * *

વળી લક્ષ્મી વગેરેને સ્થિર રાખવાનું કોઈ અભિમાન કરે તો તે મિથ્યા છે-એમ હવે ૧૧ મી ગાથા કહે છે.

ગાથા–૧૧

कुत्र अपि न रमते लक्ष्मीः कुलीनधीरे अपि पण्डिते शूरे ।
पूज्ये धर्मिष्टे अपि च सुरूपसुजने महासत्त्वे ।।११।।

અર્થ :—આ લક્ષ્મી-સંપદા, કુલવાન, ધૈર્યવાન, પંડિત, સુભટ, પૂજ્ય ધર્માત્મા, રૂપવાન, સુજન અને મહા પરાક્રમી ઇત્યાદિ કોઈ પુરુષોમાં પણ રાચતી નથી.

દસ દસ પેઢીથી લક્ષ્મી ચાલી આવે છે, તો હવે તે મારી પાસેથી કયાં જવાની છે?-એમ અજ્ઞાની અભિમાન કરે, પણ તેને ભાન નથી કે લક્ષ્મી આવી તે તેના કારણે ને જાય તોપણ તેના કારણે. ભલે પેઢી દર પેઢીથી લક્ષ્મી ચાલી આવતી હોય, પણ ક્ષણમાં તે બીજે ચાલી જશે. કેમ કે તેની પર્યાય અધ્રુવ . વળી હું મોટા કુળનો છું માટે મારી પાસેથી લક્ષ્મી નહિ જાય—એમ માને તો તે પણ મિથ્યા છે. લક્ષ્મીની પર્યાય પલટતાં તે એક ક્ષણ પણ રહેવાની નથી. રહે તોપણ તેના કારણે ને જાય તોપણ તેના કારણે; બીજાના કારણે તે એક ક્ષણ પણ રહેતી નથી.

કોઈ એમ માને કે હું તો ધીરજવાન છું માટે મારી લક્ષ્મી હું કેમ ગુમાવીશ? અરે ભાઈ! તારી ધીરજ તો તારી પર્યાયમાં રહે છે કે લક્ષ્મીમાં? તો લક્ષ્મીની પર્યાય પલટતી કેમ અટકી જશે? ક્ષણમાં લક્ષ્મીની પર્યાય પલટી જશે માટે તેનું અભિમાન છોડ, તારી ધીરજ તારી પર્યાયમાં, ને લક્ષ્મીના સંયોગ-વિયોગ લક્ષ્મીની પર્યાયમાં; "અમે તો વેપાર-ધંધામાં ધીરજથી રૂખ જોઈને કામ લઈએ, ઉતાવળ ન કરીએ. તેથી અમારી લક્ષ્મી કયાંય ચાલી નહિ જાય"—આમ અભિમાન કરીને લક્ષ્મીને ધ્રુવ માની બેસે છે, તે મૂઢ છે, તેને અધ્રુવતાનું ભાન નથી. અરે ભાઈ! લક્ષ્મી દાટી રાખીશ તો ય તેનું પરિણમન ફરીને તે કોલસા થઈ જશે, માટે તેનું

અભિમાન છોડ. તેનું પરિણમન તારું રાખ્યું નહિ રહે. બે માણસોએ રૂપિયા દાટયા હતા. અમુક વખત પછી જોયું તો ત્યાં રૂપિયાને બદલે ધૂળ! કોઈએ તે રૂપિયા કાઢી લીધા ન હતા, પણ તે રૂપિયા પલટી ધૂળ થઈ ગઈ. વસ્તુની પર્યાયનો સ્વભાવ છે કે ક્ષણમાં પલટી જાય.

વળી કોઈ માને કે હું પંડિત અને ડાહ્યો છું માટે મારી બુદ્ધિથી લક્ષ્મીને ટકાવી રાખીશ, મારી લક્ષ્મીને જવા નહિ દઉં. તો કહે છે કે અરે ભાઈ! શું તારી વિદ્યાના કારણે કાંઈ લક્ષ્મી જતી અટકી જશે? તેની પર્યાયના કાળે તે ચાલી જશે, તેમાં તારી લાખ બુદ્ધિનું ડહાપણ પણ કામ નહિ આવે.

પંડિત છું માટે મારી લક્ષ્મી કોઈ ન લ્યે, મને તો સામેથી આપે—આવી અજ્ઞાનીની બુદ્ધિ છે. અરે મૂઢ! પરમાણુની પર્યાય ક્ષણમાં પલટી જશે. તેની પર્યાયમાં તારી બુદ્ધિ નહિ કામ આવે. પુણ્ય ફરતાં ક્ષણમાં લક્ષ્મી ચાલી જશે.

"હું બળવાન સુભટ છું, કોની તાકાત છે કે મારી લક્ષ્મી લઈ શકે?" એમ અભિમાન કરે, પણ ભાઈ! લક્ષ્મી જવા ટાણે તારાથી નહિ રોકી શકાય!

પરમાણુની પર્યાયમાં તારું બળ કામ નહિ આવે. આ સમજે તો પર દ્રવ્યનું અભિમાન ઊડી જાય ને અંદરમાં ધ્રુવ જ્ઞાતા-દ્રષ્ટા સ્વભાવના અવલંબને શાંતિ પ્રગટે.

હું તો પૂજ્ય છું. લોકો મને બહુમાન આપે છે માટે મારી લક્ષ્મીને કોણ લ્યે —એમ માનીને લક્ષ્મીને સ્થિર માની રહ્યા છે, તે અજ્ઞાની છે.

"હું ધર્મી છું, વ્રત-તપ કરું છું, તો મારી લક્ષ્મી કયાં જશે? ધર્મથી તો મને લક્ષ્મી મળશે" આમ અજ્ઞાની માને છે. અહીં સમ્યગ્દૃષ્ટિ ધર્માત્માની વાત નથી. કેમ કે સમ્યગ્દૃષ્ટિને તો ધ્રુવ-ચિદાનંદ સ્વભાવની ભાવના છે, ને લક્ષ્મીને તે અધ્રુવ જાણે છે. અહીં તો મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવ વ્રત-જાત્રા અને મંદ કષાય કરીને પોતાને ધર્માત્મા માનતો હોય તેવા જીવની વાત છે, તે લક્ષ્મી વગેરેનું અભિમાન કરે છે, પણ મૂઢ! બહારની લક્ષ્મી મળવી તે કાંઈ ધર્મનું ફળ નથી. વળી અમારા ઘરમાં તો ભગવાનને પધરાવ્યા છે, તેથી અમારા ઘરમાંથી લક્ષ્મી કદી જાય નહિ-એમ માને તો તે પણ મૂઢ જીવની માન્યતા છે. તારા શુભ પરિણામ હોય તેથી કાંઈ લક્ષ્મી જતી અટકી નહિ જાય. પૂર્વના પુણ્ય ખૂટશે તો ક્ષણમાં લક્ષ્મી ચાલી જશે. જુઓ, આ પર્યાયધર્મને અનિત્ય સમજીને ધ્રુવ દ્રવ્યની ભાવના કરવા માટેની વાત છે. ધ્રુવ દ્રવ્યને સમજ્યા વગર એમ ને એમ લક્ષ્મી છોડીને ભાગે-તેને કાંઈ અનિત્ય ભાવના કહેવાય નહિ. અનિત્ય ભાવના ભાવનારની દૃષ્ટિ ધ્રુવ દ્રવ્ય ઉપર હોય છે.

કોઈ એમ માને કે હું રૂપવાન છું માટે લક્ષ્મી નહિ જાય. મારા શરીરના અવયવોમાં ખામી નથી, તો લક્ષ્મીમાં ખામી કેમ પડશે? પણ તે વાત મિથ્યા છે.

એ જ પ્રમાણે કોઈ સજ્જન અને પરોપકારી હોય છતાં, લક્ષ્મી તો અધ્રુવ છે. તે ક્ષણમાં ચાલી જશે. હું સજ્જન છું માટે તે મારી પાસે ધ્રુવ રહે છે–એવો વિચાર મિથ્યા છે.

વળી હું મહા પરાક્રમી છું, તેથી લક્ષ્મીને જવા નહિ દઉં–એમ માને તો તે વિચાર પણ મિથ્યા છે. લક્ષ્મી તો જોત જોતામાં વિલય પામી જાય છે. તે કોઈથી રાખી રહેતી નથી, માટે તેને અસ્થિર રાખવાનું અભિમાન છોડ, તારી ધ્રુવ-ચૈતન્ય સંપદા સદા સ્થિર છે તેને ઓળખીને તેની ભાવના કર. ૧૧.

* * *

હવે પૂછે છે કે અમને લક્ષ્મીનો જે સંયોગ મળ્યો છે તે અધ્રુવ છે તો તેનું શું કરવું? તેનો ઉત્તર કહે છે:—

ગાથા—૧૨

तावत् भुज्यतां लक्ष्मीः दीयतां दानं दयाप्रधानेन ।
या जलतरङ्गाचवला द्वित्रिदिनानि चेष्टते ।। १२ ।।

અર્થ:—આ લક્ષ્મી જલતરંગની માફક ચંચલ છે, એટલે જ્યાં સુધી તે બે–ચાર દિવસ સુધી ચેષ્ટા કરે છે–મોજુદ છે ત્યાં સુધી તેને ભોગવો વા દયા પ્રધાની થઈને દાનમાં આપો. ૧૨.

અહીં લક્ષ્મી ભોગવવાનું કહ્યું છે તેમાં એવો આશય છે કે લક્ષ્મીની તીવ્ર મમતા છોડીને કાંઈક મંદ પરિણામ થાય, તીવ્ર લોભથી લક્ષ્મીને રાખી મૂકવાની ભાવના કર્યા કરે ને ખરચવામાં કંજુસાઈ કરે તો તેને કહે છે કે અરે ભાઈ! તારી લક્ષ્મી અધ્રુવ છે માટે જિનેન્દ્ર-ભક્તિ વગેરે કાર્યોમાં લક્ષ્મીનો ઉપયોગ કરો, દાન વગેરેમાં વાપરો તથા તેને ભોગવો.

આ બધાય કવિના હૃદયનાં ઉદ્‌ગાર નીકળ્યા છે. હે પ્રભુ! જેમ દરિયો અગાધ અને ગંભીર છે, તેમ આપના ગુણો પણ અગાધ અને ગંભીર છે. આપના ગુણો ઉત્કૃષ્ટ છે. આપના ગુણોનો સંપૂર્ણ વિકાસ થઈ ગયો છે. આપના ગુણો ઉજ્જ્વલ છે. આપની પર્યાયમાં લેશમાત્ર વિકૃતિ રહી નથી. આપના ગુણો અનેક પ્રકારના છે તથા આપના ગુણો અનંત છે. આમ આપની સ્તુતિ કરીને જ અમે આપના ગુણોનો પાર પામી લીધો કહીએ છીએ; પરંતુ પ્રભુ! આપના ગુણોનો પાર આવે તેમ નથી.

વાણીથી ગમે તેટલું કહેવામાં આવે પણ વાણીમાં આપના અનંતગુણોનું વર્ણન કરવાનું સામર્થ્ય નથી.

આપના બધાય ગુણો આપમાં સમાઈ ગયા છે તેથી આપના ગુણોનો પાર આવી ગયો પણ વાણી કે વિકલ્પ દ્વારા આપના ગુણોને ગણવા જતાં પાર આવે તેમ નથી. જ્યાં આત્મા છે ત્યાં જ અનંતગુણો છે, તેમ શ્રદ્ધા-જ્ઞાનમાં સ્વીકાર કરવાથી સાધક જીવે આત્માના અનંત ગુણનો પાર લીધો છે. પણ વિકલ્પ દ્વારા આત્માના ગુણોનો પાર આવતો નથી.

એક પલ્યના અસંખ્યાતમાં ભાગમાં અસંખ્ય અબજ વર્ષો જાય, એવા એવા દસ કોડાકોડી પલ્યોપમનો એક સાગરોપમ થાય. એવા એવા ૩૩ સાગરોપમ સુધી ક્ષાયિક સમકિતી અને ૧૨ અંગના જાણનારા દેવો ત્યાં સ્વર્ગમાં પરસ્પર તત્ત્વચર્ચા કરે છે છતાં આપના ગુણોનો અંત પામી શકતા નથી. ગુણનો અંત તો પ્રભુ! આપે લીધો છે. જેટલા આત્માના ગુણો છે તે બધા આપે પ્રત્યક્ષ જાણી લીધા છે. બાકી વાણીથી તેનો પાર પમાય તેમ નથી-એમ વચનની અને વિકલ્પની સ્તુતિ છોડી, નિર્વિકલ્પ સ્તુતિમાં સમાઈ જવું તેને ભગવાનની સ્તુતિ કહેવામાં આવે છે.

આ અનિત્ય ભાવનાનું વર્ણન છે. આત્મા નિત્ય જ્ઞાનાનંદ છે એવું નિજઘર જેણે જોયું છે તે જ જીવ જગતના પદાર્થોની પર્યાયની અનિત્યભાવના ભાવે છે જેને પર્યાયબુદ્ધિ હોય એટલે કે પર્યાયની ક્ષણિકતાને ન જાણતાં તેને સ્થિર રાખવા માગતો હોય તેને ખરી અનિત્યભાવના હોતી નથી. એટલે ધ્રુવ ચૈતન્યની દૃષ્ટિપૂર્વકની આ અનિત્યભાવના છે એમ સમજવું.

* * *

અહીં લક્ષ્મીની અનિત્યતા વર્ણવે છે.

ગાથા–૧૩

यः पुनः लक्ष्मी संचिनोति न च भुङ्क्ते नैव ददाति पात्रेषु ।
सः आत्मानं वंचति मनुजत्वं निष्फलं तस्य ।। १३ ।।

અર્થ :– પરંતુ જે પુરુષ લક્ષ્મીને માત્ર સંચય કરે છે, પણ પાત્રોને અર્થે આપતો નથી તથા ભોગવતો પણ નથી તે તો માત્ર આત્માને જ ઠગે છે, એવા પુરુષનું મનુષ્યપણું નિષ્ફલ છે—વૃથા છે. ૧૩.

જે પુરુષ લક્ષ્મીની મમતા કરીને તેને રાખવા માગે છે પણ ધર્માત્મા સુપાત્રને ઓળખીને દાનાદિમાં તેને વાપરતો નથી, એટલે કે મમતા ઘટાડતો નથી ને પોતાના

ભોગમાં ભોગવતો પણ નથી, તે તો મમતા ભાવથી માત્ર પોતાના આત્માને જ ઠગે છે. પૈસા રાખવાની જેને બુદ્ધિ છે ને ચૈતન્યની દૃષ્ટિ-રુચિ કરતો નથી તેમ જ પાત્ર-દાનના શુભભાવ પણ કરતો નથી તે તો મનુષ્યપણું હારી જવાનો છે. અરે! આવો મનુષ્ય અવતાર મળ્યો ને ભગવાન આત્માની ચૈતન્યલક્ષ્મીની પ્રીતિ ન કરતાં આ જડ લક્ષ્મીમાં મોહી પડ્યો જીવ પોતાના આત્માને છેતરી રહ્યો છે. સ્વરૂપની ચૈતન્યલક્ષ્મીની પ્રીતિમાં ધર્મીને લક્ષ્મીની રુચિ ઊડી ગઈ છે, લક્ષ્મીને પર જાણી છે, તે ક્ષણિક છે એમ જાણ્યું છે ને પોતાના ધ્રુવ ચૈતન્યની રુચિ થઈ છે એવા ધર્મીને લક્ષ્મી ઉપરની રુચિથી રાગ-દ્વેષ થતા નથી. ભગવાન આત્મા પોતે એક સમયમાં ત્રણકાળ ત્રણલોકની લક્ષ્મીને જાણનારો છે. એવા આત્માની રુચિ ને ઓળખાણની દરકાર ન કરી ને જડ લક્ષ્મીની જ મમતામાં રોકાઈ ગયો તે જીવનું મનુષ્યપણું નિષ્ફળ છે. જેને ચૈતન્યના ધ્રુવ ચિદાનંદ ચમત્કારનો મહિમા ભાસ્યો છે તેને ચૈતન્યની પ્રીતિ કરતાં જગતમાં કોઈ ચીજની વિશેષ પ્રીતિ હોય નહિ, ટાણું આવ્યે દેવ, ગુરુ, ધર્મની ભક્તિ પ્રભાવના વગેરે પ્રસંગે પણ લક્ષ્મી વગેરેની અર્પણતાનો ભાવ ન આવે તો તે માયાવી છે, તેને ધર્મનો પ્રેમ નથી. અહો! ચૈતન્યનો મહિમા કરીને રાગનો અભાવ કરવાના ટાણા આવ્યા, તેવા પ્રસંગે લક્ષ્મી વગેરેની મમતામાં અટકાય ને ધર્માત્માને દેખીને પાત્ર દાન વગેરેમાં લક્ષ્મી ખર્ચવાનો ભાવ પણ ન આવે તો તેનું મનુષ્યપણું અને લક્ષ્મી બન્ને નિષ્ફળ છે. તેનો આત્મા ઠગાય છે. અજ્ઞાની માને કે મેં દુનિયાને ઠગીને લક્ષ્મી ભેગી કરી પણ ખરેખર તો તેનો આત્મા ઠગાયો છે.

* * *

ગાથા–૧૪

यः संचयीकृत्य लक्ष्मीं धरणीतले संस्थापयति अति दूरे।
सः पुरुषः तां लक्ष्मीं पाषाणसमानां करोति ।। १४ ।।

અર્થઃ—જે પુરુષ પોતાની લક્ષ્મીને ઘણી ઊંડી પૃથ્વીતલમાં દાટે છે તે પુરુષ એ લક્ષ્મીને પાષાણ સમાન કરે છે. ૧૪.

પહેલાંના વખતમાં જમીનમાં લક્ષ્મી દાટતા, તેને બદલે અત્યારે તિજોરીમાં સંઘરે છે. શાસ્ત્રમાં અલંકારથી કહે છે કે કૃપણના ઘરે લક્ષ્મી કેમ સ્થિર રહે છે? તો કહે છે કે ઉદાર માણસને ત્યાં વારંવાર હેરફેર થતાં લક્ષ્મીને થાક લાગ્યો, તે અહીં કૃપણને ત્યાં નિરાંતે બેઠી છે. એમ કહીને લોભી ઉપર કટાક્ષ કર્યો છે. જેમ જમીનમાં પત્થર દાટે તેમ ચૈતન્યલક્ષ્મીના અજાણ અને જડલક્ષ્મીના લોભી જીવો, જમીનમાં

લક્ષ્મીને દાટે છે પણ દાનાદિમાં વાપરતા નથી, તેથી તેની લક્ષ્મી પણ પત્થર સમાન જ છે. જેની પાસે લક્ષ્મી ન હોય ને લક્ષ્મીની મમતા કરી રહ્યા હોય તે પણ કૃપણ જ છે. ચિદ્દઘન જ્ઞાનલક્ષ્મીમાં આત્માને સ્થિર કરવો જોઈએ કે "સિદ્ધ સમાન સદા પદ મેરો" એવી ભાવના હોય તેને લક્ષ્મી વગેરેની મમતા હોય નહિ, લક્ષ્મીને અનિત્ય જાણી પછી તેને સંઘરવાની મમતા કેમ રહે? અજ્ઞાની માને કે જમીનમાં દાટીને કે તિજોરીમાં ભરીને હું લક્ષ્મીને સાંચવું છું પણ અહીં શાસ્ત્રકાર કહે છે કે તું તારી લક્ષ્મીને પત્થર સમાન કરે છે.

* * *

ગાથા–૧૫

अनवरतं यः संचदि लक्ष्मी न च ददाति नैव भुङ्क्ते ।
आत्मीया अपि लक्ष्मीः परलक्ष्मी समानिका तस्य ॥ १५ ॥

અર્થ:—જે પુરુષ લક્ષ્મીને નિરંતર સંચય જ કરે છે પણ નથી દાન કરતો કે નથી ભોગવતો તે પુરુષ પોતાની લક્ષ્મીને પરના જેવી કરે છે. ૧૫.

જે પુરુષ લક્ષ્મીનો પાત્ર-દાન વગેરેમાં ઉપયોગ નથી કરતો ને પુત્ર વગેરે માટે સંઘરી રાખે છે તે તો લક્ષ્મીનો રખોપિયો છે. શરીરના પોષણ માટે ધન ખર્ચે અને ધર્મ-પ્રભાવના વગેરેમાં ખર્ચવામાં કંજુસાઈ કરે તો તેને ધર્મનો પ્રેમ નથી.

જુઓ, ભગવાનના ધ્વનિમાં પણ તૃષ્ણા ઘટાડવા માટે આવો ઉપદેશ આવે છે. જે જીવને તે જાતનો ક્ષયોપશમ હોય તેને એવું શ્રવણમાં આવે કે ભગવાને પાત્રદાનનો ઉપદેશ કર્યો, ભગવાને લક્ષ્મીની મમતા ટાળવાનો ઉપદેશ કર્યો.

જુઓ, ધ્યાન રાખજો કે આ સાધારણ લૌકિક વાત નથી, પણ હું ચિદાનંદ આત્મા ધ્રુવ છું ને લક્ષ્મી વગેરે બધું અધ્રુવ છે-એમ વસ્તુસ્વરૂપના જ્ઞાનપૂર્વકની અનિત્ય ભાવના ભાવતાં લક્ષ્મી વગેરેની મમતા ઘટી જાય છે. એ રીતે વસ્તુસ્વરૂપના ભાન સહિતની ભાવનાઓનું આ વર્ણન છે.

ગાથા–૧૬

लक्ष्मी ससक्तमनाः यः आत्मानं धरति कष्टेन ।
स राजदायादीनां कार्यं साधयति मूढात्मा ॥ १६ ॥

અર્થ:—જે પુરુષ લક્ષ્મીમાં આશક્તચિત્ત થઈને પોતાના આત્માને કષ્ટમાં રાખે છે તે મૂઢાત્મા, માત્ર રાજાઓનું અને કુટુંબીઓનું જ કાર્ય સાધે છે. ૧૬.

જે લક્ષ્મીમાં જ આસક્ત થઈ ગયો છે ને કાંઈ દાનાદિના શુભ પરિણામ પણ કરતો નથી તે લક્ષ્મી તો રાજા કે કુટુમ્બીજનો લઈ જશે. તે પુરુષ પોતે લક્ષ્મીનો ખરો માલિક નથી. પણ રાજા કે કુટુમ્બીજનોના વતી તે લક્ષ્મીનું રખોપું કરી રહ્યો છે. પોતાની લક્ષ્મી તો ત્યારે કહેવાય કે જો પોતે શુભભાવ કરીને દાનાદિમાં ખર્ચે તો. જુઓ, ધર્માત્મા ચક્રવર્તીને ત્યાં પણ લક્ષ્મીનાં ઢગલા હોય છતાં અંદરમાં ધ્રુવ ચૈતન્યની પ્રીતિ છૂટીને લક્ષ્મીની પ્રીતિ થતી નથી, ચૈતન્યની રુચિ છોડીને લક્ષ્મીની જ રુચિમાં જે લીન થાય છે તેવા જીવોને અનંત સંસારના કારણરૂપ મમતા છે.

—o—

ગાથા : ૧૭–૧૮

यः वृद्धियति लक्ष्मीं बहुविधि बद्धिभिः नैव तृप्यति ।
सर्वारम्भं कुरुते रात्रिदिनं तंत्रपि चिन्तयति ।। १७ ।।

न च भुनक्ति वेलायां चिन्तावस्थः न सुप्यति रजन्याम् ।
सः दासत्वं करोति विमोहितः लक्ष्मी तरुण्या ।। १८ ।।

અર્થ:—જે પુરુષ, અનેક પ્રકારની કલા-ચતુરાઈ બુદ્ધિ વડે લક્ષ્મીને માત્ર વધારે જાય છે પણ તૃપ્ત થતો નથી, એના માટે અસિ–મસિ અને કૃષિ આદિ સર્વ આરંભ કરે છે, રાત્રિ-દિવસ તેના જ આરંભ ને ચિંતવન કરે છે, વેળાએ ભોજન પણ કરતો નથી અને ચિંતામગ્ન બની રાત્રિમાં સૂતો (ઊંઘતો) પણ નથી તે પુરુષ લક્ષ્મીરૂપ સ્ત્રીમાં મોહિત થયો થકો તેનું કિંકરપણું કરે છે. ૧૭–૧૮.

લક્ષ્મી તો પૂર્વના પુણ્યના કારણે આવે છે. મૂઢ જીવ એમ માને કે હું મારી ચતુરાઈથી લક્ષ્મી મેળવું છું, લક્ષ્મી મેળવવા માટે હિંસા કરે, જૂઠું બોલે; ચોરી કરે, ઇત્યાદિ અનેક ઉપાયો કરીને લક્ષ્મી મેળવવા માંગે છે, અને રાત્રિ–દિવસ તે લક્ષ્મીમાં જ મોહિત થયો છે, તે જીવ લક્ષ્મીનો કિંકર છે–જડનો દાસ છે. અરે! અનંતકાળે મોંઘો મનુષ્યદેહ મળ્યો, સત્ સમાગમ મળ્યો, આ ટાણે આત્માનું હિત કરી લેવા જેવું છે, એવો આત્મહિતનો વિચાર પણ કરતો નથી ને રાત–દિવસ ચોવીસે કલાક પૈસાનો ભિખારી થઈ રહ્યો છે તે જીવ પૈસાનો કિંકર થઈને મનુષ્યપણું ગુમાવી દે છે. મૂઢ જીવ આત્માને ચૂકીને લક્ષ્મીનો ચાકર થાય છે. અરે ભાઈ! આત્માને ઓળખીને તેનું કિંકરપણું કર. અહો! હું તો અનંત કેવળજ્ઞાન લક્ષ્મીનો સ્વામી છું —એમ ચૈતન્યનો મહિમા

લાવીને તેની રુચિ કર. જેને ચૈતન્યનો મહિમા ને રુચિ થાય તેને લક્ષ્મી વગેરેની તીવ્ર મમતા ન રહે.

—o—

ગાથા–૧૯

यः वर्द्धमानलक्ष्मीं अनवरतं ददाति धर्मकार्येषु ।
सः पण्डितैः स्तूयते तस्य अपि सफला भवेत् लक्ष्मी ।। १९ ।।

અર્થ:—જે પુરુષ, પુણ્યોદયથી વધતી જતી જે લક્ષ્મી, તેને નિરંતર ધર્મકાર્યોમાં આપે છે તે પુરુષ પંડિતજનો વડે સ્તુતિ કરવા યોગ્ય છે અને તેની જ લક્ષ્મી સફળ છે. ૧૯.

જે જીવને પૂર્વના પુણ્યના ઉદયથી લક્ષ્મી વધતી જાય છે તે લક્ષ્મીને જે જીવ નિરંતર ધર્મ કાર્યોમાં ખર્ચે છે તે પુરુષ પ્રશંસનીય છે. ધર્માત્માને ત્યાં લક્ષ્મી હોય તો હંમેશ હંમેશ ધર્મના નવા નવા મહોત્સવ કાઢયા કરે, રોજ રોજ નવા મહોત્સવ નિમિત્તે ધર્મ કાર્યોમાં તે પોતાની લક્ષ્મીને વાપર્યા કરે છે, તે લક્ષ્મી ખરચ્યે ખૂટતી નથી. ધર્મીને શ્રદ્ધા છે કે પુણ્યના ફળમાં લક્ષ્મી મળે તે લક્ષ્મી ખરચવાથી ખૂટતી નથી, ને પુણ્ય ખૂટતા લક્ષ્મી ખૂટશે. પૈસા ખરચતાં પુણ્ય ખૂટી જવાના નથી, ને પુણ્ય ખૂટયાં તો પૈસા રહેવાના નથી. માટે ધર્મ કાર્યોમાં તેને લક્ષ્મી ખરચવામાં કંજુસાઈ થતી નથી, ઉલ્ટું સત્કાર્યમાં લક્ષ્મી ખરચતાં નવા પુણ્યની વૃદ્ધિ થશે. અજ્ઞાનીને પૂર્વના પુણ્યનો પણ વિશ્વાસ નથી, ને ધ્રુવ ચિદાનંદ આત્માની પણ શ્રદ્ધા નથી તથા લક્ષ્મી વગેરેને તે ખરેખર અનિત્ય જાણતો નથી, તેથી મમતાથી તેને સ્થિર રાખવા માગે છે. ધર્મની દૃષ્ટિમાં શુદ્ધ આત્માની ભાવના નિરંતર હોય છે. તેમજ બહારમાં ધર્મ-પ્રભાવના વગેરે કાર્યમાં લક્ષ્મી ખરચવાનો ભાવ તેને નિરંતર હોય છે. ધર્મીને ચૈતન્યની રુચિપૂર્વક પોતાના પરિણામમાં ધર્મનો પ્રેમ છે તેની આ વાત છે. જગતમાં દેવ-ગુરુ-ધર્મના જે કાર્યો છે તે તો થયાં જ કરે છે, પણ જીવને ધર્મની રુચિ પૂર્વક પ્રભાવના વગેરેનો ભાવ આવ્યા વિના રહેતો નથી.

જુઓ, આ શાસ્ત્ર નિર્ગ્રંથ દિગંબર ભાવલિંગી સંતનું રચેલું છે. તેમની પાસે કાંઈ પરિગ્રહ હોતો નથી, વારંવાર આત્માના આનંદમાં લીન થઈ જાય છે, એવા સંતોને કાંઈ તારી લક્ષ્મીની જરૂર નથી, પણ જેને ધર્મની પ્રીતિ હોય તેવા જીવને દાનાદિમાં લક્ષ્મી ખર્ચવાનો ભાવ આવ્યા વિના રહેતો નથી. ધર્મની પ્રીતિવાળા વિવેકી જીવને પોતાના પરિણામમાંથી રાગાદિ ઘટાડવા માટે ધર્મકાર્યમાં લક્ષ્મી વગેરે ખર્ચવાનો

ભાવ આવ્યા વિના રહેતો નથી. જુઓ કેટલાક જીવો ધાર્મિક કાયની સામે જોતાં નથી ને બહારમાં લૌકિક કાર્યોમાં ધન વગેરે વાપરે છે, એવા જીવોને ધર્મનો વિવેક નથી. અહીં તો કહ્યું કે ધર્મ કાર્યમાં લક્ષ્મી વાપરવાનો જેને ઉત્સાહ છે તેને પોતાને ધર્મની પ્રીતિ છે, તેથી તેવા જીવને પંડિત પુરુષો પ્રશંસે છે. મૂઢ જીવોને તો વિવેક નથી, તેથી કોઈ લગ્ન વગેરેમાં વેશ્યા નચાવવામાં હજારો રૂપિયા ખર્ચી નાખે તેવા જીવના પણ વખાણ કરે છે. પણ પંડિત પુરુષો તેવાને વખાણતા નથી. જેને આત્માના સ્વભાવ પ્રત્યે બેહદ બહુમાન પ્રગટયું છે, અને બહારમાં નિમિત્ત તરીકે સર્વજ્ઞદેવનું જિનમંદિર, પાત્રદાન વગેરેમાં લક્ષ્મી ખર્ચવાનો ઉત્સાહ આવે છે, તેને સંસારના અનુરાગ કરતાં ધર્મના નિમિત્તો પ્રત્યેનો, સાધર્મી જીવો પ્રત્યેનો અનુરાગ વધી જાય છે. અજ્ઞાની તો કહે કે અરે! આરંભ થાય! એમ માનીને જિનમંદિર વગેરેના કાર્યનો નિષેધ કરે છે. તેને ધર્મનું કે ધર્મના નિમિત્તનું ભાન નથી. ત્રિલોકનાથ તીર્થંકરના વિરહે સમ્યગ્દષ્ટિને ભગવાનની પ્રતિમાજી પૂજા-ભક્તિનો ભાવ ઉલ્લસ્યા વિના રહેતો નથી. જેમ પરદેશ ગયેલા પતિનો ફોટો જોવાનું મન થાય છે તેમ ધર્માત્માને સર્વજ્ઞદેવ પ્રત્યેનું બહુમાન છે. તેથી તેમના પ્રતિમાજી વગેરેને દેખતાં ભક્તિ આવ્યા વિના રહેતી નથી ને દેવ-ગુરુની પ્રભાવના વગેરેમાં પોતાનો ભાવ ઉલ્લસ્યા વિના રહેતો નથી. દસ લાખની મૂડીવાળાનો દીકરો પરણતો હોય તો ત્યાં લક્ષ્મી વાપરવાનો ઉત્સાહ કેમ આવે છે? તેમ પાત્ર જીવોને જિનમંદિર-પ્રતિષ્ઠા-યાત્રા-પાત્રદાન વગેરે ધર્મ કાર્યમાં લક્ષ્મી વાપરવાનો ભાવ આવે છે. જે લક્ષ્મી જિનેન્દ્રદેવની પૂજા-પ્રતિષ્ઠા વગેરે ધર્મકાર્યમાં વપરાય છે તે જ સફળ છે.

—૦—

ગાથા—૨૦

एवं यः ज्ञात्वा विफलित लोकेभयः धर्मयुक्तोभ्यः ।
निरपेक्षः तां ददाति खलु तस्य भवेत् जीवितं सफलं ।। २० ।।

અર્થ:—જે પુરુષ, ઉપર કહ્યા પ્રમાણે જાણીને ધર્માત્મા જે નિર્ધનજન છે તેમને પ્રતિઉપકારની વાંચ્છારહિત થઈને તે લક્ષ્મીને આપે છે તેનું જીવન સફલ છે. ૨૦.

જેણે શુદ્ધ ચૈતન્યનો પ્રેમ કર્યો છે ને લક્ષ્મીનો પ્રેમ છોડયો છે એવા ધર્મી જીવને અન્ય નિર્ધન, સાધર્મી વગેરેને જોતાં તેના ઉપર વાત્સલ્યભાવ આવ્યા વિના રહેતો નથી, કોઈ સાધર્મી નિર્ધન હોય તેને દેખીને તેના પાસેથી બદલાની આશા વગર જે પોતાની

લક્ષ્મી વગેરે આપે છે તેનું જીવન સફળ છે. પૈસા આપીને સામાને ઓશિયાળો બનાવી રાખે તેવા જીવો તો જગતમાં ઘણાં છે. પણ સાધર્મી-જીવને તેમ જ બીજા જીવોને પ્રતિ ઉપકારની આશા વગર જે ધન વગેરે આપે છે એવા જીવો વિરલા છે. સ્વભાવમાં રાગ ઘટાડવાનો પ્રયત્ન વર્તે છે એવા જીવોને સાધર્મી વગેરે માટે માટે લક્ષ્મી ખરચવાનો ભાવ આવે છે. જેને નિરપેક્ષ ચૈતન્યનું ભાન અને ભાવના વર્તે છે તેને જ દાન વગેરેમાં પ્રતિઉપકારની અપેક્ષા છૂટે છે. ને એવા જીવનું જ જીવન સફળ છે, ચૈતન્યની રુચિ વર્તે છે ને રાગ ઘટાડવાનો પ્રયત્ન વર્તે છે તેથી તેનું જીવન સફળ કહ્યું છે.

આ અનિત્ય ભાવનાનું વર્ણન છે. આત્મા નિત્ય જ્ઞાનાનંદ છે—એવું નિજઘર જેણે જોયું છે તે જ જીવ જગતના પદાર્થોની પર્યાયની અનિત્ય ભાવના ભાવે છે. જેને પર્યાયબુદ્ધિ હોય એટલે કે પર્યાયની ક્ષણિકતાને ન જાણતાં તેને સ્થિર રાખવા માગતો હોય તેને ખરી અનિત્ય ભાવના હોતી નથી એટલે કે ધ્રુવ ચૈતન્યની દૃષ્ટિપૂર્વકની આ અનિત્ય ભાવના છે એમ સમજવું. પુણ્ય-પાપ દેહાદિને અનિત્ય માને અને વળી તેનાથી લાભ માને તો તેને અનિત્ય ભાવના હોતી નથી. જેનાથી લાભ માને તેને તો સ્થિર રાખવા માગે. અજ્ઞાની પોતાના ધ્રુવ ચિદાનંદસ્વભાવની દૃષ્ટિ છોડીને પર સંયોગોથી લાભ માનીને તેને સ્થિર રાખવા માગે છે તે મોહનું માહાત્મ્ય છે એમ હવે કહે છે:—

—૦—

ગાથા–૨૧

जलबुद्बुदसदृशं धनयौवनजीवितं अपि पश्यंतः।
मन्यन्ते तथापि नित्यं अति बलिष्टं मोहमाहात्म्यम् ॥ २१ ॥

અર્થ:—આ પ્રાણી, ધન-યૌવન-જીવન જલના બુદ્‌બુદની માફક તુરત વિલય પામી જતાં જોવા છતાં પણ તેને નિત્ય માને છે એ જ મોટું આશ્ચર્ય છે—એ જ મોહનું મહા બળવાન માહાત્મ્ય છે. ૨૧.

જગતમાં દેખાય છે કે લક્ષ્મી ક્ષણમાં ચાલી જાય છે. દેહનો ક્ષણમાં વિનાશ થઈ જાય છે ને ચૈતન્યદશા પલટીને વૃદ્ધાવસ્થા થઈ જાય છે. અરે! ૨૦-૨૫ વર્ષના જુવાનજોધ માણસો ક્ષણમાં જીવન પૂરું કરીને ચાલ્યા જાય છે. આવી અનિત્યતા નજરે જોવા છતાં મોહને લીધે જીવ તે શરીર-ધન-જીવન વગેરેને નિત્ય માનીને તેમાં મોહિત થઈ રહ્યો છે. એ મોટું આશ્ચર્ય છે. મૃત્યુ વગેરે દેખીને ક્ષણિક વૈરાગ્ય આવે તેની આ વાત નથી. આ તો ધ્રુવ ચૈતન્યની ભાવના સહિત, અનિત્ય પદાર્થો પ્રત્યેના વૈરાગ્યની વાત છે. પાણીના પરપોટાની માફક આ પદાર્થોના સંયોગ ક્ષણિક છે.

ધનયૌવન કે જીવન તો પાણીના પરપોટા જેવા અસ્થિર છે. એ વાત નજરે દેખાય છે કે તે બધું ક્ષણમાં વિલય પામી જાય છે, છતાં જીવ તેને સ્થિર રાખવાની ભાવના છોડતો નથી ને ધ્રુવ દ્રવ્યના આશ્રયની ભાવના કરતો નથી. તે મોહનું મહા બળવાન માહાત્મ્ય છે. જુઓ, કર્મનું જોર નથી પણ અજ્ઞાની જીવ પોતે મોહભાવ કરે છે તેનું જ બળ છે.

જેમ સ્વપ્ન સ્થિર રહેતું નથી તેમ શરીર, ધન વગેરે પણ જીવની પાસે સ્થિર રહેતાં નથી. એ તો ક્ષણિક છે. જુવાન શરીર હોય ને પરણવા જાય ત્યાં માંડવામાં જ આયુષ્ય પૂરું થઈ જાય! આવા પ્રસંગો દેખીને પણ મૂઢ જીવો પોતે અંતરમાં ધ્રુવ દ્રવ્યસ્વભાવ તરફ વળતાં નથી—એ આશ્ચર્ય છે. ધર્માત્માને તો અંદર ધ્રુવ ચૈતન્યના ભાનપૂર્વક સંયોગોમાં અનિત્યતાની ભાવના નિત્ય રહે છે. પર્યાયને સ્થિર રાખી શકે એવી કોઈની તાકાત નથી, માટે તે પર્યાયની ભાવના છોડીને, તારી જ્ઞાયકશક્તિ ધ્રુવ પડી છે તેની ભાવના કર. અંદર કેવળજ્ઞાનના ભંડાર ભર્યા છે તેને ખોલ!

જુઓ, સંતો–મુનિઓને છટ્ઠા ગુણસ્થાને એવો પણ શુભ વિકલ્પ આવે છે કે ગૃહસ્થ શ્રાવકો જિનમંદિર કરાવે. જિનબિંબ પ્રતિષ્ઠા કરાવે. ધર્મના મહોત્સવ કરે. એમાં આશય તો એવો છે કે તે તે ભૂમિકામાં દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રની ભક્તિ પ્રભાવના વગેરેનો શુભ ભાવ આવ્યા વિના રહેતો નથી, તેથી તેનું વર્ણન કર્યું છે.

અરે! જગતના જીવો લક્ષ્મીને નિત્ય માની રહ્યા છે. તેને બદલે તેને અધ્રુવ જાણે તો તેનો રાગ ઘટ્યા વિના રહે નહિ. જેને આત્માની પ્રીતિ થાય તેને દેવ-ગુરુ-ધર્મ પ્રત્યે ભક્તિ બહુમાન આવ્યા રહે નહિ અને તેને માટે લક્ષ્મી વગેરે વાપરવાનો ઉલ્લાસ આવ્યા વિના રહે નહિ, તેથી મુનિવરોએ પણ તેનો ઉપદેશ કર્યો છે. સ્વભાવના ભાનપૂર્વકની ભૂમિકામાં તેમ જ ત્યાર પહેલાં પણ આવો ભાવ આવ્યા વિના રહેતો નથી. શરીરાદિની અનિત્યતા જાણે અને તેના ઉપરથી મમતા ન ઘટે એમ બને નહિ. અહીં કહે છે કે અરે જીવ! એ નિશ્ચિત છે કે જીવન, ધન અને યૌવન તો ક્ષણમાં વિલય પામી જશે એ કોઈ ધ્રુવ રહેવાના નથી. ધ્રુવ તો આત્માનો જ્ઞાનાનંદસ્વભાવ છે. આવા વસ્તુસ્વરૂપના ભાન વિના મોહથી જીવો દેહાદિના સંયોગોમાં સ્થિરતાની બુદ્ધિ કરે છે.

ભાવાર્થ :—વસ્તુનું સ્વરૂપ અન્યથા જણાવામાં મદ્યપાન, જ્વરાદિ રોગ, નેત્ર વિકાર અને અંધકાર ઇત્યાદિ અનેક કારણો છે; પરંતુ આ મોહ તો એ સર્વથી પણ બળવાન છે કે જે પ્રત્યક્ષ વસ્તુને વિનાશીક દેખે છે છતાં તેને નિત્યરૂપ જ મનાવે છે તથા મિથ્યાત્વ, કામ, ક્રોધ, શોક ઇત્યાદિ બધા મોહના જ ભેદ છે. એ બધાય વસ્તુ-સ્વરૂપમાં અન્યથા બુદ્ધિ કરાવે છે.

વસ્તુસ્વરૂપને વિપરીત દેખવામાં નિમિત્ત તરીકે મદ્યપાન, નેત્રવિકાર વગેરે ઘણા છે. પણ મૂળ કારણ તો જીવનો મોહભાવ જ છે. ઊંધી માન્યતાને લીધે જીવ અનિત્ય પદાર્થો શરણભૂત માને છે. કુદેવ-કુગુરુને આદરે છે, નિમિત્તથી ઉપાદાનમાં કાર્ય થાય એમ માને છે—આ બધામાં મોહનું માહાત્મ્ય છે, મોહને લીધે જીવ અનિત્ય વસ્તુને પણ નિત્યરૂપ માને છે. જુઓ, કોઈ બીજો તેને ભૂલ કરાવતો નથી પણ જીવ પોતે મોહથી-મિથ્યાત્વથી વસ્તુસ્વરૂપને વિપરીત માને છે. તે જ સંસારનું કારણ છે. અજ્ઞાની ચૈતન્યના સુખને મૂકીને, કામ વાસનાને લીધે વિષયોમાં પણ સુખ માને છે. વિષયો દુ:ખદાયક હોવા છતાં અજ્ઞાનીને કામ વાસનાને લીધે તેમાં સુખ લાગે છે. વળી ક્રોધને લીધે પણ જીવ વસ્તુસ્વરૂપને ઊંધું દેખે છે. હું ક્રોધ અને કડકાઈ રાખું તો બધાય મારું માને અને વ્યવસ્થા સરખી ચાલે. એમ જે માને છે તે જીવ પણ મોહી છે. ક્રોધ તો પ્રત્યક્ષ દુ:ખરૂપ છે છતાં જીવ તેને હિતરૂપ માને છે. ધર્મીને અલ્પ ક્રોધ થાય ત્યાં તે વખતે તેની દૃષ્ટિમાં ક્રોધ રહિત શાંત સ્વરૂપનું ભાન છે અને ક્રોધને તે દુ:ખરૂપ જાણે છે.

ખૂબ રોઈ લેવા દો એટલે તેનું હૈયું ખાલી થાય—એમ અજ્ઞાની માને છે, પણ અરે ભાઈ! રોવાનો ભાવ તે તો શોક છે, તે તો આર્ત્તધ્યાન છે, પાપ છે. શું તેનાથી શાંતિ થાય! અરે! તારા નિત્ય ચિદાનંદ સ્વભાવને યાદ કરીને શોકને છોડ તો શાંતિ થાય. અનંતા સંતો ચિદાનંદસ્વરૂપનું ધ્યાન કરીને કેવળજ્ઞાન પામ્યા છે, માટે તે ચિદાનંદસ્વરૂપની ભાવના કર. જેને ચિદાનંદસ્વરૂપની ભાવના નથી અને અનિત્ય સંયોગમાંથી સુખ લેવા માગે છે, તથા ક્રોધ-કામ-શોક વગેરેને સુખરૂપ માને છે તે જીવ મોહથી મૂઢ થયેલા છે.

વાસુદેવ-બળદેવ બન્ને ભાઈઓ મહા જોદ્ધા છે, તેમાં પહેલાં વાસુદેવ મરે એવો અનાદિ નિયમ છે, અને પછી બળદેવ મોહને વશ ભાઈના મૃતક શરીરને છ મહિના સુધી ખંભે ઉપાડીને ફરે છે! જુઓ મોહ! તેને તો તે વખતે અંતરમાં આત્માનું જ્ઞાન છે. લક્ષ્મણને રામચંદ્રજી ઉપર કેવો પ્રેમ છે તેની પરીક્ષા કરવા દેવોએ લક્ષ્મણને કહ્યું :—"રામચંદ્રજી સ્વર્ગવાસ પામ્યા" એ વાત સાંભળતા જ "હા! રા......મ" એમ બોલતાં જ લક્ષ્મણજીનો દેહ છૂટી ગયો. જુઓ, ક્ષણિકતા! દેહાદિ કાંઈ પણ સ્થિર રહેનાર નથી-એમ જાણીને હે જીવ! તું તારા નિત્ય ચિદાનંદની ભાવના કર ને મહા મોહને છોડ.

—૦—

હવે આ અનિત્ય અધિકારની છેલ્લી ગાથા કહે છે :—

ગાથા—૨૨

त्यक्त्वा महामोहं विषयान् श्रुत्वा भंगुरान् सर्वान् ।
निर्विषयं कुरुष्व मनः येन सुखं उत्तमं लभते ॥ २२ ॥

અર્થ :—હે ભવ્યજીવ ! તું સમસ્ત વિષયોને વિનાશીક સાંભળીને મહા મોહને છોડી તારા અંતઃકરણને વિષયોથી રહિત કર ! જેથી તું ઉત્તમસુખને પ્રાપ્ત થાય. ૨૨.

અરે જીવ ! અમારી પાસેથી તેં ચૈતન્યશક્તિનું શ્રવણ કર્યું અને વિષયોની ક્ષણભંગુરતાને જાણી, તો હવે તો તારા ધ્રુવસ્વભાવની ભાવના કરીને મહામોહને છોડ. વિષયો વિનાશીક છે, એમ જાણીને પર વિષયોની રુચિ છોડીને, સ્વ-વિષયને દૃષ્ટિમાં લે. ચિદાનંદ દ્રવ્યની રુચિ કરીને અને વિષયોની પ્રીતિ છોડીને તારા અંતઃ-કરણને વિશુદ્ધ કર. તારા અંતરને વિષયોથી ખાલી કર તો તેમાં ચૈતન્યની દૃષ્ટિ સમાશે, વિષયોની અનાદિથી જેવી પ્રીતિ છે તેવી જ પ્રીતિ રહે તો તેને ચૈતન્યસ્વભાવ દૃષ્ટિમાં નહિ આવે. અહીં તો કહે છે કે અહો ! જે જીવ આવી અનિત્ય ભાવના સાંભળીને નિત્ય ધ્રુવ એવા સ્વદ્રવ્યની ભાવના કરશે અને ક્ષણિક વિષયોની ભાવના છોડશે તે ભવ્ય જીવ અલ્પકાળમાં સિદ્ધ દશાનાં સુખને પામશે.

ભાવાર્થ :—ઉપર કહ્યા પ્રમાણે સંસાર-દેહ-ભોગ-લક્ષ્મી ઇત્યાદિ સર્વ અસ્થિર દર્શાવ્યા, તેને સાંભળી જે પોતાના મનને વિષયોથી છોડાવી આ અસ્થિર ભાવના ભાવશે તે ભવ્ય જીવ સિદ્ધપદના સુખને પ્રાપ્ત થશે.

द्रव्यदृष्टितैं वस्तु थिर पर्यय अथिर निहारि ।
उपजत विनशत देखिकैं हरष विषाद निवारि ॥

અરે જીવ ! અનંતકાળ વિષયોમાં હર્ષ-શોક કર્યા પણ તેમાં આત્માનું હિત થયું નથી. માટે વૈરાગ્ય પામીને હર્ષ-શોકને છોડ. દ્રવ્યદૃષ્ટિથી વસ્તુ સ્થિર છે-એમ જાણીને તેની ભાવના કર ! અને પર્યાય દૃષ્ટિથી વસ્તુ અસ્થિર છે—એમ જાણીને તેમાં હર્ષ-શોકને છોડ. અરે જીવ ! હવે વૈરાગ્ય પામ......વૈરાગ્ય પામ ! તીર્થંકર ભગવંતો દીક્ષા પહેલાં ગૃહસ્થાશ્રમમાં આવી ભાવનાઓ ભાવે છે.

જુઓ, શ્રી ઋષભદેવ ભગવાન રાજસભામાં બિરાજતા હતા, અપ્સરાઓ ભક્તિથી નૃત્ય કરતી હતી, ત્યાં નૃત્ય કરતાં કરતાં જ નીલાંજના નામની દેવીનું આયુષ્ય પૂરું થઈ ગયું. ભગવાનના ખ્યાલમાં તે વાત આવી ગઈ, અને તરત જ

વૈરાગ્ય પામીને અનિત્ય ભાવના વગેરે બાર ભાવના ચિંતવવા લાગ્યા. અહો! આખો સંસાર અનિત્ય છે. વીજળીના ઝબકારાની માફક ક્ષણમાં વિલય પામી જાય છે. અંદર ધ્રુવ ચૈતન્યનું ભાન હતું અને આવી ભાવના ભાવીને વૈરાગ્ય પામીને દીક્ષિત થયા, એ રીતે આ વૈરાગ્ય ભાવનાઓ જીવે ક્ષણેક્ષણે ભાવના જેવી છે.

* * *

એ પ્રમાણે પહેલી અધ્રુવ ભાવના પૂરી થઈ. હવે અશરણ ભાવના કહે છેઃ—

* અશરણ ભાવના *

ગાથા-૨૩

तत्र भवे किं शरणं यत्र सुरेन्द्राणां दृश्यते विलयः ।
हरिहरब्रह्मादयः कालेन च कवलिताः यत्र ॥ २३ ॥

અર્થ :—જે સંસારમાં દેવોના ઇંદ્રોનો પણ વિનાશ જોવામાં આવે છે, જ્યાં હરિ અર્થાત નારાયણ, હર અર્થાત્ રૂદ્ર અને વિધાતા અર્થાત્ બ્રહ્મા તથા આદિ શબ્દથી મોટા મોટા પદવીધારક સર્વ કાળ વડે કોળીઓ બની ગયા તે સંસારમાં શું શરણરૂપ છે? ૨૩.

અહો! પોતાનું ચિદાનંદતત્ત્વ જ જીવને શરણભૂત છે. એ સિવાય ચક્રવર્તીપદ કે બળદેવ-વાસુદેવ પદ વગેરે કાંઈ જીવને શરણ નથી માટે હે જીવ! તારા સ્વભાવને શરણભૂત જાણીને તેની જ શ્રદ્ધા કર.

સર્વજ્ઞ ભગવાન કહે છે કે હે જીવ! તને બહારમાં શરણ નથી. દેહથી નિરાળો આત્મા જ શરણભૂત છે. મોટા મોટા રાજાઓ ને ઇંદ્રો પણ કાળનો કોળિયો થઈ જાય છે, તો જીવને કોણ શરણભૂત છે? કોઈ શરણ નથી. શરણ તો તેને કહેવાય કે જે પોતાની રક્ષા કરે, રક્ષા કરનાર તો પોતાનો જ્ઞાનાનંદસ્વભાવ છે, તે જ શરણભૂત છે.

* * *

ગાથા—૨૪

सिंहस्य क्रमे पतितं सारङ्गं यथा न रक्षते कः अपि ।
तथा मृत्युना च गृहीतं जीवं अपि न रक्षते कः अपि ॥ २४ ॥

અર્થ :—જેમ જંગલમાં સિંહના પગ તળે પડેલા હરણને કોઇ પણ રક્ષણ કરવાવાળું નથી, તેમ આ સંસારમાં કાળ વડે ગ્રહાયેલા પ્રાણીને કોઈ પણ રક્ષણ આપી શકતું નથી. ૨૪.

જ્યાં કાળ પૂરો થયો ત્યાં કોણ શરણ થાય તેમ છે? એક ક્ષણ પણ કોઈ

શરણભૂત નથી. મોટા રાજાઓ જંગલમાં અશરણપણે મરે છે. મરવા ટાણે ચારેકોર સગાંવહાલાં ઊભાં હોય પણ મરનાર જીવને તે કોઈનું શરણ નથી. જીવને શરણ તો શુદ્ધ રત્નત્રય જ છે. મરણનો દાખલો આપ્યો છે, પરંતુ જીવતાં પણ જીવને કોઈ બીજું શરણભૂત નથી, આમ જાણીને વીજળીના ઝબકારા જેવા આ મનુષ્ય દેહમાં ભેદવિજ્ઞાન કરી લ્યો.

* * *

ગાથા–૨૫

यदि देवः अपि च रक्षति मन्त्रः तन्त्रः च क्षेत्रपालः च ।
म्रियमाणं अपि मनुष्यं तत् मनुजाः अक्षयाः भवन्ति ।। २५ ।।

અર્થ:—મરણને પ્રાપ્ત થતાં મનુષ્યને જો કોઈ દેવ મંત્ર, તંત્ર, ક્ષેત્રપાલ અને ઉપલક્ષણથી લોક જેને રક્ષક માને છે તે બધાય રાખવાવાળા હોય તો મનુષ્ય અક્ષય થઈ જાય અર્થાત્ કોઈ પણ મરે જ નહિ. ૨૫.

મરતાં મનુષ્યને જો કોઈ મૃત્યુથી બચાવી શકતું હોય તો તો જગતમાં કોઈ મરે જ નહિ, "મૃત્યુંજય" મંત્ર જપે. પણ તે કોઈ જીવને મૃત્યુથી બચાવનાર નથી. જે દોરા ધાગા કરે છે તે તો તીવ્ર મૂઢતા છે. સર્વજ્ઞનો ભક્ત કુદેવ-દેવલાને માને નહિ, દોરા ધાગા કરે નહિ. અહો! એક ચૈતન્ય જ શરણ છે. એને સંભાળ, દેહ તો તેના કાળે ચાલ્યો જશે. અહો! અરિહંતોએ કહેલો મારો આત્મસ્વભાવ જ મને શરણ છે. મોહને વશ થઈને જીવ મંત્ર-તંત્ર-પૂજા વગેરે ઉપાય વડે જીવન રાખવા માગે છે, પણ તે કોઈ શરણ થતું નથી. એકનો એક જુવાન દીકરો મરવાની તૈયારીમાં હોય, અને કોઈ કહે કે અમુક માન્યતા કરો તો દીકરો મરતો બચી જશે તો ભગવાનનો ભક્ત તેને માને નહિ. ધર્મનું ફળ અમર છે, તેથી ધર્મ જ અમરફળ છે. એ સિવાય બીજું કોઈ 'અમરફળ' દુનિયામાં નથી.

* * *

ગાથા–૨૬

अतिबलिष्टः अपि रौद्रः मरणविहीनः न दृश्यते कः अपि ।
रक्षमाणः अपि सदा रक्षा प्रकारैः विविधैः ।। २६ ।।

અર્થ:—આ સંસારમાં અતિ બળવાન અને અતિ રૌદ્ર-ભયાનક અનેક રક્ષણના પ્રકારોથી નિરંતર રક્ષણ કરવામાં આવતાં છતાં પણ મરણરહિત કોઈ પણ દેખાતું નથી. ૨૬.

મજબૂત કિલ્લામાં રહે ને ચ । કોર ચોકી રાખે છતાં પણ મૃત્યુથી કોઈ બચી શકતું નથી. પર્યાય તો પલટી જશે જ. માટે તેની સામે ન જો, નિત્ય ચિદાનંદ પ્રભુ એવો તારો આત્મા જ તને શરણભૂત છે, મા? તેની સામે જોઈને તેની ભાવના કર. અરિહંતનું શરણ, સિદ્ધનું શરણ એમ કહેવાય તે નિમિત્તથી છે, ખરેખર તે કોઈ જીવને શરણ આપવા આવતા નથી. શરણ તો પોતાનો આત્મા છે. સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર જ જીવનું સાચું શરણ છે. ગમે તે ઉપાયથી દેહનું રક્ષણ કરવા માગે તો તે થઈ શકે તેમ નથી, ઉપયોગને અંતરમાં વાળીને જેણે ચૈતન્યમાં સ્થિર કર્યો તેણે પોતાના ઉપયોગનો એવો ગઢ રચ્યો કે દેહમાં લાખો વીંછી કરડે તો ય ચૈતન્યનું શરણ છૂટે નહિ. આવા ચૈતન્યને ઓળખીને તેનું શરણ કરવા જેવું છે. સિવાય જગતમાં કોઈ શરણ નથી.

સ્વામી કાર્તિકેયાનુપ્રેક્ષામાં બાર વૈરાગ્ય ભાવનાઓનું વર્ણન છે. તીર્થંકરો પણ આવી વૈરાગ્ય ભાવનાઓ છદ્મસ્થ અવસ્થામાં ભાવે છે. આત્મસ્વભાવની દૃષ્ટિ-પૂર્વકની આ બાર ભાવનાઓ છે. ભવ્ય જીવોને આ વૈરાગ્ય ભાવનાઓનું ચિંતવન આનંદ ઊપજાવનારું છે. બાર ભાવનામાં અધ્રુવ ભાવનાનું વર્ણન પૂરું થયું છે. હવે બીજી અશરણ ભાવના ચાલે છે. જીવને પોતાના શુદ્ધ ચિદાનંદ સ્વભાવનાં શ્રદ્ધા-જ્ઞાન અને એકાગ્રતા સિવાય બીજું કોઈ શરણ જગતમાં નથી, એક ધ્રુવ ચિદાનંદ આત્મા જ શરણ છે. ઉપયોગને અંતરમાં વાળીને જે એકાગ્ર થયો તેણે આત્માની રક્ષાનો ગઢ કર્યો, તેમાં કોઈ રોગ-શસ્ત્ર કે પ્રતિકૂળતા નડે નહિ. ચૈતન્યને ભૂલીને પરનું શરણ જે શોધે છે તે અજ્ઞાની છે.

*　　　　*　　　　*

ગાથા—૨૭

एवं पश्यन् अपि खलु ग्रहभूतपिशाचयोगिनीजक्षम् ।
शरणं मन्यते मूढः सुगाढमिथ्यात्वभावतः ।। २७ ।।

અર્થ:—એ પ્રમાણે પૂર્વોક્ત પ્રકારથી અશરણતા પ્રત્યક્ષ દેખવા છતાં પણ મૂઢમનુષ્ય તીવ્ર મિથ્યાત્વભાવથી સૂર્યાદિ ગ્રહ, ભૂત, વ્યંતર, પિશાચ, જોગણી, ચંડિકાદિક અને યક્ષ જે મણિભદ્રાદિકનું શરણ માને છે. ૨૭.

અશરણપણું પ્રત્યક્ષ દેખાય છે કેમકે જગતમાં કોઈ કોઈને મરતું બચાવી શકતું નથી. છતાં મૂઢ જીવો સૂર્ય વગેરે ગ્રહનું કે વ્યંતર મણિભદ્ર ;
તેની પૂજા કરે છે તે મૂઢતા છે. જાણે કે મને મૃત્યુથી કોઈ બચાવી દેશે-એમ મૂઢ જીવ

માને છે. પણ અરે ભાઈ! દેહ તો સંયોગી અને અનિત્ય છે. તેનો વિયોગ થતો કોઈ અટકાવી શકે નહિ માટે ચૈતન્યના શરણને ઓળખ! કોઈ દેવ-દેવલા મને નડે છે, માટે તેની પૂજા-માન્યતા કરીએ તો તે આપણું રક્ષણ કરે એવી જેની માન્યતા છે તે મૂઢ જીવ મિથ્યાત્વના મહાપાપને સેવે છે.

શરીરાદિ સંયોગી વસ્તુઓ છે. તે સંયોગનો તો વિયોગ જ થાય. સંયોગનો વિયોગ થાય, પણ સ્વભાવનો કદી વિયોગ થાય નહિ. અને પોતાના સ્વભાવ સાથે એકતા થઈ શકે પણ પર સંયોગની સાથે એકતા થઈ શકે નહિ. માટે સંયોગમાં શરણની બુદ્ધિ છોડ ને અંદરના સ્વભાવને શરણરૂપ જાણીને તેની સાથે એકતા કર. સંસારમાં બાહ્ય સંયોગ પુણ્ય હશે ત્યાં સુધી રહેશે જે ભૂતડાને કે ગ્રહ વગેરેને માને છે તેને તો પુણ્યની પણ શ્રદ્ધા નથી. પુત્રની આશાથી પીરને માને, મણિભદ્ર વગેરેને માને તે જીવો તો મહા મૂઢતાને સેવી રહ્યા છે. સર્વજ્ઞદેવનો ભક્ત કોઈને માને નહિ. પુણ્ય ન હોય તો જગતમાં કોઈ આપી દે તેમ નથી, અને પુણ્ય હશે તો જગતમાં કોઈ વિઘ્ન કરવા સમર્થ નથી. ધર્મી તો કહે છે કે સંયોગનું શરણ મારે નથી, ને પુણ્યનું શરણ પણ નથી. પુણ્ય પણ ક્ષણિક ચીજ છે. મારું શરણ તો મારો ચિદાનંદ આત્મા જ છે. આમ શરણભૂત આત્માના ભાનસહિત ધર્મીને અશરણ ભાવના નિરંતર હોય છે.

—o—

ગાથા—૨૮

आयुः क्षयेण मरणं आयुः दातुं न शक्नोति कः अपि ।
तस्मात् देवेन्द्रः अपि च मरणात् न रक्षते कः अपि ।। २८ ।।

અર્થ:—કારણ કે આયુકર્મના ક્ષયથી મરણ થાય છે, વળી એ આયુકર્મ કોઈને કોઈ પણ આપવા સમર્થ નથી, માટે દેવોનો ઇન્દ્ર પણ મરણથી બચાવી શકતો નથી. ૨૮.

જે ક્ષણે જીવનું મરણ થવાનું હોય તે ક્ષણે કોઈ ઇંદ્ર નરેંદ્ર પણ તેને બચાવવા સમર્થ નથી; આયુષ્ય પૂરું થતાં મરણ થાય છે, બીજો કોઈ જીવ આયુષ્ય આપી શકતો નથી. દવાથી કે બીજા કોઈ પણ ઉપાયથી કોઈને મરતો બચાવી શકાતો નથી. બીજો જીવ કલ્પના કરે કે 'હું આને બચાવી દઉં'—તો તે તેની મિથ્યા કલ્પના છે. કોઈ જીવ કોઈને આયુષ્ય આપીને બચાવી શકે નહિ તેમ જ કોઈ જીવ કોઈને મારી પણ શકે નહિ. જુઓ, આ અશરણપણું બતાવીને કહે છે કે તને તારા આત્મા સિવાય બીજું કોઈ શરણભૂત નથી માટે તું તારા આત્માની શ્રદ્ધા કર.

—o—

ગાથા—૨૯

आत्मानं अपि च्यवन्तं यदि शक्नोति रक्षितुं सुरेन्द्रः अपि ।
तत् किं त्यजति स्वर्गं सर्वोत्तमभोगसंयुक्तम् ॥ २९ ॥

અર્થ—દેવોનો ઇન્દ્ર પણ પોતાને ચવતો (મરતો) થકો રાખવાને સમર્થ હોત તો સર્વોત્તમ ભોગોસહિત જે સ્વર્ગનો વાસ તેને તે શા માટે છોડત? ૨૯.

અસંખ્ય દેવોનો સ્વામી ઇંદ્ર, તેનું આયુષ્ય પણ જ્યાં પૂરું થાય ત્યાં સ્વર્ગમાંથી ચવતાં તે પોતે પોતાને રાખી શકતો નથી. સ્વર્ગના ઇંદ્રને પણ આયુષ્ય પૂરું થતાં તેને મરણથી બચાવવા કોઈ શરણ નથી. તો અન્ય જીવોની તો શું વાત? જેને શરણભૂત ચૈતન્યનું ભાન નથી તે મરતાં ચૈતન્યના શરણરહિત અશરણપણે દેહ છોડે છે. અહો! જીવનમાં જેણે ચૈતન્યનું શરણ નથી જાણ્યું, ને દેહ, મકાન, વગેરેને શરણભૂત માન્યાં છે એવા જીવો મરતાં અશરણપણે મરે છે.

*　　　　*　　　　*

હવે જીવને સાચું શરણ શું છે? તે બતાવે છે:—

ગાથા—૩૦

दर्शनज्ञानचारित्रं शरणं संवस्व परमश्रद्धया ।
अन्यत् किं अपि न शरणं संसारे संसरताम् ॥ ३० ॥

અર્થ:—હે ભવ્ય! તું પરમ શ્રદ્ધાપૂર્વક દર્શનજ્ઞાનચારિત્ર સ્વરૂપ (આત્માના) શરણને સેવન કર. આ સંસારમાં પરિભ્રમણ કરતાં જીવોને અન્ય કોઈ પણ શરણ નથી. ૩૦.

શરીર તો જડ પરમાણુઓનો પિંડ છે. તે પરમાણુઓમાં ચૈતન્યનું શરણ નથી; શરણભૂત પોતાનો ચૈતન્યસ્વભાવ છે. તે સ્વભાવમાં ભવ નથી; દુઃખ નથી. આમ પોતાના શરણભૂત સ્વભાવને હે ભવ્ય! તું પરમ શ્રદ્ધાપૂર્વક સેવન કર. સ્વસંવેદ્ય જ્ઞાનાનંદ આત્માની નિઃશંકપણે શ્રદ્ધા કર. તેને જ પરમ શ્રદ્ધાપૂર્વક જાણ ને તેમાં રમણતા કર. શ્રદ્ધાજ્ઞાન ચારિત્રસ્વભાવ એવા તારા આત્માને જ શરણપણે જાણીને તેનું સેવન કર; એના સિવાય બહારમાં બીજું કોઈ શરણ નથી.

તીડ આવતા દેખીને લોકો ભયથી ભાગે છે—જાણે કે ક્યાંક બહારમાં શરણ હોય! પણ અરે ભાઈ! અંદરમાં ચૈતન્યના શરણે જા. તો તને તીડનો કે કોઈનો

ભય રહે નહિ. દીપડા તો શરીરને ખાય, પણ અંદર શરણભૂત ચિદાનંદ આત્માની પરમશ્રદ્ધા કરીને તેનું શરણ લીધું, ત્યાં જીવને પ્રતિકૂળતાનો ભય રહેતો નથી.

અહો ! સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર કે જે આત્માનું સ્વરૂપ છે, અને તે જ પોતાને શરણભૂત છે. કેમ કે પોતાથી ભિન્ન શરણ ન હોય. મુનિવરોને પણ પંચ મહાવ્રત વગેરેની જે વૃત્તિ ઊઠે તે ખરેખર આત્માનું સ્વરૂપ નથી. સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર તે જ આત્માનું નિજસ્વરૂપ છે, એમ જાણીને એ જ શરણને અંગીકાર કરો. આ સિવાય બહારમાં સ્ત્રી-પુત્ર વગેરે કોઈ શરણ નથી. લોકો કહે છે કે 'अपुत्रस्य गतिः नास्ति' તેનો અર્થ એમ સમજવો કે આત્માને સમ્યગ્દર્શન રૂપી પુત્ર વગર મોક્ષગતિ થતી નથી. આત્માની શુદ્ધોપયોગરૂપ પરિણતિ તે જ તેની ખરી રમણી છે. બહારની રમણી વગેરે કોઈ જીવને શરણરૂપ નથી. શુદ્ધ રત્નત્રયરૂપે પરિણમેલો પોતાનો આત્મા જ પોતાનું શરણ છે. શરીર તો નાશ થવા યોગ્ય છે. તેને કોઈ રોકી શકે નહિ.

* * *

વળી આ વાતને દૃઢ કરે છે:—

ગાથા—૩૧

आत्मानं अपि च शरण क्षमादिभावैः परिणतं भवति ।
तीव्रकषायविष्टः आत्मानं हिनस्ति आत्मना ॥ ३१ ॥

અર્થ :—જે પોતાને ક્ષમાદિ દશલક્ષણરૂપ પરિણત કરે તે જ શરણ છે, પણ જે તીવ્રકષાયયુક્ત થાય છે તે પોતા વડે પોતાને જ હણે છે. ૩૧.

શુભાશુભભાવ રહિત આત્માના ચૈતન્યસ્વભાવનું ભાન કરીને, તેમાં એકાગ્રતાથી ઉત્તમક્ષમા વગેરે ધર્મરૂપે પોતાના આત્માને પરિણમાવવો તે જ શરણભૂત છે. અને હિંસાદિ તીવ્ર કષાય ભાવોરૂપે જે જીવ પરિણમે છે તે જીવ પોતે જ પોતાના આત્માની હિંસા કરે છે. હું પરને મારું-બચાવું-એવી જેની મિથ્યા માન્યતા છે તે જીવ મિથ્યા માન્યતાથી પોતે જ પોતાને હણે છે. અને પોતાના શુદ્ધ ચિદાનંદસ્વભાવનું ભાન કરીને તેમાં એકાગ્રતાથી વીતરાગ ભાવરૂપે જે પરિણમ્યો તે જીવ પોતે પોતાનું રક્ષણ કરનારો છે.

જીવ પોતે જ પોતાનું રક્ષણ કરનાર છે, ને પોતે જ પોતાનો ઘાત કરનારો છે. જ્યારે શુદ્ધ આત્માના શ્રદ્ધા-જ્ઞાન કરીને તેમાં એકાગ્રતાથી ઉત્તમ ક્ષમાદિ ધર્મરૂપે પરિણમે ત્યારે તે પોતે પોતાનું રક્ષણ કરે છે ને અવિનાશી પદ પામે છે, ને ચૈતન્યને

મૂકીને મિથ્યાત્વ તથા કષાયભાવો કરે ત્યારે તે પોતે પોતાની હિંસા કરીને ચારગતિમાં અશરણપણે પરિભ્રમણ કરે છે. માટે ચિદાનંદસ્વભાવનાં શ્રદ્ધા-જ્ઞાન-રમણતા કરતાં તે જ એક મારું શરણ છે એમ નિરંતર ભાવના કરવી.

વસ્તુસ્વભાવ વિચારથી, શરણ આપકો આપ;
વ્યવહારે પંચપરમગુરુ, અવર સકલ સંતાપ.

વસ્તુસ્વરૂપ વિચારતાં તો ચિદાનંદ ભગવાન પોતે જ પોતાનું શરણ છે. નિત્યાનંદસ્વરૂપની પ્રતીત કરીને તેમાં અંદર ડૂબકી મારવી તે જ જગતમાં શરણ છે, અને વ્યવહારથી પંચ પરમેષ્ઠી ભગવંતો શરણરૂપ છે. પંચ પરમેષ્ઠીના લક્ષે અશુભ ટળીને શુભ થાય છે, તે અપેક્ષાએ તે વ્યવહાર શરણ છે, એ સિવાય બહારમાં જે શરણરૂપ માન્યું તે તો બધું મિથ્યા છે. બહારમાં શરણ માન્યું તે બધો સંતાપ છે. આત્માને બહારમાં કોઈ શરણ નથી, પોતાનું સ્વરૂપ જ શરણ છે.

આ રીતે બીજી અશરણ અનુપ્રેક્ષા પૂરી થઈ.

હવે ત્રીજી "સંસાર ભાવના" વર્ણવે છે.

* * *

પહેલાં સંસારનું સામાન્ય સ્વરૂપ કહે છેઃ—

ગાથા : ૩૨–૩૩

एकं त्यजति शरीरं अन्यत् गृण्हाति नवं नवं जीव ।
पुनः पुनः अन्यत् अन्यत् गृण्हाति मुञ्चति बहुवारं ॥ ३२ ॥

एवं यत् संसरणं नानादेहेषु भवति जीवस्य ।
सः संसारः भण्यते मिथ्या कषायैः युक्तस्य ॥ ३३ ॥

અર્થ :—મિથ્યાત્વ અર્થાત વસ્તુને સર્વથા એકાંતરૂપ શ્રદ્ધાન કરવી અને કષાય એટલે ક્રોધ-માન-માયા-લોભ એ વડે સહિત આ જીવને અનેક દેહોમાં જે સંસરણ અર્થાત્ ભ્રમણ થાય છે તેને સંસાર કહીએ છીએ, તે કેવી રીતે? એ જ કહીએ છીએઃ-એક શરીરને છોડી અન્યને ગ્રહણ કરે વળી પાછો નવું ગ્રહણ કરી પાછો તેને પણ છોડી અન્યને ગ્રહણ કરે, એ પ્રમાણે ઘણો વખત (શરીરને) ગ્રહણ કર્યા જ કરે તે જ સંસાર છે. ૩૨-૩૩.

હું પરનું કરું, પર મારું કરે, પુણ્યથી મને ધર્મ થાય-એવી ઊંધી માન્યતા તે મિથ્યાત્વ છે. વસ્તુસ્વરૂપની ઊંધી માન્યતાથી અને ક્રોધ-માન-માયા-લોભ-કષાયથી જીવને સંસારમાં પરિભ્રમણ થાય છે. જુઓ, કર્મ જીવને સંસારમાં નથી રખડાવતું, પણ જીવ પોતાના મિથ્યાત્વાદિ ભાવથી જ સંસારમાં રખડે છે. ઊંધી માન્યતા અને રાગદ્વેષને લીધે જીવ એક દેહમાંથી બીજા દેહમાં જે ભ્રમણ કરી રહ્યો છે તેનું નામ સંસાર છે. જીવો અજ્ઞાનભાવે મરતાં મરતાં ઝૂરે છે, પણ ભાઈ! કોણ તને રાખે તેમ છે? અજ્ઞાનભાવે અનંત અનંત દેહ ધારણ કર્યા ને છોડયા; અંદર દેહરહિત ચિદાનંદ તત્ત્વ શું છે? તેનું ભાન કદી કર્યું નથી. અંદર વિકારરહિત ચૈતન્યસ્વરૂપ છે તેનું ભાન કર, ને તેનું શરણ કર, તો સંસાર પરિભ્રમણ ટળે. બહારમાં નવા નવા શરીરનું ગ્રહણ કરીને જીવ પરિભ્રમણ કરે છે, તેનું નામ સંસાર છે, ત્યાં ખરેખર તો જે ભાવથી નવા દેહનું ગ્રહણ થાય તે વિકારી ભાવ જ સંસાર છે. અરે ભાઈ! ચાર ગતિમાં પરિભ્રમણ કરતાં માંડ માંડ મનુષ્યભવ પામ્યો, તેમાં જો આત્માનું ભાન કરીને સમ્યગ્દર્શન ન કર્યું તો ફરી અનંત સંસારનાં દુઃખમાં કયાં ય આરો આવે તેમ નથી. અજ્ઞાન ભાવથી ચારે ગતિમાં જીવ દુઃખ જ ભોગવે છે. ચારેય ગતિમાં દુઃખ જ છે, તેનું હવે વર્ણન કરે છે:—

—o—

ગાથા—૩૪

पापोदयेन नरके जायते जीवः सहते बहुदुःखं ।
पंचप्रकारं विविधं अनौपम्ये अन्यदुःखैः ।। ३४ ।।

અર્થ :—પાપના ઉદયથી આ જીવ નરકમાં ઉત્પન્ન થાય છે, ત્યાં પાંચ પ્રકારથી નાના પ્રકારનાં ઉપમારહિત એવા ઘણાં દુઃખ સહન કરે છે. ૩૪.

માંસ ખાય, ઈંડા ખાય, દારૂ પીએ ઈત્યાદિ મહા પાપો કરવાથી જીવ નરકમાં જાય છે, ત્યાં અનેક પ્રકારનાં ભયંકર દુઃખોને ભોગવે છે. જેણે અજ્ઞાન ટાળ્યું નથી, તેને અનંતવાર નરકાદિના ભવ થયા વિના રહેવાના નથી. અહો! હું તો ચૈતન્ય-સ્વભાવ! મારા સ્વભાવમાં ભવ નથી. આવું જેને ભાન નથી તે જીવો સ્વર્ગમાં પણ દુઃખી છે ને નરકમાં પણ દુઃખી છે. નરકના દુઃખો સાંભળીને તેનાથી ભય પામે અને સ્વર્ગના ભવની પ્રીતિ કરે, તો તે જીવે ખરેખર ભવરહિત સ્વભાવ જાણ્યો નથી. અને તેણે ચાર ગતિમાં દુઃખ માન્યું નથી. અહીં તો કહે છે કે જેને ચારે ગતિ દુઃખરૂપ લાગે તે જીવ અંદર ચિદાનંદસ્વરૂપનું ભાન કરીને તેનું શરણ કરે. ચૈતન્યના ભાન

વગર પુણ્ય કરીને સ્વર્ગે જાય કે પાપ કરીને નરકે જાય તે બધા જીવો દુઃખી દુઃખી જ છે.

મિથ્યાત્વ સહિતના જે તીવ્ર ક્રોધાદિ પરિણામો છે તે નરકનું કારણ છે. સર્વજ્ઞના માર્ગની નિંદા કરે, શ્રી દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રની નિંદા કરે, તેમનો વિરોધ કરે એવા અધમ પરિણામથી જીવ નરકમાં જાય છે. જેણે આત્માની દરકાર કરી નથી એવા જીવને સંસારમાં રખડતાં આવા પરિણામ પણ આવે છે, ને તે નરકમાં જાય છે, માટે તું તારા આત્મ સ્વભાવને ઓળખીને આવા પરિણામ છોડ. ચારે ગતિરૂપ ભવ મારા સ્વભાવમાં છે જ નહિ, હું તો જ્ઞાન છું, જ્ઞાનમાં ભવ હોય નહિ—આવું ભાન કર્યા વિના ચાર ગતિનું ભવભ્રમણ અટકે નહિ.

બાર અનુપ્રેક્ષામાં સંસાર અનુપ્રેક્ષાનું વર્ણન ચાલે છે. સંસાર ભાવના કોણ ભાવી શકે? કે આત્માની પર્યાયમાં ક્ષણિક વિકાર અને પરિભ્રમણ છે તે સંસાર છે. જ્ઞાનસ્વભાવમાં દુઃખ નથી-એવા જ્ઞાનસ્વભાવના ભાનપૂર્વક સંસારનાં દુઃખનું ચિંતન કરીને ધર્મી જીવ વૈરાગ્ય વધારે છે.

સંસારની ચારે ગતિમાં દુઃખ છે. તીવ્ર પાપ પરિણામવાળો જીવ નરક ગતિમાં જાય છે. સાચા દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રના તીવ્ર વિરોધના પરિણામ આવી જાય તો જીવ સીધો નરકમાં જાય. સર્વજ્ઞને એક સમયમાં કેવળજ્ઞાન અને કેવળદર્શન બન્ને એક સાથે હોય છે તેને બદલે એક સમયે જ્ઞાન ને બીજા સમયે દર્શન એમ માને તો તે કેવળી ભગવાનનો અવર્ણવાદ કરે છે. સર્વજ્ઞ અરિહંત પરમાત્માને આહારાદિ ન હોય, છતાં મનાવે તો તે દેવની નિંદા કરે છે. અહો! જગતના જીવોને પરમ હિતનો ઉપાય જે ધર્મ એનાથી વિપરીત સ્વરૂપ મનાવીને અહિતના માર્ગની પ્રરૂપણા કરે તે જીવ અનંત સંસારના કારણરૂપ મહાપાપ બાંધે છે. તીવ્ર આશાતનાભાવથી નરકમાં જાય છે. મહા વીતરાગી દિગંબર સંત તે મુનિ છે તેવા સંતની મહા વિરાધના કરે તો નરકમાં જાય. અનાદિથી સર્વજ્ઞ પરંપરામાં ચાલ્યા આવતા જે દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્ર તેનો તીવ્ર વિરોધ કરે એવા મિથ્યાદૃષ્ટિને નરકનું આયુષ્ય બંધાય છે. સમ્યગ્દર્શન પછી નરકનું આયુષ્ય બંધાય જ નહિ. નરકમાં ખરેખર સંયોગનું દુઃખ નથી પણ જીવના તીવ્ર પાપ પરિણામનું દુઃખ છે. અંદરના તીવ્ર સંકલેશ પરિણામને લંબાવે છે તેથી જ દુઃખ છે, પણ અહીં નિમિત્તથી-સંયોગથી વર્ણન કર્યું છે.

જે જીવ અધમ હોય-ઘણા જીવોનું અહિત થાય તેવું ચિંતવતો હોય તે નરકમાં જાય છે. વળી કુબુદ્ધિ જીવો નરકમાં જાય છે. કુતર્ક અને કુયુક્તિ કરીને અસતને સ્થાપે ને સતની નિંદા કરે-તે ખોટા નરકનું કારણ છે. એ જ પ્રમાણે કુતઘ્ની એટલે કે

ઉપકારને ઓળવનાર અને તીવ્ર શોક પરિણામી તથા તીવ્ર આર્ત્ત-રૌદ્રધ્યાન કરનારો જીવ મરીને નરકમાં જાય છે. તે નરકમાં ઘણાં તીવ્ર દુ:ખો છે. અહીં તે દુ:ખોનું વર્ણન કરે છે:—

* * *

ગાથા—૩૫

असुरोदिरितदुःखं शारीरं मानसं तथा विविधं ।
क्षेत्रोद्भवं च तीव्रं अन्योऽन्यकृतं च पंच विधं ।। ३५ ।।

અર્થ:—અસુરકુમાર દેવોથી ઉપજાવેલાં દુ:ખ, (પોતાના) શરીરથી જ ઉત્પન્ન થયેલાં દુ:ખ, મનથી અને અનેક પ્રકારના ક્ષેત્રથી ઉત્પન્ન થયેલાં દુ:ખ તથા પરસ્પર કરેલાં દુ:ખ એ પ્રમાણે પાંચ પ્રકારનાં દુ:ખ છે. ૩૫.

છોકરાને પાંચ શેર સાકર લાવવાનું બાપ કહે, જો છોકરો તેના ભાવને સમજે તો તે સમજ્યો કહેવાય. તેમ આત્માનું સ્વરૂપ સમજે તો શ્રવણ કર્યું કહેવાય. આ શરીર સાત ધાતુનું છે, ને આત્મા જ્ઞાનાનંદ છે તેની દૃષ્ટિ કર્યા વિના કલ્યાણ થાય તેમ નથી. પૈસામાં સુખ દુ:ખ નથી. હું નિર્ધન છું એથી દીનતા દુ:ખનું કારણ છે, પૈસામાં સુખ છે એવી કલ્પના દુ:ખ કરાવે છે. શરીર પચીસ-પચાસ વરસની મુદતનું છે તે છૂટી જાશે. શરીર સાત ધાતુનું છે. શરીર છોડવા યોગ્ય છે એમ માને તો શરીર છૂટતી વખતે દુ:ખ થાશે નહિ. દુધમાંથી ધોળાશ નીકળે નહિ પણ પાણી નીકળી જશે કેમકે બન્ને ભિન્ન ચીજ છે, તેવી રીતે શરીર ને આત્મા બન્ને જુદી ચીજ છે. ભગવાન આત્મા ત્રિકાળ રહેનારો છે, તથા જ્ઞાન ને આનંદ સ્વરૂપ છે, અજ્ઞાનીને તે બેસતું નથી. શરીર છોડવા જેવું છે ને આત્મા આદરવા યોગ્ય છે તેવા ભેદજ્ઞાન વિના ધર્મ થાશે નહિ.

"અનેક પ્રકારના શરીરના સંયોગો મળવા છતાં આત્મા તે-રૂપ થઈ જતો નથી."

આત્મા શરીરની મધ્યમાં રહેલો છે તે બધું જાણે છે, દેખે છે. શુભ-અશુભ વિકલ્પ ઊઠે તે ઉપાધિ છે, તે મૂળ સ્વરૂપ નથી. આત્માનું જ્ઞાન ન થાય ત્યાં સુધી પર તરફની બુદ્ધિ છૂટે નહિ. શરીરને રોગ થતાં મને રોગ થયો એમ માનનાર બન્નેને એક માને છે. શરીર ઉપર કાળા કપડાં પહેરતાં શરીર કાળું થતું નથી. તેમ જુદા જુદા શરીરના સંયોગો આવવાથી આત્મા તે-રૂપે થતો નથી, આત્મા જ્ઞાતા-દૃષ્ટા છે. જગત તેનું દૃશ્ય છે. આત્મા દેખનાર જાણનાર છે, તેમ નહીં માનતા જગતનું હું કરી દઉં એમ માનવું તે ભ્રાન્તિ છે.

" આત્માભ્રાન્તિ સમ રોગ નહિ, સદ્‌ગુરુ વૈદ્ય સુજાણ;
ગુરુ આજ્ઞા સમ પથ્ય નહિ, ઔષધ વિચાર ધ્યાન. "

અજ્ઞાનીને પોતાના આત્માની ખબર નથી, સ્વર્ગ ઢોર, નરક આદિમાંથી નીકળીને મનુષ્યમાં આવ્યો, પણ મનુષ્યમાં રહેલા ચિંતામણિરત્નની ઓળખાણ કરતો નથી. કાચા ચણાને સીધો ખાવાથી તૂરો લાગશે ને વાવશે તો ઉગશે, પણ ચણાને શેકશે તો મીઠાશ લાગશે ને ઊગવું મટશે. ચણામાં મીઠાશ ભરેલી છે તે વ્યક્ત થાય છે, પણ કચાશના લીધે મીઠાશ લાગતી નથી ને ફરી ઊગે છે. તેમ આત્મામાં જ્ઞાન ને આનંદ ભરેલા છે પણ શરીર-મન-વાણીની ક્રિયા મારી તથા જ્ઞાનક્રિયા મારી નહિ એવા અજ્ઞાનરૂપી કચાશના લીધે આનંદનો અનુભવ આવતો નથી ને સંસારમાં રખડે છે.

જુઓ, નીચે સાત નરક છે. જગતમાં તીવ્ર પાપ પરિણામ કરનારને તેનું ફળ ભોગવવાનું સ્થાન નીચે નરકમાં છે. તે નરકમાં અસુરકુમાર દેવો જઈને નારકીઓને પરસ્પર લડાવે છે. સંયોગ તો પર ચીજ છે. કાંઈ સંયોગનું દુ:ખ નથી પણ તે જીવ વીતરાગી ચૈતન્યની ભાવના, (જિનભાવના, સમ્યક્‌ભાવના) ચૂકીને તીવ્ર સંક્લેશ પરિણામમાં પડયા છે તેથી દુ:ખી છે એમ સમજવું.

તે નારકીઓનાં શરીર સ્વયંમેવ જ તીવ્ર પાપ કર્મના ઉદયથી રોગી છે, તેમજ તેઓ મહા ક્રૂર પરિણામથી એકબીજાને દુ:ખ આપે છે. વળી નરકમાં અતિશય ઠંડી ને અતિશય ગરમી છે. અહો! મારું ચિદાનંદસ્વરૂપ સહજ શીતળ આનંદકંદ છે તેની ભાવના વગર મેં અત્યાર સુધી આવાં આવાં નરકનાં દુઃખો અનંતવાર ભોગવ્યા. હવે મારા ચૈતન્યની ભાવનાથી મારે એ દુ:ખ ફરીને ભોગવવાનાં નથી. અહો! અહીંની ઠંડી-ગરમીની તો નરકમાં શી ગણતરી? ત્યાં તો અનંતી ઠંડી ને અનંતી ગરમી છે. ત્યાંની ગરમીમાં લોઢાના ગોળા ઘીની જેમ ઓગળી જાય છે.

આત્મા અનંત શાંત અનાકુળ સ્વરૂપ છે. તેનો અનાદર કરીને તીવ્ર પાપ પરિણામ કર્યાં. તેનાં ફળમાં આવી અનંત પ્રતિકૂળતાનો સંયોગ મળે છે.

અનંત શાંતિનો પિંડ એવો જે સ્વભાવ, તેનો આદર જેણે ન કર્યો તેણે અનંત વિકારનો આદર કર્યો અને તેણે સ્વભાવની અનંત શાંતિની પ્રાપ્તિ ન કરી, ત્યાં બહારમાં અનંતી અશાંતિમાં નિમિત્ત થાય એવો સંયોગ પ્રાપ્ત થાય છે. જુઓ, મિથ્યાદૃષ્ટિને જ નરકનું આયુષ્ય બંધાય છે. ધર્મીને કદાચ પૂર્વે આયુષ્ય બંધાઈ ગયું હોય અને નરકમાં જાય તો પણ ત્યાં તેને અજ્ઞાની જેવું તીવ્ર વેદન નથી.

જુઓ, નરક-સ્વર્ગ વગેરે બધું શાશ્વત છે. તેને ન માને તે તો નાસ્તિક છે.

સ્વર્ગનું સ્થાન, તેની અનુકૂળ સામગ્રી, તેના કારણ રૂપ પુણ્ય-પરિણામ, તેમ જ નરકનું સ્થાન, તેની પ્રતિકૂળ સામગ્રી તથા તેના કારણરૂપ પાપ પરિણામ-એ બધું જગતમાં છે. તેમાં નરકનું આયુષ્ય તો અજ્ઞાની મિથ્યાદૃષ્ટિ ને જ બંધાય છે. નરકમાં મહા દુર્ગંધ હોય છે તેમજ નારકી જીવો પરસ્પર વૈરના સંસ્કારથી એક બીજાને છેદન-ભેદન કરે છે. અગ્નિમાં પકાવે છે.

પ્રતિકૂળ સંયોગ મળ્યો તે તીવ્ર અશાતાના ઉદયથી અને અશાતા કર્મ વિભાવથી બંધાયું તે વિભાવ સ્વભાવના અનાદરથી થયો. જો સ્વભાવનું ભાન કરીને તેનો આદર કરે તેવા જીવને આવો તીવ્ર વિભાવ થાય નહિ, આવું અશાતાકર્મ બંધાય નહિ અને તેનો આવો નરકનો સંયોગ હોય નહિ, નરકમાં ઉપમા રહિત દુ:ખ છે. જુઓ તો ખરા ! અનુપમ એવા ચૈતન્યનો જેણે અનાદર કર્યો તેનાં દુ:ખને પણ અનુપમ કહ્યું, જેણે આત્માની અનંતી અનુપમ શાંતિનો અનાદર કર્યો તે જ જીવ નરકનાં દુ:ખને વેદે છે, અને કેવળી જ તેને જાણે છે. માટે તેનું દુ:ખ પણ અનુપમ છે. સ્વભાવનું ભાન કરે તો સ્વભાવની શાંતિ અનુપમ છે. અને ઊંધો પડ્યો તેને નરકનું દુ:ખ પણ અનુપમ છે. આમ વિચાર કરીને ધર્મી જીવ પોતાનો સંવેગ-વૈરાગ્ય વધારે છે.

*　　　*　　　*

વળી નરકનાં દુ:ખ વિશેષ વર્ણવે છે:—

ગાથા—૩૬

छिद्यते तिलतिलमात्रं भिद्यते तिलतिलं तरां सकलं ।
वज्राग्निना क्वथ्यते निक्षिप्यते पूयकुण्डे ॥ ३६ ॥

અર્થ:—જ્યાં તલતલ જેટલાં છેદવામાં આવે છે, સકલ અર્થાત્ ખંડને પણ તલતલ જેટલાં ભેદવામાં આવે છે, વજ્રાગ્નિમાં પચાવવામાં આવે છે. તથા રૂધિરના કુંડમાં નાખવામાં આવે છે. ૩૬.

ટોપરાને ખમણીથી ખમણે, તેમ નરકમાં શરીરના તલ તલ જેવડા ટુકડા કરે છે; જેણે ઊંધી શ્રદ્ધાથી અખંડ ચિદાનંદસ્વભાવને ખંડ ખંડ કરી નાખ્યો છે તેને બહારમાં દેહના ખંડ ખંડ થઈ જાય તેવો સંયોગ મળે છે. વળી મહા વજ્ર અગ્નિમાં તેને પકાવી નાખે છે; ને લોહી-પરૂના કુંડમાં તેને નાખે છે. જુઓ, તીર્થંકરો આવી ભાવના ભાવે છે. વર્તમાનમાં તેમને આવો સંયોગ હોતો નથી, પણ તેનો વિચાર કરીને પોતે પોતામાં વૈરાગ્યની વૃદ્ધિ કરે છે. નરકના દુ:ખની આવી વાત સાંભળતાં ધર્મી જીવને એમ ત્રાસ થતો નથી કે અરેરે ! આપણે આવા નરકમાં જવું પડશે ! !

ધર્મી તો નિ:શંક છે કે હવે અમારે ભવ-ભ્રમણનો અંત આવ્યો, હવે અમે અલ્પકાળે મુક્તિ પામવાના છીએ, આવા દુ:ખનો સંયોગ અમને કદી થવાનો નથી. અધૂરાશ રહી જાય તો એકાદ ભવ સ્વર્ગનો થાય, પણ નરકાદિના ભવ હવે થવાના નથી. જે ચૈતન્યની ભાવના ભાવે તેને નરકમાં જવાનું હોય નહિ.

*   *   *

ગાથા—૩૭

इत्येवमाविदु:खं यत् नरके सहते एकसमये ।
तत्सकलं वर्णयितुं न शक्नोति सहस्रजिव्हः अपि ।। ३७ ।।

અર્થ:—એ પ્રમાણે પૂર્વ ગાથામાં કહ્યાં તેને માંડીને જે દુ:ખો તે નરકમાં એક કાળમાં જીવ સહન કરે છે તેનું કથન કરવાને જેને હજાર જીભ હોય તે પણ સમર્થ થતો નથી. ૩૭.

અહો! સ્વામીકાર્તિક નિર્ગ્રંથ સંત હતા. જંગલમાં વિચરતા હતા, તેઓ આ વૈરાગ્ય ભાવનાઓ વર્ણવે છે. નવી નવી વૈરાગ્ય ભાવના ભાવતાં ભવ્ય જીવને આનંદ આવે છે. માટે આ ભાવનાઓને આનંદજનની કહી છે. મિથ્યાત્વ ને અજ્ઞાન વગેરે ભાવોથી જે જીવ મુક્ત છે તે જ ખરેખર મુક્ત છે. જીવને અનાદિથી મિથ્યાત્વની અને રાગ-દ્વેષની વાસના બેસી ગઈ છે. અજ્ઞાનની તે રાગ-દ્વેષની ગંધ બેસી ગઈ છે, તેથી કહે છે કે અરે જીવ! તે ગંધ છોડીને તારા અંતરંગ ચિદાનંદસ્વરૂપની ગંધ બેસાડ એટલે કે તેની રુચિ અને વેદન કર, એટલે કે ચૈતન્યની વારંવાર ભાવના કર.

ભાવ પ્રાભૃતની ૪૨મી ગાથામાં કહ્યું છે. બહારમાં ઘરબાર છોડી દેવાથી કાંઈ મુક્ત થઈ જવાતું નથી, પણ અંદર મિથ્યાત્વ અને રાગ-દ્વેષના ભાવને જે છોડે છે તે જ ખરેખર મુક્ત છે. આમ વિચારીને હે જીવ! તું મિથ્યાત્વાદિ ભાવોની ગંધને છોડે, એટલે કે ચૈતન્યસ્વભાવની ભાવના કરીને તે મિથ્યાત્વાદિ ભાવોને છોડ. બહારમાં બાવો થઈ જાય તેથી કાંઈ સંસાર મટતો નથી, પણ અંદર ઊતરીને ચૈતન્યસ્વભાવનું ભાન કરે ને તેની ભાવના કરે તો સંસાર ટળે.

*   *   *

ગાથા—૩૮

सर्वं अपि भवति नरके क्षेत्रस्वभावेन दु:खदं अशुभं ।
कुपिताः अपि सर्वकालं अन्योऽन्यं भवन्ति नैरयिकाः ।। ३८ ।।

અર્થ:—નરકનું ક્ષેત્ર સ્વભાવથી જ સર્વ પ્રકારથી દુ:ખદાયક છે, અશુભ છે તથા નારકી જીવ સદાકાળ પરસ્પર ક્રોધરૂપ છે. ૩૮.

જુઓ, અહીં નરકના ક્ષેત્રને દુ:ખદાયક કહ્યું. ખરેખર તો તે જ્ઞેયરૂપ છે; પણ નરકનો અજ્ઞાની જીવ તેને જ્ઞેયરૂપ ન બનાવતાં દુ:ખનું નિમિત્ત બનાવે છે; પોતે પોતાના પરિણામમાં દુ:ખ ભોગવે છે. માટે નિમિત્તથી ક્ષેત્રને પણ દુ:ખદાયક કહ્યું છે—આમ ઉપાદાન-નિમિત્તની વાત સાથે ને સાથે સમજવી.

—૦—

ગાથા—૩૯

अन्यभवे यः स्वजन सः अपि च नरके हन्ति अतिकुपितः ।
एवं तीव्रविपाकं बहुकालं विसहते दुःखं ॥ ३९ ॥

અર્થ:—પૂર્વ ભવમાં જે સ્વજન-કુટુંબનો હતો તે પણ આ નરકમાં ક્રોધી બનીને ઘાત કરે છે. એ પ્રમાણે તીવ્ર છે વિપાક જેનો એવાં દુ:ખો ઘણા કાળ સુધી નારકી જીવો સહન કરે છે. ૩૯.

જુઓ, બે ભાઈ હતા. તેમાં નાનો ભાઈ માંદો પડ્યો. તેના મોટા ભાઈએ દવા તરીકે ઈંડાનો રસ વગેરે ખવડાવ્યું; તે મરીને નરકમાં ગયો અને નાનો ભાઈ મરીને પરમાધામી થયો. તે પરમાધામી નરકમાં જઈને તેના પૂર્વ ભવના ભાઈને મારતો હતો. તે વખતે તે કહે કે અરે! મેં તો તારા માટે કર્યું હતું ને તું જ મને મારે છે! ત્યારે તે નાનો ભાઈ કહે કે—મને એ કાંઈ ખબર નથી. અરે ભાઈ! તેં કયાં તેના માટે કર્યું હતું? તેં તો તારા માટે ઊંધા ભાવ કર્યા તેનું ફળ પણ તું ભોગવ. પૂર્વ ભવમાં સ્ત્રીને ખાતર પાપ કર્યા હોય, ને નરકમાં જાય, ત્યાં તે સ્ત્રીનો જ આત્મા પરમાધામી થઈને તેને મારે. આવું સંસારમાં અનંતવાર બને છે. સગી માતા હોય ને પરમાધામી થઈને દીકરાને મારે. આવા આવા પ્રસંગો આત્માના ભાન વિના જીવને અનંતવાર આવી ગયા. માટે સાચું જ્ઞાન કરવું તે જ આવા અનંતા અવતારના નાશનું કારણ છે. અહો! જગતમાં એક સમ્યગ્જ્ઞાન જ જીવને સંસારના દુ:ખોથી બચાવનારું છે. સાતમી નરકમાં ૩૩ સાગરોપમ સુધી જીવ દુ:ખ ભોગવે છે. એક સાગરોપમમાં તો અસંખ્ય અબજો વર્ષ ચાલ્યા જાય છે. તે આયુષ્ય પૂરું થયા વિના ત્યાંથી નીકળી શકતા નથી. નરકમાં ઓછામાં ઓછું આયુષ્ય ૧૦,૦૦૦ વર્ષનું છે.

હવે તિર્યંચ ગતિના દુ:ખોનું વર્ણન કરશે.

આ વૈરાગ્ય ભાવનાઓનું વર્ણન ચાલે છે. ભાવના તે ચારિત્રગુણની પર્યાય છે. આત્માનો સ્વભાવ શુદ્ધ ચૈતન્ય નિર્મળ છે અને પુણ્ય-પાપ તેનું સ્વરૂપ નથી. દેહાદિ સંયોગ-વિયોગ તો પર છે,—એવું ભાન કરીને જ્ઞાયકની ભાવના કરે ને વિકાર તથા સંયોગની ભાવના છોડે તે જીવને અંતરમાં એકાગ્રતાથી શુદ્ધતા વધતી જાય છે—તેનું આ વર્ણન છે.

ચિદાનંદ સ્વરૂપનું ભાન થઈને તેમાં જ્ઞાનની વારંવાર એકાગ્રતા થાય તેનું નામ ભાવના છે. જેણે વસ્તુને જોઈ નથી તે ભાવના કઈ રીતે ભાવે? જેમ જુગલિયાને કલ્પવૃક્ષ હોય છે, ત્યાં તેઓ કલ્પવૃક્ષનાં ફળ વગેરેને ચિંતવે છે ને તેમને તે મળે છે. પણ ત્યાં તેઓ કાંઈ અહીંના દૂધપાક કે ભજિયાની ભાવના ન ભાવે. તેમ જેણે ચૈતન્ય-ચિંતામણિ આત્માનું ભાન કર્યું હોય તે જ તેની ભાવના કરે પણ જેણે આત્માને જાણ્યો નથી. દેહના સંયોગથી રહિત ચિદાનંદ તત્ત્વને જેણે ભાળ્યું નથી—જોયું નથી તે કોની ભાવના કરે? તે તો સંયોગની ને વિકારની ભાવના ભાવે ને સંસારમાં રખડે. માટે આ ઉપોદ્‌ઘાત થાય છે કે જેણે ચૈતન્યચિંતામણિ આત્મદ્રવ્યને ઓળખ્યું હોય તે જ તેની યથાર્થ ભાવના ભાવે. જ્ઞાની પુણ્ય-પાપને બંધન સમજે છે ને અંતરમાં જે ચિદાનંદ ધ્રુવસ્વભાવને જાણ્યો —અનુભવ્યો છે તેની જ ભાવના કરે છે. તે ધર્મની ભાવનાઓનું આ વર્ણન છે. આ ભાવનાથી ધર્મીને પર્યાયમાં ક્ષણેક્ષણે વીતરાગતા અને આનંદ વધતો જાય છે તેથી આ ભાવનાઓ ભવ્ય જીવને આનંદની જનની છે.

અહીં ત્રીજી સંસારભાવના ચાલે છે, તેમાં નરકનાં દુઃખોનું વર્ણન આવી ગયું, હવે તિર્યંચગતિનાં ને મનુષ્યગતિનાં દુઃખોનું વર્ણન કરે છેઃ—

* * *

ગાથા : ૪૦–૪૧

तत: निःसृत्य जायते तिर्यक्षु बहुविकल्पेषु ।
तत्र अपि प्राप्नोति दुखं गर्भे अपि च छेदनादिकम् ।।४०।।

અર્થ :— એ નરકમાંથી નીકળીને અનેક પ્રકારથી ભિન્ન જે તિર્યંચગતિ તેમાં (જીવ) ઉત્પન્ન થાય છે, ત્યાં પણ ગર્ભમાં તે દુઃખ પામે છે, '**अपि**' શબ્દથી સંમૂર્છન થઈ છેદનાદિક દુઃખ પામે છે. ૪૦.

तिर्यग्भिः खाद्यमानः दुष्टमनुष्यैः हन्यमानः अपि ।
सर्वत्र अपि संत्रस्तः भयं दुःखं विसहते भीमम् ।।४१।।

અર્થ :—એ તિર્યંચગતિમાં જીવ સિંહ–વાઘ આદિ વડે ભક્ષણ

થતો તથા દુષ્ટ મનુષ્ય-મ્લેચ્છ-વાઘ અને પારધી આદિ વડે માર્યો જતો થકો સર્વ ઠેકાણે ત્રાસ સહિત બની રૌદ્ર-ભયાનક દુઃખોને વિશેષ કરીને સહન કરે છે. ૪૧.

હરણ થયું હોય ને સિંહ આવીને ઝપટ મારીને ખાઈ જાય, સિંહ-વાઘ થયો હોય ત્યાં શિકારી ગોળીથી વીંધી નાખે-એ પ્રમાણે તિર્યંચગતિમાં રૌદ્ર ભયંકર દુઃખો જીવ ભોગવે છે. ચૈતન્યસત્તાના ભાન વિના જીવ આવાં દુઃખો ભોગવે છે, ચૈતન્યની બુદ્ધિ નથી ને દેહબુદ્ધિ છૂટી નથી, તેવા જીવો આવાં દુઃખો અનંતવાર ભોગવે છે. ધર્મીને તો ચૈતન્યના આનંદનું ભાન છે, તે ચૈતન્યના ભાન સહિત આવી ભાવના ભાવે છે.

* * *

ગાથા-૪૨

अन्योऽन्यं खाद्यमानाः तिर्यंचः प्राप्नुवन्ति दारूणं दुखम्।
माता अपि यत्र भक्ष्यति अन्यः कः तत्र रक्षति ।।४२।।

અર્થ:—એ તિર્યંચગતિમાં જીવ પરસ્પર ભક્ષણ થતા થકા ઉત્કૃષ્ટ દુઃખ પામે છે, તે આને ખાય અને આ તેને ખાય, જયાં તેના ગર્ભમાં ઉત્પન્ન થયો છે એવી માતા પણ પુત્રને ભક્ષણ કરી જાય તો પછી અન્ય કોણ રક્ષણ કરે? ૪૨.

મોટા માછલાં નાનાં માછલાંને ખાઈ જાય, બળવાન પ્રાણી નિર્બળને ખાઈ જાય. અરે! માતા પોતાના બચ્ચાને ખાઈ જાય! કૂતરી અને સર્પિણી પોતાના બચ્ચાને ખાઈ જાય છે. આવો આ સંસાર છે! અહો! જયાં માતા જ પુત્રનું ભક્ષણ કરે ત્યાં કોણ રક્ષણ કરનાર છે? અંદર ચૈતન્યનું ભાન તે જ આવા અવતારથી બચાવનાર છે.

* * *

ગાથા-૪૩

तीव्रतृषया तृषितः तीव्रबुभुक्षया भुक्षितः सन्।
तीव्रं प्राप्नोति दुखं उदरहुताशंः दह्मन् ।। ४३ ।।

અર્થ:—એ તિર્યંચગતિમાં જીવ તીવ્ર તરસથી તૃષાતુર તથા તીવ્ર ભૂખથી ભૂખ્યો થયો થકો ઉદરાગ્નિથી બળતો (ઘણાં) તીવ્ર દુઃખ પામે છે. ૪૩.

આત્મા અનાદિ અનંત છે તે પૂર્વે કયાં રહ્યો? મોક્ષ પામ્યો હોય તો અવતાર

હોય નહિ. તેથી જીવે આવા અવતારોમાં જ અનાદિ કાળ કાઢયો છે. અંદર સ્વતત્ત્વની સંભાળ કરે તો સંસારનો અંત આવ્યા વિના રહે નહિ.

*　　　*　　　*

ગાથા—૪૪

एवं बहुप्रकारं दुखं विसहते तिर्यग्योनिषु ।
ततः निःसृत्य लब्धि-अपूर्णः नरः भवति ॥ ४४ ॥

અર્થ:—એ પ્રમાણે પૂર્વોક્ત પ્રકારથી તિર્યંચયોનિમાં જીવ અનેક પ્રકારથી દુઃખ પામે છે અને તેને સહે છે. એ તિર્યંચગતિમાંથી નીકળી (કદાચિત્) મનુષ્ય થાય તો કેવો થાય? લબ્ધિ અપર્યાપ્ત થાય કે જ્યાં પર્યાપ્તિ પૂરી જ ન હોય. ૪૪.

હવે મનુષ્યગતિમાં જે દુઃખો છે તેને બાર ગાથાઓ દ્વારા કહે છે. ત્યાં પ્રથમ જ ગર્ભમાં ઉપજે તે અવસ્થા કહે છે.

એકેંદ્રિય જીવને અંદર અનંતુ દુઃખ છે. પાંદડું પાણીમાં પડયું હોય ત્યારે પણ તેને અનંતુ દુઃખ છે. આવી તિર્યંચગતિમાંથી નીકળી કોઈ જીવો તો અપાર્યપ્તપણે મનુષ્યગતિમાં ઉપજે છે. ત્યાં ગર્ભમાં ને ગર્ભમાં જ તેનું મૃત્યુ થઈ જાય છે. મનુષ્ય-ગતિમાં પણ કેવા કેવા દુઃખ છે તે હવે વર્ણવશે.

*　　　*　　　*

ગાથા : ૪૫—૪૬

अथ गर्भे अपि च जायते तत्र अपि निवडीकृतानि अङ्गप्रत्यङ्गानि ।
विसहते तीव्रं दुःखं निर्गममानः अपि योनितः ॥ ४५ ॥

અર્થ:—અથવા ગર્ભમાં ઉપજે તો ત્યાં પણ હસ્ત-પાદાદિ અંગ અને આંગળાં આદિ પ્રત્યંગ એ બધા એકઠા સંકોચિત રહ્યા થકા (જીવ) દુઃખ સહે છે અને ત્યાંથી યોનિદ્વારા નીકળતાં તે તીવ્ર દુઃખને સહન કરે છે.૪૫. વળી તે કેવો થાય, તે કહે છે:—

बालः अपि पितृत्यक्तः परोच्छिष्ठेन वर्द्धते दुःखितः ।
एवं याचनाशीलः गमयति कालं महादुखम् ॥ ४६ ॥

અર્થ:—ગર્ભમાંથી નીકળ્યા પછી બાળ અવસ્થામાં જ માતાપિતા

મરી જાય તો પારકી ઉચ્છિષ્ટ વડે જીવન-નિર્વાહ કરતો તથા માગવાનો જ છે સ્વભાવ જેનો એવો દુઃખી થતો થકો કાળ નિર્ગમન કરે છે ૪૬.

પોતાના સ્વભાવની દૃષ્ટિપૂર્વકની ભૂમિકામાં ધર્માત્મા સમ્યગ્દૃષ્ટિ એમ વિચારે છે કે અહો! સંસાર-પરિભ્રમણમાં જીવ કયારેક મનુષ્યપણું પામે તો ગર્ભાવસ્થામાં જ ઘણા તો મરી જાય છે. ગર્ભમાંથી જન્મે તો કોઈના તો માતાપિતા બાલ્યા અવસ્થામાં જ મરી જાય છે ને કોઈનો ઓશિયાળો થઈને એઠુંજૂઠું ખાઈને પેટ ભરે છે. ચિદાનંદસ્વભાવની ભાવના જે નથી કરતો તેને આવા દુઃખો સહન કરવા પડે છે. આ સંયોગનું કથન તો નિમિત્તથી છે. અંદર જીવને તે જાતનો દીનતાનો ભાવ તે દુઃખ છે. આત્મા ચિદાનંદથી ભરેલો છે. તેનું ભાન અને મહિમા જાણ્યા વિના જીવ દીનહીન થઈને જીવન પૂરું કરે છે. કોઈને પૈસાના ઢગલા હોય તો તે પણ મમતા ભાવથી દુઃખી જ છે. ચૈતન્ય ભગવાન પૂરા સ્વભાવથી ભરેલો છે તેની દૃષ્ટિ ભૂલીને, બહારમાં માગણ થાય છે. ધર્મી કહે છે કે અમે તો અમારા સ્વભાવની દૃષ્ટિથી પૂર્ણતાને સાધશું. અમે હવે આવા અવતાર કરવાના નથી.

—૦—

ગાથા—૪૭

पापेन जनः एषः दुःकर्मवशेन जायते सर्वः ।
पुनः अपि करोति पाप न च पुण्य कः अपि अर्जयति ।। ४७ ।।

અર્થ:—આ લોકના મનુષ્યો સંપૂર્ણ પાપના ઉદયથી અશાતા-વેદનીય નીચગોત્ર અને અશુભ નામ-આયુ આદિ દુષ્કર્મના વશથી એવા દુઃખો સહન કરે છે તોપણ પાછા પાપ જ કરે છે, પણ પૂજા–દાન–વ્રત–તપ અને ધ્યાનાદિ છે લક્ષણ જેનું એવા પુણ્યને ઉપજાવતા નથી એ મોટું અજ્ઞાન છે. ૪૭.

જુઓ, ધર્મી જીવ પોતાના વૈરાગ્યની વૃદ્ધિ અર્થે વિચારે છે કે અરેરે! જગતના ઘણા જીવો પૂર્વનાં પાપથી વર્તમાનમાં પણ નવાં પાપને જ બાંધે છે, પણ જિનેંદ્ર-દેવની પૂજા વગેરેનાં શુભભાવ કરતાં નથી.

ધર્મી એમ વિચારે છે કે અરે, પુણ્ય-પાપ રહિત ચૈતન્યનું ભાન તો જગતના જીવોને અત્યંત દુર્લભ છે, પણ ભક્તિ–પૂજા–વ્રતાદિ પુણ્યભાવ પણ તેઓ કરતા નથી ને એકલા પાપમાં જ પડયાં છે, તે મોટું અજ્ઞાન છે.

ધર્મી જીવ હોય તેના ઘેર પુત્ર જન્મે માટે તેનું આયુષ્ય લાંબું જ હોય; એમ કાંઈ નથી. ધર્મીને ત્યાં પણ કોઈ જીવ ટૂંકું આયુષ્ય લઈને આવે ને નાની ઉંમરમાં મરી જાય. કોઈનો દીકરો પરદેશમાં મરી ગયો, તે સાંભળીને તે કહે કે "મારો દીકરો મરે નહિ, કેમ કે હું ધર્મી છું"—ત્યાં કોઈ તો કહે કે જુઓ! તેને કેવી ધર્મની દૃઢતા!! પણ જ્ઞાની કહે છે કે તે મૂઢ છે. ધર્મીના ધર્મની સાથે કોઈ છોકરાના આયુષ્યનો સંબંધ નથી. મોટો અધર્મી હોય છતાં તેને ત્યાં દીકરા લાંબા આયુષ્યવાળા હોય ને ધર્માત્માને ત્યાં નાની ઉંમરમાં દીકરા મરી પણ જાય. અરે, ધર્મીને પોતાને ઓછું આયુષ્ય હોય, તો નાની ઉંમરમાં દેહ છોડીને એકાવતારી થઈને ચાલ્યા જાય. માટે બહારના સંયોગની સાથે ધર્મનો સંબંધ નથી. પુણ્ય હોય તો બહારનો સંયોગ રહે ને પુણ્ય ન હોય તો બહારનો સંયોગ ચાલ્યો જાય.

આયુષ્યની સાથે ધર્મીને શું સંબંધ છે? ધર્મી તો કહે છે કે આયુષ્ય મારે છે જ નહિ. હું તો અનાદિ અનંત આત્મા છું. આવા ભાનસહિત ધર્મી જીવ વૈરાગ્ય ભાવનાઓ ભાવે છે. અજ્ઞાની જીવો મનુષ્યભવ પામીને પુણ્ય નથી કરતા, તો તેને ધર્મ તો ક્યાંથી હોય! સર્વજ્ઞ પરમાત્માની ભક્તિ-પૂજા વગેરેનો પુણ્યભાવ પણ જગતના જીવોને દુર્લભ છે. જગતના જીવો પાપ છોડીને પુણ્ય નથી કરતા, તો તેને ચૈતન્યનું ભાન કરીને તેનો ધર્મ તો ક્યાંથી હોય?

જુઓ, અહીં પૂજા-દાન-વ્રત વગેરેની વાત કરી; પણ તે કાંઈ ધર્મ નથી, તે તો શુભભાવ છે. અહીં તો એમ બતાવવું છે કે જે જીવો એકલા વિષયકષાયના પાપભાવમાં જ મશગુલ થઈને પડયા છે ને મંદકષાયનું પણ જેને ઠેકાણું નથી તેવા જીવો ચૈતન્યની ભાવના તો ક્યાંથી કરે?

પૂજા-દાન-વ્રત અને તપ એ બધાયને અહીં પુણ્યનું લક્ષણ કહ્યું છે એટલે કે તે પૂજા વગેરેમાં શુભભાવથી પુણ્ય બંધાય છે. આવા પુણ્યભાવવાળા જીવો પણ જગતમાં થોડા છે. અહીં પૂજા વગેરેની વાત કરી તે શુભભાવ છે.

ચૈતન્યની પ્રતીત કરીને ઉપયોગને અંતરમાં વાળીને તેનાંથી આત્માનું પૂજન કરવું તે પૂજાથી ધર્મ છે. દાન એટલે ચૈતન્યનું ભાન કરીને તેને વીતરાગી પર્યાયનું દાન કરવું તેનું નામ દાન; પોતે પોતાને દાન દીધું. વ્રત એટલે પુણ્ય-પાપની લાગણી છેદીને ચૈતન્યના સ્વરૂપમાં વીંટાઈ જવું—એકાગ્ર થવું તેનું નામ વ્રત છે. તપ એટલે જેમાં ચૈતન્યજ્યોતિ ઝળહળે, એવી ચૈતન્યની એકાગ્રતાનું નામ તપ છે; અને નિર્વિકલ્પ શ્રદ્ધા-જ્ઞાન એકાગ્રતાની ધૂનથી ચૈતન્યમાં ઉપયોગ જામી જાય તેનું ધ્યાન છે. આવાં

પૂજા-વ્રત-તપ-દાન અને ધ્યાન તે ધર્મ છે. તે તો અજ્ઞાનીને નથી, પણ શુભભાવરૂપ પૂજા વગેરે પણ જગતના જીવોને દુર્લભ છે.

—૦—

૪૭મી ગાથામાં તો સાધારણ પુણ્યની વાત કરી. હવે ૪૮મી ગાથામાં ધર્મીના પુણ્યની વાત કરે છેઃ—

ગાથા-૪૮

विरलः अर्जयति पुण्यं सम्यग्दृष्टिव्रतैः संयुक्तः ।
उपशमभावेन सहितः निन्दनगर्हाभ्यां संयुक्तः ॥ ४८ ॥

અર્થઃ—સમ્યગ્દૃષ્ટિ અર્થાત્ યથાર્થ શ્રદ્ધાવાન, મુનિ-શ્રાવકનાં વ્રતો સહિત, ઉપશમભાવ અર્થાત્ મંદ કષાય પરિણામી, નિંદન અર્થાત્ પોતાના દોષોને યાદ કરી પશ્ચાત્તાપ કરનાર, અને ગર્હણ અર્થાત્ પોતાના દોષોને ગુરુજન પાસે વિનયથી કહેનાર એ પ્રમાણે નિંદા-ગુર્હાયુક્ત જીવ પુણ્ય પ્રકૃતિઓને ઉપજાવે છે, પણ એવા વિરલા જ હોય છે. ૪૮.

જેને આત્માનું ભાન થયું છે, પુણ્ય-પાપ રહિત ચૈતન્યની વીતરાગી દૃષ્ટિ પ્રગટી છે, તે જીવને અહિંસા વગેરેના શુભભાવથી પુણ્ય ઊપજે છે ને અંદર જે યથાર્થ શ્રદ્ધા-જ્ઞાન છે તે ધર્મ છે. અહીં તો એમ કહેવું છે કે સંસારમાં રખડતાં જગતના જીવોને મનુષ્યપણું દુર્લભ છે ને તેમાં પણ ઘણા અજ્ઞાની જીવો તો પાપમાં જ ડૂબેલાં છે. ચૈતન્યના યથાર્થ શ્રદ્ધા-જ્ઞાનવાળા જીવો તો બહુ જ વિરલા હોય છે. જેને ચૈતન્યનાં યથાર્થ શ્રદ્ધા-જ્ઞાન હોય, મુનિ કે શ્રાવકનાં વ્રતો હોય, મંદ કષાયરૂપ ઉપશમભાવ હોય-એવા જીવો બહુ વિરલા હોય છે. સમ્યગ્દૃષ્ટિ ધર્માત્માને યથાર્થ નિંદા-ગર્હણા હોય છે. કોઈ વાર અશુભ પરિણામ આવી જાય તો ધર્મી જીવ પોતાના આત્માને એમ નિંદે છે કે અરે આત્મા!! આવાં ટાણાં મળ્યા અને તને આવા પરિણામ! અંદર નિર્દોષ પરમાત્મસ્વભાવનું ભાન તો ભેગું પડ્યું છે, તે ભાનસહિત એમ વિચારે છે કે અરે! મનુષ્યપણાનો અલ્પકાળ! તેમાં આવા પરિણામ આવી જાય!-એમ વિચાર કરે છે તેમાં શુભ પરિણામ છે. તે શુભ પરિણામ તો પુણ્ય બંધનું કારણ છે, ને તે વખતે સ્વભાવના આશ્રયે જેટલો રાગ ટળ્યો છે તેટલો તો ધર્મ છે. ધર્મીને ભાન હોવા છતાં હજી વિશેષ વીતરાગ ભાવની શક્તિ પ્રગટી નથી. ધર્મી પોતાની શક્તિ જોઈને વ્રત-તપ કરે છે. હઠથી કે કોઈની દેખાદેખીથી કરતા નથી. ધર્મી તો અંદર

પોતાના પરિણામની શક્તિ જોઈને શક્તિ અનુસાર તપ-ત્યાગ કરે છે. ધર્મીને પોતાના પરિણામમાં અશુભભાવ થઈ આવે તો તે વૈરાગ્યથી વિચારે છે કે અરે આત્મા! અરે વીર! આવા ટાણાં મળ્યાં અને આવા પરિણામ આવી જાય છે તે ખેદ છે. આવો જે આત્મનિંદાનો ભાવ તે પુણ્ય છે અને ગુરુની સાક્ષીપૂર્વક તે દોષને છોડે, ગુરુ પાસે જઈને પોતાના દોષોને વિનયપૂર્વક કહે અને તે દોષ છોડે એવો જે શુભભાવ તે પણ પુણ્ય છે, તે વખતે અંદર દૃષ્ટિપૂર્વક જેટલી શુદ્ધતા વધે છે તે નિર્જરા અને ધર્મ છે. અહીં સંસારભાવના ભાવનાં ધર્મી વિચારે છે કે જગતના જીવોને અંતરના ભાનપૂર્વક આવા પરિણામ દુર્લભ છે. આવા જીવો વિરલા જ છે.

ચૈતન્યના ભાન વગર પુણ્ય કરનાર જીવો તો જગતમાં ઘણા છે પણ ચૈતન્યના સ્વભાવના ભાનપૂર્વક આવા વૈરાગ્ય પરિણામ હોય તેવા જીવો તો જગતમાં વિરલા જ છે. સમ્યગ્દૃષ્ટિને આત્માનું ભાન થયું છે, પણ હજી પરમાત્મદશા પ્રગટી નથી, ત્યાં પોતાની ભૂમિકાનો વિવેક કરે છે, ને આવી ભાવના કરીને તે પોતાના પુરુષાર્થને વધારે છે.

—o—

સંસારમાં પુણ્યવંત પુરુષોને પણ ઇષ્ટ વિયોગ તથા અનિષ્ટ સંયોગ થાય છે એમ હવે કહે છે:—

ગાથા—૪૯

पुण्ययुतस्य अपि दृश्यते इष्टवियोगः अनिष्टसंयोगः ।
भरतः अपि साभिमानः पराजितः लघुकभ्रात्रा ॥ ४९ ॥

અર્થ:—પુણ્યોદયસહિત પુરુષને પણ ઇષ્ટ વિયોગ અને અનિષ્ટ સંયોગ થતો જોવામાં આવે છે. જુઓ, અભિમાન સહિત ભરત ચક્રવર્તી પણ પોતાના નાના ભાઈ બાહુબલિથી હાર પામ્યા. ૪૯.

જુઓ, ભરત ચક્રવર્તી છ ખંડના ધણી હતા, તેમને ૬૪,૦૦૦ રત્નની પૂતળી જેવા દીકરા હતા. એક જયકુમારની દીક્ષાના સમાચાર સાંભળતાં વૈરાગ્ય પામીને ૧૦૦ પુત્રો ભગવાનના સમવસરણમાં દીક્ષા લેવા ગયા છે, ત્યાં તેમના રૂપને દેખી ઇન્દ્રને પણ આશ્ચર્ય થાય છે કે અરે! આ કોણ છે? શું આ તે મનુષ્ય છે કે દેવ?—આવું તો અદ્‌ભૂત રૂપ ભરત ભક્રવર્તીના પુત્રોનું હતું. આવા પુણ્યવંત ભરત ચક્રવર્તી પણ પોતાના નાના ભાઈ બાહુબલિથી હાર પામીને અપમાનિત થયા. જુઓ, ભરત અને બાહુબલિ બન્ને ચરમ શરીરી છે. તેમાં ભરત ચક્રવર્તી જેવા પુણ્યવંત, ઇંદ્રો પણ જેના

મિત્રો, આવા પુણ્યવંત ભરત ચક્રવતી પણ બાહુબલિથી હાર પામ્યા, એટલે કે સંસારમાં મોટા મોટા માંધાતાઓને પણ અપમાન વગેરેનો પ્રસંગ આવે છે. માટે સંસારમાં પુણ્ય પણ જીવને શરણરૂપ નથી. માટે એ પુણ્ય અને પુણ્યના ફળની ભાવના છોડ ને ધ્રુવ ચૈતન્યની ભાવના કર-એ માટે આ ઉપદેશ છે. જરાક પ્રતિકૂળતા આવે ત્યાં અપમાન માનીને મૂઢ જીવો મુંઝાઈ જાય છે. ધર્મી તો કહે છે કે સંસારમાં મોટા પુણ્યવંતોને પણ અપમાન વગેરેનો પ્રસંગ આવે છે; એમ જાણીને ધર્મી તો ચૈતન્યસ્વભાવની ભાવના કરીને વીતરાગતાને વધારે છે, આનું નામ ધર્મ છે.

સંસાર ભાવનાનું વર્ણન ચાલે છે. આત્માનો અસલી સ્વભાવ જ્ઞાન આનંદની મૂર્તિ છે. તે સ્વભાવમાં સંસાર નથી; આવા સ્વભાવનું ભાન કર્યે ધર્મ થાય છે. ધર્મી જીવ સ્વભાવના ભાનપૂર્વક સંસારનું સ્વરૂપ એમ વિચારે છે કે "અહો! ચૈતન્યસ્વરૂપ શાંત-સુખરૂપ છે, તે સિવાય સંસારમાં કોઈ સુખરૂપ નથી. સંસાર તો વિકાર છે, તે દુઃખરૂપ છે. આત્માના સ્વભાવમાં પૂર્ણતા છે, પણ પુણ્યના સંયોગમાં પૂર્ણતા હોતી નથી. સંયોગમાં પૂર્ણતા ન હોય, પુણ્ય પોતે ખંડખંડરૂપ વિકાર-ભાવથી ઉત્પન્ન થયેલું છે. તેથી તેના ફળમાં પૂર્ણતા ન હોય. તીર્થંકરપદમાં પૂર્ણ પુણ્યનો ઉદય હોય છે. પણ ત્યાં તો કેવળજ્ઞાન થઈ ગયું છે, એટલે સંયોગ ઉપર લક્ષ જ નથી. અધૂરી દશાવાળા સંસારી જીવને પુણ્યના સંયોગમાં પૂર્ણતા હોય નહિ. ધર્મીને દૃષ્ટિનો વિષય પરિપૂર્ણ છે, ને તેમાં સ્થિરતા થતાં જ્ઞાનાદિની પૂર્ણતા પ્રગટે છે; પણ સંયોગમાં ઇચ્છાનુસાર પૂર્ણતા કોઈને થતી નથી. સ્વભાવ પરિપૂર્ણ છે, તેમાં સંસાર નથી. સંસારમાં ક્યાંય સંયોગની પૂર્ણતા હોતી નથી. માટે ધર્મી જીવ પૂર્ણ સ્વભાવી આત્માને દૃષ્ટિમાં લઈને તેની જ ભાવના કરે છે.

પુણ્યનાં ફળ મળે પણ તેમાં પરિપૂર્ણતા હોતી નથી. છદ્મસ્થદશામાં તીર્થંકર પ્રકૃતિ ફળે નહિ, કેવળજ્ઞાન થયા પછી જ તીર્થંકર પ્રકૃતિનું ફળ આવે છે, પણ ત્યાં તો કાંઈ બહારમાં સંયોગ ભોગવવા ઉપર લક્ષ હોતું નથી. ત્યાં તો પોતાના આનંદની પૂર્ણતાનો જ ભોગવટો છે. નીચલી દશામાં સંયોગના ભોગવટા ઉપર જેનું લક્ષ છે તેને પુણ્યનો સંયોગ પૂરો હોતો નથી; એટલે સંસારમાં કોઈ પ્રાણી સુખી નથી.

કોઈ જાણે કે 'જેને મહાન પુણ્યનો ઉદય છે તેને તો સુખ છે,' પણ સંસારમાં તો સુખ કોઈને પણ હોતું નથી. ભરતચક્રવતી જેવા પણ અપમાનાદિકથી દુઃખી થયા તો બીજાઓની વાત જ શું કહેવી? સંયોગમાં સુખ તો નથી, પણ સંયોગમાં પૂર્ણતા હોતી નથી. ધર્મી જીવ સંયોગમાં સુખ માનતા નથી, તેથી તેને સંયોગની ભાવના હોતી નથી. અખંડ સ્વભાવની જ ભાવના ભાવે છે. ધર્મી તો સંસારમાં સુખ માનતા

નથી. ચિદાનંદ આત્મા અખંડ જ્ઞાનમૂર્તિ છે, વીતરાગતાનો પિંડ છે. તે અખંડ સ્વભાવમાં ભેદ પડીને વિકલ્પ ઊઠયો ત્યારે પુણ્યનો ભાવ થયો. તે પુણ્ય પોતે ખંડખંડરૂપ છે, અને તેના ફળમાં સંસારીને જે સંયોગ મળ્યો, તે સંયોગમાં પણ પૂર્ણતા હોતી નથી. અરે ભાઈ! જો તું સંસારમાં સુખ માનતો હો તો અહીં મુનિરાજ કહે છે કે ધીરો થા! ધીરો થા! આ સંસારમાં ચક્રવર્તી જેવાને પણ સંયોગમાં પૂર્ણતા નથી, તો બીજાની શું વાત? જુઓ, સ્વભાવનું સુખ પૂર્ણ હોય, પણ સામગ્રીનું સુખ પૂરું ન હોય. સામગ્રીમાં સુખ તો છે જ નહિ. પણ જે સામગ્રીમાં સુખની કલ્પના કરે છે તે સામગ્રી પણ પૂરી કોઈને હોતી નથી. ભરત ચક્રવર્તી તો ધર્માત્મા હતા, તેને ભાન હતું કે મારું સુખ તો મારા સ્વભાવમાં જ છે, સંયોગમાં મારું સુખ નથી.

તે ભરત ચક્રવર્તી છ ખંડ જીતીને જ્યારે પાછા ફરે છે ત્યારે તેના નાના ભાઈ બાહુબલી તેને નમતા નથી; એટલે તેમને યુદ્ધ થાય છે. જુઓ, બન્ને ભાઈઓ સમ્યગ્જ્ઞાની છે, તે જ ભવમાં કેવળજ્ઞાન પામીને મોક્ષ પામવાના છે, પણ જરાક અભિમાનને લીધે બન્ને પરસ્પર યુદ્ધ કરે છે, તેમાં ભરત ચક્રવર્તી હારી જાય છે, ને તેમનું અપમાન થાય છે. જુઓ! ચક્રવર્તી જેવા પુણ્યવંતનું પણ અપમાન થયું! તો બીજા સાધારણ જીવોની તો શું વાત કરવી? માટે આ સંસારમાં પુણ્યનાં ઉદયવાળા જીવો પણ સુખી નથી. ભરત જેવા પુણ્યવંતને પણ પુણ્યમાં એટલી ઓછાશ હતી તેથી હારી ગયા. પુણ્ય તે કાંઈ સ્વભાવ નથી તેથી તેમાં પૂર્ણતા હોય નહિ. માટે તું પુણ્યની ને સંયોગની ભાવના છોડ ને અંદરનો ચિદાનંદ સ્વભાવ પરિપૂર્ણ છે તેની ભાવના કર. આત્મા જ્ઞાન-આનંદ વગેરે સ્વભાવથી ભરપૂર-પરિપૂર્ણ છે તેની પ્રતીત કરીને તેમાં લીન થાય તો પર્યાયમાં જ્ઞાન આનંદની પૂર્ણતા પ્રગટે છે. પણ કોઈ જીવ સંયોગમાં પૂર્ણતા કરવા માગે તો તેમાં કદી પૂર્ણતા થાય તેમ નથી. જુઓ, આનું નામ સંસાર-ભાવના! સંસારમાં પુણ્યના ફળમાં જેને સુખ લાગતું હોય તે જીવને ખરી સંસાર-ભાવના હોય નહિ. એક તરફ સ્વભાવ ને બીજી તરફ સંયોગ! જેણે સ્વભાવની પૂર્ણતાની ભાવના ન કરી તે જીવ અજ્ઞાનથી સંયોગમાં પૂર્ણતાની ભાવના કરે છે. ધર્મી જીવ તો પોતાના પૂર્ણ સ્વભાવની રુચિ અને ભાવના કરીને સંયોગની ભાવના છોડે છે.

જુઓ, ભરત ચક્રવર્તી જ્યારે હારી ગયા ત્યારે અપમાનથી દુઃખ લાગ્યું ને ક્રોધથી બાહુબલી ઉપર ચક્ર છોડયું. પણ ચક્ર કદી ચરમશરીરનો કે ગોત્રના માણસોનો ઘાત કરે નહિ તેથી બાહુબલી ઉપર ચક્ર ચાલ્યું નહિ અને બાહુબલી વૈરાગ્ય પામ્યા કે અરે! ધિક્કાર આ સંસારને! એક પૃથ્વીના ટુકડા માટે ભરત ચક્રવર્તી જેવા પણ

સગા ભાઈનો ઘાત કરવા તૈયાર થયા! આમ સંસારથી વિરક્ત થઈ ને બાહુબલીજી દીક્ષા માટે તૈયાર થયા. ભાઈને દીક્ષા લેવા માટે તૈયાર થયેલા દેખીને ભરતને પણ દુઃખ લાગ્યું. જુઓ! અહીં એમ કહેવું છે કે સંસારમાં પુણ્યનાં ફળની પૂર્ણતા હોતી નથી. પૂર્ણતા તો ચિદાનંદ સ્વભાવમાં છે. સિદ્ધ ભગવંતોને આત્મામાં બધી રીતે પૂર્ણતા છે, અહો! પૂર્ણતા તો સિદ્ધ દશામાં છે; દરેક આત્મા સિદ્ધ જેવો પરિપૂર્ણ છે. એવા આત્મસ્વભાવની ભાવના કરવા જેવી છે. બહારમાં સંસારને સુધારવા માગે તો તે સુધરી શકે તેમ નથી. પણ સંસારની ભાવના છોડીને સ્વભાવની ભાવના કરે તો તે પર્યાયમાં પૂર્ણ જ્ઞાન-આનંદ પ્રગટી જાય. સંસારનું આવું સ્વરૂપ વિચારીને ધર્મીજીવ સ્વભાવની ભાવના વધારે છે ને તેને ક્ષણે ક્ષણે શુદ્ધતા વધતી જાય છે. પુણ્ય ને પુણ્યનું ફળ તે આત્માની ચીજ નથી. પુણ્ય તો અનંતવાર કરી ચૂકયો. પણ જે ભાવથી આત્મામાં જન્મમરણનો અંત આવે તેવો ભાવ પૂર્વે કદી પ્રગટ કર્યો નથી. અહો! સ્વભાવનું ભાન કરીને તેની ભાવનાથી જન્મ-મરણનો અંત આવે તે જ કરવા જેવું છે.

—o—

ગાથા—૫૦

सकलार्थविषययोगः बहुपुण्यस्य अपि न सर्वत्र भवति ।
तत् पुण्यं अपि न कस्य अपि सर्वं येन निश्चितं लभते ।। ५० ।।

અર્થ:—આ સંસારમાં સમસ્ત પદાર્થો વિષય અર્થાત્ ભોગ્ય વસ્તુ છે તે સર્વનો યોગ મોટા પુણ્યવાનને પણ સર્વાંગપણે મળતો નથી અર્થાત એવું કોઈ પુણ્ય જ નથી કે જે વડે બધાય મનોવાંછિત (પદાર્થો) મળે. ૫૦.

ચિદાનંદ આત્મા સ્વભાવથી પરિપૂર્ણ છે. તેની દૃષ્ટિ અને ભાવના કરે તો અપૂર્ણતા રહે નહિ. આત્માથી ભિન્ન એવા સંયોગોનો ભોગવટો કદી પૂર્ણ થતો નથી. બહારના સંયોગમાં પૂર્ણતા કરવા માગે તો તે કદી થતી નથી. જુઓ, અહીં ચૈતન્ય-સ્વભાવની પાસે આખા સંસારને તુચ્છ બતાવે છે. અરે! ચિદાનંદસ્વાભાવની પૂર્ણતા છે ને સંસારમાં સંયોગનો ભોગવટો તો કદી કોઈને પૂરો મળતો નથી. સંસાર તો સ્વપ્ન જેવો છે. પુણ્યનાં ફળ આવે ને પાંચ-પચીસ વર્ષ રહીને ક્ષણમાં ફૂ થઈને ઊડી જાય! સ્વભાવની પૂર્ણતા પ્રગટી તેનો કદી વિરહ થાય નહિ ને સંસારમાં પુણ્યનો સંયોગ કોઈને કાયમ રહે નહિ. અહો! સંસારમાં પ્રથમ તો પુણ્યનો પૂરો યોગ કોઈને મળતો નથી અને પુણ્યનો સંયોગ મળ્યો તેમાં પણ સુખ નથી, પુણ્યનાં

ફળને ભોગવવાની તૃષ્ણા તે દુઃખ છે. સંયોગમાંથી સુખ ભોગવવાનું જ્ઞાની માનતા નથી. અજ્ઞાની સ્વભાવની ભાવના ચૂકીને સંયોગમાં સુખ માને છે. પહેલાં એ વાત લક્ષમાં લેવી જોઈએ કે અરે ! સંસારમાં મારું સુખ ક્યાંય બહારમાં નથી, મારું સુખ તો મારા આત્મામાં જ છે. આમ ઓળખે તો તેની ભાવના ફરી જાય, સંસારની ને સંયોગની ભાવના છૂટી જાય, એટલે સંસારની તીવ્ર લોલુપતાનો ભાવ છૂટી જાય. અજ્ઞાની તો જાણે કે સંયોગમાંથી સુખ લઈ લઉં-એમ માને છે એટલે તે સંયોગનું અભિમાન કરે છે. અરે ભાઈ! તારા સુખનું ધામ તો આત્મામાં છે, માટે તેને ઓળખીને તેની ભાવના કર. સુખની ખાણ તો તારામાં ભરી છે. સંયોગમાં તારું સુખ ભર્યું નથી. પુણ્યનો વૈભવ હોય ભલે, પણ તું તારા ચૈતન્યવૈભવનો આદર છોડીને તેની ભાવના કરીશ નહિ. ભરતને છ ખંડનો રાજવૈભવ હતો પણ તે અંતરમાં એવી ભાવના કરતા હતા કે અરે ચિદાનંદ હંસલા ! આ સંયોગ તે તારી ચીજ નથી. તારું પરમાત્માસ્વરૂપ પરિપૂર્ણ છે, તેમાં જ તારી શાંતિ છે. આમ તે પોતાના સ્વભાવની જ ભાવના ભાવે છે.

સમંતભદ્રસ્વામી તીર્થંકરોની સ્તુતિ કરતાં કહે છે કે હે નાથ! સમ્યગ્દૃષ્ટિ જ આપને ઓળખીને પૂજ્ય માને છે. જેને પુણ્યની રુચિ છે એવા અભવ્ય કે મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવો આપને ખરેખર નહિ પૂજે. કેમ કે આપનો આત્મા પુણ્ય-પાપ રહિત ચિદાનંદ-સ્વરૂપ છે. તેથી આપને જે પૂજ્ય માને તેને પુણ્યની રુચિ હોય નહિ. એટલે ખરેખર સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવ જ ભગવાનને પૂજે—વંદે છે. દ્રવ્યસંગ્રહના મંગલાચરણમાં ભગવાનને "સો ઇંદ્રોથી વંદ્ય" કહ્યા છે, તેથી તે બધા ઇંદ્રો પણ સમ્યગ્દૃષ્ટિ હોવા જોઈએ. જેને પોતાના પુણ્ય પાપ રહિત નિર્મળ સ્વભાવનો આદર થયો તે જ જીવ ખરેખર ભગવાનને વંદન કરનાર છે. હે ભગવાન! આપ સમ્યગ્દૃષ્ટિથી જ પૂજ્ય છો. અજ્ઞાની જીવ સામાન્યપણે વંદન કરે તેમાં તો શુભભાવ છે, તે કાંઈ ધર્મ નથી. જેણે પરમાર્થે પોતાના સ્વભાવને પૂજ્ય જાણ્યો છે એવા ધર્મી જીવથી જ ભગવાન ખરેખર વંદ્ય-પૂજ્ય છે.

પૂર્ણ સ્વભાવની ભાવના કરવા જેવી છે, બહારમાં સંયોગની ભાવના કરવા જેવી નથી. જેને સંયોગની ભાવના છે તે ખરેખર ભગવાનનો ભક્ત નથી.

—o—

ગાથા—૫૧

कस्य अपि नास्ति कलत्रं अथवा कलत्रं न पुत्रसम्प्राप्तिः ।
अथ तेषां सम्प्राप्तिः तथापि सरोगः भवेत् देहः ।। ५१ ।।

અર્થ:—કોઈ મનુષ્યને તો સ્ત્રી નથી, કોઈને જો સ્ત્રી હોય તો પુત્રની પ્રાપ્તિ નથી તથા કોઈને પુત્રની પ્રાપ્તિ છે તો શરીર રોગસહિત છે. ૫૧

અરે જીવ! બહારના સંયોગમાં બધો મેળ નહિ ખાય; સંયોગની ભાવના કરીને તું મફતનો તારા સ્વભાવ સાથેનો મેળ તોડી નાખે છે!! કોઈ જીવને એકનો એક પુત્ર હોય ને પરણવા વખતે માંડવામાં જ મરી જાય!! કોઈને સ્ત્રી હોય તો પુત્ર ન હોય! કોઈને પુત્ર હોય તો પૈસા ન હોય, કોઈને પુત્ર વગેરે હોય પણ શરીર રોગી હોય ઇત્યાદિ પ્રકારે સંસારમાં 'ત્રણ સંધાય ત્યાં તેર તૂટે છે.' માટે ધર્મી જીવોએ સંસારનો એક પણ ભવ આદરવા જેવો નથી, અંદર ચિદાનંદસ્વભાવના વૈભવનું ભાન કરીને તેનો જ આદર અને ભાવના કરવા જેવી છે.

આત્મા દેહથી ભિન્ન તત્ત્વ છે, તે આત્માએ સુખી થવા માટે શું કરવું? તેની આ વાત છે. આત્મા અનાદિ અનંત ચીજ છે, તે કદી નવો થયેલો નથી; અનાદિથી પોતે પોતાના સ્વભાવને ભૂલીને આ સંસારમાં પરિભ્રમણ કરે છે. પોતે ચૈતન્યસ્વભાવમય વસ્તુ છે; જો પોતાને પોતાના સ્વભાવની કિંમત થાય તો સંયોગી ચીજમાં પોતાનું સુખ ન માને. હું આત્મા છું ને મારી શાંતિ મારામાં છે. સંયોગી ચીજો તો મારે માટે નિરર્થક છે, તે બહારની ચીજમાંથી તો પોતામાં કાંઈ આવતું નથી, પણ પોતાના સ્વભાવને અનાદિ કાળથી એક સેકંડ પણ જાણ્યો નથી તેથી શરીરમાં-સ્ત્રીમાં-લક્ષ્મીમાં વગેરેમાં સુખની કલ્પના કરી છે. પણ પોતાનું સુખ બહારમાં કદી હોય નહિ. તેનું અજ્ઞાનીને ભાન નથી. ચૈતન્યને મૂકીને અજ્ઞાની જીવ પરમાં સુખદુ:ખની કલ્પના કરે છે, તે કલ્પના આત્માનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ નથી, તે કલ્પના કાઢી નાખો તો આત્માનો સહજ જ્ઞાનસ્વભાવ એકલો રહી જાય છે. તે સ્વભાવમાં સુખ છે. સ્વભાવને ભૂલીને જીવ અનાદિ કાળથી મિથ્યાત્વને લીધે ચાર ગતિમાં જે ભ્રમણ કરી રહ્યો છે તેનું નામ સંસાર છે. ધર્મી જીવ જાણે છે કે મારા જ્ઞાન-આનંદ સ્વભાવમાં જ મારું સુખ છે. આત્મા કાયમ રહેનારો છે, ને શરીરના સંયોગ તો નવા નવા બદલાયા કરે છે, તે શરીરમાં મારું સુખ નથી—આવા ભાનપૂર્વક ધર્મી જીવ સંસારભાવના ભાવે છે, તેનું આ વર્ણન છે.

જગતના બધા જીવો સુખને ઇચ્છે છે, પણ સુખનો ઉપાય ઇચ્છતા નથી, અને દુ:ખને ઇચ્છતા નથી, પરંતુ દુ:ખના ઉપાયમાં-મિથ્યાત્વાદિમાં નિરંતર લાગ્યા રહે છે. સુખનો ઉપાય તો આત્માની સમ્યક્ શ્રદ્ધા-જ્ઞાન કરીને તેમાં એકાગ્ર થવું તે જ છે, તેને બદલે અજ્ઞાની જીવ બાહ્ય પદાર્થ મેળવીને તેનાથી સુખી થવા માગે છે પણ બહારના પદાર્થની ઇચ્છા તે જ દુ:ખ છે. જે સુખી હોય તે પરને મેળવવા કેમ ઇચ્છે?

માટે જેને ચૈતન્યનું ભાન નથી, ને સંયોગમાં સુખ માની રહ્યા છે તેવા જીવોને સંસારમાં ક્યાંય સુખ નથી. આત્માના જ્ઞાનાનંદસ્વભાવ સિવાય પરમાં ક્યાંય પણ સુખ છે એવો અભિપ્રાય ધર્મીને હોતો નથી.

સંસારમાં અજ્ઞાની જીવોએ સંયોગમાં સુખ કલ્પ્યું છે, પણ તેને સંયોગ પણ ઇચ્છા પ્રમાણે પૂરા મળતા નથી, તે વાત ચાલે છે.

અહોહો!! મુનિરાજે એકલું માખણ ભર્યું છે.

અહીં ત્યાગધર્મની મુખ્યતા બતાવે છે. ત્યાગ એટલે વિકલ્પોનો પરભાવોનો ત્યાગ. જે કોઈ ધર્માત્મા શુભાશુભ રાગાદિ પરભાવોનો ત્યાગ કરી પોતાને પોતા વડે જાણે તે કેવળજ્ઞાનરૂપી પ્રકાશ પ્રાપ્ત કરી ભવાતાપનો નાશ કરે છે.

જેણે ધર્મ કરવો છે તેણે સૌ પ્રથમ તો કુદેવ-કુશાસ્ત્ર-કુગુરુની શ્રદ્ધા છોડવી જોઈએ. રાગ-દ્વેષવાળા દેવો, પરિગ્રહધારી આત્મજ્ઞાન રહિત કુજ્ઞાની ગુરુ તથા ખોટા શાસ્ત્રોની મહિમા અને ભક્તિ છોડવી જોઈએ તથા હિંસા, જૂઠું, ચોરી, શિકાર, પરસ્ત્રીસેવન, વેશ્યા, જુગાર આ સાત પ્રકારના વ્યસનનો પણ ત્યાગ કરવો જોઈએ. અન્યાય કાર્યો પ્રત્યે ગ્લાનિ હોવી જોઈએ. આ રીતે કુદેવાદિની શ્રદ્ધા વગેરેનો ત્યાગ કરી વીતરાગ પરમદેવ, નિર્ગ્રંથગુરુ તથા અનેકાંત વસ્તુને બતાવનારા શાસ્ત્રોની શ્રદ્ધા કરવી જોઈએ, ભક્તિ કરવી જોઈએ, મનન કરવું જોઈએ. સત્ દેવ-શાસ્ત્ર-ગુરુની સાચી શ્રદ્ધા કરે અને આત્માની ઓળખાણ કરે ત્યારે અનંતાનુબંધી કર્મ તથા મિથ્યાત્વનો નાશ થાય અને સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રનો લાભ થાય. સ્વરૂપને ઓળખી તેમાં સ્થિરતા થવી તે સમ્યક્ચારિત્ર છે.

સમ્યગ્દર્શન થતાં પરભાવ, મિથ્યાત્વ, અનંતાનુબંધી આદિનો નાશ થઈ સ્વરૂપની દૃષ્ટિ-જ્ઞાન ને રમણતા–સ્વરૂપમાં લીનતારૂપ સ્વરૂપાચરણ ચારિત્ર પ્રગટ થાય છે. આ રીતે સમ્યક્દર્શન થતાં ગ્રહણ ને ત્યાગ બંને થઈ જાય છે. નિત્યાનંદ સ્વભાવી નિજ આત્માનું ધ્યાન કરતાં નિમિત્તના લક્ષે થતાં પુણ્ય-પાપના અનિત્ય ભાવોનો નાશ થઈ જાય છે.

"હમ પરદેશી પંખી સાધુ આ રે દેશ કે નાહિજી,
આતમ અનુભવ કરીને અમે, ઉડી જાશું શિઘ્ર સ્વદેશજી."

વિકલ્પનો દેશ તે અમારો નહિ, પુણ્ય-પાપના ભાવો આત્માના દેશમાં નથી. ભગવાન આત્મા તો અનંત આનંદનો દેશ છે, એ અમારો સ્વદેશ છે. તેમાં અમે જઈશું. જુઓ! આ યોગીન્દ્રદેવ વનજંગલમાં સિંહ-વાઘની ત્રાડોનું લક્ષ પણ છોડીને,

નિજદેશમાં જઈને આ વાત લખે છે. અહો! તારા સ્વરૂપમાં અનંતા સિદ્ધ ભગવાન બિરાજે છે. અનંતી સિદ્ધપર્યાયનો તું પિંડ છો. આવો નિજ ભગવાન જેના અનુભવમાં આવ્યો તેને મુનિરાજ કહે છે કે હવે તારે શું બાકી રહ્યું? અનુભવ થતાં બધું જ મળી ગયું. સ્વદેશનો સ્વામી થઈ ગયો. પુણ્ય-પાપના ભાવને પોતાના માનનારો તો પરદેશી છે.

એક પોતાના પરમપારિણામિકભાવરૂપ જીવત્વસ્વરૂપ કારણપ્રભુમાં એકત્વ કરી અનુભવ કરવો તે સદાને માટે આનંદ અમૃતનું પાન કરાવનારો મોક્ષમાર્ગ છે. એ મોક્ષમાર્ગ પ્રગટ થયા પછી બહારમાં ગમે તેવાં ઉપસર્ગો આવે, ઘાણીમાં પિલાય તે સમયે પણ અંતરમાં મુનિરાજ અતીન્દ્રિય આનંદમાં રમતા હોય છે. કોઈ વેરી દેવ સાધુને લવણસમુદ્રમાં નાખે ત્યાં મુનિરાજ શ્રેણી માંડી કેવળજ્ઞાન લઈ સિદ્ધદશાને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. માટે કહે છે કે એકવાર ચૈતન્યરત્નાકર ઉપર દૃષ્ટિ કરીને અનુભવ કર તો તને શું ફળ મળે? અલ્પકાળમાં સિદ્ધ થઈને મુક્તિને પામીશ.

હવે આગળ ૬૪મી ગાથામાં મુનિરાજ કહેશે કે લોકાલોકને પ્રકાશનારા એવા નિજ આત્માને જે અનુભવે છે તેને કેવળજ્ઞાન લેવાની તૈયારી થઈ ગઈ છે. એવા ધર્મી આત્માઓ ધન્ય-ધન્ય છે. અમે મુનિઓ પણ એવા મોક્ષમાર્ગી સાધકોને ધન્ય-ધન્ય કહીએ છીએ.

—o—

ગાથા—પર

अथ नीरोगः देहः तत् धनधान्यानां नैव सम्प्राप्तिः ।
अथ धनधान्यं भवति खलु तत् मरणं झगिति ढौकते ।। ५२ ।।

અર્થ:—જો કોઈને નીરોગી દેહ હોય તો ધન-ધાન્યની પ્રાપ્તિ હોતી નથી અને જો ધન-ધાન્યની પ્રાપ્તિ થઈ જાય છે તો (કદાચિત્) તુરત મરણ પણ થઈ જાય છે. પર.

ચૈતન્યમાં સુખ છે તેને જે પ્રાણી માનતો નથી તે પ્રાણી દુઃખી થઈને ચાર ગતિમાં રખડયા કરે છે. સ્વભાવમાં સુખ ભર્યું છે તેને ન સ્વીકારે ને સંયોગમાં સુખ લેવા માગે છે તેને પરમાંથી સુખ કદી પણ આવવાનું નથી. પરમાં આત્માનું સુખ છે જ નહિ.

કોઈને લાખોની લક્ષ્મી પ્રાપ્ત થાય ને તરત આયુષ્ય પૂરું થઈ જાય; શાંતિ તો ચૈતન્યમાં છે, ને ચૈતન્યનો કદી વિરહ પડતો નથી. લક્ષ્મી મળે ને જીવતો રહે તોપણ તેને ભોગવવાની આકૂળતા તે દુઃખ જ છે. આશાવંત પ્રાણી દુઃખી છે. જેણે

ચૈતન્યસ્વભાવની પૂર્ણતાની ભાવના ભાવી છે તેણે પરની આશાને દૂર કરી છે, તેને સાચી શાંતિ અને સુખ છે.

—૦—

ગાથા—૫૩

कस्य अपि दुष्टकलयत्रं कस्य अपि दुर्व्यसनव्यसनिकः पुत्रः ।
कस्य अपि अरिसमबन्धुः कस्य अपि दुहिता अपि दुश्चरित्रा ।। ५३ ।।

અર્થ :—આ મનુષ્યભવમાં કોઈને સ્ત્રી દુરાચરણી છે, કોઈને પુત્ર જુગાર આદિ દુર્વ્યસનોમાં લવલીન છે, કોઈને શત્રુ સમાન કલહકારી ભાઈ છે તો કોઈને પુત્રી દુરાચરણી છે. ૫૩.

મનુષ્યભવ પામીને જેઓ તીવ્ર દુરાચરણ કરે છે તેવા જીવો મરીને નરકમાં જાય છે. જે તીવ્ર માયાકપટ કરે તેવા જીવો તિર્યંચ થાય છે. અજ્ઞાની જીવ ચિદાનંદ આત્માને ચૂકીને બહારના સંયોગમાં એકત્વબુદ્ધિ કરે છે તે જ દુઃખનું મૂળ કારણ છે. જેણે સત્ સમાગમે શ્રવણ-મનન કરીને અંદરમાં ચૈતન્યનું ભાન અને એકાગ્રતા કરી છે તેને દુઃખ હોતું નથી. અહો ! સુખ તો મારા અંતર્મુખ સ્વરૂપમાં છે, બહારમાં મારું સુખ નથી, ને બહિર્મુખ લાગણીઓમાં પણ મારું સુખ નથી-આવો યથાર્થ નિર્ણય પણ જીવે કદી કર્યો નથી. જો યથાર્થ નિર્ણય કરે તો અંદર સ્વરૂપમાં એકાગ્રતા થઈને સંસારથી મુક્ત થયા વિના રહે નહિ.

મોટા રાજા હોય ને અંદર ઘરની રાણી જ મહા દુરાચરણી થાય, ને એવી ધમકી આપે કે જો અમને કાંઈ કહેશો તો ઝેર આપીને મારી નાખીશ! સંસારમાં રખડતાં જીવને આવા પ્રસંગો અનંતવાર આવી ગયા છે. સંસારના સંયોગોમાં ક્યાંય શાંતિ નથી. અનુકૂળ સંયોગો હોય તો તેમાં પણ સુખ નથી. સગો ભાઈ સગા ભાઈનું માથું કાપી નાખે એવું પણ સંસારમાં બને છે. આ જાણીને અંદર ચૈતન્યની ભાવના ભાવવા માટેનું આ વર્ણન છે. સંયોગનો વિશ્વાસ કરે છે પણ ચિદાનંદ આત્માના સુખનો વિશ્વાસ કરતો નથી.

હું ત્રિકાળ શુદ્ધ ચિદાનંદ આત્મા છું, મારા સ્વભાવમાં દુઃખ નથી-એવી જેને અંતરમાં નિઃશંક શ્રદ્ધા થઈ છે તે જીવ આખા સંસારને દુઃખરૂપે વિચારે છે. નરક કે સ્વર્ગ, પ્રતિકૂળતા કે અનુકૂળતા-તેમાં ક્યાંય મારું સુખ નથી, મારું સુખ મારા ચૈતન્યસ્વભાવની ભાવના કરીને તેમાં એકાગ્રતા કરું તો પ્રગટે છે. શરીરમાં રોગ

થાય છે, જ્યાં શરીરમાં પણ પોતાનું ધાર્યું થતું નથી, તો પર સંયોગને હું ફેરવું-એ તો તદ્દન મિથ્યાબુદ્ધિ છે. પર જીવને હું બચાવી દઉં એમ અજ્ઞાની માને છે તેને પરનો અહંકાર ટળતો નથી ને સ્વભાવની દ્રઢતા થતી નથી, ધર્મી તો જાણે છે કે ક્યાંય પણ સંયોગમાં ફેરફાર કરવાની મારી તાકાત નથી, હું તો જ્ઞાન અને દર્શન સ્વરૂપ છું, જગતની બધી ચીજો મારું દૃશ્ય છે, ને હું તો દૃષ્ટા છું; પણ ક્યાંય ફેરફાર કરી દઉં એવું મારું સ્વરૂપ નથી, ને સંયોગોના ફેરફારથી મને સુખ કે દુઃખ નથી, પરથી ભિન્ન ને પુણ્ય-પાપથી છૂટો એવો મારો જ્ઞાનાનંદ સ્વભાવ છે, તેમાં જ મારું સુખ છે. આવી પ્રતીત કરીને ચૈતન્યની ભાવના કરવી તે જ સુખનો ઉપાય છે.

મારું સુખ મારા આત્મામાં જ છે. એ સિવાય પુણ્ય-પાપમાં કે જગતના કોઈ સંયોગોમાં મારું સુખ નથી, આમ જ્યાં સુખી આત્માના સુખનો વિશ્વાસ ન આવે ત્યાં સુધી સમ્યગ્દર્શન થતું નથી, ને ભવભ્રમણ ટળતું નથી.

—o—

ગાથા—૫૪

कस्य अपि म्रियते सुपुत्रः कस्य अपि वनिता विनश्यते इष्टा ।

कस्य अपि अग्निप्रलिप्तं गृहं कुटुंबं च दह्यति ।। ५४।।

અર્થ:—કોઈને તો સારો પુત્ર હોય તે મરી જાય છે, કોઈને ઇષ્ટ સ્ત્રી હોય તે મરી જાય છે તો કોઈને ઘર-કુટુંબ સઘળું અગ્નિ વડે બળી જાય છે. ૫૪.

પ્રતિકૂળ સંયોગ બતાવીને અહીં સંસારના દુઃખનું વર્ણન કર્યું છે ત્યાં ખરેખર કાંઈ સંયોગનું દુઃખ નથી, પણ ચૈતન્યસુખનો વિશ્વાસ મૂકીને સંયોગની ભાવના કરે છે તેથી તે જીવ પોતાની આકુળતાથી જ દુઃખી થાય છે. ચૈતન્યનો બેહદ સ્વભાવ છે તેને ચૂક્યો એટલે સંયોગમાં સુખ માનીને અનંતાનુબંધી કષાય થયો. તેના ફળમાં સંસારમાં આવા આવા પ્રસંગો થાય છે. ધર્મી જીવ પોતાના ચૈતન્યને પરથી પૃથક્ જાણીને સ્વભાવની ભાવના ભાવે છે. સ્વભાવની દૃષ્ટિપૂર્વક તે સંસારનું સ્વરૂપ કેવું દુઃખમય છે તે વિચારીને પોતાના વૈરાગ્યની વૃદ્ધિ કરે છે, તેથી આ ભાવના ભવ્ય જીવોને આનંદની જનની છે.

આત્મા અને પર ચીજ ભિન્ન ભિન્ન પૃથક્ છે, તો એક બીજાનું શું કરે? જુઓ બે આંગળી છે તેનું કાર્ય એક છે કે જુદું? જો બન્નેનું કાર્ય જુદું ન હોય તો તે આંગળી 'બે' ન રહે, પણ એક થઈ જાય! પણ બન્ને આંગળી ભિન્ન છે, ને

બન્નેનું કાર્ય પણ ભિન્ન છે. જો એમ ન માનો તો બે આંગળીનું અસ્તિત્વ જ સિદ્ધ ન થાય. તેમ જીવ અને દેહ બન્ને પૃથક્‌વસ્તુઓ છે, જગતની અનંત વસ્તુઓ છે તે બધી પૃથક્ પૃથક્ છે, ને તે દરેકનું પોતપોતાનું કાર્ય પણ ભિન્ન ભિન્ન છે, આમ ભિન્નપણું નક્કી કરે તો સંયોગથી મને સુખ-દુઃખ છે એવી મિથ્યાબુદ્ધિ ઊડી જાય ને ચૈતન્યના સ્વભાવ-સુખની દ્રઢતા થાય.

જુઓને! કોઈને જુવાન દીકરો મરી જાય, કોઇને સ્ત્રી મરી જાય, કોઈને ઘરબાર બધું ક્ષણમાં ભસ્મ થઈ જાય. એમાં જીવનું કાંઈ ધાર્યું થાય નહિ. ઉંદર ખાઈ જાય, ચોર આવીને ચોરી જાય, અગ્નિમાં બળી જાય—એ બધુંય જીવો સહન કરે છે, પણ પોતે રાગ ઘટાડીને ધર્મના કામમાં લક્ષ્મી વાપરવી હોય તો ત્યાં ઉલ્લાસ આવતો નથી! અનેક પ્રકારે લક્ષ્મી ચાલી જાય છે, લક્ષ્મી વગેરેનો સંયોગ કાંઈ કાયમ રહેતો નથી, ચિદાનંદ સ્વભાવ શાશ્વત છે તે જ મારા સુખનું કારણ છે એમ સમજીને ધર્મ-પ્રભાવના વગેરે નિમિત્તે ધર્મી જીવ લક્ષ્મી વગેરેનો રાગ ઘટાડે છે.

* * *

ગાથા—૫૫

एवं मनुजगत्यां नानादुःखानि विसहमानः अपि ।
न अपि धर्मे करोति मतिं आरम्भं नैव परित्यजति ।। ५५ ।।

અર્થઃ—ઉપર પ્રમાણે મનુષ્યગતિમાં નાના પ્રકારનાં દુઃખોને સહવા છતાં પણ આ જીવ સદ્ધર્મમાં બુદ્ધિ કરતો નથી અને પાપારંભને છોડતો નથી. ૫૫.

બહારના સંયોગ-વિયોગ તો પૂર્વના પ્રારબ્ધ અનુસાર મળે છે, છતાં અજ્ઞાની જીવ ત્યાં પોતાનો પુરુષાર્થ માને છે, અને ધર્મ કરવામાં પોતાનો વર્તમાન પુરુષાર્થ છે તેમાં પુરુષાર્થ કરતો નથી. અરે ભાઈ! સંયોગ-વિયોગ તો પૂર્વના પ્રારબ્ધ અનુસાર થાય છે, અને ધર્મ તો તારા વર્તમાન પુરુષાર્થથી થાય છે માટે ધર્મમાં તારી બુદ્ધિને જોડ! મનુષ્યપણામાં અનેક પ્રકારના દુઃખો સહન કરવા છતાં મૂઢ જીવો ત્યાંથી વૈરાગ્ય પામીને સદ્ધર્મમાં બુદ્ધિ જોડતા નથી. જુઓ અહીં "સદ્ધર્મમાં બુદ્ધિ જોડવાનું કહ્યું—" તો તેમાં પોતાનો પુરુષાર્થ છે ને?

પ્રશ્નઃ—પણ ધર્મમાં સૂઝ પડતી નથી?

ઉત્તરઃ—શું નથી સૂઝતું? "નથી સૂઝતું" એમ કોણે નક્કી કર્યું? "સ્વભાવ છે પણ તે સૂઝતો નથી" એમ કહ્યું તો તેમાં સ્વભાવનો ખ્યાલ તો આવે છે, પણ

પોતે અંતર્દ્રષ્ટિ કરીને તેનો વિશ્વાસ કરતો નથી. ચૈતન્યમાં ક્ષણિક સંકલ્પ-વિકલ્પ અજ્ઞાનીને ભાસે છે, પણ તે સંકલ્પ-વિકલ્પ વખતે ધ્રુવસ્વભાવ પડયો છે તે સ્વભાવનો વિશ્વાસ પોતે કરતો નથી. માટે સૂઝ પડતી નથી.

જેમ ધુમાડાના ગોટા આડે આખું વાસણ ન દેખાય, તેમ અજ્ઞાનીને એકલા સંયોગ અને વિકાર આડે ચિદાનંદ ભગવાન ભાસતો નથી. ક્ષણિક પુણ્ય પાપને તથા સંયોગને જ દેખે છે, પણ અંતર્મુખ દૃષ્ટિ કરીને આત્માના સ્વભાવને દેખતો નથી. માટે કહ્યું કે આવો મનુષ્યભવ પામીને પણ મૂઢ જીવો સદ્ધર્મમાં બુદ્ધિને જોડતા નથી, ને પ્રારંભમાં જ લાગ્યો છે, સત્સમાગમ પામીને અંદરમાં વિચાર કરે તો બધું સમજાય તેવી આ વાત છે. જીવોમાં સમજવાની તાકાત છે તેથી જ સંતો તેને સમજવાનો ઉપદેશ કરે છે. ધર્મી જીવો વિચાર કરે છે કે સુખ મારા સ્વભાવમાં છે, સંયોગમાં ક્યાંય મારું સુખ નથી. આખા સંસાર તરફના વલણવાળો ભાવ તે દુઃખ છે, ને સ્વભાવ તરફનું વલણ કરીને તેમાં એકાગ્ર થવું તે જ સુખ છે. આમ સંસારભાવના ભાવીને ધર્મી જીવ પોતાની શુદ્ધતાની વૃદ્ધિ કરે છે.

* * *

ગાથા—૫૬

सधनः अपि भवति निधनः धनहीनः तथा च इरेश्वरः भवति ।
राजा अपि भवति भृत्यः भृत्यः अपि च भवति नरनाथः ॥ ५६ ॥

અર્થઃ—ધનવાન હોય તે નિર્ધન થઈ જાય છે એ જ પ્રમાણે નિર્ધન હોય તે ઈશ્વર થઈ જાય છે, વળી રાજા હોય તે કિંકર થઈ જાય છે અને કિંકર હોય તે રાજા થઈ જાય છે. ૫૬.

રાગ જુદા જુદા પ્રકારનો, તેના ફળમાં સંયોગ મળ્યો તે પણ જુદા જુદા પ્રકારનો અને તે વખતે જીવનો ક્ષયોપશમ પણ તે જાતનો હોય છે. સધનતામાંથી નિર્ધનતા થઈ જાય ત્યાં તે વખતે જ્ઞાનમાં પણ તેવું જ જાણવાનો ક્ષયોપશમ છે. એટલે જ્ઞાનની પ્રતીત પણ ધર્મીને ભેગી જ છે. એક માણસ પાસે લક્ષ્મી છે, ત્યારે તેના જ્ઞાનની પર્યાયમાં "લક્ષ્મી છે" એમ તે જાણે છે, ને તે રાગ કરે છે. ત્યાં જ્ઞાનગુણ તો ત્રિકાળ છે, જ્ઞાનને કારણે લક્ષ્મી આવતી નથી લક્ષ્મીને કારણે જ્ઞાન થયું નથી, લક્ષ્મીને કારણે રાગ પણ થયો નથી. રાગ પોતાની લાયકાતથી થયો છે. જ્ઞાનનો પર્યાય પોતાથી ખીલ્યો છે, ને ધંધાનો સંયોગ જડના કારણે થયો છે. આમ સ્વતંત્રતા જાણીને સ્વભાવનું જ્ઞાન કરવું જોઈએ. વળી જ્યારે સધનતામાંથી

નિર્ધનતા થઈ જાય ત્યારે જ્ઞાનનો તે વખતનો ક્ષયોપશમ તેવું જાણવાનો છે. દ્વેષનો અંશ આવી જાય, તે નિર્ધનતાના કારણે નથી. સંયોગ સત્, જ્ઞાન સત્ ને દ્વેષનો અંશ પણ સત્! નિર્ધનપણાના કારણે જીવ દુ:ખી નથી, પણ પોતાના દ્વેષ ભાવને કારણે દુ:ખી છે, તે દ્વેષ પર્યાયને જો પોતાની જાણે તો પર્યાયવાન્ એવું દ્રવ્ય પ્રતીતમાં આવ્યા વિના રહે નહિ.

ત્રણ લોકના નાથે કહેલી ને વસ્તુના સ્વભાવમાં ભજેલી એવી આ ચીજ છે, તે પ્રમાણથી કહેવાય છે. મોક્ષમાર્ગની આ જ રીત અને આ જ પ્રકાર છે. બીજો માર્ગ નથી. નિર્ધનતા થઈ, જ્ઞાનમાં તે જણાયું અને અણગમો થયો ત્યાં અજ્ઞાની તેટલાને જ દેખે છે; પણ તે વખતે પોતાના જ્ઞાનાનંદસ્વભાવને દેખતો નથી. અરે ભાઈ! તું નિર્ધન નથી, તારામાં ત્રિકાળ જ્ઞાનશક્તિનો ભંડાર ભર્યો છે, મતાં એકાગ્ર થા તો કેવળજ્ઞાન પ્રગટે—એવા નિધાન તારામાં ભર્યાં છે. જ્ઞાનગુણ ત્રિકાળ છે ને તેની પર્યાય સ્વતંત્ર તે તે કાળે થાય છે. સ્વ-પર પ્રકાશક જ્ઞાનમાં ધર્મી જાણે છે કે અરે! જીવો અંતર્મુખ વળતા નથી! ધર્મી પોતે અંતર્મુખ થઈને આવી ભાવના કરે છે.

જુઓ આ સત્નો મેળ! નિર્ધનતા થઈ તે તેનો કાળ છે, જ્ઞાનમાં તેવું જાણવાનો ક્ષયોપશમ થયો, તે જ્ઞાનનો કાળ છે. તે કાળે દ્વેષનો અંશ આવ્યો તે ચારિત્રની પર્યાયનો કાળ છે. આવી પ્રતીત કરે તો અંદરમાં બધું સમાધાન થઈ જાય ને દ્રવ્ય ઉપર દૃષ્ટિ જાય. જ્ઞાનીને દ્રવ્ય ઉપર દૃષ્ટિ પડી છે. તેથી નિર્ધનતામાં કે દ્વેષના અંશમાં કે તે વખતના ક્ષયોપશમમાં જ તેને ' હું પણું '' વેદાતું નથી, પણ ચિદાનંદ અખંડ તત્ત્વમાં જ હું પણ વેદાય છે.

નિર્ધનમાંથી સધન થયો ત્યાં અજ્ઞાનીને એકતાબુદ્ધિથી રાગ છે, ને સધનમાંથી નિર્ધન થાય ત્યાં એકતાબુદ્ધિથી દ્વેષ થાય છે, ધર્મીને તે વખતે સ્વભાવનું ભાન છે એટલે પર્યાય બુદ્ધિ થતી નથી ને સ્વભાવને ચૂકીને તેને રાગદ્વેષ થતાં નથી. એવા ધર્મીને યથાર્થ સંસારભાવના હોય છે.

જ્ઞાની જીવ સંસાર ભાવનાનો વિચાર કરે છે. અહો! જ્ઞાનસ્વભાવ વડે સ્વને જાણતાં પરપ્રકાશક જ્ઞાન ખીલે છે ને પરને જાણવાનો જેવો જ્ઞાનપર્યાય ખીલે છે તેવા સંયોગો સામે હોય છે. જ્ઞાન ખીલ્યું માટે સંયોગોને આવવું પડયું એમ પણ નથી, ને સંયોગો આવ્યા માટે પરપ્રકાશક જ્ઞાન ખીલ્યું એમ પણ નથી.

સમય સમયનો રાગપર્યાય, સમય સમયનો જ્ઞાનપર્યાય ને નિમિત્તોની સમય સમયની પર્યાય—ત્રણે જુદે જુદા છે—સ્વતંત્ર છે. શુભરાગને લીધે નિમત્તો નથી ને નિમિત્ત તથા શુભરાગને લીધે જ્ઞાનપર્યાય નથી.

ધર્મી જીવ સંસાર ભાવનાનો વિચાર કરે છે કે અહો! નિર્ધનપ્રાણી ઈશ્વર એટલે કે સધન થઈ જાય છે. કોઈને દેવ આવીને પ્રસન્ન થઈ જાય છે—કારણ શું? કારણ કાંઈ નથી, નિમિત્ત કારણ લેવું હોય તો પૂર્વનાં પુણ્ય ને તેનું કારણ તેના પૂર્વના શુભ પરિણામ લક્ષ્મીના ગંજ આવ્યા તે વખતે જ્ઞાનનો પર્યાય તે લક્ષ્મીને જાણવાની લાયકાતવાળો છે. જ્ઞાનીને પોતાનો સ્વ–પરપ્રકાશ સ્વભાવ ખીલ્યો છે. જ્ઞાનમાંથી જ્ઞાન પ્રગટ્યું છે. પરને લીધે પ્રગટ્યું નથી. પોતાના જ્ઞાનમાં રહીને રાગનું ને લક્ષ્મીનું જ્ઞાન વર્તે છે.

અજ્ઞાની જીવ પોતાની હોશિયારીથી પૈસા આવ્યા એમ માને છે ને તેથી મને રાગ થયો એમ માને છે ને તેથી મને જાણવું થયું એમ માને છે –આમ એકત્વબુદ્ધિ કરે છે. જ્ઞાની વિચારે છે કે બુદ્ધિહીન પુરુષો પણ પૂર્વ પુણ્યને લીધે ધનાઢ્ય થઈ જાય છે. પૂર્વનો શુભભાવ, કર્મ લક્ષ્મી વગેરેને જેમ છે તેમ જ્ઞાની જાણે છે. લક્ષ્મી લક્ષ્મીના કારણે આવે છે તેમાં પુણ્ય નિમિત્ત છે એમ જાણે છે. ચૈતન્યનો સાધક જીવ જ્ઞાનની ભાવના ભાવે છે.

આ બધી ભાવના આનંદની ઉત્પત્તિ કરનાર છે. રાગ ઘટતો જાય છે ને સમયે સમયે શાંતિનો અંશ વધતો જાય છે. હું જ્ઞાયક છું એવા સ્વભાવના ભાનપૂર્વક એકાગ્રતા થતી જાય છે તે ભાવના છે.

સધનપણું તે ઠીક છે, એ વાત તો છે જ નહિ પણ આ પર્યાય આવી કેમ? ધનના પરમાણુઓ કેમ આવ્યા? પૂર્વના પુણ્યને લીધે આવ્યા એમ કહેવું તે વ્યવહાર છે. તારો જ્ઞાનસ્વભાવ તેને જાણવાનો હતો એમ કહેવું તે પણ વ્યવહાર છે. લક્ષ્મીના પરમાણુનું આવવું સ્વતંત્ર થાય છે એમ જ્ઞાની વિચારે છે.

ઊંધી માન્યતામાં તે રાગ જેટલો હું છું, એક સમયનો પર્યાય તે હું છું એમ માનનાર પર્યાયબુદ્ધિવાળો જીવ નિર્ધન છે. તે આત્માની શ્રદ્ધા કરે તો સધન થાય છે.

કોઈ પ્રશ્ન કરે કે પૈસાવાળા મોટા કહેવાય?

સમાધાન:—વ્યવહારે બોલાય, પણ તેની પર્યાયમાં મમતા ભજે છે માટે મમતાવાળા કહેવાય. લક્ષ્મી કાંઈ પર્યાયમાં આવતી નથી, પણ પર્યાયમાં મમતાના પરિણામ છે તેથી મમતાવાળા કહેવાય. અધર્મી જીવને એકલી મમતા છે, ચૈતન્યનું ભાન નથી. વિચાર કરનારો જાગ્યો નથી તેને મમતા અને ચૈતન્યની એકતા ભાસે છે તેથી તેને ધર્મ થતો નથી. તે ધર્મને તો જાણતો નથી પણ મમતાના યથાર્થ સ્વરૂપને પણ જાણતો નથી.

જ્ઞાની જાણે છે કે મમતામાં ચૈતન્ય નથી ને ચૈતન્યમાં મમતા નથી એમ નક્કી

કરતાં ચૈતન્યનું જ્ઞાન થતાં મમતાનું જ્ઞાન પણ થઈ જાય છે. જ્ઞાની સમજે છે કે પૂર્વ પુણ્યના યોગે જે સંયોગો મળવાના તે મળવાના. અજ્ઞાની માને કે વહેલા ગયા હોત તો વધારે રૂપિયા મળત, એમ તે પર સાથે એકત્વબુદ્ધિ કરે છે.

હવે કહે છે કે રાજા હોય તે કિંકર થઈ જાય છે. તેનું કારણ? ખરેખર કિંકર થવાનો સમય હતો માટે થયો છે. બહારથી પૂર્વનાં કર્મનું કારણ છે. કોઈ નોકર હોય તે રાજા થઈ જાય છે. જ્ઞાની જીવ ચિદ્‌ઘનનો વિચાર કરતાં સંયોગનું જ્ઞાન કરે છે. ધર્મીને અનુકૂળ સંયોગોને લીધે અભિમાન થતું નથી.

જુઓ, આ ૫૬ મી ગાથા છે. ૫ ને ૬ નો સરવાળો કરવાથી ૧૧ એટલે કે બે એકડા થાય છે. એકો બાદશાહ છે તે મોટો છે. તેમ આ ૫૬ મી ગાથા આજે આવેલ છે. આ માનસ્તંભની મોટી ભેરી વગાડી છે. સત્ય સમજવું હોય તો વીતરાગ માર્ગમાં છે એમ માનસ્તંભ જાહેર કરે છે.

ચૈતન્ય અને રાગની વચ્ચેનું ભેદજ્ઞાન ધીરજવાળો કરી શકે છે. અહીંની વાત ન સમજાય તો ભટકાય તેવી છે. એટલે કે નવાને એકદમ ખ્યાલમાં ન આવે એવી છે. માટે ધીરજથી સાંભળવું જોઈએ. અનંતકાળના અનંત ભવોમાં રાગ શું, ચૈતન્ય શું, ધર્મ શું—તે યથાર્થ રુચિપૂર્વક સાંભળ્યું નથી. જ્ઞાનીના કહેવાનો ભાવ પોતાને બેસે તો વાત સાંભળી કહેવાય. જ્ઞાની સંસાર ભાવના વિચારતાં વિચારે છે કે રંકથી રાજા થાય, રાજામાંથી રંક થાય એ બધો સંયોગી સ્વભાવ છે તેમાં તેને અદ્‌ભુતતા લાગતી નથી.

વળી કેટલાક જીવો માને છે કે આપણી પાસે નીતિથી રળેલો પૈસો છે માટે તે જશે નહિ. કષાયમંદતા તો જીવની પર્યાય છે તેને લીધે જડ રહેતું હશે? ને અનીતિના ભાવને લીધે લક્ષ્મી રહે નહિ એમ પણ નથી. અનીતિવાળો હતો માટે કિંકર થઈ ગયો એમ પણ નથી ને નીતિવાળો હતો માટે પૈસા આવ્યા એમ પણ નથી.

ધર્મી જીવ જાણે છે કે પૂર્વનાં પુણ્યને લીધે પૈસા આવે-જાય છે. તેમાં તેને વિસ્મય થતું નથી. જ્ઞાની જીવ ગરીબ થઈ જાય તો તેને શંકા પડતી નથી કે મારામાં અનીતિ હશે તેથી મને નિર્ધનતા મળી હશે? ને કોઈ અનીતિવાળો કમાઈ જાય તે તેના કુટુંબમાં કોઈ નીતિવાળો હશે એટલે તેનાં પુણ્યને લીધે બીજાને પૈસા આવી જાય એમ બનતું નથી. ધર્મી સમજે છે કે જડ પરમાણુ તેના કાળે આવે છે. વ્યવહારે તે તે જીવનું કર્મ નિમિત્ત છે.

* * *

ગાથા–૫૭

शत्रुः अपि भवति मित्रं मित्रं अपि च जायते तथा शत्रुः ।
कर्मविपाकवशात् एषः संसार स्वभावः ॥ ५७ ॥

અર્થ:—કર્મોદયવશથી વેરી હોય તે તો મિત્ર થઈ જાય છે તથા મિત્ર હોય તે વેરી થઈ જાય છે. એવો જ સંસારનો સ્વભાવ છે. ૫૭.

કોઈ દુશ્મન હોય તે મિત્ર થઈને આવે ને ખબર પૂછે. ધર્મી સમજે છે કે પૂર્વનાં પુણ્યને લીધે એમ બને છે, પણ તે પુણ્ય હોય તો ઠીક પડે એમ ઇચ્છવા જેવું નથી. વેરી મિત્ર બની જાય એમ ઇચ્છનારો કર્મની ભાવના ભાવે છે. મિત્ર તો પોતાનો આત્મા છે. કોઈ વેરી હતો ત્યારે તેને જાણવાની જ્ઞાનની લાયકાત હતી, તેનો નિષેધ કરવા જાય તો જ્ઞાનપર્યાયનો નિષેધ થઈ જાય છે. આ જ્ઞેય નહિ જોઇએ એમ જ્ઞેયનો નકાર કરનાર જ્ઞાનપર્યાયનો નિષેધ કરે છે.

વેરી છે તેને દૂર કરવાનો તારો સ્વભાવ નથી પણ તેને જાણવાનો તારો સ્વભાવ છે. કોઈ મિત્ર હોય તે વેરી થઈ જાય તો તેને પણ જાણવાનો સ્વભાવ છે. પણ મિત્રનો પ્રેમ કરવો તે વસ્તુમાં નથી. કોઈ ધર્મી જીવને પૂર્વનાં પાપના યોગે વેરી વધી જાય ને પાપીઓને મિત્રો વધી જાય તો તેથી જ્ઞાનીને વિસ્મયતા થતી નથી, જ્ઞાનીને સ્વ-પર પ્રકાશક જ્ઞાનમાં દૃઢતા થાય છે. આમ કેમ? એવી શંકા થતી નથી. ધર્મના કારણે મિત્ર આવ્યા છે એમ પણ નથી ને પાપના કારણે શત્રુ આવ્યા છે એમ પણ નથી. સૌ સ્વતંત્ર છે.

આમ સંયોગોનો સ્વભાવ, રાગનો સ્વભાવ જાણીને જ્ઞાનને ઓળખી જ્ઞાનમાં ઠરવું તે કર્તવ્ય છે.

—o—

આ બાર ભાવનાનો અધિકાર છે.

ધર્મી જીવ સંસાર ભાવનાનો વિચાર કરે છે. સંસાર તે વિકાર છે ને દુઃખરૂપ છે અને અંતરમાં મારો સ્વભાવ ત્રિકાળ આનંદદાયક છે–એમ જેને ભાન થયું છે ને પર્યાયબુદ્ધિ છૂટી ગઈ છે–એવો જીવ સંસાર ભાવનાનો યથાર્થ વિચાર કરી શકે છે. સુખદાયક આત્માની દૃષ્ટિ થઈ હોય તે જ દુઃખદાયક સંસારનો વિચાર કરી શકે છે. અંતરમાં જેને શુદ્ધ સ્વભાવનો ભરોસો આવ્યો છે ને પર્યાયમાં હજી કાંઈક રાગ પણ છે, તે એમ વિચારે છે કે અહો! આત્માની પર્યાયમાં થતો વિકાર, તેનાથી બંધાતું

કર્મ અને તેના નિમિત્તે મળતો સંયોગ-તેમાં મારું સુખ નથી, વિકાર કે સંયોગ તરફના વલણને દુ:ખરૂપ જાણીને અને સ્વભાવને સુખદાયક જાણીને ધર્મી જીવ સ્વભાવમાં એકાગ્રતા વધારતો જાય છે, તે જ ખરી સંસાર ભાવના છે.

ધર્મી એમ વિચારે છે કે આ સંસારમાં વેરી પણ પુણ્ય કર્મના ઉદયથી મિત્ર થઈ જાય છે. આત્માના વિકલ્પને લીધે સામો જીવ મિત્ર કે શત્રુ થતો નથી. પણ તે સંસારની વિચિત્રતા અનુસાર બને છે. અહીં જરાક દ્વેષ પરિણામ હોય છતાં સામો જીવ અનુકૂળતાથી વર્તે; અને પોતે સામા જીવને અનુકૂળતાનો ભાવ કરે છતાં સામો જીવ દ્વેષ ભાવે વર્તે; પુણ્ય-પાપ અનુસાર તેવો સંયોગ બને છે. પૂર્વના પુણ્યપરિણામથી જે કર્મ બંધાયું તેના ફળમાં જે અનુકૂળ સંયોગ મળ્યો, તે વખતે ધર્મીને અંદરમાં સ્વભાવની અનુકૂળતા વર્તે છે. એટલે કે સ્વભાવની રુચિ અને ભાવના પ્રગટી છે તેથી બહારના સંયોગમાં સુખબુદ્ધિ થતી નથી; તે જ જીવને સંસારભાવના હોય છે.

વળી ધર્માત્માને બહારમાં પાપનો ઉદય થતાં મિત્ર પણ શત્રુ થઈ જાય છે. છઠ્ઠા ગુણસ્થાને ઝૂલતા મહા ધર્માત્મા મુનિ હોય, તેમને તો કોઈ ઉપર દ્વેષ ન હોય, છતાં કોઈ દેવ આવીને વેર બુદ્ધિથી તેમને ઉપાડીને દરિયામાં ફેંકે અથવા પર્વત ઉપર પછાડે. ત્યાં બહારમાં પ્રતિકૂળતા આવો તે બહારનો સંયોગ છે. મુનિ તો જાણે છે કે હું તો જ્ઞાનસ્વરૂપી છું. ધર્મીને એમ વિચાર આવે કે અરે! આ સંસારની વિચિત્રતા જ એવી છે કે હું અનુકૂળતા રાખવા માગું છતાં સામો જીવ શત્રુ થઈ જાય. એ મારા પરિણામનું કાર્ય નથી. સંયોગ આધીન થયેલા જીવો દુ:ખી છે, ને સ્વભાવ આધીન જીવો જ સુખી છે. સ્વભાવને ચૂકીને જે જીવો સંયોગાધીન થાય છે તે જીવો દુ:ખી જ છે. સુખદાતાર ચૈતન્યનું જેને અવલંબન વર્તે છે તે જ જીવ સંસારને દુ:ખદાયકપણે વિચારી શકે છે. કોઈ પણ સંયોગને આધીન જેની બુદ્ધિ છે તે જીવ સંસારને ખરેખર દુ:ખદાયક માનતો નથી. જેને સ્વભાવ આધીન સુખ પ્રગટ્યું છે તે જ જીવ સંસારને દુ:ખદાયક જાણીને, સંસાર ભાવના ભાવતા ભાવતા પોતાના સ્વભાવમાં એકાગ્રતા વધારતો જાય છે.

* * *

હવે દેવગતિના દુ:ખોનું વર્ણન કરે છે.

ગાથા—૫૮

अथ कथमपि भवति देवः तस्य च जायते मानसं दुःखं ।
दृष्ट्वा महर्द्धिनां देवानां ऋद्धिसम्प्राप्तिं ॥ ५८ ॥

અર્થ:—અથવા (કદાચિત) મહાન કષ્ટથી દેવપર્યાય પણ પામે તો ત્યાં તેને મહાન ઋદ્ધિ ધારક દેવોની ઋદ્ધિસંપદા જોઈને માનસિક દુ:ખ ઉત્પન્ન થાય છે. ૫૮.

જુઓ. આ મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવોનાં દુ:ખનું વર્ણન છે. તેથી તેનાં પુણ્યને પણ મહાન કષ્ટ કહ્યું છે. સમ્યગ્દૃષ્ટિને એકાદ ભવ હોય ને અલ્પ રાગ હોય તેની અહીં વાત નથી. જ્ઞાયક ચૈતન્યસ્વભાવનું જેને ભાન નથી તેને પુણ્યમાં પણ મહાકષ્ટ છે. તે દયા-દાન-વ્રત-તપ જે કરે તે બધું કલેશરૂપ છે, અંદર સહજ સ્વભાવનું ભાન નથી એટલે બહારમાં ઉપવાસાદિ કરે તેમાં તેને બોજો છે, એકલા રાગનો ભાર છે. તેવા જીવો મહાકષ્ટથી દેવપણું પામે તો ત્યાં પણ તેઓને બીજા મોટા દેવોની વિશેષ ઋદ્ધિ દેખીને મનમાં દુ:ખ થાય છે.

અહીં "दट्ठूण" એમ કહ્યું છે, ધર્મીને તો અંદરમાં ચૈતન્યમૂર્તિ આત્મા પ્રત્યક્ષ છે, મિથ્યાદૃષ્ટિ તો એકલા સંયોગને જ દેખે છે. ચૈતન્યની ઋદ્ધિ તેને જ્ઞાનમાં પ્રત્યક્ષ થઈ નથી. રાગ અને મનના અવલંબન વગર જ્ઞાન વડે જાણવું તે પ્રત્યક્ષ છે. ધર્મીએ પોતાના આત્માને જ્ઞાનમાં પ્રત્યક્ષ કર્યો છે તેથી બહારમાં સંયોગની ઋદ્ધિ કોઈને વધારે દેખીને પણ તેને દુ:ખ થતું નથી. કેમ કે તેને તો પોતાના અંતરમાં સદા ચૈતન્યઋદ્ધિની વૃદ્ધિ જ દેખાય છે.

ધર્મી તો પોતાની ચૈતન્યસંપદાને પ્રત્યક્ષ જાણતો થકો, પરને જાણે છે, એટલે સંયોગમાં પોતાના કરતા વધારે ઋદ્ધિ બીજાને દેખીને પણ તેને દુ:ખ થતું નથી. અજ્ઞાનીને તો બહારમાં પર જ દેખવાનું છે. સ્વ વિષય તો તેની દૃષ્ટિમાં આવ્યો નથી. ધર્મીને સ્વવિષયની દૃષ્ટિ અને મહિમા પ્રગટયો છે એટલે બહારમાં થોડા સંયોગ હો કે વધારે સંયોગ હો તે દેખવામાં તેને ફેર પડતો નથી. એટલે તેને ચૈતન્યની ભાવના છૂટીને દુ:ખ થતું નથી.

અહો! દેવપર્યાયમાં પણ સંયોગાધીન દૃષ્ટિવાળો જીવ દુ:ખી છે. આવી ભાવના ભાવનાર ધર્મીને પોતાને સંયોગદૃષ્ટિ હોતી નથી. સ્વભાવનું સુખ જેને ભાસ્યું છે તે જીવ દેવલોકનાં સુખને પણ દુ:ખપણે જાણે છે. જે જીવ દેવના દુ:ખને વિચારે છે તેને દેવનો સંયોગ જેનાથી મળે એવાં પુણ્યની રુચિ હોય નહિ. તે આત્માને પ્રત્યક્ષપણે જાણે છે ને પરને તો અનુમાનથી દુ:ખી નક્કી કરે છે. સ્વભાવનું અંશે પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન થયું તે એમ જાણે છે કે આ રાગ દુ:ખદાયક છે. રાગ ટળીને જ્ઞાનની પૂર્ણતા થાય તેમાં પૂર્ણ સુખ છે.

દેવગતિ પણ દુ:ખદાયક છે–એમ ભાવના ભાવનારે પોતાના મૂળ સ્વભાવને

દેખ્યો છે. જ્ઞાનનો પ્રત્યક્ષ અંશ પ્રગટયો છે ને રાગને દુ:ખદાયક જાણ્યો છે, તેને બીજા દેવોની વિશેષ ઋદ્ધિ દેખીને દુઃખ થતું નથી. અજ્ઞાની તો સંયોગને જ દેખનારો છે, તેથી બહારમાં બીજાને વધારે સંયોગ દેખતાં તેને અંદર આકુળતા થાય છે, પણ પુણ્ય અને પુણ્યના ફળથી રહિત ચૈતન્યસ્વભાવની ઋદ્ધિનું જેને ભાન પ્રગટયું છે એવો જીવ પુણ્ય કે પુણ્યનાં ફળ બન્નેને હેય જાણે છે, માટે ઓછા સંયોગ કે વધારે સંયોગ-તેને કારણે ધર્મીને ચિંતા થતી નથી, એવો ધર્મી જીવ સંસાર ભાવના ચિંતવીને પોતાની વીતરાગતાને વધારે છે.

શરીરમાં છેદન-ભેદન વગેરે પ્રતિકૂળતા થાય તે ખરેખર દુ:ખ નથી, પણ સંયોગ તરફની લાગણીથી માનસિક ચિંતા કરે છે તેનું દુ:ખ છે. તે જ પ્રમાણે સ્વર્ગમાં બહારની અનુકૂળતા હોય-તેથી કાંઈ સુખ નથી, ત્યાં પણ સંયોગ તરફના વલણવાળો જીવ માનસિક ચિંતાથી દુ:ખી જ છે.

જેને સ્વભાવની દૃષ્ટિ નથી, રાગ વગરનું જ્ઞાન પ્રગટયું નથી ને બહારમાં પુણ્ય અને પુણ્યફળની મીઠાશ છે તે જીવ બહારમાં બીજા પાસે પોતાના કરતાં વધારે ઋદ્ધિનો સંયોગ દેખતાં મનમાં આકુળતાથી દુ:ખી થાય છે. તેને આખા જગતની ઋદ્ધિનો સંયોગ લેવાની ભાવના છે. અંદર આખી ચૈતન્યઋદ્ધિ છે તેનું તેને ભાન નથી એટલે બહારમાં સંયોગ વધારે લેવા માગે છે.

મુનિવરો ભાવના ભાવે છે કે અહો! બારમાં દેવલોકનો ભવ હો કે પહેલાં દેવલોકનો ભવ હો-એ બન્ને ભવ જેનાથી મળે તે ભાવ જ દુ:ખદાયક છે. સંયોગમાં તો સુખ નથી ને સંયોગ તરફની લાગણીમાં પણ સુખ નથી. સુખરૂપ તો મારો આનંદ કંદ સ્વભાવ છે-આવી દૃષ્ટિમાં ધર્મીને સંયોગ દેખીને દુ:ખ થતું નથી. જે જીવ સ્વભાવને આધીન નથી તે જીવ સંયોગાધીન ભાવથી દુ:ખી જ છે. સંસાર એટલે સંયોગ તરફનું વલણ તેમાં કયાંય સુખ નથી.

અંદરમાં ચૈતન્યને ભાળતો નથી-દેખતો નથી એટલે બહારમાં સંયોગને જ દેખે છે એટલે બીજાને વધારે સંયોગ દેખતાં તેને એમ થાય છે કે અરેરે! મેં પુણ્ય ઓછાં કર્યાં ને મને થોડી ઋદ્ધિ મળી! પણ એમ નથી વિચારતો કે 'મેં ધર્મ ન કર્યો.' જો ધર્મનો વિચાર કરે તો તો અંદરમાં વલણ થાય, ને સંયોગબુદ્ધિની આકુળતા છૂટી જાય. અહો! આખો સંસાર દુ:ખદાયક! અંતર્મુખ સ્વભાવથી છૂટીને બહારમાં લાગણી જાય તે દુ:ખ છે. સ્વભાવની અંતર્મુખ દશામાં સુખ છે-એમ ધર્મી જીવ ભાવના કરીને વૈરાગ્યને વધારે છે.

કોઈ ધર્મી જીવ સર્વાર્થસિદ્ધિમાં જાય ને બીજો સમકિતી પહેલાં સ્વર્ગે જાય- તો

ત્યાં તે સમ્યગ્દૃષ્ટિને બીજાને ઋદ્ધિ દેખીને ઈર્ષા કે દુઃખ થતું નથી. કેમ કે ધર્માં જીવની દૃષ્ટિ અખંડ સ્વભાવ ઉપર છે. પર્યાયના ભેદ ઉપર પણ જેની દૃષ્ટિ નથી, તેને બહારના સંયોગની દૃષ્ટિ તો કયાંથી હોય? ઓછી-વધતી પર્યાય ઊઘડે તેના ઉપર પણ ધર્મીની દૃષ્ટિનું વજન કયાંથી હોય? એટલે તેને દુઃખ કે ચિંતામાં અટકવાનું થતું નથી. સંયોગ ઓછા વધતાં દેખીને અજ્ઞાની જીવને દુઃખ થાય છે. ધર્મીને અખંડ સ્વભાવ ઉપર દૃષ્ટિ પડી છે, ત્યાં ત્રણ કાળના જીવોની હીનાધિક પર્યાય, ઓછા-વધતાં પુણ્ય કે ઓછા-વધતાં સંયોગ–એ કોઈ ઉપર ધર્મીની દૃષ્ટિની મુખ્યતા નથી. એટલે તેને બીજાને વધારે સંયોગ દેખીને ઈર્ષા હોતી નથી. તેને પુણ્યમાં કોઈ મોટો હોય તો ત્યાં પુણ્યનું કે સંયોગનું બહુમાન આવતું નથી, પણ ધર્મીનું બહુમાન આવે છે.

જેને ત્રિકાળી ચૈતન્યઋદ્ધિની દૃષ્ટિ અને બહુમાન થયું છે તેને વર્તમાન પર્યાયની હીનતા કે અધિકતા દેખીને પર્યાયબુદ્ધિથી ખેદ થતો નથી, તેમ જ ભૂત કે ભવિષ્યની પર્યાયની હીનતા–અધિકતામાં પણ ખેદ થતો નથી, અને એ જ પ્રમાણે પુણ્યમાં કે સંયોગની હીનાધિકતામાં પર્યાયબુદ્ધિથી ખેદ થતો નથી. અજ્ઞાની જીવ વર્તમાનને દેખીને ત્રિકાળીને ભૂલે છે ને ધર્મી તો ત્રિકાળી સ્વભાવની દૃષ્ટિ રાખીને ત્રિકાળી સાથે વર્તમાનની સંધિ કરે છે. મૂળ સ્વભાવની દૃષ્ટિ વગર અજ્ઞાની જે કાંઈ કરે તે તો બધું "આકાશમાં ઝાડ ઉગાડવા" જેવું છે.

જુઓ, આ ભાવના! સ્વભાવદૃષ્ટિપૂર્વકની આ ભાવનાઓ છે. પૂર્ણ ઋદ્ધિ-સંપન્ન ચૈતન્ય ભગવાન આત્મા છે, તેની જેને દૃષ્ટિ થઈ છે તેવા સમ્યગ્દૃષ્ટિ ધર્માત્માને પર્યાયની હીનતા–અધિકતા કે શુભ–અશુભ દેખીને તેની મોટાઈ કે આશ્ચર્ય થતું નથી. છઠ્ઠા ગુણસ્થાને મુનિ વર્તતા હોય ને અશુભભાવ વર્તતો હોય, સમ્યગ્દૃષ્ટિ ચોથા ગુણસ્થાને હોય ને તીર્થંકર નામકર્મ બંધાય એવો શુભભાવ હોય, ત્યાં તેવી વિચિત્રતા દેખીને ધર્મીને આશ્ચર્ય થતું નથી કેમકે તેને પર્યાયની બુદ્ધિ નથી, તેની દૃષ્ટિ અખંડ સ્વભાવ ઉપર પડી છે, તેથી બીજાને પુણ્યની અધિકતા કે સંયોગની અધિકતા દેખીને તેને ચિંતા કે દુઃખ થતું નથી. પોતાની નબળાઈના અલ્પરાગનું દુઃખ હોય તેની અહીં વાત નથી. ધર્મી જાણે છે કે પુણ્યથી કે પુણ્યનાં ફળથી મારી મોટાઈ નથી, મારી ચૈતન્યઋદ્ધિનું ફળ બહારમાં ન આવે. વધારે સંયોગ મળવો તે પુણ્યનું ફળ છે, પણ પુણ્ય જ હું નથી. હું તો અખંડ ચૈતન્યઋદ્ધિવાળો છું—એવી દૃષ્ટિમાં ધર્મીને બહારના સંયોગનું ઓછા-વધતાપણું દેખીને તેમાં મહિમા કે ખેદ થતો નથી.

એક સમ્યગ્દૃષ્ટિ દેડકું હોય ને બીજો સમ્યગ્દૃષ્ટિ ચક્રવર્તી હોય, ત્યાં તે બન્નેને સંયોગમાં સુખની બુદ્ધિ નથી, બન્નેની દૃષ્ટિ સંયોગમાંથી ઊઠી ગઈ છે. ચક્રવર્તીનો

વધારે સંયોગ દેખીને તેને તેમાં મોટાઈ લાગતી નથી ને દેડકાને ચિંતા કે ખેદ થતો નથી.

સંયોગ મળવો તે તો પૂર્વનાં પુણ્યનું ફળ છે. આમ જેને પુણ્યતત્ત્વની પ્રતીત નથી તેને સ્વ-પરપ્રકાશક જ્ઞાનની પણ પ્રતીત રહેતી નથી. ઓછા પુણ્યમાં વધારે સંયોગ માને તો તેને પુણ્યતત્ત્વની પ્રતીત નથી. આ સ્વામીકાર્તિકેયાનુપ્રેક્ષામાં તો દ્રવ્યને લક્ષમાં રાખીને અદ્દ્ભુત ભાવનાઓ વર્ણવી છે; તેમાં શાસ્ત્રકારની મુનિદશા સાક્ષાત્ દેખાય છે. દેવપણાની ઋદ્ધિ દેખીને જેને તેનો મહિમા આવે તે જીવ સમ્યગ્દૃષ્ટિ નથી પણ મૂઢ છે. અરે ભાઈ! તારે કોની ભાવના કરવી છે? સંયોગમાં એકાગ્ર થવું છે કે સ્વભાવમાં? જેને સ્વભાવની ઋદ્ધિનો મહિમા આવે તેને સંયોગનો મહિમા રહે નહિ.

લોકો જાણે કે બહારમાં ફેરફાર કરી નાખીએ તે બહારના સંયોગ ભેગા કરીને તેમાંથી સુખ મેળવી લઈએ, પણ અરે ભાઈ! તારું સુખ સંયોગમાં નથી. અરે! જુઓ તો ખરા! આ સર્વજ્ઞની વાણી! સંતોની રચના તો જુઓ! સર્વજ્ઞના માર્ગ સિવાય બીજાનો એક અક્ષર પણ સાચો નથી, બીજું તો બધુંય વિપરીત છે. સત્ય વાત સમજ્યા પહેલાં પણ ઓઘે ઓઘે તેનું બહુમાન કરીને જે હા પાડે છે, તે જીવને બીજી વિપરીતતાનો આદર કરનારા જીવો કરતાં તો ફેર પડયો છે. ભલે હજી સ્વભાવની દૃષ્ટિ ન પ્રગટી હોય, પણ અસત્યનો આદર છોડીને સત્યનો આદર કર્યો તેનામાં પણ તેટલો તો ફેર પડયો છે કે નહિ? ભવનો અભાવ તો સ્વભાવની દૃષ્ટિ કરશે ત્યારે જ થશે પણ ત્યાર પહેલાં અસત્યનું પોષણ છોડીને સત્યના આદરનો ભાવ પણ જેને ન આવે તેને તો સ્વભાવમાં જવાની પાત્રતા પણ કયાંથી આવશે? અખંડ સ્વભાવની દૃષ્ટિ પ્રગટયા પહેલાં તેના બહુમાનપૂર્વક શ્રવણ-મનનનો ભાવ આવ્યા વગર રહેતો નથી. સત્યનો હકાર લાવીને તેનો આદરભાવ પણ જે પ્રગટ ન કરે તેને તો અંતરસ્વભાવની દૃષ્ટિ પ્રગટ કરવાનો અવસર પણ આવતો નથી.

આ સંસારભાવનાનું સ્વરૂપ છે. સંસારભાવના એટલે શું? કાંઈ સંસારની ભાવના કરવી તેની વાત નથી, પણ સંસારની ચારે ગતિમાં દુ:ખ છે, સંસારનો ભાવ દુ:ખદાયક છે, અને સુખ તો આત્મામાં છે—એમ ભાન કરીને સંસારને દુ:ખરૂપ વિચારવો તેનું નામ સંસારભાવના છે. જેને ભવરહિત સ્વભાવની ભાવના પ્રગટી હોય તેને જ સંસારભાવના યથાર્થ હોય છે.

અહો! નરકાદિમાં તો દુ:ખ છે, પણ વિષયોની તૃષ્ણાને લીધે સ્વર્ગના દેવો પણ દુ:ખી છે. આનંદસ્વરૂપ આત્માનો વિષય જેને પ્રગટયો નથી તેઓ બાહ્ય વિષયોની તૃષ્ણાથી દુ:ખી જ છે. મોટા મોટા દેવો પણ બહારના સંયોગથી સુખી નથી, તેઓ

પણ બહારના વિષયોની તૃષ્ણાથી આકુળ-વ્યાકુળ છે. સ્વભાવનું ભાન અને ભાવના હોય તે જ જીવો સુખી છે. જેને સ્વભાવનું ભાન અને ભાવના ન હોય તે બહારના વિષયોની ભાવના કરે. ક્યાંક તો ભાવના કરશે જ. અજ્ઞાની જીવ પોતાના સ્વભાવની ભાવના છોડીને સંયોગની ભાવના કરે છે, પણ સંયોગ તો છૂટી જાય છે. પર્યાયને અંતર્મુખ કરીને તે પર્યાય વડે ચિદાનંદસ્વભાવની ભાવના કરે તો તેનો કદી વિયોગ ન થાય. બાહ્ય વિષયોને આધીન જેણે સુખ માન્યું છે તેને તૃપ્તિ ક્યાંથી થાય? સ્વભાવની દૃષ્ટિ કરે તો પછી તૃષ્ણા મર્યાદિત થઈ જાય-તૃષ્ણા બહુ અલ્પ થઈ જાય, ને જેને સ્વભાવનું ભાન નથી તેને તો એકલા સંયોગની જ ભાવના છે, એટલે તેને તો તૃષ્ણા અપરિમિત છે. અબજો વર્ષ સુધી સ્વર્ગમાં રહે છતાં દેવો અતૃપ્તપણે મરે છે. ચૈતન્ય-સ્વભાવના ભાન વિના ક્યાંય તૃપ્તિ થતી નથી. જુગલિયા મનુષ્યો થાય છે તેમને ૩ ગાઉનો દેહ હોય છે ને અબજો અબજો વર્ષનું આયુષ્ય હોય છે, તેઓ પણ ભોગથી તૃપ્તિ પામતા નથી, ને વિષયતૃષ્ણાથી દુઃખી જ છે. જ્યાં સ્વર્ગના મોટી મોટી ઋદ્ધિ-વાળા દેવો પણ વિષયતૃષ્ણાથી દુઃખી જ છે, ત્યાં બીજાની તો શું વાત?

—o—

ગાથા—૫૯

इष्टवियोगं दुःखं भवति महद्धिनां विषयतृष्णातः ।
विषयवशात् सुखं तेषां कुतः तृप्तिः ॥ ५९ ॥

અર્થઃ—મહર્દ્ધિક દેવોને વિષય તૃષ્ણાથી ઇષ્ટઋદ્ધિ અને દેવાંગના આદિનો વિયોગ થાય છે તે સંબંધી દુઃખ થાય છે, જેમને વિષયાધીન સુખ છે તેમને તૃપ્તિ ક્યાંથી થાય? તૃષ્ણા વધતી જ રહે છે. ૫૯.

જુઓ, અહીં તો સ્વભાવદૃષ્ટિની વાત છે. ત્રિકાળી સ્વભાવ સ્વતંત્ર છે, વર્ત-માન પર્યાય સ્વતંત્ર છે, સંયોગ સ્વતંત્ર છે. ત્યાં ધર્મીને સ્વભાવ ઉપર દૃષ્ટિ પડી છે એટલે પર્યાયની કે સંયોગની હીનતા—અધિકતા દેખીને તેને ખેદ કે ચિંતાનું દુઃખ થતું નથી. મોટા મોટા દેવોને પણ બહારની ઇષ્ટઋદ્ધિનો વિયોગ થતાં દુઃખ થાય છે. ધર્મીએ તો અંદરમાં ચૈતન્યસ્વભાવની ઋદ્ધિને જ ઇષ્ટ માની છે, બહારની ઋદ્ધિને તેણે પોતાની માની નથી. એટલે બહારની સામગ્રીનો વિયોગ થતાં તેને અજ્ઞાની જેટલું દુઃખ થતું નથી, અલ્પ રાગ હોય તેનું જરાક દુઃખ લાગે-તેની અહીં ગણતરી નથી. જેમ અગ્નિમાં લાકડા નાખવાથી તે ઓલવાય નહિ-બુઝાય નહિ, પણ વધુ સળગે, તેમ વિષયો તરફની લાગણી તે દુઃખદાયક છે, વિષયો તરફના વલણથી તે દુઃખ ટળતું નથી,

પણ અંદરના સ્વભાવ તરફનું વલણ કરે તો તે દુઃખ ટળે છે. અજ્ઞાની જીવ તો સ્વભાવની બુદ્ધિ ચૂકીને બહારમાં વિષયોની તૃષ્ણાથી સદા દુઃખી જ છે, ને જ્ઞાની તો સ્વભાવની ભાવના ભાવતો આખા સંસારને દુઃખરૂપે જાણે છે, એવા ધર્મીને યથાર્થ સંસારભાવનાનું ચિંતવનનું હોય છે.

દેવોને શારીરિક દુઃખ નથી પણ માનસિક દુઃખ છે, પણ શારીરિક દુઃખ કરતાં પણ માનસિક દુઃખ તીવ્ર છે; તે કહે છે :

—o—

ગાથા—૬૦

शारीरिकदुःखात् मानसदुखं भवति अतिप्रचुरम्।
मानसदुःखयुतस्य हि विषयाः अपि दुःखावहाः भवन्ति।' ६०।।

અર્થ:—કોઈ સમજે કે શરીરસંબંધી દુઃખ મોટું છે અને માનસિક દુઃખ અલ્પ છે, તેને અહીં કહે છે કે શારીરિક દુઃખથી માનસિક દુઃખ ઘણું તીવ્ર છે—મોટું છે; જુઓ માનસિક દુઃખસહિત પુરુષને અન્ય ઘણા વિષયો હોય તોપણ તે દુઃખ ઉપજાવવાળા દેખાય છે. ૬૦.

જે વિષયો મળ્યા તેને ભોગવવાની તૃષ્ણાથી દુઃખી છે, ને ન મળ્યા હોય તો તેને મેળવવાની ઇચ્છાથી દુઃખી છે. ધર્મીને તો સ્વભાવનું ભાન છે, એટલે સંયોગની ભાવના નથી પણ અજ્ઞાનીને તો સંયોગની ભાવના છે, બહારમાં ઘણા અનુકૂળ સંયોગ પડ્યા હોય, પણ અંદર જ્યાં મનમાં બીજી કલ્પના થઈ ગઈ—તો તે દુઃખી જ છે. ચૈતન્યસ્વભાવ શક્તિરૂપ પડ્યો છે તેની ભાવના કરતો નથી ને જે સંયોગ નથી તેને મેળવવાની ભાવના કરે છે-તે જીવ મૂઢ છે, તેને આત્માના સ્વભાવનો વિશ્વાસ નથી, ચૈતન્યસ્વભાવ સુખથી ભરેલો છે, તેનો વિશ્વાસ કરીને તેની જેટલી ભાવના કરે તેટલું સુખ પ્રગટે. સંયોગમાં ગમે તેટલી ભાવના કરે તો તેમાંથી કદી સુખ આવવાનું નથી. પણ તે તૃષ્ણાથી દુઃખ જ છે. જે સ્વભાવ અસ્તિરૂપ છે તેનો ભરોસો કરતો નથી અને જે સંયોગો પોતામાં નાસ્તિરૂપ છે તેનો ભરોસો કરીને તેમાંથી સુખ લેવા માગે છે, તેથી તે જડની ભાવના ભાવે છે, તે મિથ્યાદૃષ્ટિ છે.

કોઈ એમ ભાવના ભાવે કે—મારે ઘણા પૈસા મળે તો હું દાન કરું! તો તે પણ સંયોગની જ ભાવના ભાવનારો મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. અરે ભાઈ! સંયોગ આવે અને દાન કરું—એવી ભાવના કરવા કરતાં વર્તમાનમાં જ સ્વભાવની ભાવના કરીને સંયો-

ગની તૃષ્ણાને ઘટાડ ને! વર્તમાનમાં દાનનો ભાવ થયો તે બીજી ક્ષણે થયા કરે એવી ભાવના પણ જ્ઞાનીને નથી. અરે ભાઈ! તું વર્તમાનમાં તૃષ્ણા ઘટાડ. રાગ કે સંયોગ બીજી ક્ષણે રહેજો—એવી ભાવના જ્ઞાનીને હોતી નથી. બહારનો સંયોગ તો તેના ક્રમે આવવાનો હશે તો આવશે, પણ તું તારી રુચિને અંતરમાં વાળીને સ્વભાવની ભાવના કર.

વસ્તુસ્વરૂપને સમજવું જોઈએ કે કઈ ભાવના ભાવવાથી મને સુખ છે? ને કઈ ભાવના ભાવવાથી દુ:ખ છે? સ્વભાવની ભાવના ભાવવી તે જ સુખ છે, ને બહારના સંયોગની ભાવના તે દુ:ખ છે. બહિર્મુખ વલણથી જેટલી લાગણી થાય તે બધી દુ:ખ-દાયક છે. બહારના સંયોગની ચિંતાથી જીવો બળી રહ્યા છે. ધર્મી તો અંતરના ચૈતન્યસ્વભાવની ઋદ્ધિને જાણીને તેની જ ભાવના કરે છે. અસ્થિરતાના કારણે અલ્પ-રાગ થાય, તો તેને જાણે છે, પણ તે ગૌણ છે. મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવ સ્વભાવને ભૂલીને સંયોગની ભાવનામાં જ મશગૂલ રહ્યા કરે છે. બહારમાં ઘણા સંયોગ હોવા છતાં અંદરમાં ચિંતાથી જીવો દુ:ખી છે, ત્યાં બહારના સંયોગો તેને કાંઈ કરતા નથી. આમ જાણીને હે ભાઈ! તું આત્માની ભાવના કર. વારંવાર સ્વભાવની ભાવના કરીને તેમાં જ્ઞાનની એકાગ્રતા કર. સંસારમાં સંયોગની પૂર્ણતા હોય જ નહિ ને સ્વભાવની ભાવના કરે તો પૂર્ણતા થયા વિના રહે જ નહિ. સ્વભાવની ભાવના નથી તે જીવોને દુ:ખ છે.

જેને મનમાં ચિંતા હોય તેને સર્વ સામગ્રી દુ:ખરૂપ ભાસે છે. સંયોગમાં સુખ હોય તો તે વખતે કયાં ગયું? જ્ઞાનીને સંયોગમાં સુખની બુદ્ધિ છે જ નહિ એટલે તેને સંયોગ તરફની ચિંતા લંબાતી નથી, સ્વભાવની ભાવના છે; સાતમી નારકની પ્રતિ-કૂળતામાં પડેલો સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવ ત્યાં પણ સ્વભાવની ભાવના ભાવે છે, તેટલા અંશે તે સુખી છે ને અજ્ઞાની જીવ સ્વર્ગમાં પણ વિષયોની ભાવનાથી દુ:ખી જ છે.

આત્મસાક્ષાત્કાર માટે રૂવે તો?

—તો તે પણ ચિંતા અને દુ:ખ છે. આત્મસાક્ષાત્કારના ઉપાયથી આત્મ-સાક્ષાત્કાર થાય કે રોવાથી થાય? તેનો જે ઉપાય છે ને સમજે નહિ ને રૂવે તેથી શું? તે તો એક જાતનું આર્તધ્યાન છે, તે આર્તધ્યાનથી ધર્મ થવાનું માને તો તે મિથ્યાત્વનું પોષણ થાય છે.

સ્ત્રીનો ધણી મરે ત્યાં પાછળ સતી થાય અને એમ માને કે ફરીથી તેનો સંયોગ થાય! પણ તે મૂઢતા છે; સંયોગમાં તેને સુખની બુદ્ધિ છે. અરે! એમ તો આત્મા છીએ, જ્ઞાનસ્વભાવી છીએ-એવો જેને વિશ્વાસ નથી તેને ચિંતા થાય કે અરેરે, મરીને કયાં જશું? મિથ્યાદૃષ્ટિ દેવ હોય તે મરીને ઢોર થાય, ત્યાં તે ચિંતાથી દુ:ખી થાય છે.

જેને સ્વભાવનો વિશ્વાસ પ્રગટ કર્યો છે તે ધર્માત્માને એવી ચિંતા થતી નથી કે મારું શું થશે? ધર્મીને ઉત્તમ સ્વર્ગ અને મનુષ્ય સિવાય બીજો અવતાર હોય નહિ.

જીવ સ્વભાવને ભૂલીને વિષયોની ભાવના તરફ પોતાના પરાક્રમને—પુરુષાર્થને વાપરે છે. તેને બદલે જો ચૈતન્ય સ્વભાવની રુચિ કરે તો પરાક્રમ ચૈતન્યમાં વળ્યા વિના રહે નહિ. જીવનું પરાક્રમ તો સદા જાગૃત છે. અજ્ઞાનીને ઊંધી દિશામાં પરાક્રમનું વલણ છે, ને જ્ઞાનીને સ્વભાવની ભાવનામાં પરાક્રમની જાગૃતિ વર્તે છે, પણ પરાક્રમ તો બન્નેને જાગૃત છે. જો પરાક્રમનો અભાવ થાય તો આત્માનો જ અભાવ થાય આત્મામાં પરાક્રમ એટલે કે પુરુષાર્થ નામનો સ્વભાવ છે, તે કદી પુરુષાર્થ વગરનો હોય નહિ. જેવી રુચિ કરે તે દિશામાં પુરુષાર્થનું વલણ થાય છે.

—૦—

ગાથા—૬૧

देवानां अपि च सुखं मनोहरविषयैः क्रियते यदि हि ।
विषयवशं यत्सुखं दुखस्य अपि कारणं तत् अपि ॥ ६१ ॥

અર્થ:— દેવોને મનોહર વિષયોથી જે સુખ છે એમ વિચારવામાં આવે તો તે પ્રગટપણે સુખ નથી, જે વિષયોના આધીન સુખ છે તે દુઃખનું જ કારણ છે. (દુઃખ જ છે) ૬૧.

જેને સ્વભાવ આધીન સુખ નથી ને વિષયોની તૃષ્ણાથી દુઃખી છે તે જીવોને બહારના વિષયો શું કરે? વિષયો તો અચેતન છે, ભિન્ન છે, તે કાંઈ જીવને સુખ કે દુઃખ કરાવતા નથી. પોતે દુખની કલ્પના કરી તો વિષયો શું કરે? અને પોતે વિષયોમાં સુખની કલ્પના કરી તો ત્યાં પણ વિષયો શું કરે? પોતે પોતાની કલ્પનામાં સુખ માન્યું છે, તે કલ્પના પોતાની છે, કાંઈ વિષયોએ તે કલ્પના કરાવી નથી. વિષયોમાં જેણે સુખની કલ્પના કરી છે તે જીવ પણ વિષય તૃષ્ણાથી દુખી જ છે. સ્વભાવ જ સહજ આનંદનો સાગર છે. તેની ભાવના કરીને જેટલી એકાગ્રતા કરે તેટલું સુખ છે, બહારના સંયોગમાં જ્ઞાની પોતાનું કારણ કાર્યપણું માનતા નથી. સંયોગમાં જેણે સુખ માન્યું છે, તે માત્ર કલ્પના છે. ચૈતન્ય સ્વભાવ પોતે સુખરૂપ છે તેનો વિશ્વાસ ન કરતાં, અન્ય નિમિત્તોથી સુખ માનવું તે ભ્રમણા છે. કેરી ખાવામાં, પૈસામાં, સ્ત્રી આદિમાં સુખની કલ્પના કરવામાં આવે તે મૂઢતા છે, સુખ પોતામાં છે, તેની રુચિ જેને નથી તે જ પરમા સુખ માને છે, પોતામાં સુખ અને માને પરમા—તે માન્યતા મિથ્યા છે, તે સંસારનું કારણ છે.

કૃષ્ણની દેવકી માતાને કૃષ્ણ પહેલાં છ પુત્રો થયા હતા, છએ મહાસુંદર, કલૈયા-કુંવર જેવા હતા, છએ મુનિ થયા હતા. સારા દીકરા હોય તેમાં અજ્ઞાની સુખ માને છે; ધર્મી જીવને રાગ આવે, પણ તેમાં તીવ્રતા હોતી નથી, કેમકે ક્ષણિક રાગની પણ તેને ભાવના નથી ને સંયોગમાં સુખ માન્યું નથી. રાગરહિત ને સંયોગથી ભિન્ન એવા ચિદાનંદ સ્વભાવમાં જ સુખ છે એમ જાણ્યું છે ને તેની જ ભાવના છે. એવા ધર્મી જીવો જ સુખી છે-એ સિવાય બીજા કોઈ જીવો સંસારમાં સુખી નથી. ચૈતન્ય સ્વ-ભાવને ચૂકીને અન્ય નિમિત્તથી જે સુખ માને છે તે બધા જીવો ભ્રમણાથી દુ:ખી જ છે.

અજ્ઞાનીએ પહેલાં જે વસ્તુમાં સુખની કલ્પના કરી, તે જ વસ્તુ કલ્પના કરતાં દુ:ખના કારણરૂપ ભાસે છે. ધર્મી તો જાણે છે કે કોઈ સંયોગો મને સુખનું કારણ નથી ને દુ:ખનું કારણ પણ નથી. કોઈ પર વસ્તુ મને સુખદુ:ખનું કારણ નથી. મારો સ્વભાવ જ સુખનું કારણ છે. સ્વભાવનાં શ્રદ્ધા-જ્ઞાનપૂર્વકના વૈરાગ્યની આ વાત છે.

જે રૂપિયાને પહેલાં સુખનું કારણ માનતો તે જ રૂપિયાને દુ:ખનું કારણ માને છે, જે સ્ત્રી આદિમાં સુખ માન્યું હતું તે જ કલ્પના કરતાં અજ્ઞાનીને દુ:ખરૂપ ભાસે છે, પણ તે બન્ને ભ્રમણા છે. સુખદુ:ખ તો મને મારા પરિણામથી જ છે, બહારના કારણથી મને સુખદુ:ખ નથી એમ સમજે તો શુદ્ધ આત્માની રુચિ પ્રગટયા વિના રહે નહિ, ને તેની ભાવનાથી દુ:ખ ટળીને સુખ પ્રગટે.

જે કલ્પનાથી બહારમાં સુખ કલ્પ્યું તે કલ્પના પણ ક્ષણિક છે, તેમાં સુખ નથી, ને જેમાં સુખ કલ્પ્યું તે સંયોગમાં પણ સુખ નથી. આમ સમજીને ધર્મી જીવ પોતાના સ્વભાવની ભાવના ભાવે છે, ને સંયોગમાં સુખની કલ્પના છોડે છે. સંસારની ચારે ગતિનો ભાવ તે દુ:ખનો જ દરિયો છે, આખો સંસાર દુ:ખનો જ સમુદ્ર છે. સંસારમાં બળદેવ વાસુદેવ જેવા પણ સુખી નથી ને દેવો પણ સુખી નથી. જુઓને! કૃષ્ણ અને બળભદ્ર જેવા, દ્વારિકાનગરી સળગી ત્યારે, માબાપને પણ તેઓ બહાર ન કાઢી શક્યા! સળગતી નગરીને મૂકીને રોતારોતા બહાર નીકળ્યા.

સંયોગનો ક્ષણમાં વિયોગ થઈ જાય છે. તે કોઈ સંયોગ કે વિયોગમાં જીવને સુખ નથી, પણ સ્વભાવમાં સુખ છે, સંયોગ તરફનું વલણ તે દુ:ખ છે, ને સ્વભાવ તરફનું વલણ કરવું તે સુખ છે, માટે ધર્મીએ સંયોગની ભાવના ન કરવી પણ સ્વભાવની ભાવના કરવી.

—o—

એ પ્રમાણે વિચાર કરતાં કોઈ ઠેકાણે પણ સુખ નથી એમ કહે છે :—

ગાથા—૬૨

एवं सुष्ठु असारे संसारे दुःखसागरे घोरे ।
किं कुत्र अपि अस्ति सुखं विचार्यमाणं सुनिश्चयतः ।। ६२ ।।

અર્થ :—એ પ્રમાણે સર્વ પ્રકારથી અસાર એવા આ દુઃખસાગર-રૂપ ભયાનક સંસારમાં નિશ્ચયથી વિચાર કરવામાં આવે તો કોઈ ઠેકાણે કિંચિત્ પણ સુખ નથી. ૬૨.

ભાવાર્થ:—ચારગતિરૂપ સંસાર છે અને ચારે ગતિઓ દુઃખરૂપ જ છે તો તેમાં સુખ કયાં સમજવું? આગળ કહે છે કે આ જીવ, પર્યાયબુદ્ધિવાળો છે તેથી તે જે યોનિમાં ઉપજે છે ત્યાંજ સુખ માની લે છે.

આ ધર્મીજીવની સંસાર ભાવનાનું વર્ણન છે.

આત્મામાં સુખ છે એ સિવાય સંસારમાં કયાંય સુખ નથી, સંસારમાં કોઇ દેવભવ કે રાજાનો ભવ તે સુખ નથી, સુખ તો આત્મદ્રવ્યમાં છે. સમ્યગ્દષ્ટિને આત્મા સિવાય કોઈપણ પદાર્થમાં સુખબુદ્ધિ હોતી નથી, જેને બહારમાં સુખબુદ્ધિ હોય તેને આત્માના સ્વભાવની પ્રતીતિ નથી; તે મિથ્યાદષ્ટિ છે. ધર્મીને અલ્પ રાગદ્વેષ થાય તેમાં પણ તે સુખ નથી માનતો, તો પછી રાગદ્વેષનું લક્ષ જે પરપદાર્થ ઉપર જાય છે તેમાં તો તે સુખ કેમ માને? જો વિષયોમાં કે રાગમાં સુખ માને તો તે જીવને આત્મામાં સુખબુદ્ધિ નથી, તે મૂઢ છે, તે ગમે તેટલા વ્રતાદિ કરે, તોપણ તેના સંસાર ભ્રમણનો અંત આવતો નથી.

ચારે ગતિ વિભાવનું ફળ છે. તે વિભાવ દુઃખદાયક છે. તેથી ચારે ગતિ દુઃખ-દાયક છે. સુખ તો આત્માના સ્વભાવમાં છે, તેની જેને ખબર નથી તે જીવ ચાર ગતિના સંયોગમાં સુખ માને છે. પણ તે મિથ્યા છે.

પર્યાયબુદ્ધિવાળો જીવ સંયોગમાં જ સુખ માને છે. અંતરના સ્વભાવની દૃષ્ટિ કરતો નથી પણ રાગાદિ વર્તમાન પરિણામમાં તથા બહારના વિષયોમાં તે સુખ માને છે. રાજા થાય તો રાજ્યપદમાં સુખ માને છે. ને વિષ્ટાનો કીડો થાય તો વિષ્ટામાં સુખ માને છે, પણ હું તો સિદ્ધ જેવો ચિદાનંદ સ્વભાવી છું—એવું ભાન અજ્ઞાની કરતો નથી, એ વાત હવેની ગાથામાં કહે છે—

*　　*　　*

ગાથા—૬૩

दु:कृतकर्मवशात् राजा अपि च अशुचिकीटकः भवति ।
तत्र एव च करोति रतिं प्रेक्षत्वं मोहस्य माहात्म्यम् ।। ६३ ।।

અર્થ:—હે પ્રાણી! તમે જુઓ તો ખરા આ મોહનું માહાત્મ્ય! કે પાપવશ મોટો રાજા પણ મરીને વિષ્ટાના કીડામાં જઈ ઉત્પન્ન થાય છે અને ત્યાં જ તે રતિ માને છે-ક્રિડા કરે છે. ૬૩.

એક રાજા હતો, તેને કોઈએ કહ્યું હતું કે તું સાત દિવસમાં મરીને કૂતરીને ત્યાં ગલૂડિયું થઈશ, તે સાંભળીને રાજા કહે કે અરરર! મારે કૂતરાનો અવતાર!!! એમ વિચારીને તેના કુંવરને કહ્યું કે હું ત્યાં જન્મું કે તરત મને મારી નાખજે. પછી તે રાજા મરીને કૂતરો થયો, ત્યાં કુંવર તેને જ્યારે મારવા માટે આવ્યો ત્યારે તે ગલૂડિયું કહે છે કે "મને મારીશ નહિ, મને અહીં મજા છે." જુઓ, મૂઢ જીવ ચૈતન્યને ચૂકીને, જે સંયોગ મળે તેમાં જ સુખ માની લે છે. જેના કપડાં ધોવા માટે વિલાયત જતાં હોય તેવો જીવ પણ મરીને વિષ્ટાનો કીડો થાય, તો તે વિષ્ટામાં પણ સુખ માને છે. આત્માના ભાન વિના સાધુ થઈને બહારના ક્રિયાકાંડમાં સુખ માને તે જીવો પણ મૂઢ છે, ને કીડો વિષ્ટામાં સુખ માને છે તે જીવ પણ મૂઢ છે.

જેલના કેદીને જેલમાં ગોઠી જાય છે, એકવાર એક કેદીને જેલની મુદત પૂરી થઈને બહાર નીકળવાનું થયું ત્યારે બીજાને કહેતો ગયો કે આ મારો પાણીનો ઘડો કોઈ બગાડશો નહિ, બીજાએ પૂછ્યું કે કેમ? તો તે કહે કે હું બે ચાર દિવસમાં પાછો અહીં આવવાનો છું માટે તે ઘડો રાખી મૂકજો. તેમ અજ્ઞાની જીવને સંસારમાં સુખ ભાસે છે એટલે એક ભવ છોડતાં બીજા ભવની મમતા લઈને જાય છે, એક ભવ પછી બીજો ભવ તૈયાર રાખે છે. શાસ્ત્રકાર કહે છે કે અહો! એ મોહનું માહાત્મ્ય છે કે જીવો આત્માના સુખ ચૂકીને બહારના જે જે સંયોગ મળે તેમાં જ સુખ માની લે છે.

આગળ કહે છે કે એક જીવને એક જ ભવમાં અનેક સંબંધ થયો:—

—o—

ગાથા : ૬૪—૬૫

पुत्रः अपि भ्राता जातः सः अपि च भ्राता अपि देवरः भवति ।
माता भवति सपत्नी जनकः अपि च भवति भर्ता ।। ६४ ।।

एकस्मिन् भवे एते सम्बन्धाः भवन्ति एक जीवस्य ।
अन्यभवे किं भण्यते जीवानां धर्मरहितानाम् ॥ ६५ ॥

એક જીવને એક ભવમાં આટલા સંબંધ થાય છે તો પછી ધર્મરહિત જીવોને અન્ય ભવોના સંબંધમાં તો શું કહેવું?

અરે, એક જ ભવમાં જે માતા હોય તે સ્ત્રી થાય, જે પુત્ર હોય તે જ પતિ થાય, આવું બને છે. તો પછી અન્ય ભવનું તો શું કહેવું? આ કોની વાત છે? કે જેને ચૈતન્યનું ભાન નથી એવા ધર્મરહિત જીવોને સંસારમાં રખડતાં આવા આવા અનેક સંબંધ એક જ ભવમાં બને છે. વસંતતિલકાને એક જ ભવમાં ૧૮ સંબંધ થયા તેનું અહીં દ્રષ્ટાંત આપ્યું છે. પર્યાયબુદ્ધિવાળો જીવ ચૈતન્યસ્વભાવને જાણતો નથી, ને સંયોગમાં આડું અવળું કરવાનું માને છે, તેને સમજાવે છે કે:— અરે ભાઈ! તું આત્મા ઉપર દૃષ્ટિ કર, ભવ અને ભવના કારણની રુચિ છોડ, તો કલ્યાણ થાય. અહીં કથા કહીને વૈરાગ્ય બતાવવો છે કે અરે જીવ! સંસારમાં રખડતાં રખડતાં એક જ ભવમાં કેવા કેવા સંબંધ બને છે, તે વિચાર, તેમાં કયાંય-સંયોગમાં સુખ નથી. માટે સંયોગની રુચિ છોડીને તારા સ્વભાવની રુચિ કર.

કેવા કેવા સંબંધ થયા તે અહીં કહે છે. પુત્ર હતો તે ભાઈ થયો, અને ભાઈ હતો તે દીયર થયો, માતા હતી તે શોકય થઈ અને પિતા હતો તે ભર્થાર થયો, એટલા સંબંધ વસંતતિલક વેશ્યા, ધનદેવ, કમળા અને વરૂણને (પરસ્પર) થયા, તેની કથા અન્ય ગ્રંથોથી અહીં લખીએ છીએ :—　　　　[આ કથા મૂળમાંથી જોઈ લેવી.]

જુએ, જીવને સંસારમાં રખડતાં આવું અનંતવાર બને છે, તેમાં આશ્ચર્ય નથી. અરે જીવ! સ્વભાવની ભાવના કરીને આવા સંસારની ભાવના છોડ, હું તો જ્ઞાન છું, મારા સ્વભાવમાં સંસાર નથી, એમ જે જીવ જ્ઞાન સ્વભાવની ભાવના કરે તેને આવો સંસાર રહે નહિ, પૂર્વ ભવનો મોટો વેરી હોય ને મરીને દીકરો થાય ત્યાં મમતા કરે કે "હાશ, મારો પુત્ર!" જુઓ, સંસારની વિચિત્રતા! અહો! એક જીવને એક ભવમાં ૧૮ સંબંધ થયા, તેમાં કાંઈ આશ્ચર્ય નથી. અનંત ભવ થયા તેમાં શુ થાય? આ તો મનુષ્ય ભવની વાત કરી, તો ઢોરની શું વાત કરવી? માટે સંસારનો કોઈપણ ભવ કે ભવના કારણરૂપ ભાવ, તેની રુચિ ધર્મી જીવ કરતો નથી. આત્માનો જ્ઞાન-સ્વભાવ ભવરહિત છે ને ભવના કારણથી પણ રહિત છે એમ જાણીને ધર્મી જીવ તેની જ રુચિ અને ભાવના કરે છે.

*　　　　*　　　　*

જે જીવો આત્માના સ્વભાવની રુચિ નથી કરતા તે જીવે પંચ પ્રકારનું સંસાર પરિભ્રમણ કરે છે. તેનું હવે વર્ણન કરે છે :—

—૦—

ગાથા—૬૬

પંચ પ્રકારના સંસારનું સ્વરૂપ

संसारः पन्चविधः द्रव्ये क्षेत्रे तथैव काले च ।
भवभ्रमणः च चतुर्थः पन्चमकः भावसंसारः ॥ ६६ ॥

પુદ્ગલ દ્રવ્યના ગ્રહણ ત્યાગની તો વ્યવહારથી વાત કરી છે. ચૈતન્યતત્ત્વને જે ભાવથી પરમાણુનો સંયોગ આવે તે સંસાર છે. પુદ્ગલો આવ્યાં ને ગયાં ને દ્રવ્યસંસાર છે, તેમાં આત્માનો કિંચિત્ લાભ નથી.

લોકાકાશના દરેક પ્રદેશે જીવ અનંતવાર જન્મ્યો, તે ક્ષેત્રસંસાર છે, મહાવિદેહાદિ અમુક ક્ષેત્રે જન્મે તો તેથી કાંઈ આત્માને લાભ ન થઈ જાય.

ચોથા કાળે જન્મે કે પાંચમા કાળે જન્મે તે કાળસંસાર છે, કાળનો એવો કોઈ સમય બાકી નથી કે જે સમયમાં જીવ જન્મ્યો–મર્યો ન હોય.

નરક વગેરેના ભવો જીવે અનંતવાર કર્યા તે ભવસંસાર છે. મનુષ્યભવ વગર ચારિત્ર ધર્મ ન હોય, પણ તેથી કાંઈ મનુષ્યભવને કારણે ચારિત્ર ધર્મ થતો નથી. ચાર ગતિનો કોઈ પણ ભવ જે ભાવથી મળે તે દુઃખ છે, તેમાં સુખ નથી.

ભાવસંસાર એટલે કોઈ પણ વિકારી ભાવ થાય તે ભાવસંસાર છે, પંચ મહાવ્રતાદિ વ્યવહારની શુભ લાગણી ઊઠે તે પણ ભાવસંસાર છે. તે શુભ વ્યવહારમાં લાભ માનનારો જીવ સંસારની રુચિવાળો છે. મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવ ચૈતન્ય સ્વભાવની રુચિ વગર જે કાંઈ શુભાશુભ ભાવો કરે છે તે બધોય સંસાર છે, તેમાં ધર્મ નથી.

આ પાંચ પ્રકારનો સંસાર છે. અજ્ઞાની જીવ ભલે ત્યાગી થઈને મહાવ્રત પાળે તોપણ તેને પાંચમાંથી એકેય પ્રકારનો સંસાર છૂટયો નથી, આત્માનો સ્વભાવ આ પાંચે પ્રકારના સંસાર પરિભ્રમણથી રહિત છે, તેની ભાવના કરે તો સંસાર છૂટે.

* * *

હવે દ્રવ્ય પરાવર્તનનું સ્વરૂપ કહે છે :—

ગાથા—૬૭

बध्नाति मुञ्चति जीवः प्रतिसमयं कर्मपुद्गलान् विविधान् ।
नोकर्मपुद्गलान् अपि च मिथ्यात्वकषाय संयुक्तः ॥ ६७ ॥

અર્થ:—આ જીવ, આ લોકમાં રહેલાં જે અનેક પ્રકારનાં જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મપુદ્ગલો તથા ઔદારિક આદિ શરીરરૂપ નોકર્મ—પુદ્ગલોને મિથ્યાત્વ-કષાય વડે સયુંક્ત થતો થકો સમયે સમયે બાંધે છે ને છોડે છે. ૬૭.

અહીં ઔદારિક આદિમાં ઔદારિક, વૈક્રિયિક અને તેજસ શરીર લેવા, પણ આહારક શરીર ન લેવું, કેમ કે આહારક શરીર તો છઠ્ઠા ગુણસ્થાનવાળા મુનિને જ હોય છે. મિથ્યાત્વ અને કષાય ભાવોથી જીવ સમયે સમયે જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મ પરમાણુઓને ઔદારિક ત્રણ શરીરરૂપ નોકર્મ પરમાણુઓને બાંધે છે. જડ કર્મને આત્મા ગ્રહે છે તે તો નિમિત્તનું કથન છે, કેમકે જીવના મિથ્યાત્વાદિ ભાવો તેમાં નિમિત્ત થાય છે, તેથી જીવે તેને ગ્રહ્યાં અને છોડયાં—એમ કહ્યું છે.

અમુક કર્મ બંધાય તો મહાવિદેહમાં જવાય ને ત્યાં ભગવાનનો ભેટો થાય, એમ જેને કર્મ બાંધવાની ભાવના છે તેને તો દ્રવ્યસંસારની ભાવના છે. ધર્મી જીવ પણ ભગવાનની પૂજા ભક્તિમાં એમ બોલે કે:—"ચલો વિદેહ ક્ષેત્રમેં." ત્યાં ખરેખર ધર્મીને સંયોગની ભાવના નથી તેમજ સંયોગ જે ભાવે મળે તે ભાવની પણ ભાવના નથી. ભાવના તો અંતરના સ્વભાવની છે પણ શુભભાવ વખતે ભગવાનને યાદ કરીને નિમિત્તથી કહે છે કે "ચલો ક્ષેત્ર વિદેહમેં." ધર્મીને વર્તમાન રાગની પણ રુચિ નથી ને ભવિષ્યના રાગની ભાવના નથી પણ ભક્તિના કાળે અનેક પ્રકારનાં કાલાંઘેલાં વચનો નીકળે છે! હે સીમંધર ભગવાન! તમે આ ભરત ક્ષેત્રમાં પધારો—એમ કહે, અંદર ભાન છે કે ભગવાન કાંઈ મહાવિદેહમાંથી ભરતે ન પધારે, પણ અંદર પોતાના ભાવમાં ભગવાનની નિકટતા કરે છે. અંદરમાં ચૈતન્ય સ્વભાવનું ભાન છે, તેથી પૂર્ણતાની ભાવના કરે છે.

અજ્ઞાની તો ચૈતન્ય સ્વભાવ ચૂકીને મિથ્યાત્વ અને કષાયને વશ અનાદિકાળથી સમયે સમયે કર્મ—નોકર્મના પરમાણુઓને ગ્રહે છે ને છોડે છે, આવો જે પરમાણુઓનો ગ્રહણ-ત્યાગ તે દ્રવ્યસંસાર છે. તેમાં એક દ્રવ્ય-પરાવર્તન કયારે પૂરું થાય? તે કહે છે.

જેટલા પરમાણુઓ જેવા જેવા રસવાળા હતા તેવા જ પરમાણુઓ ફરીને ગ્રહણ કરે ત્યારે એક દ્રવ્ય-પરાવર્તન પૂરું થયું કહેવાય, આવા એક પરાવર્તનમાં અનંતો

કાળ જાય છે છતાં આવા અનંત પરાવર્તન જીવ કરી ચૂકયો છે. હવે ક્ષેત્ર-પરાવર્તન કહે છેઃ-

* * *

ગાથા—૬૮

सः कः अपि नास्ति देशः लोकाकाशस्य निरवशेषस्य ।

यत्र न सर्वः जीवः जातः मृतः च बहुवारम् ॥ ६८ ॥

અર્થ :— આ લોકાકાશ પ્રદેશોમાં એવો કોઈ પણ પ્રદેશ નથી કે જ્યાં આ સંસારના સર્વ જીવો અનંતવાર ઉપજ્યા-મર્યા ન હોય ! ૬૮.

જ્યાં સિદ્ધ ભગવંતો બિરાજે છે તે જ ક્ષેત્રે જીવ અનંતવાર જન્મ્યો ને મર્યો છે. એક માણસે બીજાને પૂછયું કે તેં રાજાને જોયા છે? તો તે કહે છે 'હા' કયારે? તો કહે કે 'મેં ખૂન કર્યું તેનો કેસ ચાલતો હતો ત્યારે કોર્ટમાં રાજા આવ્યા હતા, ને મેં જોયા હતા!' તેમ અજ્ઞાની જીવ અનંત સંસારમાં રખડતાં રખડતાં જે ક્ષેત્રે સિદ્ધ ભગવંતો બિરાજે છે ત્યાં પણ અનંતવાર એકેન્દ્રિયપણે જન્મ્યો—મર્યો છે. સંસાર પરિભ્રમણમાં જીવ શરીરની નાનામાં નાની અવગાહનાથી માંડીને અનુક્રમે મોટામાં મોટી અવગાહના ધારણ કરીને આખા લોકમાં જન્મ્યો ને મર્યો છે.

જેને સંસારની ચારે ગતિનો ભય લાગ્યો છે તેને સ્વર્ગના અવતારમાં પણ સુખ ન ભાસે. ચૈતન્ય સ્વભાવ સિવાય કોઈ સંયોગમાં સુખ ન ભાસે, તો ચારે ગતિનો ભય લાગ્યો કહેવાય. જે જીવ સ્વભાવની ભાવના કરીને ભવના કારણરૂપ પરભાવને છોડે છે, તેને આવું સંસાર-પરિભ્રમણ થતું નથી.

આ સંસારભાવનાનું વર્ણન છે. પરિભ્રમણના કારણની અનેકતા છે. પણ તેને ટાળવાનું કારણ એક છે. પર્યાયબુદ્ધિમાં અનેક પ્રકારના વિકલ્પો કરી પરિભ્રમણ કરે છે પણ ટાળવાનો ઉપાય એક છે. જીવે અનંતીવાર ક્ષેમ પરાવર્તન કર્યું છે, પુણ્ય-પાપ, દયા-દાનાદિ શુભક્રિયાનું માહાત્મ્ય કરીને રખડયો પણ યથાર્થ વસ્તુસ્વરૂપ શું છે તેની શ્રદ્ધા કરી નહિ. આત્માનું પરિપૂર્ણ શુદ્ધસ્વરૂપ તે દેવ છે, આત્માના સ્વરૂપને જે સાધે છે તે ગુરુ છે ને અનેકાંત બતાવે તે શાસ્ત્ર છે. આમ દેવ શાસ્ત્ર ગુરુને યથાર્થ જાણે તો પરિભ્રમણ મટયા વિના રહે નહિ.

* * *

કાળ પરિભ્રમણની વાત કરે છે.

ગાથા-૬૯

उवसर्पिणी अवसर्पिणी प्रथमसमयादिचर्मसमयान्तम् ।
जीवाः क्रमेण जायते म्रियते य सर्वेषु कालेषु ।। ६९ ।।

અર્થ :—ઉત્સર્પિણી અવસર્પિણી કાળના પ્રથમ સમયથી માંડીને અંતના સમય સુધી આ જવ અનુક્રમપૂર્વક સર્વકાળમાં ઊપજે તથા મરે છે (તે કાળ-પરાવર્તન છે). ૬૯.

એક પલ્યોપમમાં અસંખ્ય અબજો વર્ષ ચાલ્યા જાય એવા દસ કોડાકોડી પલ્યોપમનો એક સાગર થાય છે ને દસ કોડાકોડી સાગરોપમનો એક ઉત્સર્પિણી કાળ છે ને એટલો જ અવસર્પિણીનો કાળ છે. તેના પ્રથમ સમયથી માંડીને અનંતા સમય સુધીના સર્વ કાળમાં જીવ ઉપજ્યો છે ને મર્યો છે.

ભાવાર્થ :—કોઈ જીવ દસ કોડાકોડી સાગરનો જે ઉત્સર્પિણી કાળ એટલે ચડતો કાળ તેના પ્રથમ સમયમાં જન્મ પામે પછી બીજા ઉત્સર્પિણીના બીજા સમયમાં જન્મે-એ પ્રમાણે ત્રીજા ઉત્સર્પિણીના ત્રીજા સમયમાં જન્મે એ પ્રમાણે અનુક્રમપૂર્વક અનંતા સમય સુધી જન્મે. વચ્ચે અન્ય સમયોમાં અનુક્રમરહિત જન્મે તેની અહીં ગણતરી નથી. એક ઉત્સર્પિણીના દસ કોડાકોડી સાગર છે. તેના અસંખ્ય સમયો છે. તે સમયો ઉપર કહ્યા પ્રમાણે પૂરા કરવા માટે અનંત ભવ થાય છે.

એ જ પ્રમાણે અવસર્પિણી કાળ (હલકા કાળ)ના પહેલાં સમયે જન્મે પછી બીજા અવસર્પિણીકાળના બીજા સમયમાં જન્મે એ પ્રમાણે અનુક્રમપૂર્વક અંતના સુધી જન્મે. વચ્ચે અન્ય સમયોમાં અનુક્રમ રહિત જન્મે તેની અહીં ગણતરી નથી. આમ એક અવસર્પિણીના દસા કોડાકોડી સાગરના અનુક્રમે પૂર્ણ કરે તેમાં અનંતા ભવો થાય છે. કાળમાં અનુક્રમપૂર્વક જન્મે ને મરે તેને એક કાળપરાવર્તન કહે છે. તેમાં પણ અનંતકાળ થાય છે.

* * *

આગળ ભવ પરાવર્તન કહે છે.

ગાથા—૭૦

नैरयिकादिगतीनां अपरस्थितितः वरास्थितिः यावत् ।
सर्वस्थितिषु अपि जायते जोवः ग्रैवेयकपर्यन्तम् ॥ ७० ॥

અર્થ:—સંસારી જીવ, નરકાદિ ચાર ગતિની જઘન્યસ્થિતિથી માંડીને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ સુધી સર્વ સ્થિતિઓમાં ગ્રૈવેયક સુધી જન્મે છે. ૭૦.

ભાવાર્થ :—માંસ ખાનારા, દારૂ પીનારા વગેરે તીવ્ર પાપ કરનારા નરકમાં જાય છે. નરકગતિની જઘન્યસ્થિતિ દસ હજાર વર્ષની છે. તેના જેટલા સમય છે તેટલી-વાર તે જઘન્યસ્થિતિનું આયુષ્ય ધારણ કરે એટલે કે અસંખ્યવાર એવા જન્મ કરીને દસ હજાર વર્ષની સ્થિતિ પૂરી કરે. એ જ પ્રમાણે એક સમય અધિક આયુષ્ય લઈને જન્મે. વચમાં વધારે આયુષ્ય એટલે લાખ વર્ષનું આયુષ્ય લઈને જન્મે તેની ગણતરી ન કરવી. પછી બે સમય અધિક આયુષ્ય લઈને જન્મે એ જ પ્રમાણે અનુક્રમપૂર્વક તેત્રીસ સાગરોપમ સુધીનું આયુષ્ય પૂર્ણ કરે પણ વચ્ચે ઓછું-વધતું આયુષ્ય લઈને જન્મે તેની અહીં ગણતરી નથી. તત્ત્વજ્ઞાનનો વિરોધ કરે તેમ જ માયા-કપટ કરે તે તિર્યંચ થાય છે. એ તિર્યંચગતિનું જઘન્ય આયુ અંતર્મુહૂર્તનું છે. તેના જેટલા સમય છે તેટલીવાર જઘન્ય આયુનો ધારક થાય, પછી એક સમય અધિક અધિકના ક્રમથી તિર્યંચ-ગતિનું ઉત્કૃષ્ટ ત્રણ પલ્યનું આયુ પૂર્ણ કરે, જે જુગલિયાં ઢોરનું આયુષ્ય હોય છે. તે પૂરું કરે પણ વચ્ચે ઓછું-વધતું આયુ પામે તેની અહીં ગણતરી નથી.

એ જ પ્રમાણે સમૂર્ચ્છન મનુષ્યનું જઘન્ય આયુ અંતર્મુહૂર્તનું હોય છે ત્યાંથી માંડીને જુગલિયા મનુષ્યનું ઉત્કૃષ્ટ આયુ કે જે ત્રણ પલ્યનું છે તે પૂર્ણ કરે.

એ જ પ્રમાણે દેવગતિમાં ગયો ત્યાં જઘન્ય આયુ દસ હજાર વર્ષનું છે. તેના અસંખ્ય સમયો છે. તેટલીવાર જઘન્ય આયુ લઈને જન્મે. વચમાં મોટાં આયુષ્યવાળો થાય તે ગણતરીમાં ન લેવું. પછી એક સમય અધિક આયુવાળો થાય એમ ગણતરી કરતાં ગ્રૈવેયકની ઉત્કૃષ્ટ એકત્રીસ સાગર સુધીની સ્થિતિ અનુક્રમે પૂર્ણ કરે તેને ભવ-પરાવર્તન કહે છે. નવ ગ્રૈવેયકની ઉપર ઊપજવાવાળો જીવ એક બે ભવમાં મુક્ત જ થાય છે, તેથી તેને અહીં ગણ્યો નથી. એ ભવપરાવર્તનનો કાળ પણ અનંત છે.

* * *

આગળ ભાવપરાવર્તન કહે છે.

ગાથા–૭૧

परिणमते संज्ञजीवः विविधकषायैः स्थितिनिमित्तः।
अणुभागनितित्तैः च वर्द्धमानः भावसंसारः॥ ७१ ॥

અર્થ:—ભાવ સંસારમાં વર્તતો જીવ અનેક પ્રકારના કર્મોની સ્થિતિ-બંધ તથા અનુભાગ બંધના કારણરૂપ અનેક પ્રકારના કષાયસહિત સંજ્ઞી-પંચેન્દ્રિય જીવ પરિણમે છે ૭૧

ચૈતન્યના ભાન વિના અનંત સંસારમાં રખડે છે ને અનેક કર્મોનો સ્થિતિબંધ કરે છે. જીવે દયા–દાનાદિના પરિણામ, સાચા દેવ-શાસ્ત્ર–ગુરુની ભક્તિના પરિણામ, વ્યવહાર રત્નત્રયના પરિણામ અનંતીવાર કર્યા તેને પણ ભાવસંસાર અથવા ભાવપરા-વર્તન કહે છે.

ભાવાર્થ:—કર્મોની એક સ્થિતિબંધનના કારણરૂપ કષાયોના સ્થાનક અસં-ખ્યાત લોકપ્રમાણ છે, તેમાં એક સ્થિતિબંધ સ્થાનમાં અનુભાગ બંધનાં કારણરૂપ કષાયોનાં સ્થાન અસંખ્યાત લોકપ્રમાણ છે. ચૌદ બ્રહ્માંડનું સરખી રીતે ચોસલું બનાવે તેમાં છેલ્લું પાતળું ચોસલું તેને જગતશ્રેણી કહે છે. વળી યોગસ્થાન છે તે જગત-શ્રેણીના અસંખ્યાતમાં ભાગે છે તેને આ જીવ પરિવર્તન કરે છે. તે કેવી રીતે? કોઈ સંજ્ઞી મિથ્યાદૃષ્ટિ પર્યાપ્ત જીવ પોતાને યોગ્ય સર્વ જઘન્ય જ્ઞાનાવરણ કર્મપ્રકૃતિની સ્થિતિ અંતઃકોડાકોડી સાગર પ્રમાણે બાંધે તેમાં કષાય સ્થાન અસંખ્યાત લોકમાત્ર છે, તેમાં સર્વ જઘન્યસ્થાન એકરૂપ પરિણમે, તેમાં એ એક સ્થાનમાં અનુભાગ બંધના કારણ-રૂપ સ્થાન એવા અસંખ્યાત લોકપ્રમાણ છે, તેમાંથી એક (સ્થાન) સર્વ જઘન્યરૂપ પરિણમે ત્યાં તેને યોગ્ય સર્વ જઘન્ય યોગસ્થાનરૂપ પરિણમે ત્યારે જ જગતશ્રેણીના અસંખ્યાતમા ભાગનાં યોગસ્થાન અનુક્રમથી પૂર્ણ કરે, પણ વચમાં અન્ય યોગસ્થાનરૂપ પરિણમે તે અહીં ગણતરીમાં નથી.

આ વાત સર્વજ્ઞ સિવાય બીજે ક્યાંય મળે તેમ નથી. સર્વજ્ઞે કહેલા તત્ત્વમાં જરા ફેર પાડે તો આખા તત્ત્વમાં ફેર પડી જાય છે. લોકો અન્યમત સાથે સમન્વય કરવા માગે છે પણ વીતરાગ માર્ગને ક્યાંય પણ અન્યમત સાથે મેળ ખાય તેમ નથી.

એ પ્રમાણે યોગસ્થાન પૂર્ણ થતાં અનુભાગસ્થાનનું બીજું સ્થાન પરિણમે ત્યાં પણ એ જ પ્રમાણે સર્વ યોગસ્થાન પૂર્ણ કરે, ત્યાર પછી ત્રીજું અનુભાગસ્થા થાય

ત્યાં પણ તેટલાં જ યોગસ્થાન ભોગવે. એ પ્રમાણે અસંખ્યાત લોકપ્રમાણ અનુભાગસ્થાન અનુક્રમપૂર્વક પૂર્ણ કરે ત્યારે બીજું કષાયસ્થાન લેવું. ત્યાં પણ ઉપર કહેલા ક્રમપૂર્વક અસંખ્યાત લોકપ્રમાણ અનુભાગસ્થાન તથા જગતશ્રેણીના અસંખ્યાતમા ભાગનાં યોગસ્થાન પૂર્વોક્ત ક્રમપૂર્વક ભોગવે, ત્યારે ત્રીજું કષાયસ્થાન લેવું. એ પ્રમાણે ચોથું-પાંચમું-છઠ્ઠું આદિ અસંખ્યાત લોકપ્રમાણ કષાયસ્થાન પૂર્વોક્ત ક્રમપૂર્વક પૂર્ણ કરે ત્યારે એક સમય અધિક જઘન્યસ્થિતિ લેવું. તેમાં પણ કષાયસ્થાન, અનુભાગસ્થાન અને યોગસ્થાન ઉપર કહેલા ક્રમપૂર્વક ભોગવે; એ પ્રમાણે બે સમય અધિક જઘન્યસ્થિતિથી માંડી ત્રીસ-કોડાકોડી સાગર સુધી જ્ઞાનાવરણીય કર્મની સ્થિતિ પૂર્ણ કરે. એ પ્રમાણે સર્વ મૂળ કર્મપ્રકૃતિઓ તથા ઉત્તર કર્મપ્રકૃતિઓનો ક્રમ જાણવો. જેટલી જેની સ્થિતિ હોય તે પ્રમાણે લેવું. જ્ઞાનાવરણની ૩૦ કોડાકોડીની, દર્શનમોહનીયની ૭૦ કોડાકોડીની, ચારિત્રમોહનીયની ૪૦ કોડાકોડીની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ છે. એમ પ્રકૃતિ દીઠ સ્થિતિમાં ફેર છે.

એ રીતે પરિણમતાં પરિણમતાં અનંતકાળ વ્યતીત થાય છે તેને એકઠો કરતાં એકભાવ પરાવર્તન થાય, એવા અનંત ભાવપરાવર્તન આ જીવ ભોગવતો આવ્યો છે. જીવ અનેક પ્રકારનાં કર્મ બાંધતો આવ્યો છે, તેની મુદ્દતમાં ફેર છે તથા અનુભાગમાં ફેર છે.

* * *

આ પ્રમાણે ભાવપરાવર્તન સમજવું.

ગાથા—૭૨

एवं अनादिकालं पञ्चप्रकारे भ्रमति संसारे ।
नानादुःखनिधाने जीवः मिथ्यात्वदोषेण ॥७२॥

અર્થ:—એ પ્રમાણે પંચપરાવર્તનરૂપ સંસારમાં આ જીવ અનાદિ કાળથી મિથ્યાત્વ દોષ વડે ભમે છે, કેવો છે સંસાર? અનેક પ્રકારનાં દુ:ખોનું નિધાન (ખજાનો) છે. ૭૨.

આ પ્રમાણે દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભવ, ભાવ—પંચપરાવર્તનરૂપ સંસાર છે. ચેતન અનાદિ કાળનો છે. સંસારમાં અનંતકાળ રખડયો છતાં ચૈતન્યદ્રવ્ય એવું ને એવું છે, પોતાના વાસ્તવિક ભાન વિના અનાદિથી મિથ્યાત્વના દોષ વડે ભમે છે, દ્રવ્યલિંગી સાધુ થઈને નવમી ગ્રૈવેયક ૩૧ સાગરના આયુષ્યે જન્મ્યો, મુનિપણામાં

મહાવ્રત પાળ્યાં, યમ-નિયમ કર્યા પણ આત્માનું ભાન કર્યું નહિ તેથી મિથ્યાત્વના દોષથી રખડે છે.

કેવો છે સંસાર? અનેક પ્રકારનાં દુ:ખોનો ખજાનો છે. આત્મા આનંદનું નિધાન છે, ત્યારે સંસાર દુ:ખનું નિધાન છે, દુ:ખની ખાણ છે. જે ભાવથી દેવલોક મળે, નવમી ગ્રૈવેયક જવાય તે ભાવ દુ:ખનું નિધાન છે. વ્રત તપાદિ ભાવ પણ દુ:ખનું નિધાન છે. વ્યવહારરત્નત્રયનાં પરિણામ પણ દુ:ખની ખાણ છે.

જે જીવ વર્તમાનને ભાવે છે તે સંસારમાં રખડે છે ને ત્રિકાળને ભાવનારમાં સંસાર નથી. અહીં પાંચ પ્રકારના પરાવર્તનરૂપ ભાવને દુ:ખ કહ્યું—દુ:ખનો ખજાનો કહ્યો માટે સુખનું નિધાન આત્મા છે તેને ભજવો.

* * *

ગાથા—૭૩

इति संसारं ज्ञात्वा मोहं सर्वादरेण त्यक्त्वा ।
तं ध्यायत स्वस्वभावं संसरणं येन नश्यति ।। ७३ ।।

અર્થ :—ઉપર કહ્યા પ્રમાણે આ સંસારના (સ્વરૂપને) જાણીને સર્વ પ્રકારથી ઉદ્યમ કરી મોહને છોડી હે ભવ્યાત્મા! તું એ આત્મસ્વભાવનું ચિંતવન કર કે જેથી સંસાર પરિભ્રમણનો (સર્વથા) નાશ થાય. ૭૪.

જે ભાવથી શાતાવેદનીય કર્મ બંધાય, જગતમાં કીર્તિ મળે એવું કર્મ બંધાય તે બધો સંસાર છે. માટે સંસારના સ્વરૂપને જાણી સર્વ પ્રકારથી ઉદ્યમ કરી મોહને છોડ-કર્મ ટળે પછી ઉદ્યમી થા એમ કહ્યું નથી. તારો પુરુષાર્થ તારા હાથમાં છે. પાંચ પ્રકારના પરાવર્તનરૂપ ભાવ તારા સ્વભાવમાં નથી, માટે તારા સ્વભાવનું અવલંબન લે ને તેનું ચિંતવન કર. તેમાં સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર ત્રણે આવી જાય છે. તે એક જ સંસારના પરિભ્રમણના નાશનો ઉપાય છે. આત્મા જાણનાર-દેખનાર છે, દેહાદિની ક્રિયાનો કર્તા નથી એમ સ્વભાવની એકાગ્રતા કરે તો સંસાર ઉત્પન્ન થતો નથી, તેણે સંસારનો નાશ કર્યો એમ કહેવામાં આવે છે. અહીં ઉદ્યમ કરીને કહ્યું છે. આત્મામાં વીર્ય નામનો ગુણ છે. જેમ સંસારની ચીજો મેળવવા પુરુષાર્થ કરે છે તે વીર્યની ઊંધી અવસ્થા છે. તે હવે દિશા બદલાવી પર પદાર્થોને પુણ્ય-પાપની રુચિ છોડી તારા શાંત સ્વભાવમાં ઠરી જા તો સંસારનો નાશ થશે.

જે જીવ સંસારને આદરણીય માને છે તેને સ્વભાવ આદરણીય લાગતો નથી.

અજ્ઞાનદશામાં પરિભ્રમણના અનંતવાર ભાવ કર્યા. હવે ચૈતન્યના શ્રદ્ધા-જ્ઞાન કર તો સંસારનો નાશ થશે.

પંચ પરાવર્તનમયી, દુઃખરૂપ સંસાર;
મિથ્યાકર્મ ઉદય થકી, ભરમે જીવ અપાર.

પાંચ પરાવર્તનમય સંસાર દુઃખમય છે, સ્વભાવનો પુરુષાર્થ કરતો નથી ને કર્મ તરફનું વલણ રાખે છે, તેથી જીવ સંસારમાં રખડે છે.

આ ભાવના છે. ગાથા-૯૭ પૃષ્ઠ ૫૧માં કહ્યું છે કે ભલા તત્ત્વો અર્થાત્ જીવાદિ તત્ત્વો અને નિજસ્વરૂપનું ચિંતવન તે અનુપ્રેક્ષા અથવા ભાવના છે. સર્વજ્ઞે કહેલાં તત્ત્વો માટે સુતત્ત્વોનું, તેનું ભલા પ્રકારે ચિંતવન કરવું તે ભાવના છે.

"ઇતિ સંસારનુપ્રેક્ષા સમાપ્ત"

—o—

ગાથા—૭૪

एकः जीवः जायते एकः गर्भे गृहाणाति देहम् ।
एकः बालः युवा एकः वृद्ध जरागृहीतः ॥ ७४ ॥

અર્થ :—જીવ છે તે એકલો ઊપજે છે. તે જ એક ગર્ભમાં દેહને ગ્રહણ કરે છે, તે જ એક બાળક થાય છે, તે જ એક યુવાન અને તે જ એક વૃદ્ધ-જરા અવસ્થાથી ગ્રહાય છે. ૭૪.

આ જગતમાં જીવ એકલો ઊપજે છે, તેની સાથે બીજું કોઈ ઊપજતું નથી. બે ભાઈ સાથે જન્મે અથવા ગલૂડિયાં સાથે જન્મે તોપણ દરેક જીવ એકલો જન્મે છે, તે જીવ ગર્ભમાં દેહને ધારણ કરે છે, તૈજસ, કાર્મણ શરીર તો સાથે હોય છે, પણ ઔદારિક શરીર ધારણ કરે છે. અહીં મનુષ્યની વાત લીધી છે. તે જ જીવ બાળક થાય છે, આત્માની અવસ્થા તેવી જ હોય છે, તે વખતે તેને એમ લાગે છે કે હું બાળક છું, હું રમતિયાળ છું વગેરે કલ્પના કરે છે ને જુવાન શરીર થાય ત્યારે આત્માના પ્રદેશો પણ તે મુજબ થાય છે, તે જ જીવ વૃદ્ધાવસ્થામાં પણ એકલો છે, શરીર ચાલે નહિ, આંખે દેખાય નહિ વગેરે અવસ્થામાં જીવ એકલો જુદી જુદી અવસ્થા ધારણ કરે છે; પણ હું એકલો ચિદાનંદ છું, રાગ વિનાનો છું એમ સમજણ કરી સ્વહિત સાધતો નથી. ખાલી વૈરાગ્યપૂર્વક ઓઘે ઓઘે હું એકલો છું એમ બોલે તો તે પણ વ્યર્થ છે. હું શુદ્ધ આત્મા છું એવા ભાનપૂર્વક એકલાપણાની ભાવના ભાવે તે યથાર્થ છે.

*　　*　　*

ગાથા—૭૫

अेक: रोगी शोकी अेक: तप्यति मानसैः दुःखैः ।
अेक: म्रियते वराकः नरक दुःखं सहित अेकः अपि ।।७५।।

અર્થ :—એક જ જીવ રોગી થાય છે, તે જ જીવ શોક સહિત થાય છે, તે જ એક જીવ માનસિક દુઃખથી તપ્તાયમાન થાય છે, તે જ એક જીવ મરે છે અને તે જ એક જીવ દીન બની નર્કના દુઃખો સહન કરે છે. ૭૫.

એક જ જીવ રોગી થાય છે. તેના રોગમાં બીજો સહાય કરતો નથી, ક્ષય રોગ થાય તે પોતે ભોગવે છે ને પોતે દિલગીરી કરે છે. એકલો જ ચિંતા કર્યા કરે છે. આવા પ્રસંગો અનંતીવાર પ્રાપ્ત થયા છે. જગત આખું બળતરામાં સળગી રહ્યું છે. પોતે શોક કરે છે પણ પરથી જુદા શુદ્ધ ચૈતન્ય સ્વભાવની શ્રદ્ધા કરતો નથી. મૃત્યુ વખતે કોઈ સહાય આપી શકતું નથી. રાંકો થઈ સહન કરે છે. નરકમાં ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય ૩૩ સાગર સુધીનું છે ત્યાં સુધી ત્યાં દુઃખ ભોગવે છે તે દુઃખને તે વેદે અથવા કેવળી જાણે, તેની વેદના બીજો જાણી શકે નહિ, આવું અસહ્ય ને અકથ્ય દુઃખ છે. આવા દુઃખો જીવ એકલો સહન કરે છે.

—૦—

ગાથા—૭૬

एक: संचिनोति पुण्यं एकः भुनक्ति विविधसुर सौख्यम् ।
एकः क्षपति कर्म्म एकः अपि च प्राप्नोति मोक्षम् ।। ७६ ।।

અર્થ :—એક જ જીવ પુણ્યનો સંચય કરે છે. તે જ એક જીવ દેવગતિના સુખ ભોગવે છે, તે જ એક જીવ કર્મની નિર્જરા કરે છે અને તે જ એક જીવ મોક્ષને પ્રાપ્ત થાય છે. ૭૬.

એક જ જીવ પુણ્યનો સંચય કરે છે, એકના પુણ્ય બીજાને કામ આવતાં નથી. પ્રવચનસારમાં કહ્યું છે કે આત્માનો સ્વભાવ એ જ બંધુ છે. આત્માની નિર્મળ દશા એ આત્માની સ્ત્રી છે. આત્માના ગુણો એ જ આત્માનો સમાજ છે બૈરા, છોકરાં, કુટુંબ વગેરે આત્માનાં નથી, જીવ જેવા શુભભાવ કરે તેવાં પુણ્ય બંધાય છે. કોઈ જીવ બીજાનાં પુણ્યમાં નિર્જરામાં કે ધર્મમાં સહાયક નથી, તેમજ કોઈ ક્ષેત્ર કે જીવ

નિર્જરા કરાવતા નથી. પોતે એકલો કર્મની નિર્જરા કરે છે ને પોતે જ મોક્ષને પામે છે.

ભાવાર્થ:—તે જ જીવ પુણ્યોપાર્જન કરી સ્વર્ગ જાય છે ને પોતે પોતાનાં કર્મનો નાશ કરી મોક્ષે જાય છે. મરતી વખતે સાધ્ય રહે કે અસાધ્ય થાય તોપણ એકલો પોતાની દશાને ભોગવે છે, એક જીવે રૂઢિ મુજબ આખી જિંદગી સામાયિક, પૌષધ, પ્રતિક્રમણ આદિ કરેલ પણ આત્માનું ભાન ન હતું, મરવા ટાણે બીજાઓએ કહ્યું. કે "ભાઈ, મહાવીરનું નામ લ્યો," ત્યારે તે બિમાર માણસે કહ્યું કે "મહાવીર અત્યારે નહિ, અત્યારે તો બહુ વેદના છે." આખી જિંદગી સામાયિક કરેલ પણ મરણ ટાણે મહાવીરના નામ પ્રત્યે પણ અરુચિ થઈ આવી. જુઓ, આત્માના ભાન વિના કહેવાતી સામાયિકના ફળમાં શાંતિ હોઈ શકે નહિ. દરેક જીવ પોતે કર્મ ઉપાર્જન કરે, પોતે ભોગવે ને પોતે કર્મનો નાશ કરી મોક્ષ જાય છે.

—૦—

ગાથા–૭૭

स्वजनः पश्यन्नपि स्फुटं न दुःखलेशं अपि शक्नोति गृहीतुं ।
अेवं जानन् अपि स्फुटं तदपि ममत्वं न त्यजति ॥ ७७ ॥

અર્થ :—સ્વજન અર્થાત્ કુંટુંબ છે તે પણ આ જીવને દુ:ખ આવતાં તથા તેને દેખવા છતાં પણ તે દુ:ખને લેશ પણ ગ્રહણ કરવાને અસમર્થ થાય છે. આ પ્રમાણે પ્રગટપણે જાણવા છતાં પણ તે કુટુંબથી (આ જીવ) મમત્વ છોડતો નથી. ૭૭.

દીકરાને વ્યાધિ હોય તો બાપ તેનું દરદ લઈ શકતો નથી, રોગ આવે કે મરે તો એકલો બધું સહન કરે છે, કોઈ મદદગાર નથી. "દેહ ભિન્ન કેવળ ચૈતન્યનું ભાન જો" દેહ રહિત એકલા ચૈતન્યનું ભાન કરે તો ધર્મને શાંતિ થાય તેમ છે. અન્ય કોઈ શરણભૂત નથી માત્ર એકલો દુ:ખને જ ભોગવે છે. આવું પ્રગટ જુદાપણું હોવા છતાં પરથી હું ભિન્ન છું, એવું ભાન કરતો નથી, ત્રણલોકના નાથ પણ સહાયક નથી. આખી જિંદગી ધર્મનો અભ્યાસ ન કર્યો ને આત્મા શું છે તે વિચાર્યું નહિ, તે મરણ વખતે શાંતિ રાખી શકશે નહિ, પણ જીવને મમત્વ છોડવું ગમતું નથી, નિવૃત્તિ લેવી ગમતી નથી. ઘણાં કામ લક્ષમાં લીધાં હોય તેથી મમતાની આડે હું ઘરડો થયો છું, એવું પણ તેને લાગતું નથી. ઘણાં દુ:ખ સહન કરે પણ મમતાભાવને અજ્ઞાની જીવ છોડતો નથી.

—૦—

હવે કહે છે કે-આ જીવને નિશ્ચયથી એક ધર્મ જ શરણ છે.

ગાથા—૭૮

जीवस्य निश्चयतः धर्मः दशलक्षणः भवेत स्वजनः ।
सः नयति देवलोके सः एव दु खक्षयं करोति ।। ७८ ।।

અર્થ—" આ જીવને પોતાનો ખરો હિતસ્વી નિશ્ચયથી એક ઉત્તમ ક્ષમાદિ દસલક્ષણ ધર્મ જ છે, કારણ કે તે ધર્મ જ દેવલોકને પ્રાપ્ત કરાવે છે તથા તે ધર્મ જ સર્વદુ:ખના નાશરૂપ મોક્ષને પ્રાપ્ત કરાવે છે. ૭૮.

આ લખનાર સ્વામીકાર્તિકેય મુનિ હતા. છઠ્ઠે, સાતમે ગુણસ્થાને બિરાજતા હતા તેથી મુનિની પ્રધાનતાથી વાત કરી છે. આ જીવને ખરેખર હિતસ્વી તો ક્ષમાદિ દશ ધર્મો છે. પોતાના સ્વભાવમાં સ્થિરતા કરવી તે ઉત્તમ ક્ષમા છે. માણસો પરસ્પર એક બીજાને હિતસ્વી છે. વળી કહ્યું કે ધર્મ દેલલોકને પ્રાપ્ત કરાવે છે. ધર્મથી દેવલોક મળતો નથી પણ પંચમ આરાના મુનિ છે. સંપૂર્ણ વીતરાગતા ને કેવળજ્ઞાન થઈ શકે તેમ નથી. સાધકદશામાં જે શુભરાગ આવે છે તેના વડે દેવલોક પામે છે. પોતામાં મહાવ્રત આદિનો રાગ તેમ જ બીજા પ્રત્યે ધર્મનો રાગ વર્તે છે તેવા શુભરાગના ફળમાં દેવગતિ પામે છે.

સાક્ષાત્ ચારિત્રધર્મ સર્વદુ:ખનો નાશ કરાવી મોક્ષને પ્રાપ્ત કરાવે છે. લોકો માને છે તેવા ચારિત્રની વાત નથી, આત્મા શરીરના રજકણનો ને રાગનો જ્ઞાતા છે તેમ શ્રદ્ધા-જ્ઞાન કરી અંતર સ્થિરતા કરે તેને વીતરાગતા ને ચારિત્ર થાય, તે ધર્મ છે.

લોકો માને છે કે વેપારમાં ૫૦ વરસના ભાગીદાર હોય ને સાથે વેપાર કર્યો હોય તે હિતસ્વી ખરા કે નહિ ? ના. તે બધા જુદે જુદા છે. એક બીજાનું કાંઈ કરી શકે નહિ. અનાદિથી અત્યાર સુધી જીવે અજ્ઞાનનો વ્યાપાર કર્યો છે. જડ પદાર્થોનો વ્યાપાર કર્યો નથી, જ્ઞાન કે અજ્ઞાન તે ચૈતન્યને અનુસરીને થતા પરિણામ છે. ઉપયોગના બાર ભેદ છે તે બધા ચૈતન્યને અનુસરીને થતા પરિણામ છે. તે શાસ્ત્ર, ઇન્દ્રિયો કે ચશ્માને અનુસરીને થતા પરિણામ નથી. ઇન્દ્રિયો ને મનની સહાયતાથી મતિજ્ઞાન થાય છે એમ વ્યાખ્યા આવે છે. તેમાં તો ઉપયોગ વખતે કોણ નિમિત્ત હતું તે બતાવે છે, પણ ઇન્દ્રિયો ને મનને લીધે જ્ઞાન થતું નથી. અહીં તો કહે છે કે બાર પ્રકારના ભેદો તો સ્વતંત્ર છે, તે ભેદ પણ આત્માનું ખરું સ્વરૂપ નથી, એકલો અભેદ આત્મા તે જ ખરું સ્વરૂપ છે તેના શ્રદ્ધા-જ્ઞાન કરવા જેવા છે ને તે જ હિતસ્વી છે.

—૦—

"દર્શન-મોહ વ્યતીત થઈ ઊપજ્યો બોધ જે,
દેહ-ભિન્ન કેવળ ચૈતન્યનું જ્ઞાન જો."

એકલા શુદ્ધ ચૈતન્યસ્વરૂપના જ્ઞાનની વાત કરી છે, માટે હે ભવ્યાત્મા! તું શરીર અને ઇન્દ્રિયોથી આત્મા જુદો છે, એમ જાણ! આત્માને જાણતાં પરદ્રવ્યો જણાઈ જશે, ભાવાર્થમાં કહ્યું છે કે:—ધર્મ સિવાય અન્ય કોઈ હિતસ્વી નથી, એકલા જીવને શરીરથી ભિન્ન જાણ, શરીર, મન, વાણી, ઇન્દ્રિયો ઉપરનું લક્ષ અને પુણ્ય-પાપના પરિણામ ઉપરનું લક્ષ છોડવા જેવું છે.

અખંડ જ્ઞાયકની રુચિ કર, એકલો અખંડ આત્મા જ ઉપાદેય છે, બાકી બધું છોડવા યોગ્ય છે.

—o—

ગાથા—૭૯

सर्वाचरेण जानीहि एकं जीवं शरीरतः भिन्नं ।
यस्मिन् तु ज्ञाते जीवे भवति अशेषं क्षणे हेयं ॥ ७९ ॥

અર્થ:—હે ભવ્યાત્મા! તું એકલો જીવને શરીરથી ભિન્ન સર્વ પ્રકારે ઉદ્યમ કરીને જાણ! જેને જાણતાં બાકીનાં સર્વ પરદ્રવ્યો ક્ષણમાત્રમાં તજવા યોગ્ય લાગે છે. ૭૯.

જુઓ, અહીં શરીરથી જુદો જાણવાનું કહે છે. અજ્ઞાની કહે છે કે કાંઈ વ્રત કરવાનું કહેતા નથી, શરીરથી જુદો છે એવો વિચાર કરવામાં શું કષાય મંદતા નથી? પણ અજ્ઞાનીને બાહ્યની પકડ છે. શરીરથી આત્મા જુદો છે એમ જાણવાથી બાકી બધું હેય છે એમ ક્ષણમાત્રમાં જણાઈ જાય છે. હે ભવ્ય આત્મા! તું સર્વ પ્રકારે ઉદ્યમ કરીને શરીરથી આત્મા જુદો છે એમ જાણ શરીર પુદ્ગલ છે. તેનું હાલવું-ચાલવું મારાથી થતું નથી. શરીર મૃતક કલેવર છે, તેનાથી આત્મા જુદો છે તો પછી બૈરાં, છોકરાં વગેરેથી જુદો જ છે એ વાત આવી જાય છે. તું તારા જ્ઞાન-આનંદ સાથે અભેદ છો, નિર્ણય કર કે તું એકલો છે, સ્વભાવની દૃષ્ટિ થઈ તે એકલાની ભાવના ભાવે છે, તે વિચારે છે કે આ શોખ શાના માટે, કોના માટે, આ કુતૂહલતા શેની? આ શરીર તો અજીવ છે. આત્મા એથી જુદો છે એવું ભાન થવાથી એકલાની ભાવના વૈરાગ્યપૂર્વક ભાવે છે.

કેટલાક જીવો વ્રત તપમાં જે કષાય મંદતાથી પુણ્ય થાય તેમાં હોંશ માને છે. ભાઈ, જ્યાં કષાય મંદતાનાં પણ ઠેકાણાં ન હોય, ઉપવાસ હોય ને દુકાને જતા હોય,

ગપ્પા મારતા હોય એમાં તો કષાય મંદતા પણ નથી. વળી દેહની ક્રિયામાં ધર્મ માની બેસે છે તે મિથ્યાભાવને સેવે છે.

અહીં તો શરીરથી આત્મા જુદો છે એવું ભાન કરે તો ધર્મ છે ને વિકલ્પ વર્તે તે કષાય મંદતાના પુણ્ય પરિણામ છે. જેમ પતંગનો દોર હાથમાં હોય તો ગમે તેટલી ઊંચે ગઈ હોય તોપણ હાથમાં છે તેમ શરીર ને આત્મા જુદા છે એવું ભાન હોય તો સમ્યગ્જ્ઞાનરૂપી દોરો હાથમાં છે. તેથી તેને અલ્પ રાગ દ્વેષ થાય છે. શરીરાદિની ગમે તે અવસ્થા થાય તે જ્ઞેયમાં જાય છે. પોતાનું સ્વરૂપ તો ચૈતન્યમય છે. શરીર, મન, વાણી મારામાં અભાવરૂપ છે. જ્ઞાન, દર્શન સાથે મારે ત્રિકાળ સંબંધ છે, રાગ–દ્વેષના પરિણામ તે પર્યાયનો અપરાધ છે. ત્રિકાળમાં તે નથી. આમ સ્વરૂપ જાણવાનો ઉપદેશ છે.

પોતાના સ્વરૂપને જાણે ત્યારે સર્વ પરદ્રવ્યો હેયરૂપ જ ભાસે છે તેથી અહીં પોતાનું જ્ઞાનસ્વરૂપ છે તેને જ જાણવાનો ઉપદેશ છે.

એક જીવ પર્યાય બહુ ધારે સ્વ-પર નિદાન,
પર તજી આપા જાણકે, કરો ભવ્ય કલ્યાણ.

ભગવાન આત્મા એક છે તે ઘણાં શરીર ધારણ કરે છે. પોતાના અપરાધને કર્મનું નિમિત્ત પામીને અનંતા શરીર ધારણ કરે છે. અનંત શરીરથી આત્મા એક જુદો છે ને એકથી અનંતા જુદા છે. મુસાફર અનેક ઝાડોની છાયા નીચેથી પસાર થાય પણ ઝાડને તે પોતાનું માને નહિ, તેમ અનેક પ્રકારના શરીર તે મારા નથી પણ પર છે એમ માની પોતાનું સ્વરૂપ એકલું છે એમ વિચારી હે ભવ્ય! કલ્યાણ કરો.

—o—

ગાથા–૮૦

अन्यः देहं गृहणाति जननी अन्या च भवति कर्मतः ।
अन्यत् भवति कलत्र अनयः अपि च जायते पुत्रः ॥८०॥

અર્થ :—આ જીવ સંસારમાં જે દેહ ગ્રહણ કરે છે તે પોતાનાથી અન્ય છે. માતા છે તે પણ અન્ય છે, સ્ત્રી છે તે પણ અન્ય છે તથા પુત્ર છે તે પણ અન્ય ઊપજે છે. આ સર્વ કર્મસંયોગથી આવી મળે છે.૮૦.

આ જીવને સંસારમાં જે દેહનો સંયોગ મળે છે તે પોતાનાથી અન્ય છે, શરીરની વર્તમાન દશા આત્માથી થતી નથી. જનેતા પણ અન્ય છે, સ્ત્રીને અર્ધાંગના કહે છે તે પણ અન્ય છે. પુત્ર પણ અનેરો આવીને ઊપજે છે, તે તારો નથી. તે

બધાં કર્મોના નિમિત્તે આવી મળે છે ને કર્મોની અવસ્થા પૂરી થતાં ચાલ્યા જાય છે, તો પછી આ સંસારની દશામાં કર્મ કારણ હશે? ના, પોતે પોતાનું હિત કરવા માગતો નથી. પોતાનો ઊંધો પુરુષાર્થ કારણ છે. અહીં શરીરથી જુદો કહેતાં કાર્મણશરીરથી પણ આત્મા જુદો છે એ વાત આવી જાય છે. કોઈ આડા અવળા પરિણામ કરાવતું નથી. સ્વતંત્રપણે કરે તે કર્તા ને કર્તાનું ઇષ્ટ તે કર્મ. અજ્ઞાનીને શુભાશુભ ભાવો વહાલા લાગે છે તે તેનું ઇષ્ટ છે. પોતે વિકાર કરે છે. દેહને કર્મની અવસ્થા જડની જડમાં થાય છે, નહિતર પૃથક્તા રહેતી નથી. કોઈ કહે કે માતા-પિતા અત્યારે અનેરા હશે કે મરી ગયા પછી અનેરા હશે? અત્યારે પોતાના ન હોય તો આ મારા પિતા છે એમ કેમ બોલાય છે? તો તેને કહે છે કે જીવ મારાપણાનું અભિમાન કરે છે ને સંસારમાં રખડે છે.

× × ×

ગાથા—૮૧

एवं बाह्यद्रव्यं जानाति रूपात् स्फुटं आत्मनः भिन्नम् ।
जानन् अपि स्फुटं जीवः तत्रैव च रज्यति मूढः ॥ ८१ ॥

અર્થ:—આ પ્રમાણે પૂર્વોક્ત પ્રકારથી સર્વ બાહ્ય વસ્તુઓને આત્માના સ્વરૂપથી ભિન્ન જાણવા છતાં—પ્રગટપણે જાણવા છતાં પણ આ મૂઢ મોહી જીવ તે પરદ્રવ્યોમાં જ રાગ કરે છે; પરંતુ એ મોટી મૂર્ખતા છે. ૮૧.

ઉપર કહ્યા પ્રમાણે સર્વ બાહ્ય વસ્તુઓ આત્માથી જુદી છે એવું ધારણામાં લીધું છે, ખ્યાલમાં આવે છે કે આ બધી વસ્તુ જુદી છે છતાં મોહી જીવ પરદ્રવ્યોમાં રાગ કરે છે ને ચૈતન્યસ્વભાવને ચૂકી જાય છે તે મૂર્ખતા છે. આત્માની અંતર્ક્રિયા આત્મામાં છે. જડનો ભાવ પર છે, બૈરાં છોકરાં, દેવ-ગુરુ પણ પર છે, પરને પર તરીકે ધારણામાં લેવા છતાં મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવ અંતર વસ્તુનો આદર કરતો નથી. શરીર સારું હોય તો ધર્મ થાય વગેરે પ્રકારે માને છે. પરની દરકાર કરે છે પણ પોતાની જીવની દરકાર કરતો નથી એ મોટી મૂર્ખતા છે.

* * *

ગાથા—૮૨

यः ज्ञात्वा देहं जीवस्वरूपात् तत्त्वतः भिन्नम् ।
आत्मानं अपि च सेवते कार्यकरं तस्य अन्यत्वम् ॥ ८२ ॥

અર્થ:—જે જીવ પોતાના સ્વરૂપથી દેહને પરમાર્થપણે ભિન્ન જાણી આત્મસ્વરૂપને સેવે છે-ધ્યાવે છે તેને આ અન્યત્વભાવના કાર્યકારી છે. ૮૨.

જેનાથી લાભ-નુકશાન માને તેનાથી આત્મા જુદો છે એમ માની શકે નહિ. પોતાની પર્યાયબુદ્ધિથી નુકશાન છે ને સ્વભાવબુદ્ધિથી લાભ છે તે સિવાય પરથી લાભ-નુકશાન નથી. જે જીવ દેહને પરમાર્થપણે ભિન્ન જાણે તે આત્મસ્વરૂપને ધ્યાવે છે. જીવના દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાય, અજીવના દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયથી જુદા છે એમ જે અંતરમાં ધ્યાવે છે ને જ્ઞાનને જ સેવે છે તે પરનું અભિમાન કરતો નથી.

અત્યારે ઘણા આત્માની વાતો કરે છે પણ આત્મા હોય તો શરીર ચાલે, આત્મા હોય તો બોલે, વ્યવહારથી આત્મા શરીરને ચલાવી શકે એ બધી માન્યતા અજ્ઞાન છે. શરીરાદિ પર છે, દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રનો રાગ પણ આત્માનું સ્વરૂપ નથી એમ ભાન કરી પોતામાં એકાગ્રતા કરે તો ભાવના કાર્યકારી છે.

અહીંથી ઘણું સાહિત્ય બહાર પડયું એટલે લોકો તેને ધારીને વાતો કરવા માંડયા ને કહે કે અમે પણ આત્માની વાત જાણીએ છીએ ને અમે વ્યવહાર પણ સાચવીએ છીએ, પણ ખરેખર તે જીવો નિશ્ચય-વ્યવહાર એકે સ્વરૂપને જાણતા નથી. અભવી જીવ નવ પૂર્વ, અગિયાર અંગ ધારી ગયો ને પૂર્વને લીધે ઉઘાડ દેખાતો હોય તોપણ પર્યાયબુદ્ધિના કારણે તે સંસારમાં રખડે છે.

(૧) કોઈ જીવ માન ખાતર અથવા કષાય સેવવા માટે શાસ્ત્ર વાંચન કે ઉપદેશ કરે છે, તેનો જ્ઞાનનો ઉઘાડ તો વર્તમાનને લીધે નથી પણ પૂર્વનો લબ્ધ લઈને આવેલા છે તે ઉપયોગરૂપ વ્યક્ત થાય છે. વર્તમાન ભાવ તો અશુભ છે તેના નિમિત્ત જ્ઞાનનો ઉઘાડ થતો નથી.

(૨) બીજો જીવ શુભ પરિણામ કરે છે, માનાદિ સેવતો નથી તેને જ્ઞાનાવરણીયનો ક્ષયોપશમ થાય છે પણ તે પરલક્ષે હોવાથી પરને જાણે છે. આત્માને જાણતો નથી.

(૩) કોઈ જીવ પર્યાયબુદ્ધિ છોડી, સ્વતરફ વળે તે ક્ષયોપશમ ભાવ પણ પર્યાય છે એમ સમજી દ્રવ્ય તરફ વળે તો તે ઉઘાડ આત્માને જાણવામાં નિમિત્ત કહેવાય.

'નિજ આત્માથી ભિન્ન પર જાણે જે નર દક્ષ,
નિજમેં રમે વમે અપર તે શિવ લખે પ્રત્યક્ષ.'

શરીર, મન, વાણી, રાગ-દ્વેષ વગેરે બધું પોતાના આત્માથી પર છે એમ જે ડાહ્યો જીવ જાણે છે તે પોતાના સ્વભાવમાં રમે છે તેનો પરભાવ છૂટી જાય છે ને મોક્ષ-માર્ગ પામી તેનો પ્રત્યક્ષ મોક્ષ થાય છે.

—o—

ગાથા–૮૩

सकलकुथितानां पिण्ड क्रिमिकुलकलितं अतीवदुर्गंधम् ।
मलमूत्राणां गृहं, देहं जानीहि अशुचिमयम् ।। ८३ ।।

અર્થ:—હે ભવ્ય! તું આ દેહને અપવિત્ર જાણ! કેવો છે એ દેહ? સઘળી કુત્સિત અર્થાત્ નિંદનીય વસ્તુઓનો પિંડ સમુદાય છે. વળી તે કેવો છે? ક્રમી અર્થાત્ ઉદરના જીવ જે કીડી તથા નીગોદિયા જીવોથી ભરેલો છે. અત્યંત દુર્ગંધમય છે તથા મળ–મૂત્રનું ઘર છે. ૮૩.

શરીરને એકલું અશુચિ માને તો દ્વેષ છે. પ્રથમ શરીર ઉપર રાગ હતો. પછી દ્વેષ કરે છે તે અશુચિભાવના નથી. આત્મા પવિત્ર ચિદાનંદમૂર્તિ છે એવી પવિત્રતાની દશાવાળો અપવિત્રતા શરીરમાં રહેલી છે તેનો વિચાર કરે છે. કેવો છે દેહ? નાકના લીંટ, પરસેવા, પેશાબ, ચાપડી, ચરબી વગેરેથી ભરેલો છે. સારી મીઠાઈ બનાવી હોય તે મોઢામાં નાખી તુરત બહાર કાઢીને જુએ તો તે ખરાબ માલૂમ પડે છે. માટે બહારના પદાર્થોની ને શરીરની રુચિ છોડીને આત્માની રુચિ કર. શરીરમાં કીડા ને નિગોદના જીવો ભરેલા છે. વળી તે અત્યંત દુર્ગંધવાળું ને મળમૂત્રથી ભરેલું છે. આમ વિચારી અપવિત્ર શરીરથી હું આત્મા છું એમ પવિત્ર ચૈતન્યની ભાવના ભાવતાં એકાગ્રતા વધે છે, તેને સંવર થાય છે.

આ ભાવનાનો અધિકાર છે. આત્માનો સ્વભાવ જ્ઞાન ને આનંદ છે. શરીરની ક્રિયા હું કરી શકતો નથી, પરમાં સુખ નથી, મારું સુખ મારામાં છે એવું ભાન હોવા છતાં સર્વજ્ઞપણું ને આનંદનું અનંતપણું પ્રગટ થયું નથી તે જીવ આ બાર ભાવના ભાવે છે. તેમાં આ અશુચિભાવના છે.

આ શરીરને સર્વ અપવિત્ર વસ્તુના ઢગલારૂપ જાણ. આત્મા જ્ઞાનનો ઢગલો છે તેમ જેને ભાન થયું છે તે વિચારે છે કે શરીર વિષ્ટા, પેશાબ, થૂંક, લોહી, ચરબી વગેરેનો ઢગલો છે. અજ્ઞાની પણ એમ બોલે છતાં તેને અજ્ઞાનમય વૈરાગ્યમાં દ્વેષ છે, તેને ભાવના હોતી નથી. જ્ઞાની વિચારે છે કે મારો આત્મા પૂર્ણ જ્ઞાન ને આનંદમય છે અને આ શરીર અશુચિનો પિંડ છે. આત્મામાં અપવિત્રતા નથી ને શરીરમાં પવિત્રતા નથી એમ ભેદજ્ઞાન વર્તે છે.

—૦—

ગાથા—૮૪

सुष्ठु पवित्रं द्रव्यं सरससुगन्धं मनोहरं यदपि ।
देहनिक्षिप्तं जायते घृणास्पदं सुष्ठु दुर्गन्धम् ॥ ८४ ॥

અર્થ :—રુડા–પવિત્ર, સુરસ અને મનને હરણ કરાવવાળા સુગંધિત દ્રવ્યો છે તે પણ આ દેહમાં નાખતાંની સાથે જ ઘૃણાત્મક અને અત્યંત દુર્ગંધમય બની જાય છે. ૮૪.

મોસંબી, રસગુલ્લા, જાંબું, મેસૂબ વગેરે સુરસ ને મનને હરવાવાળાં સુગંધીત દ્રવ્યો છે, તે મોઢામાં નાખીને થોડીવાર પછી બહાર કાઢીને જોવામાં આવે તો દુર્ગંધ-વાળાં થઈ જાય છે. આમ શરીર અપવિત્ર છે ને આત્મા ચૈતન્યસ્વરૂપ પવિત્ર છે–એમ વૈરાગ્ય લાવી આત્મામાં એકાગ્રતા કરે છે.

શરીરનો સંગ કરે તો આ વસ્તુ બગડી જાય છે પણ જે પોતાના આત્માનો સંગ કરે તેને શાંતિ ને સુખ મળે તેમ છે. જંગલમાં વસતા મુનિઓ આ ભાવના ભાવે છે.

આ દેવને ચંદનવાળું કર્યું હોય તોપણ થોડા વખતમાં તે દુર્ગંધમય થઈ જાય છે. અજ્ઞાનીને સુંવાળું, રૂપાળું શરીર મળે તો તેમાં જ તે સર્વસ્વ માને છે. શરીર ઠીક હોય તો ઠીક એમ માને છે. શરીર શરીરના કારણે છે, અંતરમાં શાંતિ છે એમ ખ્યાલ કરે તો શાંતિ મળે તેમ છે.

સરસ વસ્તુઓ ખાધા પછી તે પણ મળરૂપે પરિણમી જાય છે. જેમ દૂધ ને પાણી જુદા છે, તેમ શરીર ને આત્મા જુદા છે, તેનો નૈમિત્તિક સંબંધ છૂટી જતાં એકલો આત્મા રહી જાય છે.

વળી અન્ય વસ્તુ પણ આ દેહના સ્પર્શમાત્રથી અસ્પર્શ્ય થઈ જાય છે. લીલા ક્ષયવાળાને ઘી ખાય અથવા ગમે તે ખાય તો કફરૂપે થઈ જાય છે. મોસંબીનું પાણી માથે ઢાળીને કોઈ પીશે? આમ દેહ અશુચિમય છે ને તેમાં સુખ નથી પણ પોતામાં સુખ છે એમ માનવું.

* * *

ગાથા-૮૫

मनुजानां अशुचिमयं विधिना देहं विनिर्मितं जानीहो।
तेषां विरमणकार्यं ते पुनः तत्र एव अनुरक्ताः ॥८५ ॥

અર્થ:—હે ભવ્ય! આ મનુષ્યોનો દેહ, કર્મોએ અશુચિમય બનાવ્યો છે ત્યાં આવી ઉત્પ્રેક્ષા-સંભાવના જાણ કે-એ મનુષ્યોને વૈરાગ્ય ઉપજાવવા માટે જ એવો રચ્યો છે, છતાં પણ આ મનુષ્ય એવા દેહમાં પણ અનુરાગી થાય છે એ મોટું અજ્ઞાન છે. ૮૫.

આ મનુષ્યનો દેહ કર્મોએ અપવિત્ર બનાવ્યો છે, તે નિમિત્તથી કથન છે. એક રજકણ બીજા રજકણને ઉપજાવી શકે નહિ. આ શરીર કર્મોના નિમિત્તે અશુચિમય છે એ મનુષ્યોને વૈરાગ્ય ઉપજાવવા માટે જ એવું બન્યું છે, છતાં મનુષ્ય તેમાં અનુરાગી થઈને સુખ માને તે અજ્ઞાન છે. જેમ નેમનાથ ભગવાને વૈરાગ્ય લાવવા માટે પશુને પૂરવામાં આવ્યા હતા તેમ જીવમાં વૈરાગ્ય લાવવા શરીર અશુચિમય બનાવ્યું છે માટે તેની રુચિ છોડ ને અંદર આનંદ શક્તિ સ્વભાવ પડયો છે તેની રુચિ કર. વળી એ જ અર્થને દૃઢ કરે છે.

—o—

ગાથા-૮૬

एवं विधं अपि देहं पश्यन्तः अपि च कुर्वन्ति अनुरागम् ।
सेवन्ते आदरेण च अलब्धपूर्वं इति मन्यमानः ॥ ८६ ॥

અર્થ:—એવા અશુચિ દેહને પ્રયત્ક્ષ દેખવા છતાં પણ આ મનુષ્ય ત્યાં અનુરાગ કરે છે, જાણે પૂર્વે (આવો દેહ) કદીપણ પામ્યો ન હોય એમ માનતો તેને આદરે છે-સેવે છે, પણ તે મહાન અજ્ઞાન છે. ૮૬.

આ દેવ પ્રત્યક્ષ અપવિત્ર છે છતાં મનુષ્ય તેમાં અનુરાગ કરે છે. નાનું બાળક લાકડાનું ચૂસણિયું મોઢામાં રાખે છે તેને પેંડા આપો તોપણ તે ચૂસણિયું મૂકે નહિ, તેમ અજ્ઞાની જીવને પવિત્ર ચૈતન્ય સ્વભાવ બતાવવા છતાં દેહ ઉપરનો રાગ તે છોડતો નથી. જે જીવ એમ માને છે કે હું શરીરને ચલાવી શકું છું, બોલાવી શકું છું તે શરીરને તથા આત્માને એક માને છે, તે આ ભાવના ભાવી શકે નહિ.

અનાદિથી જીવને શરીર સાથે એકત્વબુદ્ધિ છે. જેમ બગીચામાં મેંદીની ભૂલ

ભુલામણીમાં રસ્તો મળે નહિ તેમ અનાદિથી જીવ ભૂલમાં રમી રહ્યો છે તેને કહે છે કે શરીરાદિની ક્રિયા તારી નથી, તું જ્ઞાતાદૃષ્ટા રહે, રાગ-દ્વેષનો પણ જાણનાર રહે પણ કર્તા ન રહે. અનંતવાર શરીર મળ્યા પણ જીવે પોતાના સહજાનંદસ્વભાવનું ભાન કર્યું નહિ, તે અજ્ઞાન ભાવ છે. અહીં સ્વામીકાર્તિકેય કહે છે કે શરીર અશુચિમય છે, આત્મા પવિત્ર છે માટે તેની ભાવના ભાવ.

આગળ આ દેહથી જે વિરક્ત થાય છે તેની અશુચિ ભાવના સફળ છે; એમ કહે છે.

—૦—

ગાથા—૮૭

यः परदेहविरक्तः निजदेहे न च करोति अनुरागम् ।
आत्मस्वरूपे सुरक्तः अशुचित्वे भावना तस्य ।। ८७ ।।

અર્થ:—જે ભવ્ય, પર દેહ જે સ્ત્રી આદિના દેહથી વિરક્ત થતો થકો નિજ દેહમાં પણ અનુરાગ કરતો નથી, તેને અશુચિ ભાવના સાર્થક થાય છે. ૮૭.

જે ભવ્ય જીવ માતા, પિતા, સ્ત્રી વગેરેના દેહમાં વિરક્ત થઈ પોતાના શરીરમાં અનુરાગ કરતો નથી પણ પોતાના આત્મસ્વરૂપમાં અનુરક્ત રહે છે તેને અશુચિભાવના સફળ છે.

બહારથી ઉછીના દાગીના લગ્ન માટે લાવ્યા હોય ને પછી કયા દાગીના કોના છે એ ભૂલી જાય તો જેના દાગીના હોય તેને કહે કે ભાઈ! જેના જે દાગીના હોય તે ઊઠાવી લ્યો, તેમ અહીં ભગવાન કહે છે કે શરીર, લક્ષ્મી, મકાન, આત્મા વગેરે છે તેમાં તારો માલ હોય તે ઊઠાવી લે, શરીર, મન, વાણી તારો માલ નથી પણ શુદ્ધ ચૈતન્ય તારો માલ છે, તે ઉઠાવ.

હું તો જ્ઞાનાનંદ અમૃત ભોજનનો અનુભવ કરનારો છું આમ જેને આત્માનો અનુરાગ છે ને શરીરાદિ પરનો અનુરાગ નથી તે જીવને અશુચિભાવના સાર્થક છે.

સ્વ-પર દેહકુ અશુચિ લખી, તજે તાસ અનુરાગ;
તાકે સાચી ભાવના, સો કહીયે મહાભાગ્ય.

સ્વ ને પરનાં શરીર અપવિત્ર છે, પોતાનો દેહ કહેવો તે વ્યવહાર છે, ઘણી અપવિત્ર વસ્તુથી શરીર બનેલું છે, તેને અપવિત્ર જાણીને આત્માને પવિત્ર જાણીને તે તરફનો રાગ જે છોડે છે તેને સાચી ભાવના હોય છે ને તે મહાભાગ્યવાન છે.

સાચી ભાવના ભાવનારને મહા ભાગ્યવાન કહ્યો. કોઈ જીવને પુણ્ય ઓછા હોય, ગરીબ હોય પણ આબરૂ હોય, ભલે કોઈ ગણતું ન હોય તોપણ તે બધી બહારની વાત છે, તેથી આત્માનો અનાદર થતો નથી. સમવસરણમાં દેડકાં જાય છે ને ભેદજ્ઞાન પ્રગટ કરે છે તે ભાગ્યવાન છે, અઢીદ્વીપની બહાર અસંખ્ય તિર્યંચો પાંચમે ગુણસ્થાને છે, તે આવી ભાવના ભાવે છે તે મહા ભાગ્યવાન છે, માટે તું તારા જ્ઞાનનિધિને સાંભળીને અંતરમાં ગુમ થા—એમ કહેવાનો ભાવ છે.

* * *

આસ્રવાનુપ્રેક્ષા

ગાથા–૮૮

मनवचनकाययोगाः जीवप्रदेशानां स्पन्दनविशेषाः ।
मोहोदयेन युक्ताः वियुताः अपि च आस्रवाः भवन्ति ।।८८।।

અર્થ :—મન વચન કાયરૂપ યોગ છે તે જ આસ્રવ છે. કેવા છે તે યોગ? જીવપ્રદેશોનું પરિસ્પંદન અર્થાત ચલન-કંપન તેના જ જે વિશેષ (ભેદ) છે તે જ રોગ છે, વળી તે કેવા છે? મોહકર્મના ઉદયરૂપ જે મિથ્યાત્વ કષાયકર્મ સહિત છે તથા એ મોહના ઉદયથી રહિત પણ છે. ૮૮.

મન વચન કાયા તો જડ છે, તેની વાત નથી પણ આત્માના પ્રદેશોનું કંપન તે યોગ છે તે આસ્રવનું કારણ છે ને પ્રદેશોના કંપન વખતે મનનું અવલંબન હોય તો મનોયોગ કહેવાય. વચનનું અવલંબન હોય તો વચનયોગ કહેવાય. કાયાનું અવલંબન હોય તો કાયયોગ કહેવાય. યોગ નવાં કર્મ આવવાનું છિદ્ર છે. દયાદાનાદિના પરિણામ છે. તે ખરેખર મલિન પરિણામ છે, તેથી કર્મના પરમાણુ આવે છે. આસ્રવનું અંતરંગકારણ મિથ્યાત્વ-રાગદ્વેષ છે ને બહિરંગકારણ યોગ છે. નીચલી ભૂમિકામાં પહેલે ગુણસ્થાને મિથ્યાદૃષ્ટિને મિથ્યાત્વ સહિતના આસ્રવના પરિણામ છે. હું દયા દાન જેટલો છું એવી ભ્રાંતિ તે મિથ્યાત્વ છે. મિથ્યાત્વ, અવ્રત, કષાય એ કષાયના ભેદ છે, સમ્યગ્દર્શન થયા પછી મિથ્યાત્વનો આસ્રવ નથી. પોતાની ભૂમિકા અનુસાર આસ્રવ છે. મુનિને પાંચ મહાવ્રતાદિના પરિણામ છે તેટલો આસ્રવ છે ને ૧૧-૧૨-૧૩ ગુણસ્થાને મોહરહિત પરિણામ છે, તેથી તેમને ઈર્યાપથ આસ્રવ છે પણ મોહ નથી.

ભાવાર્થ :—મન-વચન-કાયાનું નિમિત્ત પામીને પ્રદેશોનું ચલાચલ થવું તે યોગ છે, અને તેને જ આસ્રવ કહે છે. તે ગુણસ્થાનની પરિપાટી અનુસાર હોય છે.

મિથ્યાદૃષ્ટિને ભ્રાંતિ અને કષાય સહિત યોગ હોય છે. પાંચમે આસક્તિ કષાયસહિત યોગ હોય છે-એમ જુદા જુદા ગુણસ્થાનની પરિપાટી અનુસાર સૂક્ષ્મસાંપરાય નામના દસમા ગુણસ્થાન સુધી તે મિથ્યાત્વ-કષાયો સહિત યોગ હોય છે તેને સાંપરાયિક આસ્રવ કહે છે તથા તેની ઉપરના તેરમા ગુણસ્થાન સુધી મોહના ઉદયરહિત (યોગ) છે તેને ઇર્યાપથ આસ્રવ કહે છે. જે પુદ્‌ગલ વર્ગણા કર્મરૂપ પરિણમે તેને દ્રવ્યાસ્રવ કહે છે, તથા જીવના પ્રદેશો ચંચલ થાય તેને ભાવાસ્રવ કહે છે.

આમ આસ્રવનું સ્વરૂપ જ્ઞાની વિચારે છે કે આસ્રવ પરિણામ મલિન છે, તે મારું સ્વરૂપ નથી, હું તો જ્ઞાનસ્વરૂપી છું એમ શ્રદ્ધા-જ્ઞાન કરી વિશેષભાવના ભાવે છે.

અહીં આસ્રવભાવનાનું વર્ણન ચાલે છે, તેમાં મોહસહિત આસ્રવ તે જ ખરેખર આસ્રવ છે એમ બતાવે છે—

* * *

ગાથા—૮૯

मोहविपाकवशात् ये परिणामा भवन्ति जीवस्य ।
ते आस्रवाः मन्यस्व मिथ्यात्वादयः अनेकविधाः ।। ८९ ।।

અર્થઃ-મોહકર્મના ઉદયથી આ જીવને જે પરિણામ થાય છે તે જ આસ્રવ છે, એમ હે ભવ્ય! તું પ્રગટપણે જાણ! તે પરિણામ મિથ્યાત્વાદિથી માંડીને અનેક પ્રકારનાં છે. ૮૯.

મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, પ્રમાદ, કષાય અને યોગ એ પાંચે આસ્રવ છે; તેમાં યોગનું કંપન તે મુખ્ય આસ્રવ નથી પણ મોહ વગેરે ભાવ જ મુખ્ય આસ્રવ છે. મોહકર્મના વિપાકના વશથી જીવને મિથ્યાત્વ અને રાગદ્વેષના પરિણામ થાય છે, તે મલિન પરિણામ ભાવઆસ્રવ છે. મોહકર્મથી વિકાર થતો નથી, પણ મોહકર્મને વશ થવાથી વિકાર થાય છે. ચિદાનંદસ્વભાવને ચૂકીને જેને પુણ્ય-પાપ વગેરેની મીઠાશ લાગે છે તેને મિથ્યાત્વનો આસ્રવ છે. આમ આસ્રવની અનુપ્રેક્ષા ધર્મી જીવ કરે છે. હું તો જ્ઞાનાનંદ છું, જે પુણ્ય-પાપના ભાવ થાય છે તે આસ્રવ છે-મલિનતા છે, તે મારું સ્વરૂપ નથી.

હે ભવ્ય! તું પ્રગટપણે એમ જાણ કે આત્માને જે મિથ્યાત્વ અને રાગાદિના મલિન પરિણામો થાય છે તે જ આસ્રવ છે. વિષયોમાં સુખની માન્યતા, દયા-વ્રતાદિનાં શુભ પરિણામ—તે બધાય આસ્રવભાવ છે.

કર્મબંધનું કારણ આસ્રવ છે. મિથ્યાત્વ-અવિરતિ-પ્રમાદ-કષાયને યોગ એ પાંચ પ્રકારના આસ્રવ છે. જેમ નૌકામાં છિદ્ર પડતાં પાણી આવે છે, તેમ જેને ચૈતન્ય-સ્વભાવને ચૂકીને મિથ્યાત્વાદિરૂપ છિદ્ર પડ્યું, તેને કર્મનો આસ્રવ થાય છે.

અનાદિથી જીવે સાત તત્ત્વોને યથાર્થ જાણ્યાં નથી. અનાદિથી સાત તત્ત્વની ભૂલ ચાલી આવે છે. જીવને અજીવનો કર્તા માને, અજીવથી પોતાને લાભ-નુકશાન માને પુણ્ય-પાપ બંને વિકાર હોવા છતાં પુણ્ય સારું ને પાપ ખરાબ એમ ભેદ પાડે, આસ્રવો દુ:ખદાયક હોવા છતાં તેને સુખદાયક માને, પુણ્ય-પાપ બંને બંધનું કારણ હોવા છતાં પુણ્યને ધર્મનું કારણ માને, સંવર-નિર્જરાને કષ્ટદાયક માને, તથા મોક્ષને વિપરીત માને-તે જીવને સાત તત્ત્વોની ભૂલ છે. સાચા જ્ઞાનનો અભ્યાસ કરવામાં અજ્ઞાનીને અરુચિ અને કંટાળો આવે છે. જેને આત્માનો ધર્મ રુચતો નથી તેને સમ્યગ્જ્ઞાન અને વૈરાગ્યમાં કંટાળો આવે છે, ને જમવામાં શીખંડ-પુરી ખાવામાં મજા આવે છે, તે જીવને સંવર-નિર્જરા તત્ત્વની વિપરીત બુદ્ધિ છે. ચૈતન્યસ્વભાવની ભ્રાંતિ અને વિષયોમાં લીનતા—એવી જે મિથ્યાબુદ્ધિ છે તે મહા આસ્રવ છે, તેમ જ હિંસાદિ અવિરતભાવ તથા પ્રમાદ, કષાય અને યોગ પણ નવા આસ્રવનું કારણ છે. તેમાં યોગ તો પ્રદેશ અને પ્રકૃતિનું જ કારણ છે, તથા મિથ્યાત્વાદિ ચાર ભાવો સ્થિતિ અને અનુભાગનું કારણ છે. મોહકર્મનો વિપાક થતાં તેને વશ થવાથી મિથ્યાત્વાદિભાવો થાય છે. કર્મ તો પર પદાર્થ છે, તે જીવને કાંઈ પણ નુકશાન કરતું નથી. આત્મા પોતે સ્વભાવ ચૂકીને મોહને તાબે થાય ત્યારે વિકાર થાય છે. ચોખા કયાં પાકયા? ચોખા તો ચોખામાં પાકયા. તે કાંઈ ખાનારને રાગ કરાવતા નથી કે તું મને ખા, પણ જીવ પોતે રાગ કરે છે. તેમ મોહ કર્મને તાબે થઈને અજ્ઞાની જીવ મિથ્યાત્વાદિ ભાવને કરે છે. તે મિથ્યાત્વાદિ ભાવો જ આસ્રવ-બંધનું મુખ્યકારણ છે. યોગનું કંપન એક સમયના બંધને કરે છે પણ તેનાથી સ્થિતિ કે અનુભાગ પડતો નથી, તેથી યોગનું કંપન બંધના કારણોમાં મુખ્ય નથી. મિથ્યાત્વાદિ ભાવો જ મુખ્ય બંધના કારણો છે.

* * *

આગળ કહે છે કે પુણ્ય-પાપના ભેદથી આસ્રવને બે પ્રકારનો કહ્યો છે:—

ગાથા—૯૦

कर्म पुण्यं पापं हेतुं तयोः च भवन्ति स्वच्छेतराः ।
मन्दकषायाः स्वच्छाः तीव्रकषायाः अस्वच्छाः स्फुटम् ॥ ९० ॥

અર્થ:—કર્મ છે તે પુણ્ય અને પાપ એવા બે પ્રકારનાં છે. તેનું કારણ પણ બે પ્રકારનું છે. એક પ્રશસ્ત અને બીજું અપ્રશસ્ત. ત્યાં મંદકષાયરૂપ પરિણામ છે. તે તો પ્રશસ્ત એટલે શુભ છે તથા તીવ્ર કષાયરૂપ પરિણામ છે તે અપ્રશસ્ત એટલે અશુભ છે એમ પ્રગટ જાણો. ૯૦.

શુભ અને અશુભ પરિણામોનું વર્ણન આગળ કરશે.

ભાવાર્થ :—શાતા વેદનીય શુભ આયુ, ઉચ્ચગોત્ર અને શુભનામ—એ પ્રકૃતિઓ તો પુણ્ય (શુભ)રૂપ છે. તથા બાકીનાં ચાર ઘાતિકર્મો, અશાતાવેદનીય, નર્કાયુ, નીચગોત્ર અને અશુભનામ એ બધી પ્રકૃતિઓ પાપરૂપ છે, તેના કારણરૂપ આસ્રવ પણ બે પ્રકારના છે, ત્યાં મંદકષાયરૂપ પરિણામ છે તે પુણ્ય આસ્રવ છે તથા તીવ્ર કષાયરૂપ પરિણામ છે તે પાપાસ્રવ છે.

શુભ આયુ વગેરે પુણ્યપ્રકૃતિ શુભભાવથી બંધાય છે, તે પણ આસ્રવ છે, વિકાર છે. મંદ કષાય વડે પુણ્યાસ્રવ થાય છે, પણ તે કાંઈ ધર્મ નથી. ધર્મ તો અકષાયભાવ-રૂપ છે, તેનાથી આસ્રવ થાય નહિ. તીવ્ર કષાયરૂપ પાપ પરિણામથી અશુભ કર્મોનો આસ્રવ થાય છે. શુભ કે અશુભ બંને આસ્રવો વિકાર છે:—

* * *

હવે મંદ અને તીવ્ર કષાયના દૃષ્ટાંતો કહે છે:—

ગાથા—૯૧

सर्वत्र अपि प्रियवचनं दुर्वचने दुर्जने अपि क्षमाकरणम् ।
सर्वेषां गुणग्रहणं मन्दकषायाणां दृष्टाता: ॥ ९१ ॥

અર્થ:—સર્વ જગ્યાએ શત્રુ-મિત્રાદિમાં પ્રિય-હિતરૂપ વચન-બોલવાં, દુર્વચનો સાંભળીને પણ દુર્જનો પ્રત્યે ક્ષમા કરવી તથા સર્વ જીવોના ગુણ ગ્રહણ કરવા એ સર્વ મંદકષાયનાં દૃષ્ટાંત છે. ૯૧.

બધા જીવો પ્રત્યે પ્રિય અને હિતરૂપ વચન બોલવાનો શુભભાવ તે પણ વિકાર છે. તે પુણ્યાસ્રવનું કારણ છે. દુર્વચનો કહેનારા દુર્જન પ્રત્યે પણ ક્ષમાનો શુભરાગ રાખવો તે પુણ્ય છે, આસ્રવનું કારણ છે, તે ધર્મ નથી. ચૈતન્યસ્વભાવના ભાનસહિત ક્રોધાદિ વિકારભાવ ન થાય ને વીતરાગભાવ રહે તેનું નામ પરમાર્થ ક્ષમા છે, તે ધર્મ છે તથા સર્વે જીવોનાં ગુણ ગ્રહણ કરવા એટલે જેનામાં ગુણ હોય તે ગ્રહણ કરવા તે પણ શુભ આસ્રવનું કારણ છે.

* * *

ગાથા–૯૨

आत्मप्रशंसाकरणं पूज्येषु अपि दोषोषग्रहणशीलत्वम् ।
वंरधारणं च सुचिरं तीव्रकषायाणां लिङ्गानि ।।९२।।

અર્થ:—પોતાની પ્રશંસા કરવી, પૂજ્ય પુરુષોના પણ દોષ ગ્રહણ કરવાનો સ્વભાવ રાખવો તથા ઘણા કાળ સુધી વેર ધારણ રાખવું એ તીવ્રકષાયના ચિહ્ન છે. ૯૨.

પોતાની પ્રશંસા કર્યા કરે, પૂજ્ય પુરુષોની પણ નિંદા કરે, કોઈ પ્રત્યે વેર ધારણ કરી રાખવું એવો તીવ્ર ઈર્ષાભાવ–તે બધાય તીવ્ર કષાયના દૃષ્ટાંતો છે. તે પાપ આસ્રવના કારણો છે.

પુરુષાર્થસિદ્ધઉપાયની ૧૨૧ મી ગાથામાં તીવ્રકષાય માટે બિલાડીનું અને મંદ કષાય માટે હરણનું ઉદાહરણ આપ્યું છે. તે આ પ્રમાણે: લીલા ઘાસનાં અંકુર ચરવાવાળા હરણના બચ્ચામાં (એ ઘાસ ચરતી વેળા) પણ તત્ત્વસબંધી મૂર્છા મંદ હોય છે ત્યારે તે જ હિંસા ઉંદરોના સમૂહનું ઉન્મંથન કરવાવાળી બિલ્લીમાં તીવ્ર હોય છે. હરણ તો સ્વભાવથી જ લીલાં ઘાસની અધિક શોધમાં રહેતું નથી છતાં જ્યારે તેને લીલું ઘાસ મળી જાય તો તે થોડું ઘણું ખાઈને તેને છોડીને ભાગી જાય છે, પરંતુ બિલ્લી તો પોતાના ખાદ્યપદાર્થની તપાસમાં સ્વભાવથી જ અધિક ચેષ્ટિત રહે છે, વળી તે ખાદ્ય પદાર્થ મળતાં તેમાં એટલી બધી અનુરક્ત થાય છે કે માથા ઉપર ડાંગ મારતાં છતાં પણ તેને છોડતી નથી. એટલે આ હરણ અને બિલ્લી એ બે મંદ અને તીવ્રકષાયના સરલ અને પ્રગટ ઉદાહરણ છે.

બિલાડીને તો પોતાના ખાદ્ય પદાર્થ ઉંમર વગેરેમાં તીવ્ર ગૃદ્ધિભાવ છે, ને હરણનું બચ્ચું તો લીલું ઘાસ ખાતાં ખાતાં જરાક અવાજ થાય ત્યાં તે છોડીને ભાગે છે. જો તેને તીવ્ર ગૃદ્ધિભાવ હોત તો તે ખાવાનું છોડીને ભાગત નહિ. આ તો દૃષ્ટાંત છે, પણ તે પ્રમાણે દરેક જીવના તીવ્ર અને મંદ પરિણામનું સમજવું. જેને તીવ્ર મૂર્છા ભાવ છે તેને તીવ્ર કષાય છે. બિલાડીને ઉંદર મારવામાં તીવ્ર કષાય અને તીવ્ર મૂર્છા છે. ઉંદર પાછળ દોડીને ઝપટ મારીને તેને મારી નાંખે છે પછી તેને પકડીને ખાવામાં પણ તેને એવો તીવ્ર ગૃદ્ધિભાવ છે કે કોઈ લાકડી મારે તોપણ ઉંદરને છોડે નહિ. હરણિયું વા જરાક ભય થતાં ઘાસ છોડીને ભાગે છે. એ જ પ્રમાણે કોઈ જીવો વેપાર કે વિષય વગેરેમાં એવા ગૃદ્ધિ થઈ જાય છે કે રોગની કે મરણની પણ દરકાર કરતા નથી. જેને તીવ્રગૃદ્ધિભાવ હોય તેને ભયનાં કારણો આવવા

છતાં પણ તે તેને છોડતો નથી. આવા તીવ્રગૃદ્ધિભાવવાળા જીવને અશુભ કર્મોનો આસ્રવ થાય છે ને કોઈ જીવોને વિષય કષાયમાં મંદ પરિણામ હોય, તે કારણ બનતાં તેને છોડી દે છે, તેને મંદ પરિણામ છે. પૂજા-દયા-વગેરેમાં શુભ પરિણામ થાય તે પુણ્યાસ્રવનું કારણ છે. સંસારમાં ચૈતન્યમૂર્તિ ભગવાનને ભૂલીને કોઈ જીવો તો વિષયોમાં બિલાડીની જેમ એવા ગૃદ્ધિ થઈ જાય છે કે તેને છોડતા નથી, ને કોઈ જીવોને ઓછી ગૃદ્ધિ હોય છે. કર્મમાં શૂરા તો ધર્મમાં શૂરા એમ નથી, પણ જે જીવ પોતાનું તીવ્ર ઊંધું વીર્ય કર્યું છે તે જો સવળો પડે તો ધર્મમાં શૂરો થાય-પણ કાંઈ ઊંધું વીર્ય તીવ્ર હતું માટે સવળું વીર્ય થયું એમ નથી.

(૧) સંસારમાં કોઈ જીવો શૂરા હોય ને ધર્મનું કાંઈ ન કરે.

(૨) કોઈ જીવ સંસારમાં શિયાળ જેવા હોય, ને ધર્મમાં સિંહ જેવા હોય, સંસારની આવડત ન હોય પણ કેવળજ્ઞાન પ્રગટ કરીને મોક્ષ પામી જાય.

(૩) કોઈ જીવો સંસારમાં પણ શૂરા હોય ને પછી ધર્મમાં પણ શૂરા હોય.

(૪) કોઈ જીવો સંસારમાં, ધર્મમાં એકેયમાં શૂરા ન હોય. આવા ચાર પ્રકાર છે.

માટે સંસારનાં કામની શૂરવીરતા તે કાંઈ ધર્મનું કારણ નથી. હવે કહે છે કે જે આસ્રવોને છોડતો નથી તેને આસ્રવ ચિંતવન નિષ્ફળ છે.

* * *

ગાથા-૯૩

एवं जानन् अपि स्फुटं परित्यजनीयान् अपि यः न परिहरति ।
तस्य आस्रवानुप्रेक्षा सर्वा अपि निरर्थका भवति ।। ९३ ।।

અર્થ:—આ પ્રમાણે પ્રગટ જાણવા છતાં પણ જે તજવાયોગ્ય પરિણામોને છોડતો નથી તેનું સર્વ આસ્રવચિંતવન નિરર્થક છે-કાર્યકારી નથી. ૯૩.

જુઓ, આ આસ્રવભાવો તે છોડવા જેવા છે. ચૈતન્યસ્વભાવનું ભાન કરીને તેમાં એકાગ્ર થતાં આસ્રવો છૂટી જાય છે. પુણ્ય અને પાપ બંને આસ્રવો છે એવું જાણવા છતાં પણ જે જીવો વિપરીત અભિપ્રાય છોડતા નથી તે જીવોને આસ્રવનું ચિંતવન નિષ્ફળ છે, એટલે કે તેને ખરી આસ્રવ-અનુપ્રેક્ષા હોતી નથી. આસ્રવ તે મારું સ્વરૂપ નથી એમ જાણીને જો આસ્રવરહિત આત્મસ્વરૂપને ઓળખે, ને મિથ્યાત્વાદિ આસ્રવને છોડે તો આસ્રવભાવના સફળ છે.

પુણ્ય-પાપ બને આસ્રવ છે-એમ બોલે, પણ પોતે ઊંધી માન્યતાને છોડે નહિ તેને તો આસ્રવનું ચિંતન પોપટ જેવું છે. એક પોપટને કોઈએ એમ શીખવ્યું કે "જો પોપટ! પારધિ આવશે, દાણા નાખશે, પછી જાળ નાખીને તને પકડશે." પછી પારધિ આવ્યો ને જાળ નાખી, પોપટ ઉપર પ્રમાણે ગોખતો ગોખતો તે જાળમાં પડયો. તેમ અજ્ઞાની જીવ એમ ગોખે છે કે "પુણ્ય-પાપ આસ્રવ છે, છોડવા જેવા છે" પણ પોતે ચૈતન્યનું ભાન કરીને આસ્રવોને છોડતો નથી. કુદેવ કુગુરુનું સેવન છોડતો નથી, તેવા જીવને આસ્રવનું ચિંતન નિષ્ફળ છે.

આસ્રવ-અનુપ્રેક્ષાનું ચિંતન કરીને પ્રથમ તો તીવ્રકષાય છોડે. કુદેવ કુગુરુનું પોષણ છોડે, ને આત્માનું ભાન કરીને પછી શુદ્ધાત્માનું ધ્યાન કરવું અર્થાત્ સર્વ કષાયો છોડવા—એ જ ચિંતવનનું ફળ છે. માત્ર વાતો કરે તે કાંઈ સફળ નથી.

હવે કોને આસ્રવનું ચિંતવન સફળ છે તે કહે છે.

—o—

ગાથા—૯૪

एतान् मोहजभावान् यः परिवर्जयति उपशमे लीनः ।
हेयं एति मन्यमानः आस्रवानुप्रेक्षणं तस्य ॥ ९४ ॥

અર્થ :—જે પુરુષ ઉપર કહેલાં સઘળા મોહના ઉદયથી થયેલા મિથ્યાત્વાદિ પરિણામોને છોડે છે, કેવો થયો થકો? ઉપશમ પરિણામ જે વીતરાગભાવ તેમાં લીન થયો થકો; તથા એ મિથ્યાત્વાદિ ભાવોને હેય અર્થાત્ ત્યાગવાયોગ્ય છે એમ જાણતો થકો (તેને છોડે છે) તેને આસ્રાવાનુપ્રેક્ષા હોય છે. ૯૪.

મારો ચૈતન્યસ્વભાવ પુણ્ય-પાપારહિત છે, એવા ચિદાનંદ સ્વભાવનું ભાન કરીને તેના ઉપશમભાવમાં લીન થતાં મોહભાવો છૂટી જાય છે, તેવા જીવને ખરી આસ્રવ અનુપ્રેક્ષા હોય છે. હું જ્ઞાયક ચૈતન્ય છું-એવું ભાન કરીને પછી તેમાં અંતર્મુખ એકાગ્રતા વડે ઉપશમભાવમાં લીન થાય છે, તેને આસ્રવો છૂટી જાય છે, તેને જ ખરેખર આસ્રવનું ચિંતવન છે.

આસ્રવ પંચ પ્રકારને, ચિંતવે તજી વિકાર,
તે પામે નિજરૂપને, એ જ ભાવનાસાર.

મિથ્યાત્વાદિ પાંચ પ્રકારના આસ્રવો છે, ને મારો ચિદાનંદસ્વભાવ શુદ્ધ છે, એમ ઓળખીને નિજાનંદની અનુભૂતિમાં લીન થાય છે તે જીવ પોતાના શુદ્ધસ્વરૂપને

પામે છે, તેને જ આ ભાવના સારભૂત છે. જેમ ખરો પુત્ર હોય તે બાપના દુશ્મનની પ્રશંસા કરે નહિ, તેમ જેને ચૈતન્યસ્વભાવ રુચ્યો ને વિપરીત અભિપ્રાય છૂટયો તે જીવ વિપરીત અભિપ્રાયવાળા જીવોની પ્રશંસા કરે નહિ, જેમ પ્રતિવ્રતા સ્ત્રી પોતાના પતિ સિવાય બીજા ઉપર પ્રેમ કરે નહિ, તેમ ધર્મી જીવ કુદેવાદિને માનતો નથી, કુદેવાદિ ઉપર પહેલાં પ્રીતિ હતી તેમ જો સાચા દેવ-શાસ્ત્ર-ગુરુને ઓળખીને તેમના પ્રત્યે વિશેષ ભક્તિભાવ ન આવે તો તે કુલટા સ્ત્રી જેવો છે, તેને ચૈતન્યની રુચિ નથી, ને તેને એક પણ આસ્રવ છૂટતો નથી, જે જીવ ચૈતન્યસ્વભાવની રુચિ કરે તેને જ ખરી આસ્રવ અનુપ્રેક્ષા હોય છે.

આ બાર ભાવનાનું વર્ણન છે; ભાવના એટલે અનુપ્રેક્ષા. આસ્રવ ભાવનાનો અર્થ એવો નથી કે આસ્રવની ભાવના કરવી; પણ તેના સ્વરૂપનો વિચાર કરવો તેનું નામ ભાવના છે. ભાવના કોને હોય? મારું સુખ મારામાં છે, મારું સુખ કોઈ સંયોગમાં કે પુણ્ય-પાપમાં નથી—એમ જેને આત્મામાં સુખબુદ્ધિ થાય તેને જ આ ભાવનાઓનું ખરું ચિંતવન હોય છે.

અહીં સંવરભાવનાનું વર્ણન છે. સંવર તે ધર્મ છે. સંવર તે જ મોક્ષમાર્ગ છે. ચિદાનંદ સ્વરૂપનું ભાન થઈને તેમાં એકાગ્રતા થતાં રાગાદિની ઉત્પત્તિ ન થવી તેનું નામ સંવર છે ને તે મોક્ષનું કારણ છે. સંવર શું છે તે કહે છે:—

—o—

ગાથા—૯૫

सम्यक्त्वं दशव्रतं महाव्रतं तथा जयः कषायाणाम् ।
एते संवरनामानः योगाभावः तथा च एव ॥ ९५ ॥

અર્થ :—સમ્યગ્દર્શન, દેવવ્રત, મહાવ્રત, કષાયજય તથા યોગનો અભાવ એ સર્વ સંવરનાં નામ છે. ૯૫

આત્માની અકષાય શાંતિ પ્રગટ થાય ને વિકાર અટકે તેનું નામ સંવર છે. સમ્યગ્દર્શન તે પહેલો સંવર છે. સમ્યગ્દર્શન વિના મિથ્યાત્વનો સંવર થાય નહિ. સમ્યગ્દર્શન તે જ ધર્મની પહેલી રકમ છે. જેને હજી કુદેવ-કુગુરુનો સંગ અને પ્રેમ છૂટયો નથી તેને તો ગૃહીત મિથ્યાત્વ પણ છૂટયું નથી, તેને સંવર ધર્મ હોય નહિ; દેવ કેવા હોય? કે સર્વજ્ઞ વીતરાગ હોય, આહારાદિ ન હોય; અને ગુરુ કેવા હોય? આત્માના આનંદમાં ઝૂલતા નગ્ન દિગંબર વીતરાગી સંત તે ગુરુ છે; એવી દશા વિના મુનિદશા હોય નહિ, અને વીતરાગી અનેકાંતસ્વરૂપ શાસ્ત્ર છે. આવા દેવ-ગુરુ-

શાસ્ત્રને ઓળખીને કુદેવાદિને ન છોડે તો ગૃહીત મિથ્યાત્વ છૂટે નહિ, તે ગૃહીત મિથ્યાત્વ છૂટયા વિના અગૃહીત મિથ્યાત્વ છૂટે નહિ, ને તેને સંવર ધર્મ થાય નહિ.

દેશવ્રત અને મહાવ્રતને સંવર કહ્યા, ત્યાં તેનો રાગ તે સંવર નથી, પણ પાંચમા છઠ્ઠા ગુણસ્થાનની જેટલી વીતરાગી દશા છે તે સંવર છે એમ સમજવું.

" પૂર્વે મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, પ્રમાદ, કષાય અને યોગરૂપ પાંચ પ્રકારના આસ્રવ કહ્યા હતા તેને અનુક્રમપૂર્વક રોકવા એ જ સંવર છે." મિથ્યાત્વાદિને રોકવા તે ઉપચારનું કથન છે. ખરેખર અહીં સમ્યગ્દર્શન થતાં મિથ્યાત્વાદિનો ઉત્પાદ જ ન થયો તેનું નામ સંવર છે. આત્માની સહજાનંદસ્વભાવની અપ્રીતિ ને વિષય-કષાયની પ્રીતિ તેનું નામ મિથ્યાત્વ છે. ચોથા ગુણસ્થાન મિથ્યાત્વનો સંવર થાય છે પણ હજી અવ્રતનો સંવર થયો નથી. સમ્યક્ શ્રદ્ધા થતાં કુદેવાદિની માન્યતા રહે જ નહિ. સાચા દેવ-ગુરુ શાસ્ત્રની શ્રદ્ધાનો શુભરાગ તે પણ પુણ્યાસ્રવ છે, તે ખરેખર સંવર નથી. લૌકિક ખાતર પણ જે કુદેવ-કુગુરુ-કુશાસ્ત્રને માને તે મોટો મૂઢ મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. અરે! જૈનનો દ્રવ્યલિંગી સાધુ થઈ ને પણ જો એમ માને કે બાહ્ય ક્રિયાકાંડથી, નિમિત્તથી કે રાગથી ધર્મ થશે-તો તે પણ મિથ્યાદૃષ્ટિ છે, ને એવા જીવને ગુરુ તરીકે માને તે પણ મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. મિથ્યાત્વના ત્યાગ વગર અવ્રતાદિનો ત્યાગ હોય જ નહિ, અને ચૈતન્યવસ્તુના ભાન વિના મિથ્યાત્વનો સંવર થાય નહિ.

અહો! જ્ઞાનસ્વભાવ છૂટો છે, તેને પરનો પ્રતિબંધ શો? જ્ઞાનમાં પરનો પ્રતિબંધ છે જ નહિ. છતાં "મારે આટલું કર્યા વગર ન ચાલે" એમ અજ્ઞાની જ્ઞાનમાં પ્રતિબંધ માને છે. જ્ઞાનસ્વભાવ એટલે ત્રણ લોકને જાણનારો છૂટો સ્વભાવ; ત્રણ લોકના પ્રતિબંધ વગરનું છૂટું તત્વ છે, તેવા જ્ઞાનસ્વરૂપી તત્ત્વના ભાન વિના અજ્ઞાની જીવો બહારથી લાભ માનીને જ્ઞાનમાં પ્રતિબંધ કરે છે, તે જ સંસાર છે. જ્ઞાનને પરનો પ્રતિબંધ માનવો તે તો દેવને સાંકળથી બાંધવા જેવું છે! ચૈતન્યદેવ ત્રણલોકમાં છૂટું તત્ત્વ છે, તેને પરનો પ્રતિબંધ નથી. જેમ દેવ શીશીમાં પુરાય નહિ, તેમ દિવ્ય જ્ઞાનશક્તિવાળો ચૈતન્યદેવ જડની ક્રિયાના કર્તાપણાથી બંધાય નહિ-એવો તેનો સ્વભાવ છે.

આવા મોકળા-છૂટા જ્ઞાનસ્વભાવને જે માનતો નથી ને "બહારમાં આટલું કરું તો મને લાભ થાય" એમ માને છે તેને મિથ્યાભ્રાંતિ છે; સમ્યગ્દૃષ્ટિને ચોથા ગુણસ્થાને એવી ભ્રાંતિ હોતી નથી, એટલે તેને મિથ્યાત્વનો સંવર છે. જ્ઞાયકસ્વભાવ દિવ્ય ચિદાનંદ શક્તિવાળો દેવ છે, તેની પ્રતીત થતાં ધર્મીને મિથ્યાત્વનો આસ્રવ થતો નથી એટલે તેનો સંવર થાય છે.

એ પ્રમાણે ચૈતન્યસ્વભાવનું ભાન થયા પછી તેમાં અંશે અપ્રતિબદ્ધપણું પ્રગટ થયું ત્યાં દેશવિરતિ નામનું પાંચમું ગુણસ્થાન પ્રગટે છે, ને ત્યાં અવિરતિનો એકદેશ સંવર થાય છે. છઠ્ઠા ગુણસ્થાને મુનિદશામાં અવિરતિનો સંવર થાય છે. ચૈતન્યના ભાન પછી તેમાં લીન થતાં અંશે આસક્તિ છૂટી ગઈ, તેટલો સંવર છે. બાર અણુવ્રતનો શુભરાગ તે ખરેખર સંવર નથી.

જૈનદર્શનના સંત પંચમહાવ્રતધારી દિગંબર મુનિને દેહ ઉપર વસ્ત્રાદિ હોતાં નથી, એટલો સંવર થઈ ગયો છે. છઠ્ઠા ગુણસ્થાને મુનિદશામાં અવિરતિનો ભાવ છૂટી ગયો છે, ત્યાં વસ્ત્ર વગેરે સહજ છૂટી જાય છે. અંદરમાં ચૈતન્યસ્વભાવમાં લીનતા થઈ તે સંવર છે. પંચમહાવ્રતના વિકલ્પને સંવર નથી કહ્યો, તે તો આસ્રવ છે, પણ અંદર સ્વભાવના અવલંબને જે અકષાયભાવ પ્રગટી ગયો છે તેનું નામ અવિરતિનો સંવર છે જેને વસ્ત્રાદિનો પરિગ્રહ હોય તેને તો મુનિદશાને યોગ્ય સંવર હોતો નથી. અનાદિ સનાતન વીતરાગમાર્ગ તો આ પ્રમાણે છે કે મુનિદશા નિર્ગ્રંથ દિગંબર જ હોય. દેહાદિની ક્રિયાથી જે લાભ માને મિથ્યાદૃષ્ટિ છે, ને વસ્ત્રાદિ પરિગ્રહવાળી દશામાં પણ જે મુનિપણું માને તે પણ મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. મુનિ તો આત્માના નિરાકુળ આનંદની લહેરમાં ઝૂલતા હોય છે ને બહારમાં પરિગ્રહ છૂટી ગયો, એવા મુનિને અવિરતિનો સંવર હોય છે. હજી જેને મિથ્યાત્વનો સંવર પણ નથી તેને તો મુનિદશા હોય જ નહિ.

સાતમા ગુણસ્થાને અપ્રમત્તભાવ પ્રગટતાં ત્યાં પ્રમાદનો સંવર થયો, બારમા ક્ષીણમોહગુણસ્થાને વીતરાગતા છે, ત્યાં કષાયનો સંપૂર્ણ સંવર થયો, તથા ચૌદમા ગુણસ્થાને અયોગીદશા પ્રગટી ત્યાં યોગનો સંવર થયો. તેરમા ગુણસ્થાને કેવળી ભગવાનને પણ હજી યોગનો સંવર નથી. યોગનો સંવર ચૌદમા ગુણસ્થાને અયોગી જિનને થાય છે. ચોથા ગુણસ્થાનથી સંવરની શરૂઆત થઈને ચૌદમા ગુણસ્થાને સંવર પૂરો થયો. આત્માનું ભાન થઈને જેમ જેમ તેનું અવલંબન વધતું જાય છે તેમ તેમ સંવર થતો જાય છે, એમ જાણવું. એ સિવાય બહારની ક્રિયાથી કે રાગથી સંવર થતો નથી.

* * *

હવે સંવરના વિશેષ કારણો કહે છે :—

ગાથા—૯૬

गुप्तयः समितयः धर्मः अनुप्रेक्षाः तथा परीषहजयः अपि ।
उत्कृष्टं चारित्रं संवरहेतवः विशेषेण ।। ९६ ।।

અર્થ:—કાય-મન-વચન એ ત્રણ ગુપ્તિ, ઈર્યા-ભાષા-એષણા-આદાન-નીક્ષેપણા તથા પ્રતિષ્ઠાપના એ પાંચ સમીતિ, ઉત્તમક્ષમાદિ દસલક્ષણધર્મ, અનિત્યાદિ બાર અનુપ્રેક્ષા, બાવીસ પરિષહજય તથા સામાયિકાદિ ઉત્કૃષ્ટ પાંચ પ્રકારનાં ચારિત્ર એટલા વિશેષપણે સંવરના કારણો છે. ૯૬.

શરીરની ક્રિયાને હું રોકી શકું એમ માને તે તો મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. તેને કાયગુપ્તિ હોતી નથી, પણ કાયાથી ભિન્ન મારું સ્વરૂપ છે એમ જાણીને સ્વભાવમાં એકાગ્રતાથી કાયા તરફનું લક્ષ છૂટી જાય તેનું નામ કાયગુપ્તિ છે. એ જ પ્રમાણે મનગુપ્તિ અને વચનગુપ્તિમાં પણ બહારની ક્રિયાની વાત નથી, પણ સ્વભાવમાં એકાગ્રતા થતાં મન-વચન તરફ વલણ જ ન જાય તેનું નામ મનગુપ્તિ ને વચનગુપ્તિ છે.

હું શુદ્ધ ચિદાનંદ સ્વભાવી છું-એવા ભાનપૂર્વક અકષાયભાવ વધી જતાં તીવ્ર રાગભાવ થતો નથી, ત્યાં ઈર્યા, ભાષા વગેરે સમિતિ હોય છે. "જોઈને ચાલવું" એમ કહ્યું, ત્યાં શરીરને ચલાવવાની ક્રિયા કાંઈ આત્મા કરી શકતો નથી, પણ તેનો અર્થ એવો છે કે ચૈતન્યના ભાનપૂર્વક તેવો તીવ્ર રાગભાવ ન થવા દેવો-તેનું નામ સમિતિ છે.

હું ભાષા બોલું-એવી જેની માન્યતા છે તેને તો જડ ભાષાનું અભિમાન છે, તેને ભાષા સમિતિ હોતી નથી. ભાષા તો જડનું પરિણમન છે. હોઠના કારણે પણ ભાષા નથી. ભાષા તો ભાષાવર્ગણાના પરમાણુઓમાંથી થાય છે, ને હોઠ તો આહાર વર્ગણામાંથી બને છે. જીભ અને હોઠથી પણ ભાષા બોલાતી નથી. તો આત્મા ભાષા બોલે એ વાત ક્યાં રહી?

મેસૂબ કરવામાં તેના ખાસ લોટને બદલે બીજો લોટ ન ચાલે. મગજના લોટમાંથી મેસૂબ ન થાય, તેમ જગતમાં આહારવર્ગણા અને ભાષાવર્ગણા ભિન્ન ભિન્ન છે, તેમાંથી આહારવર્ગણામાંથી શરીર બને છે, અને ભાષાવર્ગણામાંથી ભાષા બને છે, આહારવર્ગણામાંથી ભાષા બનતી નથી ને આત્મા પણ ભાષાનો કર્તા નથી.

આત્માના ભાનપૂર્વક અપ્રમાદભાવ રહે, ને ભાષા વખતે પ્રમાદભાવ ન થાય તેનું નામ ભાષા સમિતિ છે.

એષણા સમિતિનો અર્થ એવો નથી કે આત્મા નિર્દોષ આહાર પાણીને લઈ શકે છે, આહાર વખતે આહારનો ગૃદ્ધિભાવ ન થઈ જાય ને સ્વભાવની દૃષ્ટિપૂર્વકની વીતરાગી સ્થિરતા ટકી રહે તેનું નામ એષણા સમિતિ છે. તે વખતે શુભરાગ છે તે પુણ્યાસ્રવ છે, તે કાંઈ સંવર નથી.

આદાનનિક્ષેપણ સમિતિ એટલે શું? પુસ્તક, પીંછી વગેરે વસ્તુઓ લેવા મૂકવાની ક્રિયા તો જડની છે, તેનો કાંઈ આત્મા કર્તા નથી, પણ અંદરમાં ચૈતન્યની સ્થિરતામાં એવો અરાગભાવ વધી ગયો એટલે પ્રમાદ ભાવ થતો નથી, તેવી દશાનું નામ આદાનનિક્ષેપણ સમિતિ છે.

પ્રતિષ્ઠાપન સમિતિમાં પણ બહારની ક્રિયાની વાત નથી, પણ તે જાતનો અપ્રતિબદ્ધ વીતરાગભાવ ટકી રહેવો તે સંવર છે.

ઉત્તમ ક્ષમા વગેરે ધર્મ તથા બાર વૈરાગ્ય ભાવનાઓનું ચિંતવન તે પણ સંવરનાં કારણો છે. ૨૨ પરિષહજય તે પણ સંવરનું કારણ છે. પરિષહજય એટલે શું? બહારમાં પ્રતિકૂળતાના પ્રસંગ વખતે પણ અંદર ચિદાનંદ સ્વભાવને સ્વજ્ઞેયપણે રાખીને શાંતિના અનુભવમાં એકાગ્ર રહેવું ને રાગ-દ્વેષ થવા ન દેવો તેનું નામ પરિષહજય છે. તેમ જ સામાયિક વગેરે પાંચ પ્રકારનાં ઉત્કૃષ્ટ ચારિત્ર તે પણ સંવરનાં કારણો છે.

* * *

હવે ગુપ્તિ વગેરેનો અર્થ કહે છે :—

ગાથા–૯૭

गुप्तिः योगनिरोधः समितिः च प्रमाद वर्जनं चैव ।
धर्मः दयाप्रधानः सुतत्त्वचिन्ता अनुप्रेक्षा ॥ ९७ ॥

અર્થઃ—યોગનો નિરોધ તે તો ગુપ્તિ છે, પ્રમાદ તજી યત્નાચારપૂર્વક પ્રવર્તવું તે સમિતિ છે, જેમાં દયા પ્રધાન હોય તે ધર્મ છે તથા ભલા તત્ત્વો અર્થાત્ જીવાદિ તત્ત્વો અને નિજસ્વરૂપનું ચિંતવન તે અનુપ્રેક્ષા છે. ૯૭.

જેમાં દયા પ્રધાન હોય તે ધર્મ છે; પોતાના આત્માની દયા પણ સાથે જ આવી. પોતાના આત્માની દયા કઈ રીતે પળાય? કે અજ્ઞાન અને રાગદ્વેષથી આત્માને દુઃખ થાય છે, તેને ચૈતન્યસ્વભાવનું ભાન અને વીતરાગતા કરીને બચાવવો તેનું નામ આત્માની દયા છે. આત્મામાં રાગાદિભાવો થાય તે હિંસા છે, ને રાગાદિભાવો ઉત્પન્ન ન થાય તેનું નામ દયા છે. અહો! શાંતમૂર્તિ આત્મા છે, એનું ભાન કરીને તેમાં ઠરવું તેનું નામ આત્માની દયા છે. સિંહ દેખીને ભાગે-તેમાં તો દ્વેષ અને ભય છે તે કાંઈ પોતાની દયા ન કહેવાય.

સમ્યક્ તત્ત્વોનું ચિંતવન તે અનુપ્રેક્ષા છે. જીવાદિ તત્ત્વોનું ચિંતવન અથવા

પોતાના સ્વરૂપનું ચિંતવન તે અનુપ્રેક્ષા છે. વીતરાગે કહેલાં તત્ત્વો તે જ સુતત્ત્વો છે. અજ્ઞાનીઓએ કલ્પેલાં તત્ત્વો તો કુતત્ત્વ છે. વીતરાગે કહેલાં તત્ત્વોને જાણીને તેમના વિચાર કરે અથવા સ્વરૂપનું ચિંતવન કરે, તેમાં જેટલી રાગરહિત દશા થાય તેનું નામ સંવર છે.

—o—

હવે પરિષહજયનો અર્થ કહે છે:—

ગાથા–૯૮

सः अपि परीसहविजयः क्षुधादिपीडानां अतिरौद्राणाम् ।
श्रवणानां च मुनिनां उपशमभावेन यत् सहनम् ।।९८।।

અર્થ:—અતિ રૌદ્ર ભયાનક ક્ષુધાદિ પીડાને ઉપશમભાવ અર્થાત વીતરાગ ભાવ વડે સહવી તેને જ્ઞાની જે મહામુનિ છે તે પરિષહોનો જય કર્યો કહે છે. ૯૮.

સ્વભાવની શાંતિની સ્ફૂરણા થઈ છે, ત્યાં બહારના પ્રતિકૂળ પ્રસંગમાં અણગમો ન થાય એવો જે વીતરાગભાવ તે પરીષહજય છે. ખરેખર સમ્યગ્દર્શન પછી પાંચમા છઠ્ઠા ગુણસ્થાને પરીષહજય હોય છે. બહારમાં ભયાનક ક્ષુધા વગેરે પરીષહ આવે પણ સંતો તો સ્વભાવને સ્પર્શતા અંદરમાં ઊંડા ઊતરતા જાય ને રાગદ્વેષ ભાવ જ નહિ થતાં તેમને પરીષહજય હોય છે.

—o—

ચારિત્ર કોને કહેવું તે કહે છે:—

ગાથા–૯૯

आत्मस्वरूपं वस्तुं त्यक्तं रागादिकैः दोषैः ।
स्वध्याने निलीनं तत् जानाहि उत्तमं चरणम् ।।९९।।

અર્થ:—જે આત્મસ્વરૂપ વસ્તુ છે તેમાં રાગાદિ દોષ રહિત ધર્મ–શુક્લધ્યાન પૂર્વક લીન થવું તેને હે ભવ્ય! તું ઉત્તમ ચારિત્ર જાણ! ૯૯.

આત્મસ્વરૂપ વસ્તુનું ભાન જેને નથી તેને આવું ચારિત્ર ક્યાંથી હોય કે આત્મ-વસ્તુ છે ને તેમાં લીનતા પ્રગટી છે. તેને જ ઉત્તમચારિત્ર હોય છે. બહારના ક્રિયાકાંડ કે વ્રતાદિના શુભ પરિણામ તે ખરેખર ચારિત્ર નથી. શુદ્ધ ચૈતન્ય વસ્તુનું ભાન કરીને તેમાં લીનતા થવી તેનું નામ ચારિત્ર છે, ને તે સંવર છે.

આજે શ્રુતપંચમી છે. ષટ્‌ખંડાગમનો દિવસ છે. આ ષટ્‌ખંડાગમ મહાવીર ભગવાનની દિવ્યધ્વનિ સાથે સંબંધ ધરાવે છે. મહાવીર ભગવાન પછી કેટલાક કાળે ઘણું શ્રુત તો વિચ્છેદ ગયું, ને અમુક ભાગ રહ્યો. આ સૌરાષ્ટ્ર દેશમાં આજથી લગભગ બે હજાર વર્ષ પહેલાં ગીરનાર પર્વતની ચંદ્રગુફામાં શ્રી ધરસેન મુનિ નામના મહાન દિગંબર સંત આચાર્ય ધ્યાન કરતા હતા. તેમને અંગ પૂર્વના એકદેશનું જ્ઞાન હતું. તેઓ મહાન વિદ્વાન અને શ્રુતવત્સલ હતા.

તેમને એવો ભય થયો કે " હવે મારી પાછળ અંગશ્રુત વિચ્છેદ થઈ જશે " તેથી પોતાની પાસેનું અંગશ્રુત જ્ઞાન કોઈ સમર્થ મુનિઓને ભણાવવાનો વિકલ્પ ઊઠયો તે માટે દક્ષિણ દેશમાં ધર્મોત્સવ પ્રસંગે ભેગા થયેલા આચાર્યો ઉપર સમાચાર મોકલ્યા. અને ધરસેનાચાર્યદેવના આશયને સમજીને તે આચાર્યોએ પુષ્પદંત અને ભૂતબલિ નામના બે મહાસમર્થ અને વિનયવંત મુનિઓને તેમની પાસે મોકલ્યા.

જ્યારે તે બે મુનિઓ આવી રહ્યા હતા ત્યારે અહીં ધરસેનાચાર્યદેવે એવું મંગળ સ્વપ્ન જોયું કે બે ઉત્તમ સફેદ બળદો ત્રણ પ્રદક્ષિણા દઈ ને નમ્રતાપૂર્વક પોતાના ચરણે નમી રહ્યા છે, એ સ્વપ્ન જોતાં ઉત્સાહથી 'શ્રુતદેવતા જયવંત હો' એવું આશીર્વાદ વચન આચાર્યદેવના મુખમાંથી નીકળ્યું. એ જ દિવસે શ્રી પુષ્પદંત અને ભૂતબલિ મહારાજ આવી પહોંચ્યા. શ્રી આચાર્યદેવે હીનાધિક અક્ષરોવાળી વિદ્યા સાધવા આપીને તેમની પરીક્ષા કરી, પછી સર્વજ્ઞ પરંપરાથી ચાલ્યા આવતા શ્રુતજ્ઞાનનો અંશ (ષટ્‌ખંડાગમ) તેમને ભણાવ્યો. ત્યાર પછી તે પુષ્પદંત અને ભૂતબલિ આચાર્ય ભગવંતોએ ષટ્‌ખંડાગમની રચના કરી અને જેઠ સુદ ૫ ના રોજ અંકલેશ્વરમાં મહામહોત્સવ કરીને ચતુર્વિધ સંઘ સહિત એ પવિત્ર શ્રુતજ્ઞાનની પૂજા કરી, ત્યારથી આજનો દિવસ 'શ્રુતપંચમી' તરીકે પ્રસિદ્ધ છે અને તે દર વર્ષે ઉજવાય છે, એ રીતે આજે શ્રુતની પ્રતિષ્ઠાનો મહામાંગલિક દિવસ છે.

જેમના રાગદ્વેષ ટળી ગયા છે એવા નિર્ગ્રંથ મુનિરાજ પુષ્પદંત ભૂતબલિએ આ ષટ્‌ખંડાગમ રચ્યાં છે, આનો પરંપરા સંબંધ ભગવાનની વાણી સાથે છે તેમ જ શ્રી કુંદકુંદાચાર્યદેવે જે સમયસારાદિ પરમાગમો રચ્યા છે તેનો સંબંધ પણ ભગવાનની દિવ્યધ્વનિ સાથે છે. દ્રવ્યે ને ભાવે નિર્ગ્રંથ એવા સંત મુનિઓએ આ શાસ્ત્રો રચ્યાં છે. જેમને મિથ્યાત્વ અને રાગ-દ્વેષ નાશ થઈ ગયા હતા એવા પુષ્પદંત અને ભૂતબલિ મુનિવરો જયવંત વર્તો કે જેમણે આ મહાન ષટ્‌ખંડાગમની રચના કરીને શ્રુતની ધારાને અવિચ્છિન્ન રાખી. તે ષટ્‌ખંડાગમનો સીધો સંબંધ ભગવાન શ્રી મહાવીર પરમાત્માની વાણી સાથે છે. ભગવાન મહાવીરપ્રભુની વાણી ઝીલીને ગૌતમ ગણધરદેવે જે બાર

અંગ રચ્યા, તેની પરંપરામાં આ વાણી રહી ગઈ છે. આમાં છ ખંડ છે. (૧) જીવ-સ્થાન, (૨) ક્ષુલ્લક બંધ, (૩) બંધસ્વામિત્વ-વિચય, (૪) વેદના, (૫) વર્ગણા અને (૬) મહાબંધ.

આ છ ખંડનું જેને જ્ઞાન હોય તેને 'સિદ્ધાંત ચક્રવર્તી' કહેવાય છે. જેમ ચક્રવર્તી છ ખંડને જીતે છે તેમ મતિજ્ઞાનરૂપી ચક્ર વડે જે મુનિવરો આ ષટ્‌ખંડાગમને જાણે છે તેમને સિદ્ધાંત ચક્રવર્તી કહેવાય છે. જુઓ, આ ષટ્‌ખંડાગમની ઉત્પત્તિનું ક્ષેત્ર તો સૌરાષ્ટ્રમાં ગીરનાર પર્વત છે. ગીરનાર ઉપરની એક ગુફામાં ધરસેનાચાર્યદેવે પુષ્પદંત અને ભૂતબલિ મુનિરાજને આ ષટ્‌ખંડાગમનું જ્ઞાન આપ્યું હતું, એ મુનિઓનો અપાર ક્ષયોપશમ હતો.

અહો! અંદર ચૈતન્યની લીનતા તો હતી ને જ્ઞાનના ક્ષયોપશમની એવી દશા હતી કે જાણે દરિયા ફાટયા હોય! એવા સંતોએ આ શાસ્ત્રો ભગવાનની વાણીની પરંપરા ઝીલીને રચ્યાં છે. મુનિને વસ્ત્ર કે સ્ત્રીને મોક્ષ–એ વાત આ સર્વજ્ઞદેવના શાસ્ત્રોમાં વર્ણવી નથી. સર્વજ્ઞદેવે કહેલો સનાતન માર્ગ આમાં જળવાઈ રહ્યો છે. આ શાસ્ત્રોનું બહુમાન આવી જતાં વીતરાગી મુનિઓએ પણ મોટો મહોત્સવ કરાવ્યો હતો. અહો! સર્વજ્ઞની પરંપરાથી આવેલા આ જૈનદર્શનનાં શાસ્ત્રો જળવાઈ રહ્યાં છે! મહાસંત મુનિઓને અંદર ભાન હતું કે શાસ્ત્રની પરંપરા તો તેના કારણે રહેશે, પણ પોતાને અતિ અલ્પ સંજ્વલન રાગ હતો તેથી તેના બહુમાનનો પ્રશસ્ત રાગ થયો, અંદર અત્યંત નિસ્પૃહતા વર્તે છે, રાગનું પણ સ્વામિત્વ નથી. જૈન શાસનની પ્રણાલિકા અવિચ્છિન્ન જળવાઈ રહે, એવો વિકલ્પ ઊઠયો. શાસનની ધર્મધુરાનું વહન કરી શકે અને શ્રુતની ધારાને અવિચ્છિન્ન જાળવી રાખે એવા બે સમર્થ મુનિઓ આવી રહ્યા હતા, ત્યારે ધરસેનાચાર્યદેવને 'બે ધોરી બળદ પોતાના ચરણે નમી રહ્યા છે' એવું શુભ સ્વપ્ન આવ્યું. તે સ્વપ્ન જોતાં ઉલ્લાસ આવી ગયો અને બોલી ઊઠયા કે "શ્રુત દેવતા જયવંત હો!" પછી ધરસેનાચાર્યદેવે તે પુષ્પદંત અને ભૂતબલિ નામના બે મુનિઓને જે ષટ્‌ખંડાગમનું જ્ઞાન આપ્યું તે શ્રુતજ્ઞાનની પૂજાનો આજે મહાન દિવસ છે. તેથી પ્રથમ તેનું માંગલિક કર્યું.

* * *

હવે સ્વામીકાર્તિકેયાનુપ્રેક્ષાની ગાથા ૯૯ મી વંચાય છે.

ગાથા–૯૯

आत्मस्वरूपं वस्तु त्यक्तं रागादिकैः दोषैः ।
स्वद्ध्याने निलीनं तत् जानीहि उत्तमं चरणं ।। ९९ ।।

અર્થ:—જે આત્મસ્વરૂપ વસ્તુ છે તેમાં રાગાદિ દોષરહિત ધર્મ-શુકલ-ધ્યાનપૂર્વક લીન થવું તેને હે ભવ્ય! તું ઉત્તમ ચારિત્ર જાણ! ૯૯.

ભગવાન મહાવીરે કહેલી કરણાનુયોગની પ્રણાલિકા આ ષટ્ખંડાગમ વગેરેમાં રહી ગઈ છે, ને દ્રવ્યાનુયોગની પ્રણાલિકા સમયસારાદિમાં રહી ગઈ છે. આ સ્વામી કાર્તિકેયાનુપ્રેક્ષા ઘણો જૂનો ગ્રંથ છે. ભગવાન કુંદકુંદાચાર્યદેવ પહેલાં સ્વામીકાર્તિક થઇ ગયા; તેમાં ૯૯ મી ગાથામાં ચારિત્રનું વર્ણન છે.

આત્મસ્વરૂપમાં લીન થવું તે ચારિત્ર છે. વસ્તુ એટલે શું? જેમાં પોતાના ગુણપર્યાય વસે તેને વસ્તુ કહેવાય છે. આત્મામાં પોતાના અનંત ગુણપર્યાયો વસે છે તેથી આત્મા વસ્તુ છે. આત્મવસ્તુને ઓળખીને તેમાં રાગરહિત લીનતા થવી તે ઉત્તમ ચારિત્ર છે. આત્માના અનાકુળ શાંત સ્વરૂપમાં લીન થઈ જતાં આકુળતા ન રહે તેનું નામ ચારિત્ર છે. આત્માનું સ્વરૂપ શું છે? તે ઓળખીને તેના આનંદમાં લીન થઈ જાય, ને રાગની ઉત્પત્તિ જ ન થાય-એનું નામ ચારિત્ર છે.

જ્ઞાન-દર્શનમય આત્માના સ્વભાવની દૃષ્ટિ કરીને તેમાં એકાગ્રતા થાય તે ધર્મ-ધ્યાન અને શુકલધ્યાન છે. આ ધર્મધ્યાન ને શુકલધ્યાનમાં રાગ નથી. અંદર નિરાવરણ નિર્દોષ ચિદાનંદ વસ્તુમાં લીનતા હોય ને બહારમાં નિર્ગ્રંથદશા હોય તેને ચારિત્રદશા કહે છે. આ સિવાય વસ્ત્રાદિ પરિગ્રહ હોય ને મુનિપણું માને તેણે તો અનાદિ સનાતન સત્યને વિપરીત કરી નાખ્યું છે. એકલી નગ્નદશા હોય ને અંદર ચૈતન્યમાં લીનતા ન હોય તો તેને પણ ચારિત્ર નથી. આત્માના આનંદમાં લીનતા તે ચારિત્ર છે ને તે સંવર છે, આવા સંવરને જે આચરતો નથી તે સંસારમાં રખડે છે એમ કહે છે.

* * *

ગાથા—૧૦૦

एतान् संवरहेतून् विचारयन् अपि यः न आचरति ।
सः भ्रमते चिरं कालं संसारे दुःखसन्तप्तः ॥ १०० ॥

અર્થ:—જે પુરુષ ઉપર પ્રમાણે સંવરનાં કારણોને વિચારતો છતાં પણ તેને આચરતો નથી તે દુઃખોથી તપ્તાયમાન થતો થકો ઘણા કાળ સુધી સંસારમાં ભ્રમણ કરે છે. ૧૦૦.

“આત્મજ્ઞાન ત્યાં મુનિપણું” એમ શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર કહ્યું છે, પણ તેમાં એવો આશય સમજવો કે આત્મજ્ઞાન વગર મુનિપણું હોય નહિ. ગૃહસ્થને આત્મજ્ઞાન હોય

પણ મુનિદશા ન હોય, ઘરમાં બેઠો હોય ને છઠ્ઠા-સાતમા ગુણસ્થાને ઝૂલતો હોય-એમ બને નહિ. આત્માની વીતરાગી શ્રદ્ધા-જ્ઞાન-રમણતાને જે આચરતો નથી તે જીવ ચાર ગતિનાં દુ:ખ ભોગવતો થકો સંસારમાં પરિભ્રમણ કરે છે. ચૈતન્યના ભાનસહિત ચારિત્રદશા વગર મોક્ષ થાય નહિ. સમ્યગ્દર્શન પછી પણ અંદરમાં લીન થઈને જે વિરક્તદશા પ્રગટે તેને એક-બે ભવમાં મુક્તિ થઈ જાય છે. શક્તિ ન હોય તો મુનિ દશાની ભાવના રાખવી, પણ મુનિપણું બીજી રીતે ન માનવું.

* * *

ગાથા-૧૦૧

यः पुनः विषयतिरक्तः आत्मानं सर्वदा अपि संवृणोति ।
मनोहर विषयेभ्यः तस्य स्फुटं संवरः भवति ॥ १०१ ॥

અર્થ:—જે મુનિ ઇન્દ્રિયોના વિષયોથી વિરક્ત થયો થકો મનને પ્યારા જે વિષયો તેનાથી આત્માને સદાય નિશ્ચયથી સંવરરૂપ કરે છે તેને પ્રગટપણે સંવર થાય છે. ૧૦૧.

સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવે ઇન્દ્રિય વિષયોને ત્યાગી ન હોય, તેને હજી રાગ હોય છે. તેને વિષયોમાં સુખબુદ્ધિ તો હોતી નથી. પણ હજી અવિરતિનો રાગ હોય છે ને મુનિને તો ચિદાનંદ આત્મામાં લીનતા થઈ છે ને તેઓ વિષયોથી વિરક્ત થઈ ગયા છે. સ્વભાવની લીનતામાં એવી વિરક્તદશા પ્રગટી ગઈ છે કે ઉપરથી ઇન્દ્રાણી આવે તો પણ તે ચલાયમાન કરવા સમર્થ નથી. મનને પ્યારા એવા પાંચ ઇન્દ્રિયોના વિષયો પ્રત્યેથી રુચિ તો સમ્યગ્દૃષ્ટિને છૂટી ગઈ છે, ને મુનિને તો તેની આસક્તિ પણ છૂટી ગઈ છે, અંદરમાં ચૈતન્યસ્વભાવને જ સ્વવિષય બનાવીને તેમાં લીન પડયા છે. એવા સંતો જંગલમાં વસતા ને વીતરાગ ભાવમાં ઝૂલતા હોય છે, તેમને સંવર હોય છે.

આત્માજ્ઞાન થવા છતાં જેને હજી વિષયોથી અત્યંત વિરક્તદશા પ્રગટી ન હોય તેને મુનિદશા હોતી નથી. આત્માના ભાન વિના બહારમાં ઘરબાર છોડી જંગલમાં જઈને રહે તેને કાંઈ ચારિત્ર નથી. આત્માનું ભાન હોય ને અંદર ચૈતન્યસ્વરૂપમાં રમણતા પ્રગટી હોય તેને જ વ્રત-પડિમા ને મુનિદશા હોય છે. અગિયારમી પડિમા સુધી શ્રાવકદશા છે, ત્યાં લંગોટી વગેરે હોય, પણ ત્યાર પછી વીતરાગતા વધતાં મુનિ-દશા પ્રગટે, ત્યાં વસ્ત્રનો એક તાણો પણ ન હોય-આવો સંતોનો માર્ગ છે. જો વસ્ત્રનો એક તાણો પણ રાખીને મુનિદશા મનાવે તો તે જીવ સનાતન માર્ગનો વિરોધ કરીને નિગોદમાં જશે—એમ કુંદકુંદાચાર્ય ભગવાન અષ્ટપ્રાભૃતમાં કહે છે.

ગુપ્તિ સમિતિ વૃષ ભાવના, જયન પરિષહકાર;
ચારિત્ર ધરે સંગ તજી, સો મુની સંવરધાર.

ચિદાનંદ આત્મસ્વભાવની દૃષ્ટિ પ્રગટ કરીને જે મુનિઓ ચિદાનંદસ્વરૂપમાં ગુપ્ત થયા છે, શાંતિમાં રમણતારૂપ સમિતિ પાળે છે, ઉત્તમ ક્ષમાદિ ધર્મના વીતરાગભાવમાં ઝૂલે છે, વીતરાગભાવે પરિષહજય કરે છે, ચૈતન્યમાં લીનતારૂપ તપ કરે છે ને સ્વરૂપમાં રમણતારૂપ ચારિત્ર પાળે છે એવા મુનિને સંવર હોય છે. સમ્યગ્દૃષ્ટિને પોતાની ભૂમિકા પ્રમાણે સંવર હોય છે, પણ મુખ્ય સંવર મુનિને ગણ્યો છે.

આ વૈરાગ્યની બાર ભાવનાઓ તીર્થંકર ભગવંતો પણ દીક્ષા પહેલાં ભાવે છે, તેમાં આઠમી સંવર ભાવનાનું વર્ણન પૂરું થયું.

* * *

ગાથા—૧૦૨

द्वादशविधेन तपसा निदानरहितस्य निर्जरा भवति ।
वैराग्यभावनातः निरहंकारस्य ज्ञानिनः ।। १०२ ।।

અર્થઃ—જ્ઞાની પુરુષને બાર પ્રકારનાં તપથી કર્મોની નિર્જરા થાય છે. કેવા જ્ઞાનીને થાય છે? જે નિદાન અર્થાત્ ઇંદ્રિય વિષયોની વાંચ્છા-રહિત હોય તથા અહંકાર—અભિમાનથી રહિત હોય તેને. વળી શા વડે નિર્જરા થાય? વરાગ્યભાવના અર્થાત્ સંસાર—દેહ—ભોગથી વિરક્ત પરિ-ણામોથી થાય છે. ૧૦૨.

બાર પ્રકારના સાચા તપ સમ્યગ્દૃષ્ટિને જ હોય છે. મિથ્યાદૃષ્ટિનાં વ્રત-તપને બાળતપ કહ્યાં છે. માટે કહ્યું કે જ્ઞાની પુરુષને બાર પ્રકારના તપથી કર્મોની નિર્જરા છે. કેવો છે જ્ઞાની? જેને નિદાન છૂટી ગયું છે, એટલે કે પર વિષયોની વાંચ્છા છૂટી ગઈ છે, ને સ્વ વિષયમાં એકાગ્રતા કરે છે. જેને નિદાનશલ્ય, માયાશલ્ય ને મિથ્યાત્વ-શલ્ય હોય તેને તો શ્રાવકપણું કે મુનિપણું હોતું નથી. વિષયોની વાંચ્છા ન હોય, ને પરની ક્રિયાનો અહંકાર ન હોય. ચૈતન્યનું ભાન કરીને તેની ભાવનામાં એકાગ્રતા હોય તેને જ નિર્જરા થાય છે. કેવા પરિણામોથી નિર્જરા થાય છે? કે ચૈતન્યના ધ્યાન વડે સંસાર—દેહ—ભોગથી વિરક્ત પરિણામ થાય છે તે પરિણામોથી નિર્જરા થાય છે. ભવ—તન—ભોગ એ ત્રણથી વિરક્તિનું વર્ણન ઘણે ઠેકાણે આવે છે. આત્માનો ઉદયભાવ તે સંસાર છે. તેનાથી વિરક્ત થઈને ચૈતન્યસ્વરૂપમાં એકાગ્રતા કરે છે. મુનિને દેહનો

સંયોગ હોવા છતાં દેહથી ભિન્ન ચૈતન્યતત્ત્વનું ભાન અને એકાગ્રતા વડે દેહથી વિરક્ત થઈ ગયા છે, તેમને નિર્જરા થાય છે. જેમ નાળિયેરમાં છૂટો ગોળો હોય તેમ દેહમાં ભિન્ન ચૈતન્યગોળાનું ભાન કરીને તેના આનંદમાં જે ઠર્યા છે—એવા મુનિને તપ અને નિર્જરા હોય છે.

તપ વડે નિર્જરા થાય છે, પણ જે તપ જ્ઞાનસહિત હોય તે તપ વડે જ નિર્જરા થાય છે. જ્ઞાનસ્વભાવનું ભાન કરીને તેમાં ઉગ્રપણે સ્થિર થતાં આહારાદિની ઇચ્છા છૂટી ગઈ; તેનું નામ તપ છે, ને તેનાથી નિર્જરા થાય છે. બહારમાં હઠ કરીને આહારાદિ છોડે ને અંદરમાં શાંતિનું ભાન ન હોય તે તો અજ્ઞાનતપ છે. અજ્ઞાનીને બાળતપમાં તો મિથ્યાત્વાદિ પોષાય છે ને હિંસા થાય છે, તેવા તપથી તો કર્મ બંધાય છે.

પાર્શ્વનાથ ભગવાન કુમાર દશામાં હતા ત્યારે ફરવા નીકળ્યા, ત્યારે કમઠ તાપસ હોમ કરતો હતો, તેમાં લાકડામાં સર્પ બળી રહ્યા હતા. પાર્શ્વનાથ ભગવાને તે જાણ્યું અને કહ્યું કે આમાં હિંસા થાય છે, આને તપ ન કહેવાય. અહીં તો કહે છે કે આત્માના ભાન વગર દ્રવ્યલિંગી મુનિ થઈને તપ તપે તો તે પણ અજ્ઞાનતપ છે. જે જીવ તપ કરીને તેનું અભિમાન કરે છે, બીજાને પોતાથી હલકો ગણે છે, ક્રોધાદિ કરે છે–તેવા જીવોને નિર્જરા તો નથી પણ બંધન થાય છે. જ્ઞાન સહિત જે વીતરાગ ભાવરૂપ તપ હોય તેનાથી જ નિર્જરા થાય છે. ચૈતન્યનું ભાન ન હોય ને બહારની ક્રિયાના અભિમાનથી તેમાં ધર્મ માની બેસે તેવા જીવને તો સંસારની વૃદ્ધિ થાય છે. ગર્વરહિત એટલે કે ચિદાનંદસ્વભાવના ભાનસહિત તપ વડે નિર્જરા થાય છે. વળી તપથી આ લોક-પરલોક પોતાના ખ્યાતિ-લાભ-પૂજા અને ઇન્દ્રિયોના વિષય-ભોગ ઇચ્છે તેને તો બંધ જ થાય. નિદાનરહિત તપથી જ નિર્જરા થાય પણ જે સંસાર-દેહ-ભોગમાં આસક્ત થઈ તપ કરે તેનો તો આશય જ શુદ્ધ હોતો નથી તેથી તેને નિર્જરા પણ થતી નથી, નિર્જરા તો વૈરાગ્યભાવનાથી જ થાય છે એમ જાણવું.

ચૈતન્યસ્વભાવની એકાગ્રતા સિવાય જેને બીજો કોઈ હેતુ નથી એવા જીવને જ સમ્યક્ તપ હોય છે. જેને ચૈતન્યમાં એકાગ્રતા નથી ને અંદર બીજું કાંઈપણ શલ્ય પડ્યું છે, એવા જીવને સાચો તપ કે નિર્જરા નથી.

આ નિર્જરા અનુપ્રેક્ષાનું સ્વરૂપ ચાલે છે. નિર્જરા એટલે કર્મનું ખરી જવું. તે કર્મનું ખરવું આત્માના ભાનસહિત જીવને પણ થાય છે ને આત્માના ભાન વગરના જીવને પણ થાય છે; પણ તેમાં આત્માના ભાનસહિત કર્મનું ખરવું ને શુદ્ધતાનું વધવું તે જ નિર્જરા ધર્મ છે.

× × ×

ગાથા—૧૦૩

सर्वेषां कर्मणां शक्तिविपाकः भवति अनुभागः ।
तदनन्तरं तु सडनं कर्मणां निर्जरां जानीहि ॥ १०३ ॥

અર્થ:—સમસ્ત જે જ્ઞાનાવરણાદિ આઠ કર્મની શક્તિ એટલે ફળ દેવાના સામર્થ્યનો વિપાક થઈ ઉદય થવો તેને અનુભાગ કહીએ છીએ, તે ઉદય આવીને તુરત જ તેનું ખરવું-ઝરવું થાય તેને હે ભવ્ય! તું કર્મની નિર્જરા જાણ. ૧૦૩.

પૂર્વે જે કર્મ બંધાયું તેનો વિપાક થયો એટલે કે તેનો કાળ પૂરો થયો, તે ઉદય આવીને તુરત ખરી જાય છે, તેને હે ભવ્ય! તું નિર્જરા જાણ, આ નિર્જરાની સામાન્ય વ્યાખ્યા કરી. હવે તેના બે પ્રકાર કહે છે.

—o—

ગાથા—૧૦૪

सा पुनः द्विविधा ज्ञेया सकालप्राप्ता तपसा कृतमाना ।
चतुर्गतिकानां प्रथमा व्रतयुक्तानां भवेत् द्वितीया ॥ १०४ ॥

અર્થ:—ઉપર કહેલી નિર્જરા બે પ્રકારની છે. એક તો સ્વકાળ પ્રાપ્ત અને બીજી તપ વડે થાય તે. તેમાં પ્રથમની સ્વકાળ પ્રાપ્ત નિર્જરા તો ચારે ગતિના જીવોને થાય છે તથા બીજી જે વ્રતસહિત હોય છે તે તપ વડે થાય છે. ૧૦૪.

આત્માના જ્ઞાનાનંદસ્વભાવનું ભાન કરીને તેમાં એકાગ્રતા થતાં કર્મો ખરી જાય છે; અને તે સિવાય કર્મની સ્થિતિનો કાળ પૂરો થતાં કર્મો ખરી જાય છે–એવી નિર્જરા તો બધા જીવોને ક્ષણેક્ષણે થયા જ કરે છે. અભવ્યને અને કસાઈ બોકડો કાપતો હોય ત્યારે પણ તેને પૂર્વનાં કર્મો ખરી તો જાય છે. પણ નવાં તીવ્ર કર્મો બંધાય છે. આ નિર્જરાને ધર્મ ન કહેવાય. આત્માના ચૈતન્યસ્વભાવનું ભાન કરીને તેમાં એકાગ્ર થયો ત્યાં અપૂર્ણ સ્થિતિએ કર્મો ફળ દીધા વગર ખરી જાય છે. ખરેખર તો ત્યાં પણ કર્મો તેની સ્થિતિ પ્રમાણે જ ખર્યાં છે, પણ અહીં ચૈતન્યનો પુરુષાર્થ છે તે બતાવવા માટે કહ્યું કે કર્મો અપૂર્ણ સ્થિતિએ ખરી ગયાં; તેને અવિપાક નિર્જરા કહે છે. અહીં ચૈતન્યની શુદ્ધતા વધતી જાય છે ત્યાં સામે કર્મો ફળ દીધા વગર ખરી જાય છે; પણ ત્યાં કાંઈ કર્મના પરમાણુઓની પર્યાયનો ક્રમ ફર્યો નથી. જ્યાં ચૈતન્યનો

સ્વસન્મુખ પુરુષાર્થ હોય ત્યાં પુદ્‌ગલકર્મની તેવી જ અવસ્થાની યોગ્યતા હોય. મિથ્યાદષ્ટિ તીવ્ર પાપ કરતો હોય તે વખતે પણ તેને જે પૂર્વ કર્મની સ્થિતિ પૂરી થઈ હોય તે કર્મ તો ખરી જાય છે, પણ તે નિર્જરાથી આત્માને કાંઈ લાભ નથી.

ભાવાર્થ:– નિર્જરા બે પ્રકારની છે; તેમાં જે કર્મસ્થિતિ પૂરી થતાં ઉદય પામી રસ આપી જાય તેને તો સવિપાક નિર્જરા કહીએ છીએ. આ નિર્જરા તો સઘળા જીવોને થાય છે, તથા જે તપ વડે કર્મો અપૂર્ણ સ્થિતિએ પણ પરિપક્વ થઈ ખરી જાય તેને અવિપાક નિર્જરા કહીએ છીએ અને તે વ્રતધારીને થાય છે.

—૦—

નિર્જરાની વૃદ્ધિ શાથી થાય છે તે કહે છે:—

ગાથા–૧૦૫

उपशमभावतपसां यथा यथा वृद्धिः भवति साधोः ।
तथा तथा निर्जरावृद्धिः विशेषतः धर्मशुक्लाभ्यां ॥ १०५ ॥

અર્થ:—મુનિજનોને જેમ જેમ ઉપશમભાવ તથા તપની વૃદ્ધિ થાય છે તેમ તેમ નિર્જરાની પણ વૃદ્ધિ થાય છે. વળી ધર્મધ્યાન અને શુક્લધ્યાન વખતે વિશેષ નિર્જરા થાય છે. ૧૦૫.

—૦—

એ નિર્જરાની વૃદ્ધિનાં સ્થાનો કહે છે:—

ગાથા : ૧૦૬ થી ૧૦૮

मिथ्यात्वतः सद्दष्टिः असंख्यगुणिकर्म्मनिर्जरा भवति ।
ततः अणुव्रतधारी ततः च महाव्रती ज्ञानी ॥ १०६ ॥
प्रथमकषायचतुर्णां वियोजकः तथा च क्षपकशीलः च ।
दर्शनमोहत्रिकस्य च ततः उपशमकचत्वारि ॥ १०७ ॥
क्षपकः च क्षीणमोहः सयोगिनाथः तथा अयोगिनः ।
एते उपरि उपरि असंख्यगुणकर्म्म निर्जरकाः ॥ १०८ ॥

જુઓ, અધ્યાયમાં જ્ઞાનીની વાત લીધી છે.

(૧) હજી સમ્યગ્દર્શન પામ્યો ન હોય, પણ સમ્યગ્દર્શન પામવાની તૈયારી વખતે શુદ્ધ આત્માના વિચારની શ્રેણીએ ચડયો હોય, તેવા જીવને વિશુદ્ધ પરિણામથી

નિર્જરા થાય છે, તેના કરતાં સમ્યગ્દૃષ્ટિને ચોથા ગુણસ્થાને અસંખ્યાતગુણી નિર્જરા થાય છે. જેની દૃષ્ટિ સાચી નથી, રાગમાં ધર્મ માને છે, બહારની ક્રિયાથી આત્માને લાભ માને છે તેવા જીવને તો આવી નિર્જરા થતી નથી; અનાદિનો અજ્ઞાની જીવ ધર્મ કરે તેમાં સૌથી પહેલાં ઉપશમ સમ્યગ્દર્શન પામે છે. તે વખતે તેને નિર્જરા શરૂ થાય છે. સત્સમાગમે શ્રવણ-મનન કરીને સન્મુખ થતાં ત્રણ કરણના વિશુદ્ધ પરિણામ થાય છે, તેનો કાળ અંતર્મુહૂર્તનો જ છે, ને ત્યાં નિર્જરા ગણવામાં આવે છે. આ પહેલાં તત્ત્વની રુચિ-બહુમાન કરતાં કરતાં મિથ્યાત્વનો રસ મોળો-મંદ પડતો જાય છે, પણ તેને હજી નિર્જરામાં ગણવામાં આવતો નથી. ચૈતન્યના અંતરસ્વભાવ તરફ વલણ કરીને તેનો સાક્ષાત્કાર કરવા તૈયાર થયો ત્યાં અધઃકરણ વગેરેના વિશુદ્ધ પરિણામ થાય છે, ત્યારે જે કર્મની નિર્જરા થાય છે, તેના કરતાં અસંખ્યગુણી નિર્જરા ચોથા ગુણસ્થાને સમ્યક્દૃષ્ટિને થાય છે. ખરેખર અહીંથી જ મિથ્યાત્વનો સંવર થયો અને ગુણશ્રેણી નિર્જરા શરૂ થઈ.

પહેલા ગુણસ્થાને હોવા છતાં ચૈતન્યસ્વભાવની સન્મુખ થયો ને સમ્યગ્દર્શન પામવાની તૈયારી થઈ; ત્યાં અંતર્મુહૂર્ત પહેલાં કંઈક વિશુદ્ધ પરિણામ થાય છે તેને નિર્જરા થાય છે, પણ તેના કરતાં અસંખ્યાતગુણી નિર્જરા સમ્યગ્દૃષ્ટિને થાય છે, લડાઈ વખતે કે અશુભ પરિણામ વખતે પણ અવિરતિ સમ્યગ્દૃષ્ટિને અસંખ્યગુણી નિજરા થાય છે.

(૨) તે ચોથા ગુણસ્થાનવાળા અવિરત સમ્યગ્દૃષ્ટિ કરતાં પાંચમા ગુણસ્થાનવાળા દેશવ્રતી શ્રાવકને અસંખ્યાતગુણની નિર્જરા થાય છે. ચોથા ગુણસ્થાનવાળો ધ્યાનમાં હોય ને પાંચમા ગુણસ્થાનવાળો ખાવા-પીવાના ભાવમાં હોય તે વખતે પણ તેને અંદરની એટલી અકષાય પરિણતિ વર્તે છે કે તેને અસંખ્યાતગુણી નિર્જરા થાય છે. તેને જ્ઞાયકભાવનું વિશેષ અવલંબન થઈ ગયું છે; બહારની ક્રિયા ઉપર નિર્જરા નથી.

(૩) વળી તે દેશવ્રતી શ્રાવક કરતા પણ છઠ્ઠા ગુણસ્થાનવાળા મહાવ્રતી મુનિઓને અસંખ્યાતગુણી નિર્જરા થાય છે તેમને જ્ઞાયકભાવનું એટલું અવલંબન થઈ ગયું છે કે ત્રણ કષાયનો નાશ થઈ ગયો છે, તેથી તેમને વિશેષ શુદ્ધતા થાય છે, ને નિર્જરા પણ વિશેષ થાય છે.

(૪) ૪-૫, ૬-૭ ગુણસ્થાને અનંતાનુબંધી કષાયનું વિસંયોજન થાય છે, તે વખતે છઠ્ઠા ગુણસ્થાનવાળા મુનિ કરતાં પણ વિશેષ નિર્જરા છે. આ વિસંયોજનનો કાળ અલ્પ છે. અલ્પજ્ઞ જીવથી તે પરિણામ પકડાય નહીં પણ અંદર શુદ્ધતા થતાં અનંતાનુબંધીનું વિસંયોજન થઈ જાય છે, તે વિસંયોજનના કાળ વખતે છઠ્ઠા ગુણસ્થાન કરતાં પણ અસંખ્યાતગુણી નિર્જરા થાય છે.

(૫) તેના કરતાં પણ દર્શનમોહનો ક્ષય કરનારા જીવને અસંખ્યાતગુણી નિર્જરા છે, કેવળી, શ્રુતકેવળીની સમીપમાં દર્શનમોહનો ક્ષય પ્રારંભ કરે તે વખતે ઉપર કરતાં પણ અસંખ્યાતગુણી નિર્જરા થાય છે.

(૬) ક્ષાયિક સમ્યગ્દષ્ટિ કરતાં પણ ઉપશમશ્રેણીવાળા જીવને આઠમા-નવમા-દશમા ગુણસ્થાને અસંખ્યાતગુણી નિર્જરા છે.

(૭) તેનાથી અગિયારમા ગુણસ્થાને ઉપશાંત મોહવાળા જીવને અસંખ્યાતગુણી નિર્જરા છે.

(૮) તે અગિયારમા ગુણસ્થાન કરતાં પણ ક્ષપકશ્રેણીવાળા જીવને અસંખ્યાતગુણી નિર્જરા છે. દસમા ગુણસ્થાને ઉપશમશ્રેણીવાળા જીવ કરતાં ક્ષપકશ્રેણીવાળા જીવને આઠમા ગુણસ્થાને પણ અસંખ્યાતગુણ નિર્જરા છે.

(૯) ક્ષપકશ્રેણીવાળા જીવ કરતાં ક્ષીણમોહ જીવને બારમા ગુણસ્થાને અસંખ્યાત-ગુણી નિર્જરા છે.

(૧૦) ક્ષીણમોહ જીવ કરતાં તેરમા ગુણસ્થાને સંયોગકેવળીને અસંખ્યાતગુણી નિર્જરા છે.

બારમા ગુણસ્થાન કરતાં કેવળીને અકષાયભાવમાં કાંઈ ફેર નથી, પણ ત્યાં જ્ઞાન-દર્શન-વીર્ય પરિપૂર્ણ પ્રગટ્યાં છે, તેથી શુદ્ધતા ઘણી વધી ગઈ છે, ને ત્યાં નિર્જરા પણ વધી ગઈ છે.

(૧૧) સંયોગ કેવળી કરતાં પણ અયોગ કેવળીને ચૌદમા ગુણસ્થાને અસંખ્યાત-ગુણી નિર્જરા થાય છે,

આ પ્રમાણે નિર્જરાની વૃદ્ધિનો ક્રમ છે.

પ્રશ્ન:—નીચલા જીવો કરતાં કેવળીને વધારે નિર્જરા કહી, તો શું તેમને બીજા કરતાં વધારે અશુદ્ધતા હશે?

ઉત્તર:—ના, તેને તો ઘણા પરમાણુ ખરે છે, તે શુદ્ધતા ઘણી થઈ છે. ઘણા પરમાણુઓ ખરે છે એટલે થોડા બાકી રહે છે, ને અશુદ્ધતા પણ થોડી છે. નીચલા જીવોને થોડા થોડા કર્મો ખરે છે એટલે ઘણાં કર્મો રહે છે, ને ત્યાં અશુદ્ધતા વિશેષ છે, ઉપર ઉપરનાં ગુણસ્થાને શુદ્ધતા વધી એટલે કર્મોની નિર્જરા પણ વધતી ગઈ.

જુઓ, ત્રિકાળી દ્રવ્યને પકડીને તેના અવલંબને પર્યાયમાં સમય-સમયની જે શુદ્ધતા વધે છે તેનું આ વર્ણન છે. સમયે સમયે દ્રવ્યના અવલંબને શુદ્ધતા વધતી જાય છે, ને કર્મો ખરતાં જાય છે, જ્યારે આત્મામાં શુદ્ધિ થવા માંડે ત્યારે એક સાથે

બધી શુદ્ધતા થઈ જતી નથી પણ ક્રમે ક્રમે શુદ્ધતા વધે છે, ને ક્રમે ક્રમે કર્મો ખરે છે, આનું નામ નિર્જરા છે.

સમ્યક્ત્વ સન્મુખ મિથ્યાદૃષ્ટિથી માંડીને અયોગ કેવળી સુધી ક્રમે ક્રમે અસંખ્યાત-ગુણી નિર્જરા છે. ચોથા ગુણસ્થાનવાળાને પણ ગુણશ્રેણી નિર્જરા શરૂ થઈ જાય છે. ચૈતન્યસ્વભાવને પકડીને એકાગ્ર થયો ત્યાં શુદ્ધતા થવા માંડી ને અશુદ્ધતા ઘટવા માંડી, ત્યાં નિર્જરા શરૂ થઈ ગઈ. સમ્યક્ત્વસન્મુખ થયેલા જીવને પણ નિર્જરા ગણી છે.

સિદ્ધને તો નિર્જરા ન કહેવાય. ત્યાં કર્મ કે અશુદ્ધતા રહી નથી, તો નિર્જરા કોની થાય? ચૌદમા ગુણસ્થાનના છેલ્લા સમયે બધાં કર્મોની પૂરી નિર્જરા થઈ ગઈ ને આત્માની શુદ્ધતા પૂર્ણ થઈ ગઈ. આ પ્રમાણે ગુણશ્રેણી નિર્જરાની વાત કરી.

* * *

હવે કોઈક જીવને ગુણશ્રેણી નિર્જરા ઉપરાંત વિશેષ નિર્જરા થાય છે તેનું વર્ણન કરે છે.

ગાથા—૧૦૯

यः विसहते दुर्वचनं सार्धम्मिकहीलनं च उपसर्गम् ।
जित्वा कषायरिपु तस्य भवेत् निर्जरा विपुला ॥ १०९ ॥

અર્થ:—જે મુનિ દુર્વચન સહન કરે છે, અન્ય સાધર્મી મુનિ આદિના કરેલા અનાદરને સહન કરે છે, દેવાદિકોએ કરેલા ઉપસર્ગને સહન કરે છે. એ પ્રમાણે કષાયરૂપ વૈરીઓને જીતે છે તેને વિપુલ અર્થાત્ વિસ્તારરૂપ મોટી નિર્જરા થાય છે. ૧૦૯.

સ્વભાવનું એટલું અવલંબન છે કે દુર્વચન-અનાદર વગેરે પ્રસંગે કષાયભાવ થતો નથી, પણ જ્ઞાતાભાવ રહે છે, તેવા વખતે શુદ્ધતાની વૃદ્ધિ થાય છે, ને કર્મ વિશેષપણે ખરી જાય છે

પ્રશ્ન:—સાધર્મીમુનિ સાધર્મીનો અનાદર કેમ કરે?

ઉત્તર:—ત્યાં ખરેખર અનાદરનો ભાવ નથી હોતો, પણ સામા જીવને શુદ્ધતાનું કારણ થાય એવા હેતુએ કોઈવાર કડકપણે શિખામણ આપે, ત્યાં સામાના હિતનો ભાવ છે. આચાર્યો કઠોર પ્રાયશ્ચિત આપે ને મુનિ તેને કષાયરહિતપણે સહન કરે છે, એવા પ્રસંગે મુનિને વિશેષ નિર્જરા થાય છે. અંદરમા ઉપશમભાવમાં એવા ઠર્યા છે કે ઉપસર્ગ વગેરે પ્રસંગો વખતે પણ અકષાય પરિણતિ સહજ વધતી જાય છે.

તેનું આ વર્ણન છે. બહારની વાત નથી. આવા આવા સંયોગ વખતે પણ સહજ સ્વભાવના આશ્રયે ધર્માત્માને નિર્જરા થતી જાય છે. આત્માના ભાન વગર સહન કરે તેવા જીવોની આ વાત નથી.

ભાવાર્થ:—કોઈ કુવચન કહે તેનાથી કષાય ન કરે, પોતાને અતિચાર દોષ લાગતાં આચાર્યાદિક કઠોર વચન કહી પ્રાયશ્ચિત આપે. નિરાદર કરે તોપણ તેને નિષ્કષાયપણે સહન કરે તથા કોઈ ઉપસર્ગ કરે તેની સાથે પણ કષાય ન કરે તેને ઘણી નિર્જરા થાય છે.

અહો ! મુનિરાજ જંગલમાં ઝાડ નીચે આત્માના ધ્યાનમાં બેઠા હોય, અંદરની શાંતિમાં ડૂબકી મારીને સહજ જ્ઞાનાનંદસ્વભાવનો અનુભવ કરતા હોય, ને ત્યાં પારધી આવીને ઝાડ ઉપરના પંખીને મારે, તે મરેલું પંખી ખોળામાં આવીને પડે ઇત્યાદિ ઉપસર્ગો વખતે પણ અંદર કષાયભાવ થયા વિના વીતરાગભાવે જ્ઞાતા રહે છે, તેવા મુનિને વિશેષ નિર્જરા થાય છે.

* * *

ગાથા—૧૧૦

रिणमोचनवत् मन्यते यः उपसर्गं परीषहं तीव्रं ।
पापफलं मे एतत् मया अपि यत् संचितं पूर्वं ।। ११० ।।

અર્થ:—જે મુનિ ઉપસર્ગ તથા તીવ્ર પરીષહ આવતાં એમ માને છે કે મેં પૂર્વજન્મમાં પાપનો સંચય કર્યો હતો તેનું આ ફળ છે તેને (શાંતિપૂર્વક) ભોગવવું પણ તેમાં વ્યાકુળ ન થવું. જેમ કે કોઈનાં કરજે નાણું લીધાં હોય ને જ્યારે પેલો માગે ત્યારે તેને આપી દેવાં, પણ તેથી વ્યાકુળતા શા માટે કરવી? એ પ્રમાણે માનતાં તેને ઘણી નિર્જરા થાય છે. ૧૧૦.

અહીં તો અંદરમાં સ્વભાવના આશ્રયે જેને જ્ઞાનચેતના પ્રગટી છે તેવા જીવની વાત છે. એકલા કર્મના આશ્રયે સહન કરે તેવા જીવને તો કર્મફળ ચેતના છે. અહીં તો જ્ઞાતાના આશ્રયે વિશેષ ચારિત્ર પ્રગટ્યું છે. એવા મુનિની વાત છે. કર્મના ઉદયથી શરીરમાં પ્રતિકૂળતા થાય તેવા પ્રસંગે મુનિઓને વ્યાકૂળતા ન થાય, પણ એમ ચિંતવે કે હું તો જ્ઞાનાનંદ છું, આ પૂર્વકર્મનું ફળ છે, એમ અંદર ચૈતન્યનું અવલંબન ખસતું નથી, ને જ્ઞાતાની શાંતિ ખસતી નથી. એવા મુનિને ઘણી નિર્જરા થાય છે. સંયોગ તરફ લક્ષ જાય ને સંયોગ જ્ઞાનમાં આવે, તે કાંઈ દોષ નથી, તે વખતે તેવા સંયોગને જાણવાનું જ્ઞાન પ્રગટ્યું છે, પણ તે વખતે કષાયભાવ થાય તો બંધન થાય;

ચૈતન્યના અવલંબનની સ્થિરતાપૂર્વક જે જ્ઞાન ખીલ્યું છે, તેને પરને જાણતી વખતે પણ રાગ-દ્વેષ થતો નથી, તેટલી નિર્જરા છે. જ્ઞાનીને કોઈ ક્ષણે ચિદાનંદ દ્રવ્યનું અવલંબન છૂટતું નથી તેથી ક્ષણે ક્ષણે નિર્જરા જ થાય છે. જો દ્રવ્યનું અવલંબન છૂટે તો નિર્જરા કે ધર્મ રહેતો નથી. અહીં ચિદાનંદ દ્રવ્યના અવલંબનનો કાળ છે ત્યાં સામે કર્મોની નિર્જરા સહજ બની રહી છે ને અહીં શુદ્ધતા પણ વધતી જાય છે.

* * *

ગાથા—૧૧૧

यः चिन्तयति शरीरं ममत्वजनकं विनश्वरं अशुचिम् ।
दर्शनज्ञानचरित्रं शुभजनकं निर्मलं नित्यम् ।। १११ ।।

અર્થ:—આ શરીર મમત્વ–મોહનું ઉપજાવવાવાળું, વિનાશીક તથા અપવિત્ર છે; તથા દર્શન–જ્ઞાન–ચારિત્ર સુખનું ઉપજાવવાવાળું નિર્મળ અને નિત્ય છે–એમ જે મુનિ ચિંતવે છે તેને ઘણી નિર્જરા થાય છે. ૧૧૧.

ખરેખર કાંઈ શરીર મોહને ઉપજાવનારું નથી, પણ તેના તરફના વલણનો ભાવ થાય તો મમત્વ થાય છે, માટે નિમિત્ત તરીકે દેહને મમત્વનો ઉપજાવનાર કહ્યો છે. ચિદાનંદ સ્વભાવ તો નિર્મળ છે. તેના અવલંબને નિર્મોહદશા ઊપજે છે. આત્મા જ્ઞાયકશરીરી અવિનાશી છે, ને દેહ તો વિનાશીક છે, અપવિત્ર છે. પવિત્ર સ્વભાવનું અવલંબન બતાવવા માટે દેહને અપવિત્ર કહ્યો છે, ખરેખર તો દેહ પણ જ્ઞેય છે. દેહ તરફનું વલણ છોડીને ચૈતન્યના અવલંબને જે વિશેષ સ્થિર થાય છે તેને વિશેષ નિર્જરા થાય છે.

દેહ અપવિત્ર ને આત્મા પવિત્ર છે.
દેહ વિનાશી ને આત્મા અવિનાશી છે.
દેહ મમત્વનો જનક ને આત્મા દર્શન–જ્ઞાન-ચારિત્રનો જનક.

આમ જાણીને પોતે પોતાના સ્વરૂપમાં સ્થિરતા વધારે છે, તેને ઘણી નિર્જરા થાય છે. આત્માના સમ્યગ્દર્શન–જ્ઞાન–ચારિત્ર છે તે જ નિર્મળ-પવિત્ર અને નિત્ય છે, તેનાથી નિર્જરા થાય છે.

* * *

ગાથા–૧૧૨

आत्मन यः निन्दयति गुणवंतां करोति बहुमानम् ।
मनइन्द्रियाणां विजयी स स्वरूपपरायणो भवति ।। ११२ ।।

અર્થ:—જે સાધુ પોતાના સ્વરૂપમાં તત્પર થઈને પોતે કરેલાં દુષ્કૃતોની નિંદા કરે છે, ગુણવાન પુરુષોનો પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ ઘણો આદર કરે છે તથા પોતાના મન ઇન્દ્રિયોને જીતે છે–વશ કરે છે તેને ઘણી નિર્જરા થાય છે. ૧૧૨.

સમ્યગ્દર્શનપૂર્વક સ્વરૂપમાં ઘણી લીનતા થઈ હોય તેવી સાધુદશાની આ વાત છે. જે પોતાના દોષની નિંદા કરે છે, ને ગુણવાન પુરુષોનો આદર કરે છે, તેને પણ નિર્જરા થાય છે. પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ ગુણવાન પુરુષના ગુણોનું બહુમાન આવે તે ભાવ પણ નિર્જરાનું કારણ છે. કેમકે તેમાં પોતાને સમ્યગ્દર્શન–જ્ઞાન–ચારિત્રનો વિવેક અને બહુમાન છે. વળી જે મન–ઇન્દ્રિયોને જીતે છે એટલે કે અતીન્દ્રિય ચિદાનંદસ્વરૂપમાં ઠરે છે તેવા જીવોને ઘણી નિર્જરા થાય છે. સમયસારમાં કહે છે કે નિંદા–ગર્હણાનો શુભભાવ તે અશુદ્ધિ અને વિષકુંભ છે, અને અહીં કહે છે કે પોતાના દોષની નિંદા, ગુણી જીવોનું બહુમાન વગેરે ભાવો શુદ્ધ અને નિર્જરાનું કારણ છે; તો શું એ બે કથનમાં વિરોધ છે? વિરોધ નથી, પણ અપેક્ષા ભેદ છે. અહીં ગુણીજનોનું બહુમાન વગેરે વખતે પોતાને અંદરમાં જ્ઞાનની સ્થિરતાનો જે ભાવ વર્તે છે તેને મુખ્ય ગણીને નિર્જરા કહી છે, ને ત્યાં શુભરાગની મુખ્યતા ગણીને તેને વિષકુંભ કહ્યો છે. અહીં પણ જે રાગ છે તેને કાંઈ નિર્જરાનું કારણ નથી કહ્યું પણ તે રાગ વખતે અંદર સ્વભાવનું અવલંબન વર્તે છે ને શુદ્ધતા વધે છે, તેની પ્રધાનતા ગણીને તેને નિર્જરા કહી છે.

ચિદાનંદ સ્વભાવનું અવલંબન કરતાં મિથ્યાત્વાદિ દોષોનો નિરાદર થઈ જાય છે, ત્યાં પછી મિથ્યાત્વાદિ કર્મો કયાંથી ટકે? ખરી જ જાય. આ રીતે સ્વભાવના અવલંબને નિર્જરા થાય છે–એમ જાણવું.

આ નિર્જરા–અનુપ્રેક્ષાનું વર્ણન ચાલે છે. નિર્જરા એટલે ખરી જવું. તે કર્મનું ખરવું આત્માના ભાનસહિત જીવને પણ થાય છે ને આત્માના ભાન વગરના જીવને પણ થાય છે; પણ તેમાં આત્માના ભાનસહિત કર્મનું ખરવું ને શુદ્ધતાનું વધવું તે જ નિર્જરા–ધર્મ છે.

* * *

ગાથા—૧૧૩

तस्य च सफलं जन्म तस्य अपि पापस्य निर्जरा भवति ।
तस्य अपि पुण्यं वर्द्धते तस्य च सौख्यं परं भवति ॥ ११३ ॥

અર્થ:—જે સાધુ એ પ્રમાણે પૂર્વોક્ત પ્રકારથી નિર્જરાના કારણોથી પ્રવર્તે છે તેનો જન્મ સફળ છે. વળી તેને જ પાપકર્મની નિર્જરા થઈ પુણ્યકર્મનો અનુભાગ વધે છે. ૧૧૩.

આત્માની શુદ્ધતાની વૃદ્ધિ થતાં કર્મનું ખરી જવું તે નિર્જરા છે. બાહ્ય ક્રિયાથી કે વિકલ્પથી નિર્જરા થતી નથી. હું જ્ઞાનાનંદ વીતરાગ સ્વભાવ છું, એવા ભાનપૂર્વક જેટલા અંશે તેના અવલંબને શુદ્ધતાની વૃદ્ધિ થાય તે નિર્જરાનું કારણ છે. આવી નિર્જરાને જાણીને જે જીવ તેના કારણોમાં પ્રવર્તે છે તેનો જન્મ સફળ છે. પુણ્ય કરે તેનો જન્મ સફળ છે-એમ ન કહ્યું. આત્માના ભાન વિના એકલાં વ્રત તપ કરે તોપણ તેનો જન્મ અફળ છે. ચિદાનંદ સ્વભાવની દૃષ્ટિ કરીને તેની શાંતિમાં જે લીન છે તે મુનિઓનો અવતાર સફળ છે. ફરીને અવતાર ન થાય-એવું સફળપણું તેમને છે. નિર્જરામાં આત્માની શુદ્ધતા વધતાં અશુભ કર્મો તો ખરે છે, ને સાથે પુણ્યનો રસ પણ વધે છે. પુણ્યની સ્થિતિ ન વધે, પણ અનુભાગ વધી જાય. અજ્ઞાની કરતાં જ્ઞાનીને પુણ્ય ઊંચી જાતનાં હોય છે. અજ્ઞાની માને કે અમે વ્રતાદિથી પુણ્ય કરીએ, તેને પુણ્યની સ્થિતિ લાંબી બંધાય, પણ રસ ઓછો હોય. જ્ઞાની કરતાં અજ્ઞાનીને પુણ્યની સ્થિતિ લાંબી બંધાય છે. અજ્ઞાનીને શાતાવેદનીયની પંદર ક્રોડાક્રોડી સાગરોપમની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ બંધાય છે, પણ જગતમાં એટલી પુણ્યસ્થિતિ ભોગવવાનું કોઈ સ્થાન નથી, ને જ્ઞાનીને પોતાના સ્વભાવના આનંદનો અનુભવ કરતાં સાથે પુણ્યનો અનુભાગ પણ વધી જાય છે, સ્થિતિ નથી વધતી. શુદ્ધસ્વભાવની શુદ્ધતા જેમ જેમ વધતી જાય છે તેમ તેમ સાધકને નામકર્મ, યશ:કીર્તિ વગેરે પુણ્ય પ્રકૃતિઓનો રસ વધતો જાય છે. જ્ઞાનીને જ ઊંચા પુણ્ય હોય છે—એમ અહીં બતાવ્યું છે. પણ કાંઈ તે પુણ્યનું માહાત્મ્ય નથી, પણ ઊંચા પુણ્ય ક્યાં હોય? કે જ્યાં આત્માનું ભાન હોય ત્યાં જ ઊંચા પુણ્ય હોય છે. શુદ્ધતાની સાથે તેવો પુણ્યનો અનુભાગ વધી જાય છે. શુદ્ધોપયોગ થતા પાપકર્મ તો ખરી જાય, પુણ્યની સ્થિતિ ઘટે પણ રસ વધી જાય. તીર્થંકરનામકર્મ વગેરે પ્રકૃતિ જ્ઞાનીને જ બંધાય. આમ કહીને અહીં પુણ્યનું વજન નથી આપવું, પણ આત્માની શુદ્ધતા ઉપર જોર આપવું છે. જ્ઞાનીને શુદ્ધતાની ભૂમિકામાં એવા પુણ્ય બંધાઈ જાય

છે કે જેને દેખીને સાધારણ જીવો આશ્ચર્યમાં પડી જાય! પણ જ્ઞાનીની દૃષ્ટિ પુણ્ય ઉપર કે પુણ્યનાં ફળ ઉપર નથી, હું તો જ્ઞાનાનંદસ્વભાવ છું એવી દૃષ્ટિ છે.

જે નિર્જરાના કારણોમાં પ્રવર્તે છે તેને પાપનો નાશ થઈ પુણ્યની વૃદ્ધિ થાય છે તથા તે સ્વર્ગાદિકનાં સુખ ભોગવી (અનુક્રમે) મોક્ષને પ્રાપ્ત થાય છે.

જેવા પુણ્ય જ્ઞાનીને પ્રાપ્ત થાય છે તેવા પુણ્ય અજ્ઞાનીને હોતાં નથી—એમ બતાવ્યું છે, પણ જ્ઞાની કાંઈ પુણ્યના ફળમાં સુખ નથી માનતા.

* * *

ગાથા—૧૧૪

यः सम सौख्यनिलीनः वारंवारं स्मरति आत्मानम् ।
इन्द्रियकषायविजयी तस्य भवेत् निर्जरा परमा ।। ११४ ।।

અર્થ :—જે મુનિ, વીતરાગભાવરૂપ સુખ કે જેનું નામ જ પરમ-ચારિત્ર છે તેમાં લીન અર્થાત તન્મય થાય છે, વારંવાર આત્માનું સ્મરણ—ચિતવન કરે છે તથા ઇન્દ્રિયોને જીતવાવાળા છે, તેને ઉત્કૃષ્ટ નિર્જરા થાય છે. ૧૧૪.

આત્માનું ભાન કરીને તેના અનુભવમાં જે લીન થાય છે તેવા વીતરાગી મુનિઓ પરમ સુખી છે. જુઓ, સુકોશલ મુનિને સિંહ ફાડી ખાય છે છતાં તે વખતે તેનું દુઃખ તેમને નથી. અંદર ચિદાનંદસ્વભાવના આશ્રયે વીતરાગી અનાકુળ શાંત-ભાવનો પ્રવાહ વહે છે, તેના અનુભવમાં તેમને પરમ સુખ છે. અહો! પરમસ્વભાવ કારણપરમાત્મા હું છું એવી દૃષ્ટિ કરીને વારંવાર તેનું સ્મરણ કરીને તેમાં લીન થાય છે, ને ઇન્દ્રિયોને જીતે છે—એવા મુનિવરોને ઉત્કૃષ્ટ નિર્જરા થાય છે. આ સિવાય જેની દૃષ્ટિ પર ઉપર છે, આહારાદિને હું છોડું છું એમ માને છે તેવા અજ્ઞાનીને તો મિથ્યાત્વ વગેરેનો તીવ્ર બંધ થાય છે, તેને નિર્જરા થતી નથી. સમ્યગ્દૃષ્ટિને નિર્જરા થાય છે, પણ મુનિઓને ઉત્કૃષ્ટ નિર્જરા થાય છે.

ઇન્દ્રિય વિષય-કષાયોનો નિગ્રહ કરી પરમ વીતરાગભાવરૂપ આત્મધ્યાનમાં જે લીન થાય છે તેને ઉત્કૃષ્ટ નિર્જરા થાય છે.

પૂર્વે બાંધ્યાં કર્મ જે, ખરે તપોબલ પાય;
સો નિર્જરા કહાય હૈ, ધારે તે શિવ જાય.

પૂર્વે મિથ્યાત્વાદિભાવથી જે કર્મ બંધાયાં તે, ચિદાનંદસ્વભાવનું ભાન કરીને તેમાં એકાગ્રતારૂપ વડે તપ ખરી જાય છે, એને નિર્જરા કહેવાય છે. જે જીવ આવી નિર્જરા ધારણ કરે છે તે મોક્ષ પામે છે.

એ પ્રમાણે નિર્જરા અનુપ્રેક્ષા પૂર્ણ થઈ.

'અપૂર્વ અવસર' પદ પર
પ્રવચનો

પરમપદ–પ્રાપ્તિની ભાવના.

(અંતર્ગત)

ગુણશ્રેણીસ્વરૂપ

—ॐ—

૧. અપૂર્વ અવસર એવો ક્યારે આવશે !
કયારે થઈશું બાહ્યાંતર નિર્ગ્રંથ જો ?
સર્વ સંબંધનું બંધન તીક્ષ્ણ છેદીને,
વિચરશું કવ મહત્પુરુષને પંથ જો ? અપૂવ૦

૨. સર્વ ભાવથી ઔદાસીન્યવૃત્તિ કરી,
માત્ર દેહ તે સંયમહેતુ હોય જો;
અન્ય કારણે અન્ય કશું કલ્પે નહીં,
દેહે પણ કિંચિત્ મૂર્છા નવ જોય જો. અપૂર્વ૦

૩. દર્શનમોહ વ્યતીત થઈ ઉપજ્યો બોધ જે,
દેહ ભિન્ન કેવળ ચૈતન્યનું જ્ઞાન જો;
તેથી પ્રક્ષીણ ચારિત્રમોહ વિલોકિયે,
વર્તે એવું શુદ્ધસ્વરૂપનું ધ્યાન જો. અપૂવ૦

૪. આત્મસ્થિરતા ત્રણ સંક્ષિપ્ત યોગની,
મુખ્યપણે તો વર્તે દેહપર્યંત જો;
ઘોર પરિષહ કે ઉપસર્ગભયે કરી,
આવી શકે નહીં તે સ્થિરતાનો અંત જો. અપૂર્વ૦

૫. સંયમના હેતુથી યોગપ્રવર્તના,
સ્વરૂપલક્ષે જિન-આજ્ઞા આધીન જો;
તે પણ ક્ષણ ક્ષણ ઘટતી જાતી સ્થિતિમાં,
અંતે થાયે નિજસ્વરૂપમાં લીન જો. અપૂર્વ૦

૬. પંચ વિષયમાં રાગ-દ્વેષ વિરહિતતા,
પંચ પ્રમાદે ન મળે મનનો ક્ષોભ જો;
દ્રવ્ય ક્ષેત્ર ને કાળ ભાવ પ્રતિબંધવણ,
વિચરવું ઉદયાધીન પણ વીતલોભ જો. અપૂવ૦

૭. ક્રોધ પ્રત્યે તો વર્તે ક્રોધ સ્વભાવતા,
માન પ્રત્યે તો દીનપણાનું માન જો;

માયા પ્રત્યે માયા સાક્ષી ભાવની,
લોભ પ્રત્યે નહીં લોભ સમાન જો. અપૂર્વ૦

૮. બહુ ઉપસર્ગકર્તા પ્રત્યે પણ ક્રોધ નહીં,
વંદે ચક્રિ તથાપિ ન મળે માન જો;
દેહ જાય પણ માયા થાય ન રોમમાં,
લોભ નહીં છો પ્રબળ સિદ્ધિ નિદાન જો. અપૂર્વ૦

૯. નગ્નભાવ, મુંડભાવ સહ અસ્નાનતા,
અદંતધોવન આદિ પરમ પ્રસિદ્ધ જો;
કેશ, રોમ નખ કે અંગે શૃંગાર નહીં,
દ્રવ્યભાવ સંયમમય નિર્ગ્રંથ સિદ્ધ જો. અપૂર્વ૦

૧૦. શત્રુ-મિત્ર પ્રત્યે વર્તે સમદર્શિતા,
માન અમાને વર્તે તે જ સ્વભાવ જો;
જીવિત કે મરણે નહીં ન્યૂનાધિકતા,
ભવ મોક્ષે પણ શુદ્ધ વર્તે સમભાવ જો. અપૂર્વ૦

૧૧. એકાકી વિચરતો વળી સ્મશાનમાં,
વળી પર્વતમાં વાઘ સિંહ સંયોગ જો;
અડોલ આસન ને મનમાં નહીં ક્ષોભતા,
પરમ મિત્રનો જાણે પામ્યા યોગ જો. અપૂર્વ૦

૧૨. ઘોર તપશ્ચર્યામાં પણ મનને તાપ નહીં,
સરસ અન્ને નહીં મનને પ્રસન્ન ભાવ જો;
રજકણ કે રિદ્ધિ વૈમાનિક દેવની,
સર્વે માન્યા પુદ્ગલ એક સ્વભાવ જો. અપૂર્વ૦

૧૩. એમ પરાજય કરીને ચારિત્રમોહનો,
આવું ત્યાં જ્યાં કરણ અપૂર્વ ભાવ જો;
શ્રેણી ક્ષપકતણી કરીને આરૂઢતા,
અનન્ય ચિંતન અતિશય શુદ્ધ સ્વભાવ જો. અપૂર્વ૦

૧૪. મોહ સ્વયંભૂરમણ સમુદ્ર તરી કરી,
સ્થિતિ ત્યાં જ્યાં ક્ષીણમોહ ગુણસ્થાન જો;
અંત સમય ત્યાં પૂર્ણ સ્વરૂપ વીતરાગ થઈ,
પ્રગટાવું નિજ કેવળજ્ઞાન નિધાન જો. અપૂર્વ૦

૧૫. ચાર કર્મ ઘનઘાતી તે વ્યવચ્છેદ જ્યાં,
ભવનાં બીજતણો આત્યંતિક નાશ જો;
સર્વભાવ જ્ઞાતા દૃષ્ટા સહ શુદ્ધતા,
કૃતકૃત્ય પ્રભુ વીર્ય અનંત પ્રકાશ જો. અપૂર્વ૦

૧૬. વેદનીયાદિ ચાર કર્મ વર્તે જહાં,
બળી સીંદરીવત્ આકૃતિ માત્ર જો;
તે દેહાયુષ આધીન જેની સ્થિતિ છે,
આયુષ પૂર્ણે, મટિયે દૈહિકપાત્ર જો. અપૂર્વ૦

૧૭. મન, વચન, કાયા ને કર્મની વર્ગણા,
છૂટે જહાં સકળ પુદ્ગલ સંબંધ જો;
એવું અયોગિ ગુણસ્થાનક ત્યાં વર્તતું.
મહાભાગ્ય સુખદાયક પૂર્ણ અબંધ જો. અપૂર્વ૦

૧૮. એક પરમાણુમાત્રની મળે ન સ્પર્શતા.
પૂર્ણ કલંકરહિત અડોલસ્વરૂપ જો;
શુદ્ધ નિરંજન ચૈતન્યમૂર્તિ અનન્યમય.
અગુરુલઘુ અમૂર્ત સહજપદરૂપ જો. અપૂર્વ૦

૧૯. પૂર્વ પ્રયોગાદિ કારણના યોગથી,
ઊર્ધ્વગમન સિદ્ધાલય પ્રાપ્ત સુસ્થિત જો;
સાદિ અનંત અનંત સમાધિ-સુખમાં
અનંતદર્શન જ્ઞાન અનંત સહિત જો. અપૂર્વ૦

૨૦. જે પદ શ્રી સર્વજ્ઞે દીઠું જ્ઞાનમાં,
કહી શક્યા નહીં પણ તે શ્રી ભગવાન જો;
તેહ સ્વરૂપને અન્ય વાણી તે શું કહે ?
અનુભવગોચર માત્ર રહ્યું તે જ્ઞાન જો. અપૂર્વ૦

૨૧. એહ પરમપદ પ્રાપ્તિનું કર્યું ધ્યાન મેં,
ગજા વગર ને હાલ મનોરથરૂપ જો;
તોપણ નિશ્ચય રાજચંદ્ર મનને રહ્યો.
પ્રભુ આજ્ઞાએ થાશું તે જ સ્વરૂપ જો. અપૂર્વ૦

□

ॐ

* શ્રી સદ્ગુરુદેવાય નમઃ *

ગુણસ્થાનક ક્રમારોહણ—પરમપદ પ્રાપ્તિની ભાવના

સમયજ્ઞ શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર પ્રણીત 'અપૂર્વ અવસર એવો કયારે આવશે' પદ ઉપર પરમ પૂજ્ય કૃપાળુ સદ્ગુરુદેવશ્રીએ રાજકોટ મુકામે આપેલ પ્રવચનો.

[તા. ૩૦-૧૧-૩૯]

આ કાવ્યમાં મુખ્યપણે પરમપદ (મોક્ષ) પ્રાપ્તિની ભાવના છે. આત્મા ત્રિકાળ જ્ઞાતા-દૃષ્ટાસ્વરૂપ અનંત ગુણનો પિંડ છે; તેના અનુભવ માટે સર્વજ્ઞ વીતરાગની આજ્ઞાનુસાર તત્ત્વાર્થોની નિશ્ચયશ્રદ્ધા કરીને, જ્ઞાનાનંદ સ્વભાવ તરફ ઢળવાના પુરુષાર્થ વડે ક્રમે ક્રમે શુદ્ધિની વૃદ્ધિ થાય છે. એ અપેક્ષાએ જીવના પર્યાયમાં (અવસ્થામાં) ૧૪ ગુણસ્થાન થાય છે. તેમાં ચોથા ગુણસ્થાનકથી વિકાસની શ્રેણી શરૂ થાય છે.

શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીએ જન્મભૂમિ વવાણિયા (સોરાષ્ટ્ર) માં, સવારે માતુશ્રીના ખાટલા ઉપર બેસીને આ 'અપૂર્વ અવસર' નામક કાવ્યની રચના કરી છે.

જેમ મહેલ ઉપર ચડવાને પગથીયાં હોય તેમ મોક્ષમહેલમાં જવાનાં ચૌદ પગથીયાં છે. તેમાં પ્રથમ સમ્યગ્દર્શનરૂપ ચોથા ગુણસ્થાનકથી માંગલિક કરે છે. આત્મસ્વરૂપની જાગૃતિ વધારવા માટે આ ભાવના છે:-

અપૂર્વ અવસર એવો કયારે આવશે?
કયારે થઈશું બાહ્યાંતર નિર્ગ્રંથ જો?
સર્વ સંબંધનું બંધન તીક્ષ્ણ છેદીને,
વિચરશું કવ મહત્પુરુષને પંથ જો? અપૂર્વ૦ ॥૧॥

ગૃહસ્થધર્મમાં રહેલા ધર્માત્માઓ આત્માની પ્રતીતસહિત પૂર્ણતાના લક્ષે ત્રણ પ્રકારના મનોરથ (ભાવના) ભાવે છે:- (૧) હું સર્વ સંબંધથી નિવર્તું, (૨) સ્ત્રી આદિ બાહ્ય પરિગ્રહ તથા વિષય-કષાયરૂપ અભ્યંતર પરિગ્રહનો પુરુષાર્થ વડે ત્યાગ કરીને નિર્ગ્રંથ મુનિ થાઉં, (૩) હું અપૂર્વ સમાધિમરણ પ્રાપ્ત કરું. ત્યારે સંસારી

મોહી જીવો એમ મનોરથ (ભાવના) ભાવે છે કે હું ગૃહસ્થ કુટુંબમાં ખૂબ વધું, ધન, ઘર, છોકરાંમાં ખૂબ વધું અને લીલી વાડી મૂકીને મરું; એમ ઊંધાઈની ભાવના ભાવે છે.

"અપૂર્વ અવસર"નો અર્થ બાહ્ય અપૂર્વ કાળ નહિ પણ આત્મદ્રવ્યમાં અપૂર્વ સ્વકાળ એવો અર્થ થાય છે. તે શુદ્ધ સ્વભાવની પરિણતિ છે. દરેક વસ્તુ સ્વચતુષ્ટય-મંડિત છે, સ્વાધીન છે. સ્વદ્રવ્ય, સ્વક્ષેત્ર, સ્વકાળ અને સ્વભાવરૂપ છે, તે નિત્ય ટકીને પરિણમે છે. પૂર્વે અજ્ઞાનભાવે રાગાદિ પરભાવવાળો થઈને પરપણે પોતાને માનતો પરિણમતો હતો; પણ જ્યારે યથાર્થ સત્સમાગમ વડે શુદ્ધાત્માની અંતરપ્રતીત, પુરુષાર્થ વડે કરી ત્યારે સ્વભાવમાં પરિણમન થયું, તે પરિણમન જ આ આત્માની શુદ્ધ અવસ્થાનો કાળ છે, તેને સ્વકાળ કહેવાય છે. આત્મજ્ઞાન વડે સ્વભાવનું ભાન વર્તે છે, પણ હજી પૂર્ણ શુદ્ધ પર્યાય ઊઘડી નથી, તે પૂર્ણ કરવા માટે સ્વરૂપના ભાન સહિત આ ભાવના છે.

અહીં 'અપૂર્વ'માં અનેક અર્થ સમાઈ જાય છે તથા અહીં "અપૂર્વ" માંગલિકથી ભાવના કરે છે. પૂર્વે નહિ ઉત્પન્ન થયેલો એવો અવસર (ભાવકાળ) ક્યારે આવશે ? એવો મનોરથ સેવે છે. મનોરથ થવામાં મન તો નિમિત્ત છે, પણ તેનો જ્ઞાન વડે નકાર કરી સ્વરૂપવિચારની જાગૃતિ સાધક જીવ વધારે છે. સ્વરૂપની ભાવનાના (મનોરથના) ચક્ર ચડે છે તેની સાથે સ્વભાવપરિણતિનાં ચક્ર ચડે છે, તે ભાવના સાથે મનનું નિમિત્ત છે, તથા રાગનો ભાગ છે. તેથી વિચારના ક્રમ પડે છે અને તેમાં લોકોત્તર પુણ્ય સહેજે બંધાઈ જાય છે, પણ તેનો પ્રથમથી જ નકાર છે; ભેદનો કે વિકલ્પનો ત્યાં આદર નથી પણ અતીન્દ્રિય ભાવ-મનોરથની સ્વરૂપ-ચિંતવના છે. તત્ત્વ-સ્વરૂપની ભાવના વિચારતાં વચ્ચે મનનું નિમિત્ત આવે છે. પૂર્ણ શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપ સિદ્ધ પરમાત્મા જેવું છે તે લક્ષમાં રાખીને પૂર્ણતાને લક્ષે આત્મસ્વરૂપની ભાવના આમદ વધારે છે. એવી યથાર્થ નિર્ગ્રંથદશા, સ્વરૂપસ્થિતિનો અપૂર્વ અવસર ક્યારે આવશે—એ પોતાના સ્વભાવની ભાવના છે.

"ક્યારે થઈશું બાહ્યાંતર નિર્ગ્રંથ જો" અર્થાત્ અભ્યંતર રાગ-દ્વેષની ગ્રંથિની અને બાહ્યથી (સ્ત્રી, ધનાદિ તથા કુટુમ્બથી) નિવૃત્ત થાઉં એ ભાવના ભાવે છે. ધન્ય તે વીતરાગદશા, ધન્ય છે નિર્ગ્રંથ મુનિપદ, ધન્ય તે તદ્દન દિગમ્બર સર્વોત્કૃષ્ટ સાધકદશા.

"સર્વ સંબંધનું બંધન તીક્ષ્ણ છેદીને" શારીરિક, માનસિક તથા દ્રવ્યકર્મનો સંબંધ (મોહ) છેદીને મુનિદશા પ્રગટ કરું, આત્મા અબંધસ્વરૂપ છે તેને જ્ઞાનની સ્થિરતાની ઝીણવટથી જાણીને ભેદજ્ઞાન વડે કર્મ-ઉદયની સૂક્ષ્મ સંધિને હું છેદું એવી

અહીં ભાવના છે. આત્મસ્વરૂપના ભાન વડે રાગરહિત જ્ઞાનમાં સ્થિરતા થતાં જ અનાદિ સંતાનરૂપ સંસારવૃક્ષનું મૂળ—રાગ-દ્વેષ અજ્ઞાનની ગાંઠ છેદાઈને નાશ પામે છે.

"વિચરશું કવ મહત્ પુરુષને પંથ જો" સંસારમાં સ્વચ્છંદી છોકરા ભાવના ભાવે છે કે કયારે મારો પિતા મરણ પામે અને મને બધો વારસો અને વહીવટ મળે; તેથી વિરુદ્ધ આ લોકોત્તર માર્ગમાં સાધક જીવ એવી ભાવના ભાવે છે કે અતીન્દ્રિય જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રસ્વરૂપ મોક્ષમાર્ગમાં પ્રવર્તવા માટે કયારે તીર્થંકર આદિ મળે અને મહાન ધીમંત નિર્ગ્રંથ મુનિવર જે પંથે આત્મસ્વરૂપમાં વિચાર્યા તે પંથે વીતરાગકુળની વટ પ્રમાણે કયારે હું વિચરું? આ સનાતન શાશ્વત આમધર્મનો સદ્દભૂત વ્યવહાર છે. અનંત જ્ઞાની પુરુષો જે મોક્ષમાર્ગમાં પ્રવર્તીને મોક્ષપદને પામ્યા તે જ પંથે કયારે વિચરશું? તે ભાવનામાં અનંત જ્ઞાની ભગવંતોનો વિનય છે, અને પોતાની પામર અવસ્થાનો ખ્યાલ છે, કારણ કે બેહદ સામર્થ્યવાળું જ્ઞાન જાણ્યું છે પણ હજી પ્રગટયું નથી. આ પુરાણપુરુષની (સત્પુરુષની) આરાધના છે, આમાં કેટલી નિર્માનતા છે! પોતાને આત્મધર્મનો ગુણ પ્રગટયો છે તેથી અનંતજ્ઞાનનું બહુમાન કરે છે, તે પરમાર્થનો આદર છે.

શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર સમ્યગ્દર્શનને નમસ્કાર કરતાં લખે છે કે 'હે કુન્દકુન્દાદિ આચાર્યો! તમારા વચનો પણ સ્વરૂપાનુસંધાનને વિષે આ પામરને પરમ ઉપકારભૂત થયા છે, તે માટે હું તમને અતિશય ભક્તિથી નમસ્કાર કરું છું.' હે જિન વીતરાગ! તમને અત્યંત ભક્તિથી નમસ્કાર કરું છું. આ પામર પ્રત્યે અનંત-અનંત ઉપકાર કર્યો છે એમ ગુણનું બહુમાન, સત્કાર, વિનય કર્યો છે, તેમાં પરમાર્થે પોતાના ગુણનો આદર છે. શ્રીમદ્‌નો એક દોઢ લીટીનો ટુકડો છે તેમાં લખે છે કે શ્રી કુંદકુંદાચાર્ય આત્મસ્વરૂપમાં બહુ જ સ્થિત હતા.

'વિચરશું કવ મહત્ પુરુષને પંથ જો' તેમાં પ્રથમ અરિહંત પ્રભુ સર્વજ્ઞદેવ છે તે મહત્ પુરુષ છે; તથા બીજા મહત્ પુરુષ આચાર્ય સાધુવર્ય મુનિવર છે. સંસારની નાત-જાત છોડીને સંતો મુનિવરોની ચૈતન્ય-જાત સાધક અવસ્થામાં (આત્મસ્થ સ્થિતિમાં) વર્તવું તે છે. તેથી સાધક ધર્માત્મા એવા મહામુનિઓના માર્ગે કયારે વિચરશું? અણગાર ભગવંતના પંથે કયારે વિચરશું? એવી ભાવના ભાવે છે. એ પ્રમાણે પહેલી ગાથામાં કહ્યું કે—'અપૂર્વ અવસર એવો કયારે આવશે.' ૧.

સર્વ ભાવથી ઔદાસીન્ય વૃત્તિ કરી,
માત્ર દેહ તે સંયમહેતુ હોય જો;
અન્ય કારણે અન્ય કશું કલ્પે નહીં,
દેહે પણ કિંચિત્ મૂર્ચ્છા નવ જોય જો. અ૦ ॥૨॥

પ્રથમ ગાથામાં અપૂર્વ અવસરની, બાહ્ય-અભ્યંતર નિર્ગ્રંથપણાની અને સર્વ સંબંધનું બંધન છેદવાની ભાવના ભાવી; હવે આગળ વધે છે:—

"સર્વ ભાવથી ઔદાસીન્ય વૃત્તિ કરી" સર્વ ભાવનો સાક્ષી સર્વત્ર ક્રમબદ્ધ પર્યાયનો જ્ઞાતા, પરથી ઉદાસીન છે. 'ઉદ્'=પ્રયત્નપણે જગતના બધા પરભાવોથી ઊંચા ભાવમાં; 'આસીન'=બેસવું, તે સત્યાર્થપણે સંસારથી અનાસક્ત દશા છે.

"સુખકી સહેલી હૈ, અકેલી ઉદાસીનતા."
અધ્યાત્મની જનની તે ઉદાસીનતા.

આ અઢાર વર્ષના ભાવવચન છે. ઉદાસીનતા એટલે મધ્યસ્થતા, સમભાવદશા તે અધ્યાત્મની જનની છે કેમકે તેનાથી શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપ પ્રગટે છે. તીર્થંકરના પુણ્ય, ઇન્દ્ર, ચક્રવર્તીના પુણ્યની ઋદ્ધિ, સ્વર્ગના સુખ તે બધા સંસાર (ઉપાધિ) ભાવ છે, તેથી જ્ઞાનીને તે સર્વ ભાવથી ઔદાસીન્યવૃત્તિ છે. પુણ્ય-પાપ (શુભ-અશુભ) વૃત્તિ જે કાંઈ જ્ઞાનમાં દેખાય તે બધી મોહની વિકારી અવસ્થા છે, તે પરભાવોથી જ્ઞાનીને ઉપેક્ષાવૃત્તિ છે, પરથી રાગ-દ્વેષ સુખ-દુઃખ માનતો નથી, પોતાની નબળાઈથી રાગ થાય છે છતાં તેનો ધણી થતો નથી.

સંસારભાવ (શુભાશુભભાવ) નો આદર, જ્ઞાનીના જ્ઞાનમાં નથી. કોઈ પૂછે કે-મુનિ થાય એટલે બધું છૂટી જતું હશે? સંસારી વેશમાં મુનિભાવ ન આવે? અથવા વસ્ત્રસહિત મુનિપણું ન હોય? અગર ત્યાગી થવાથી મુનિપણું પ્રગટે? તે બધા પ્રશ્નોનો ઉત્તર એવો છે કે:—ત્રણ કષાયચોકડીનો ત્યાગ થતાં રાગનાં બધાં નિમિત્તો સહજ છૂટી જાય છે અને તેથી મુનિઓને એકલો દેહ રહે છે. સમ્યગ્જ્ઞાનસહિત નગ્ન દિગમ્બર નિર્ગ્રંથ મુનિદશાની આ ભાવના છે. જેટલો રાગ છૂટે તેટલા રાગના નિમિત્તો છૂટી જાય એ નિયમ છે. મુનિપણું એટલે કે સર્વોત્કૃષ્ટ સાધકદશા છે. જ્યાં સાતમું અને છઠ્ઠું ગુણસ્થાનક વારંવાર પલટાયા કરે છે, ત્યાં મહાન્ પવિત્ર વીતરાગદશા અને શાંત-મુદ્રા હોય છે. આત્માના અનંતજ્ઞાન વીર્યની શક્તિ છે, આઠ વર્ષના બાળકને કેવળજ્ઞાન થઈ જાય અને ક્રોડ પૂર્વનું આયુષ્ય રહે ત્યાંસુધી દેહ નગ્ન રહે, અને મહાપુણ્યવંત પરમ ઔદારિક શરીર બની રહે એવો કુદરતી ત્રિકાલ નિયમ છે. મુનિપણામાં એક દેહ સિવાય બીજું કાંઈ હોય નહિ, અને તે પણ નિર્મમત્વપણે છે.

"માત્ર દેહ તે સંયમહેતુ હોય જો" જ્ઞાનીઓને સંયમના હેતુએ, દેહને તેની સ્થિતિ પર્યંત નભવું છે, તેથી તેટલો વિકલ્પ છદ્મસ્થદશામાં હોય છે. જ્યાં દેહ સંયમના નિર્વાહ અર્થે છે, ત્યાં શરીરની શાતાનો (સગવડનો) મમત્વભાવ હોતો નથી. આ વાત બરાબર યથાસ્થાને આવી છે; માટે મુનિપણાની ભાવના અને

મુનિની વસ્તુસ્થિતિ કેવી હોય તે જાણવું પ્રયોજનભૂત છે. દેહને ઉપચારથી સંયમનું ઉપકરણ કહ્યું છે. આહારની વૃત્તિ આવે છે પણ તે ઇન્દ્રિય કે વિષય-કષાય પોષવા માટે નથી, પણ સંયમ માટે છે. સંયમમાં ઇન્દ્રિય-મન (અતીન્દ્રિય શાંતિમાં ઠરતી વખતે) નિમિત્તરૂપે હોય છે, અને મૂળકારણ આત્મસ્વભાવની સ્થિરતા છે. સહજ સ્વાભાવિક આત્મજ્ઞાનમાં ટકવું તે સ્થિરતા છે.

"અન્ય કારણે અન્ય કશું કલ્પે નહિ" અર્થાત્ બીજા કોઈ અપવાદથી પણ બાહ્ય વસ્ત્રાદિ નિમિત્ત ખપે નહીં એમ જણાવ્યું છે. તેથી નૈસર્ગિક સિદ્ધાંતથી નક્કી થાય છે કે જેનો આત્મા સ્વયં સહજસ્વરૂપે વર્તે છે એવા સાધકને બહિરંગ નિમિત્ત દેહ હોય છે, મુનિને તેનો આશ્રય નથી. પૂજા સત્કાર માટે દેહ સુંદર દેખાય તે માટે, તેમ જ બીજા કોઈ કારણવશે પણ વસ્ત્રાદિ કોઈ પરિગ્રહ ખપે નહિ. જ્યાં લગી પૂર્ણ વીતરાગ સ્થિતિ પ્રગટી નથી ત્યાં લગી અલ્પરાગ હોય છે, અને આહાર લેવાની વૃત્તિ આવે છે, પણ તે વૃત્તિનું સ્વામીપણું નથી. જિનકલ્પી અથવા સ્થવિરકલ્પી કોઈ મુનિને વસ્ત્ર હોતાં નથી.

"દેહે પણ કિંચિત્ મૂર્ચ્છા નવ જોય જો" એવી દશા હોય છે ત્યાં અંશમાત્ર દેહાસક્તિ કે મમતા નથી. કોઈ કહે કે કેવળજ્ઞાન થયા પછી આહાર હોય તો?-તે જૂઠી વાત છે. સાતમે ગુણસ્થાને ધ્યાન-સમાધિદશા છે ત્યાં આહારની વૃત્તિ નથી, તો તેથી ઉપલી ભૂમિકામાં કેમ હોય? ન જ હોય. જિનશાસનમાં (મોક્ષમાર્ગમાં) કેવી દશા હોય તે અહીં જણાવી દીધું છે. ચારિત્ર ભાવના (મનોરથ) વડે પુરુષાર્થની ખીલવટ થતાં ગૃહસ્થપણું છોડી મુનિપણું ગ્રહણ કરવાનો વિકલ્પ આવે જ. ૧૬, ૧૭, ૧૮ મા તીર્થંકર ભગવાન બબ્બે પદવીધારક હતા. તેઓ પણ ગૃહસ્થદશામાં ભગવતી જિનદીક્ષાની ભાવના ભાવતાં, અને તે તે ભાવનાના ફળરૂપે સંસાર છોડી મુનિપણું ધારણ કરી જંગલ-ક્ષેત્રમાં નગ્ન દેહપણે ચાલી નીકળ્યા. જેમની સોળ હજાર દેવો સેવા કરતા હતા અને બત્રીસ હજાર મુગટબંધ રાજા જેમને ચામર ઢાળતા એવા છ ખંડના અધિપતિ, તે પણ મુનિ થઈ જંગલક્ષેત્રે ચાલ્યા ગયા. એને દેહની મમતા પ્રથમથી જ નહોતી; પણ ચારિત્રમોહનો રાગ (ઇચ્છા) વર્તે છે તેનો વિકલ્પ તોડીને, નગ્નપણે, સાતમી સાધક ભૂમિકામાં પ્રવેશ કરે છે, અને તે વખતે ચોથું જ્ઞાન (મન:પર્યય) પ્રગટે છે. સ્વરૂપના સાધનમાં પોતાનો બેહદ સ્વભાવ દીઠો છે. તેથી ધર્માત્માને દેહદૃષ્ટિ સહેજે ટળી જાય છે, દેહમાં અગવડતા આવતાં દુ:ખનો અનુભવ નથી.

"જહા જાયા" જન્મ વખતે જેવો દેહ હોય છે તેવા દેહની સ્થિતિ મુનિની સાધકદશામાં હોય છે. તે સાધકદશામાં ૨૮ મૂળગુણ જોગાનુજોગ તેવું નિમિત્ત હોય

છે, તે મુનિપણું (નિર્ગ્રંથ સાધકદશા) હોય ત્યારે અતિ ગંભીર નિર્વિકારી વીતરાગ શાંત વૈરાગ્યવંત નિર્દોષ મુદ્રા હોય છે. એવા ગુણના ભંડાર મુનિના શરીરનો દેખાવ નિર્વિકારી નગ્ન બાળક જેવો હોય છે, આત્મસમાધિસ્થ પરમ પવિત્ર જ્ઞાનદશામાં રમણ કરનાર મુનિ છે. છઠ્ઠા ગુણસ્થાનકે તેમને આહાર લેવાનો વિકલ્પ આવે છે, ત્યાં આહાર લેવાની વૃત્તિ છે પણ તેમાં મૂર્છા કે લોલુપતા નથી. શરીરના રાગ અર્થે નહિ પણ સંયમના નિર્વાહ અર્થે એક જ વખત આહાર-પાણી હાથમાં લે છે. આહાર લેવા વખતે આહારનું લક્ષ નથી, પણ પૂર્ણ ક્યારે થાઉં એ લક્ષ છે, નિરંતર જાગ્રત દશા છે; એવા અપૂર્વ ટાણા ક્યારે આવશે ? એ ભાવનામાં જ શુદ્ધતાનો અંશ પડયો છે. જિન આજ્ઞા અને વીતરાગદશાનો યથાર્થ વિચાર એ ભાવના છે, તે શુદ્ધ ભાવનાનું કારણ છે. કારણમાં જો કાર્યનો અંશ ન હોય તો તેને વીતરાગદશાનું 'સાધક' કારણ નામ અપાય નહિ. એ ઉત્કૃષ્ટ સાધકદશા વર્તે એવો અપૂર્વ અવસર ક્યારે આવશે ? એ અહીં ભાવના છે. "સ્વકાળ" એટલે સ્વસમય છે. શ્રી અમૃતચંદ્ર આચાર્ય સમયસાર ગ્રંથના પહેલા કળશમાં 'સમય' નો અર્થ 'આત્મા' થાય છે એમ કહે છે. અને તેમાં 'સાર' જે દ્રવ્યકર્મ, ભાવકર્મ નોકર્મ રહિત 'શુદ્ધાત્મા' છે, તેને નમસ્કાર કરે છે. પૂર્ણ અવસ્થા જલ્દી પ્રગટો એવી એ ભાવના છે.

શ્રીમદ્ રાજચંદ્રને સમ્યગ્દર્શન અને આત્મ-અનુભવ તો હતો, એટલે અહીં મુનિપણાની ભાવના ભાવે છે. જેવું પૂર્ણ અસંગ નિરાવરણ આત્મસ્વરૂપ લક્ષમાં લીધું છે, તેવું હવે પૂર્ણતાના લક્ષે 'પરમપદ પ્રાપ્તિનો' ઉપાય શો તે વિચારે છે. પૂર્ણ સમયસાર સાધવાની ભાવના ઉપાડી છે. ૨.

દર્શનમોહ વ્યતીત થઈ ઉપજ્યો બોધ જે,
દેહ ભિન્ન કેવલ ચૈતન્યનું જ્ઞાન જો;
તેથી પ્રક્ષીણ ચારિત્રમોહ વિલોકીએ,
વર્તે એવું શુદ્ધસ્વરૂપનું ધ્યાન જો. અ૦ ॥ ૩ ॥

"દર્શનમોહ વ્યતીત થઈ ઉપજ્યો બોધ જે" આત્માના અભિપ્રાયમાં ભ્રાંતિ એટલે કે પુણ્ય-પાપ રાગાદિ શુભાશુભ પરિણામ વૃત્તિને પોતાની માનવી, તેને આદરણીય માનવી, તેનું નામ દર્શનમોહ છે. આત્મા પોતાને ભૂલરૂપ માને છે તેથી હું પરનો કર્તા-ભોક્તા છું એમ કલ્પના કરે છે. નિશ્ચયથી આત્મતત્ત્વ સદા અસંગ છે, તેનો અબંધ સ્વભાવ છે, તે પરના બંધન રહિત છે. વસ્તુસ્વભાવ એવો હોવા છતાં એમ ન માનતાં પ્રકૃતિના નિમિત્તનું બંધન મારામાં છે, પુણ્યાદિવાળો હું છું, રાગ હિતકર છે, શુભ પરિણામ એ મારું કર્તવ્ય છે, એ આદિ પ્રકારે પરભાવમાં એકત્વબુદ્ધિ

થવી તેનું નામ દર્શનમોહ છે. એક આત્મતત્ત્વને બીજા તત્ત્વના ભેળવાળો, ઉપાધિવાળો, બંધવાળો માનવો તે દર્શનમોહ છે.

આત્મા સ્વાધીન જ્ઞાયકવસ્તુ છે, તે કદી પણ સ્વભાવે ભૂલરૂપ ન હોય. મોહકર્મની એક જડ પ્રકૃતિનું નામ 'દર્શનમોહ' છે તે તો નિમિત્તમાત્ર છે. જીવ અજ્ઞાન અવસ્થામાં રહે ત્યાં લગી પોતાને અન્યથા તે ભલે માને, પણ તે કદી અન્યપણે પરના કર્તા-ભોક્તાપણે થઈ શકતો નથી. ભૂલ ટળે છે, માટે ભૂલ તે સ્વભાવ નથી; પણ યોગ્યતા છે. ભૂલ થવામાં ઉપાધિરૂપ નિમિત્તકારણ બીજું જોઈએ, માટે વિકારી અવસ્થામાં પર નિમિત્ત હોય છે, નિમિત્ત તો પરવસ્તુ છે એમ યથાર્થપણે પરવસ્તુની અવસ્થાનું ભાન નહિ હોવાના કારણે, પરથી પોતાનું ભલું-બૂરું માને છે, પોતાને પરરૂપ તથા પરને પોતારૂપ માને છે; પોતે રાગી, દ્વેષી, મોહી બને છે, તેનું નિમિત્ત પામીને નવા રજકણો બંધાય છે જે સમયે જીવ જ્ઞાનભાવે અજ્ઞાન અવસ્થાનો અભાવ કરે છે તે સમયે "દર્શનમોહ વ્યતીત થઈ ઉપજ્યો બોધ જે" એમ કહેવાય છે. પરને પોતાનું માનવામાં નિમિત્તરૂપ દર્શનમોહ જે કર્મ છે તેનો નાશ કર્યો છે એમ અહીં કહેલું છે.

શક્તિરૂપે જીવનો સ્વભાવ શુદ્ધ છે, અહીં તો શુદ્ધ પર્યાય અંશે પ્રગટ થયો છે તેને પૂર્ણ કરવાની ભાવના છે, જેવો સર્વજ્ઞ પરમાત્માએ જાણ્યો તેવો જ આત્મા છે, એવો યથાર્થ બોધ ઉપજ્યો છે એમ અહીં કહે છે. ઊપજશે એમ લાંબી આશા નથી. આત્મબોધ પ્રગટ થયો છે તે શું છે તે હવે કહે છે.

"<u>દેહ ભિન્ન કેવળ ચૈતન્યનું જ્ઞાન જે</u>" આઠ કર્મના રજકણો દ્રવ્યકર્મ, નોકર્મ અને ભાવકર્મથી ભિન્ન કેવળ આત્મા શુદ્ધ છે. જેમ શ્રીફળમાં ટોપરાનો ગોટો છૂટો જણાય છે, તેમ સ્પષ્ટ, પ્રત્યક્ષ, જ્ઞાનમાં નિઃસંદેહપણે ચિદ્‌ઘન આત્મા ભિન્ન જણાય છે. આત્મા પરથી તદ્દન ભિન્ન નિરાળો છે એવું કેવળ શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપનું યથાર્થ ભાન ત્યાં વર્તે છે. આવું જે ભાન તે સમ્યગ્દર્શન છે, તે ચોથી ભૂમિકા છે, ત્યાં અંશે જિનદશા પ્રગટ છે, તેને જૈનદર્શનનો એકડો કહ્યો છે.

સમ્યક્ અભિપ્રાયનું ભાન થયું તેની સાથે અસંગતાનો પુરુષાર્થ હોય જ! કદી હીનાધિકપણે હોય, પણ હવે સ્વસન્મુખ જ પરિણતિ વહે છે, કેવળ ચૈતન્યનું ભાન છે તેમાં એક પરમાણુમાત્રનો સંબંધ નથી, પર નિમિત્ત તરફના વલણથી થતો વિકાર નથી. પૂર્ણ મુક્ત પરમાત્મા સમાન એકલો આત્મા છૂટો છે એવું નિઃશંક ભાન અભિપ્રાયમાં વર્તે છે. આત્મા પરમાર્થે ઊણો, હીણો કે વિકારી નથી; બંધ કે ઉપાધિ તે આત્માનો સ્વભાવ નથી, છતાં આત્માને દયાવાળો, પુણ્યવાળો, પરનો કર્તા-ભોક્તા

તથા શુભાશુભ બંધવાળો માનવો તેનું નામ મિથ્યાદર્શન શલ્ય છે. કોઈ પરમાર્થહીન-પણે સ્વચ્છંદે વર્તે તેની અહીં વાત નથી. જ્ઞાનીને તો પ્રત્યક્ષ અનુભવસ્વરૂપ સમ્યગ્જ્ઞાન પ્રમાણ છે; તેથી સહજ એકરૂપ અવસ્થા (પરથી જુદી) આત્મસ્વભાવમાં અભેદ છે એવું લક્ષ નિરંતર વર્તે છે.

આત્માનો એકપણ ગુણ પરમાણુમાં ભળી ગયો નથી, તેમ જ ચેતનગુણમાં નિમિત્તનો પ્રવેશ નથી, એમ અનુભવદશાના ભાન વડે પુરુષાર્થની જાગૃતિ સહિત જ્ઞાની કહે છે. સ્વરૂપની પૂર્ણ સ્થિરતા થઈ ગઈ હોય તો આવી ઉત્કૃષ્ટ સાધક સ્વભાવની ભાવના ભાવવાની બાકી રહે નહિ; પણ ચારિત્ર ગુણ અધૂરો છે તથા ચારિત્રમોહકર્મના ઉદયમાં થોડું જોડાવું થાય છે, તે વિઘ્ન છે એમ જાણે છે. જેટલા અંશે કર્મ તરફ જોડાણ કરે તેટલો વિઘ્નરૂપ બાધક ભાવ છે.

"તેથી પ્રક્ષીણ ચારિત્રમોહ વિલોકિએ" અહીં કહ્યું છે કે ચારિત્રમોહ વિશેષ કરીને ક્ષીણ થતો જાય છે તેને દેખીએ. સમ્યક્ બોધ વડે શુદ્ધ સ્વરૂપનું જ્ઞાન થતાં સાધક સ્વભાવ પ્રગટે છે, પણ તેમાં અસ્થિરતા કેટલી ટળી છે અને કેટલી બાકી છે તે નક્કી કરી, સ્થિરતા વડે ચારિત્રમોહ ક્ષય કરવા માટે પુરુષાર્થ વધારે છે અને જ્ઞાનની સ્થિરતા વધતાં ચારિત્રમોહ વિશેષે કરીને ક્ષીણ થતો જાય છે, એની ખાતરી સ્વાનુભવમાં આવે છે એનું નામ "વિલોકિએ" છે. આત્માના ભાન પછી ચારિત્ર-મોહ "પ્રક્ષીણ" એટલે કે વિશેષે કરીને મોહક્ષય થતો જાય છે. અહીં ઉપશમની વાત કરી નથી; જે અપ્રતિહત, ધારાપ્રવાહી, જ્ઞાનબળની જાગૃતિથી આગળ વધે ત્યાં ઉપશમ નહિ પણ ક્ષય કરવાનું બળ રહે છે. અગ્નિને રાખથી ભારે તેમ ઉપશમની વાત લીધી નથી પણ અગ્નિને પાણીથી ઓલવી નાખે તેમ ક્ષયની અહીં ભાવના ઉપાડી છે. આત્મા જ્ઞાનમૂર્તિ પવિત્ર શુદ્ધ છે, તેના ભાનમાં રહીને સમ્યગ્દર્શન - જ્ઞાન - ચારિત્ર-સ્વરૂપ મોક્ષમાર્ગમાં પ્રગટ અવસ્થાપણે સ્થિરતા વધારું, રાગ-દ્વેષનો નાશ થતાં દેખું અને મારા સ્વરૂપનો વિકાસ થતો એટલે વિશેષ નિર્મળ અવસ્થા જોઉં એમ અહીં કહ્યું છે. રાગ, દ્વેષ, હર્ષ, શોક, રતિ, અરતિ વગેરે ચારિત્રમોહની અવસ્થા અહીં ઘટતી જાય છે.

"વર્તે એવું શુદ્ધસ્વરૂપનું ધ્યાન જો" એમ જણાવ્યું છે. તેનો અર્થ એ છે કે પરમાણુમાત્રનો મારે સંબંધ નથી તેમ જ રાગ-દ્વેષ-પુણ્યાદિ અસ્થિરતાનો પણ સંબંધ જ્ઞાનમાં નથી, એવો હું શુદ્ધ જ્ઞાનઘન છું. અગ્નિનો અંગારો (લીલા લાક-ડાના ધૂમાડા વિનાનો) કેવળ અગ્નિમય દીપતો હોય, એવો ચૈતન્યજ્યોતિ છે તેને ઓળખીને જ્ઞાનદશામાં સ્થિર એકાગ્રપણે (જ્ઞાનમાં જ) જ્ઞાતાપણે ટકી રહે તો, ક્રમે

કરી સર્વ કર્મ ઉદય આવી ખરી જાય છે. અને દ્રવ્યસ્વભાવે પૂર્ણ, શુદ્ધ, પવિત્ર, નિર્મળ જેવો આત્મા છે તેવો જ અવસ્થાએ નિર્મળ શુદ્ધ થઈ જાય છે. કેવળજ્ઞાનમાં ઉત્કૃષ્ટ પર્યાય શુદ્ધતાપણે પરિણમે છે, તેવો પરમાત્મસ્વભાવ પ્રગટ થાય એવો અપૂર્વ અવસર ક્યારે આવશે? અર્થાત્ સ્વસમય સ્થિતિ ક્યારે આવશે? અર્થાત્ સ્વસમય સ્થિતિ ક્યારે આવશે એ ભાવના અહીં ભાવી છે. ૩.

આત્મસ્થિરતા ત્રણ સંક્ષિપ્ત યોગની,
મુખ્યપણે તો વર્તે દેહ પર્યંત જો;
ઘોર પરિષહ કે ઉપસર્ગભયે કરી,
આવી શકે નહીં તે સ્થિરતાનો અંત જો. અ૦ ॥ ૪ ॥

શ્રીમદે જ્ઞાનસહિત પુરુષાર્થની ધારા ઉપાડી છે, અને ઝપાટાબંધ આ એકવીશ ગાથા ક્રમબદ્ધ લખાઈ ગઈ છે; એ જ્ઞાનસ્વરૂપની એકાગ્રતા અને તે વખતની વિરલ દશા કેવી હશે! અપૂર્વ સાધનનું ઘડતર કેવું હશે! એમ પરમ આશ્ચર્યકારી સદ્‌વિચાર-શ્રેણી હોય ત્યાં કેવું પરમાર્થરૂપ કામ કરી શકાય છે એના ગંભીર ન્યાયનો વિચાર કરજો. આવી અપૂર્વ વાત કોઈ બીજા પાસેથી લાવો તો ખરા! જેની બુદ્ધિ મતાગ્રહથી મોહિત છે તેને સત્ય નહિ મળે. લોકો મધ્યસ્થપણે વિચાર ન કરે અને કેવળ નિંદા કરે કે શ્રીમદ્ પુજાવા માટે આ બધું લખ્યું છે; પણ એમ કહેનારા પોતાના આત્માની ભયંકર અશાતના કરે છે. તેમનો ગૃહસ્થવેશ જોઈને વિકલ્પમાં ન પડવું; આવી અપૂર્વ ભાવનાની વાણીનો અપૂર્વ યોગ તો કોઈ લાવો! ગોખ્યે થાય તેમ નથી. એમને સહજ સહજ પુરુષાર્થની ધારા ચાલી હતી; તેમને કોઈએ કહ્યું નહોતું કે તમે અત્યારે 'અપૂર્વ અવસર'ની અંતર્ગત ભાવનાનું કાવ્ય લખો; પણ જ્યાં જિનદીક્ષા (ભગવતી-દીક્ષા)નું બહુમાન થયું ત્યાં આત્મા અંદરથી ભણકાર મારતો સ્થિરતાનો પુરુષાર્થ માગે છે. નિવૃત્તિ લેવાનો પુરુષાર્થ આવે છે કે સર્વસંગ વિમુક્ત, જેવો છું તેવો થાઉં—એમ મુનિપણાની ભાવના ભાવતા હતા.

આ તે ઘરમાં છે કે વનમાં? પૂર્ણ સ્થિરતાની દૃષ્ટિ પોકાર કરે છે કે હવે હું ક્યારે પૂર્ણ થાઉં. વર્તમાનકાળે કેવળીભગવાનના વિરહ પડયા, એ વિરહ ટળીને પૂર્ણ સ્વરૂપની પ્રાપ્તિનો અપૂર્વ અવસર ક્યારે આવશે એવી ભાવના કરી છે. કોઈ કહે કે તેઓ ધંધો કરતા હતા, રૂપિયા ભેગા કરતા હતા; પણ ભાઈ! બાહ્યદૃષ્ટિ વડે એવા પવિત્ર ધર્માત્માના હૃદય પારખવાં કઠણ પડે, કારણ કે ગૃહસ્થવેશ હતો. એમના અંતરની ઉજ્જવળતા ઓળખવી સાધારણ જીવોને કઠણ પડે. સમાજમાં સ્વચ્છંદ આદિનું જોર હતું; તેમાં સાચી વાત કોને કહેવા જાય? તેમના કાળજામાં સર્વજ્ઞ

જ્ઞાનીનો મોક્ષમાર્ગ હતો પણ તે વખતનો સમાજ જોઈને બહુ જાહેરમાં ન આવ્યા; લોકોના પુણ્ય એવાં એમાં બીજું શું થાય? કાળની બલિહારી છે! તે વખતે લોકો આ જાતની વાત સાંભળવા તૈયાર ન હતા. તે કાળના કરતાં આ કાળ સારો છે કે હજારો ભાઈઓ બહેનો પ્રેમથી સાંભળે છે. પરીક્ષાપૂર્વક પાત્રતાથી સત્ય સમજે એવા ઘણા તૈયાર થયા છે.

વર્તમાનમાં મહાવિદેહક્ષેત્રમાં સાક્ષાત્ સર્વજ્ઞ પ્રભુ તીર્થંકર ભગવાન બિરાજે છે, જ્યાં સનાતન દિગંબર વીતરાગ શાસન ચાલે છે; હજારો-લાખો સંત-મુનિઓના ટોળાં છે. ધન્ય છે તે ક્ષેત્ર, તે કાળ અને તે ભાવને! એ વિરહ કોને કહીએ? એ મહત્ પુરુષ સર્વજ્ઞ ભગવાનનો વિરહ સંભારીને શ્રીમદ્ ભાવના ભાવતા હતા. વળી કહ્યું છે કે "ભરતક્ષેત્ર માનવપણો રે લાધ્યો દુઃષમકાળ, જિન પૂર્વધર વિરહથી રે, દુલ્લહો સાધન ચાલો રે, ચંદ્રાનન જિન સાંભળીને અરદાસ" હે ભગવાન! આ ભરતક્ષેત્રે અને પંચમકાળે હે નાથ, તમારા વિરહ પડયા, પૂર્વધારી અને શ્રુતકેવળીના પણ વિરહ પડયા, એ વિરહમાં કર્મસંબંધ ટાળવા આ ભાવના છે. નિશ્ચયથી પોતાના ચંદ્રાનન ભગવાનને વિનંતિ કરીને સાધક પોતાનો ભાવ મલાવે છે, તે વખતે જે મનના સંબંધનો રાગનો ભાગ છે તે મંદ કષાયની રુચિ નહીં હોવાથી લોકોત્તર પુણ્ય સહજે બંધાઈ જાય છે, પણ તેનો પ્રથમથી જ નકાર છે, તે પુણ્યના ફળમાં ઇન્દ્ર-પદ, ચક્રવર્તિપદ પણ સમાઈ જાય છે. ભવિષ્યમાં તીર્થંકર ભગવાનના ચરણમાં જઈને નિર્ગ્રંથમાર્ગનું આરાધન કરવા માટે મુનિપણું અંગીકાર કરી મોક્ષદશા પ્રગટ કરવાની આ ભાવના છે. આ કાળમાં વીતરાગ સર્વજ્ઞનો યોગ નથી, પણ એ સર્વજ્ઞશાસન (વીતરાગધર્મ-આત્મધર્મ)નો નિર્ગ્રંથ માર્ગ છે તે અનાદિ સત્પંથ છે, તે સનાતન છે અને રહેશે; આ ભાવના પૂર્ણ શુદ્ધ આત્માની પ્રતીતિ, લક્ષ અને અનુભવ સહિતની છે. પૂર્ણ સાધ્ય માટે નગ્ન મુનિદશા સહિત નિશ્ચયચારિત્ર અંગીકાર કરવું જોઈએ.

કોઈ કહે કે ગૃહસ્થવેશે કેવળજ્ઞાન અને મુનિપણું પ્રગટે તો શું હરકત છે? ઉત્તર:—એ વાત જૂઠી છે; કારણ બાહ્યાભ્યંતર નિર્ગ્રંથ દશા પ્રગટતાં એટલે કે અભ્યંતર પુરુષાર્થથી ત્રણ કષાયનો નાશ થતાં બાહ્ય નિમિત્તનો ત્યાગ સહેજે થઈ જાય છે. ગૃહસ્થાવાસમાં કષાયનો ત્યાગ સર્વથા થઈ શકે નહિ માટે સાચું મુનિપણું હોવું જ જોઈએ અને તે દશા વસ્ત્રરહિતની જ હોય છે.

[તા. ૧-૧૨-૩૯]

ત્રીજી ગાથામાં દર્શનમોહ ટળતાં દેહાદિથી ભિન્ન કેવળ ચૈતન્યનું જ્ઞાન વર્તે છે એમ કહ્યું, અને તે શુદ્ધાત્મબોધ સહિત હાસ્ય, શોક, રાગાદિ અસ્થિરતાનો અને

ચારિત્રમોહ કર્મના ઉદયનો અભાવ જ્ઞાનની એકાગ્રતા વડે થાય છે, એમ થતાં સાતમી ભૂમિકા પ્રગટે છે; અને પછી વારંવાર છઠ્ઠી-સાતમી ભૂમિકા પલટાયા કરે છે. ધ્યાતા, ધ્યાન, ધ્યેયનો વિકલ્પ તૂટીને જ્ઞાનસમાધિસ્થ દશા, ધ્યાનની સ્થિરતારૂપ સાતમી ભૂમિકા (મુનિપણું) કયારે પ્રગટે એવી અહીં ભાવના છે. આત્મસ્થિરતા એટલે મન, વચન, કાયાના આલંબનરહિત સ્વરૂપ મુખ્યપણે વર્તે, તેમાં ખંડ ન પડે-એવી સ્થિરતા, દેહનો અંત આવે ત્યાં સુધી રહે એવી ભાવના છે. અહીં સાતમું ગુણ-સ્થાનક મુખ્યપણે કહ્યું છે, ત્યાં બુદ્ધિપૂર્વક વિકલ્પ નથી, તેથી નિર્વિકલ્પદશા છે. મુનિપણામાં છઠ્ઠા ગુણસ્થાને મન, વચન, કાયાનો શુભયોગ, પાંચ મહાવ્રતના શુભ વિકલ્પ વગેરે રહે છે, પણ અંતરરમણતા મુખ્યપણે વર્તે એવી વારંવાર બળવાનપણે સ્વરૂપલક્ષે રહેવાની ભાવના છે.

"ઘોર પરિષહ કે ઉપસર્ગ ભયે કરી" આત્મસ્થિરતા શુભાશુભ વિકલ્પ વિનાની હોય છે; શુદ્ધ સ્વભાવમાં એકાગ્રતા એવી ટકી રહે કે બાવીશ ઘોર પરિષહ આવી જાય છતાં તે પ્રત્યે અરતિ-ખેદ ન થાય. ગમે તેવા ઘોર પરિષહ આવો પણ મારી સ્થિરતાને કોઈપણ સંયોગો ડગાવી ન શકે; છ-છ મહિના આહારપાણી ન મળે, સખત ટાઢ પડે, તોપણ તેનો વિકલ્પ ન આવે; આજે હિમ પડશું માટે વિહાર ન કરું એવો વિકલ્પ ન આવે; તાપ પડે છતાં આવો ભય કદી ન ઉપજે કે મને આનાથી દુઃખ થશે. બહારથી સૂર્ય જો સખત તપે અને તાપ પડે તો મુનિનો પુરુષાર્થ ફાટીને સ્થિરતા જલ્દી વધી જાય; ઉગ્ર સાતા--અસાતાના નિમિત્તો આવે તોપણ મારી આત્મસ્થિરતાનો અંત ન આવો, એટલે કે એવી મારી નિશ્ચલસ્વરૂપસમાધિ સાધક-દશા જયવંતપણે ટકી રહો; જે પુરુષોએ વિરુદ્ધ પ્રસંગોમાં નિશ્ચલ દશા વડે પરમ આશ્ચર્યકારી સંયમ--સમાધિ રાખી છે તેમને ધન્ય છે. ગમે તે અગવડતાનો યોગ દેખાય પણ જ્ઞાની તેને બાધક માનતા નથી.

ઉપસર્ગ ચાર પ્રકારના છે:—દેવ અથવા વ્યંતરકૃત, તિર્યંચકૃત, મનુષ્યકૃત અને અચેતનકૃત. કમઠે શ્રી પાર્શ્વનાથ ભગવાનને મુનિદશામાં ઉપસર્ગ કરેલો તથા શ્રી મહાવીર ભગવાનને પણ મુનિદશામાં ઉપસર્ગ થયેલો, છતાં અંતરમાં તેમને ક્ષોભ ન હતો, એમ જ દરેક ધર્માત્મા આત્મસ્થિરતામાં અડોલ રહે છે. ઘાણીમાં પીલી નાખે છતાં સ્વરૂપની સ્થિરતામાંથી બહાર નીકળવાનો વિકલ્પ પણ ન આવે, મેં ઘણું સહન કર્યું એવો વિકલ્પ પણ ન આવે; અને જેને એમ થાય કે મેં ઘણું સહન કર્યું તેને પોતાના સામર્થ્યનું ભાન નથી, લોકો વાંચન-શ્રવણ-મનન કરતા નથી અને નિવૃત્તિ લઈને આવી અપૂર્વ ભાવના કરતા નથી! શ્રીમદ્ અહીં સ્વરૂપની સ્થિરતાનું ઘોલન

કરે છે, પોતાના ભાવને મલાવે છે, તેના એકેક શબ્દમાં અપૂર્વતા છે, માંગળિકમાં જ અપૂર્વતા છે, અપૂર્વ સાધકદશા (મુનિપર્યાય) પ્રગટ થવાની ભાવના ભાવે છે. ૪.

સંયમના હેતુથી યોગપ્રવર્તના,
સ્વરૂપલક્ષે જિન-આજ્ઞા આધીન જો;
તે પણ ક્ષણ ક્ષણ ઘટતી જાતી સ્થિતિમાં,
અંતે થાયે જિનસ્વરૂપમાં લીન જો. અ૦ ૫.

"સંયમના હેતુથી યોગ પ્રવર્તના" એ ભાવના છે; તેનો અર્થ એ છે કે શુભાશુભભાવને ટાળવા માટે મુનિદશામાં સ્વરૂપની સ્થિરતારૂપ શુદ્ધોપયોગ હોય છે, પણ જ્યારે તેઓ સ્વરૂપમાં નિર્વિકલ્પપણે સ્થિર ન રહી શકે ત્યારે શુભોપયોગમાં (છઠ્ઠા ગુણસ્થાનકે) આવે છે, ત્યારે શાસ્ત્રશ્રવણ, શિષ્યને ઉપદેશ, દેવ, શાસ્ત્ર, ગુરુની ભક્તિ, આહાર-વિહારાદિના શુભભાવ હોય છે તે પણ સંયમના હેતુએ પ્રવર્તે છે, એટલે કે તેમાં શરીર વગેરે પરદ્રવ્યોની જે ક્રિયા થાય છે તેમાં પોતાનું કર્તાપણું માનતા નથી, અને તે શુભભાવને હેય ગણે છે. હું જ્ઞાતા-દૃષ્ટા, અસંગ છું-એવી દૃષ્ટિએ વર્તવાનો પુરુષાર્થ તો તે વખતે પણ ચાલુ છે. તેથી તે શુભોપયોગરૂપ પ્રવર્તના વીતરાગ ભગવાનની આજ્ઞાને આધીન છે એમ કહ્યું છે.

હું પૂર્ણ અવસ્થાપણે થયો નથી તેથી જિન ભગવાનની આજ્ઞાનું આરાધન કરવામાં મારું પ્રવર્તન થાય છે; કેમ કે વીતરાગચારિત્રદશામાં નિર્દોષપણે વર્તવાનો મારો ભાવ છે. આ ભગવતી પૂજ્ય દિવ્ય જિનદીક્ષાનું બહુમાન છે. "નમો લોએ સવ્વ સાહૂણં" એટલે કે સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રસ્વરૂપ આત્મામાં એકત્વપણે રહેનારા સાધુ વંદનીક છે, અંનત જ્ઞાની ભગવંતોએ પ્રરૂપેલા લોકોત્તરમાર્ગ (મોક્ષમાર્ગ)માં જેઓ પ્રવર્તે છે, તેમનું બહુમાન સાધકને આવ્યા વિના રહેતું નથી.

સાતમી ભૂમિકાએ આરાધ્ય-આરાધકનો, તથા હું મુનિ છું વગેરે વિકલ્પ, તથા વ્રતાદિના શુભ પરિણામોનો વિકલ્પ છૂટીને સ્વસંવેદનમાં સ્થિર થઈ જાય છે; ત્યાં વંદ્ય-વંદક ભાવ હોતો નથી. સર્વજ્ઞ ભગવાન કહે છે કે—છઠ્ઠા ગુણસ્થાનકે મુનિપણાનો આચાર, નિયમ તથા ષટ્ આવશ્યક આદિ ક્રિયાના શુભ વિકલ્પ અકષાયના લક્ષે રહે છે. જુઓ, તો ખરા! કેટલી ભાવના! ભાવના ભાવતાં વીતરાગ જ્ઞાની પ્રત્યે કેટલી અનન્ય ભક્તિ રહે છે, અને કહે છે કે હે નાથ! "તં ધમ્મંસદ્દહામિ, પત્તિઆમિ, રોએમિ, ફાસેમિ, પાલેમિ" જિનેન્દ્ર વીતરાગનો ધર્મ હું શ્રદ્ધું છું, તેની રુચિ કરું છું, અંતરમાં સ્પર્શના એટલે જાણું છું, અને આરાધું છું. જિન-આજ્ઞાના વિચાર વડે મારો સાધક સ્વભાવ કેમ વધે એ ભાવના છે. પૂર્ણ યથાખ્યાતચારિત્ર જ એક

ઉપાદેય છે. શુભાશુભ જોગની પ્રવર્તના તે મારો સ્વભાવ નથી, તેનાથી ગુણ થતો નથી—એવું ભાન છે છતાં શુભજોગ થયા વિના રહે નહિ. નીચલી ભૂમિકામાં પુરુષાર્થમાં વર્તતા નિમિત્તરૂપ શુભજોગ સાથે રહે છે.

"સ્વરૂપ લક્ષે જિન-આજ્ઞા આધીન જો" અહીં ગુણ પ્રગટાવવાની વાત છે. જેટલા અંશે મન સંબંધીના જિન-આજ્ઞા વિચારાદિ આલંબન છૂટે તેટલી સ્વરૂપસ્થિરતા સહેજે વધતી જાય, અને તેટલા અંશે આજ્ઞા આદિના આલંબનનો વિકલ્પ છૂટી જાય છે.

"તે પણ ક્ષણ ક્ષણ ઘટતી જાતી સ્થિતિમાં" તેનો અર્થ એ છે કે જ્ઞાનમાં જેમ અંતર્સ્થિરતા વધતી જાય તેમ નિમિત્તનો વિકલ્પ તૂટી જાય છે. સાતમે ગુણસ્થાને ભગવાન શું કહે છે એ આદિ આજ્ઞાનું અવલંબન સહેજે છૂટી જાય છે. મનના વિકલ્પરૂપ પરિણામનું ક્ષણે ક્ષણે ઘટવું અને અંતરમાં સ્થિરતા—સ્વરૂપરમણતાનું વધવું થાય છે. જુઓ તો ખરા! શ્રીમદ્ રાજચંદ્રે ગૃહસ્થાશ્રમમાં ખાટલા ઉપર બેસીને કેવી ભાવના ભાવી છે! આ જાતનો સૈદ્ધાંતિક ટુકડો તો કોઈ લાવો!

"અંતે થાયે નિજ સ્વરૂપમાં લીન જો" પ્રભુ શું કહે છે એ વિકલ્પનું પણ અવલંબન છૂટી જાય, અને એકલી જ્ઞાનસ્વરૂપ સમાધિમાં સ્થિરતા રહે, એવો અપૂર્વ અવસર ક્યારે આવશે? એ ભાવના અહીં ભાવી છે. આવી આત્મસ્વરૂપની સ્વકાળ-દશા, નિર્ગ્રંથ અવસર (શુદ્ધ પર્યાયની નિર્મળતા, સ્થિરતા) ક્યારે આવશે? એમ ચૈતન્યની જાતમાંથી ભાવના ભાવવી જોઈએ. પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપની ભાવના ભાવનાર કાળ-ક્ષેત્રને ન જુએ, પોતાની શુદ્ધસ્વરૂપની યોગ્યતા જુએ. "પૂર્ણતાના લક્ષે શરૂઆત" અહીં પૂર્ણ ઉપર મીટ છે. જેને જેનું પોષાણ થાય તેને તેના વાયદા ન હોય. જેમાં ઉત્કૃષ્ટ રુચિ હોય તેમાં ક્ષણમાત્રનો વિલંબ સહ્યો ન જાય. આત્માનો સ્વભાવ આનંદ-સ્વરૂપ છે તેથી આનંદની હોંશો આવે તેમાં એકલો આત્મા જ ઘોળાય.

આત્મસ્થિરતા અને તે સ્થિરતાનો પુરુષાર્થ પોતાને સ્વાધીન છે; પણ મન, વચન, કાયના યોગનું સ્થિર રહેવું કે પલટાવું તે ઉદયાધીન છે. સર્વથા તે યોગનું પ્રવર્તન ઘટીને અયોગીપણું તો ચૌદમે ગુણસ્થાને થાય છે. સાતમે ગુણસ્થાને અપ્રમત્ત-દશામાં 'હું મને જાણનાર-દેખનાર' આદિ સર્વ વિકલ્પ છૂટીને આત્મસ્વરૂપમાં સ્થિરતા વર્તે છે, તેમાંબુદ્ધિપૂર્વક કોઈ વિકલ્પનો અવકાશ નથી. તેમાં થતા અતિ સૂક્ષ્મ વિકલ્પ કેવળજ્ઞાનગમ્ય છે; સાધકને તે વિકલ્પ-ભેદોનું લક્ષ નથી. અપૂર્વ અવસરની બારમી કડી સુધી સાતમાં ગુણસ્થાનક સુધીની ભાવના સમજવી. "અવસર" = તે તે ભાવની સ્થિરતાની અવસ્થા. એકાગ્રતા. અહીં મુખ્યપણે મુનિ-પણાની નિર્ગ્રંથદશાને અવસર ગણ્યો છે. ૫.

પંચ વિષયમાં રાગ–દ્વેષ વિરહિતતા,
પંચ પ્રમાદે ન મળે મનનો ક્ષોભ જો;
દ્રવ્ય ક્ષેત્ર ને કાળ ભાવ પ્રતિબંધ વણ,
વિચરવું ઉદયાધીન પણ વીતલોભ જો. અ૦ ૬.

ધન્ય ભાવના! ધન્ય એ અપૂર્વ સાધક સ્વભાવની નિર્ગ્રંથદશા! એક દિવસ આ ભાવના બોલાતી હતી, તેમાં એક મતાગ્રહી બોલ્યા કે એ આવી ભાવના ભાવતો હતો અને સાધુ કેમ ન થયો? અરેરે! કેટલી અધમ મનોદશા! પંચમકાળની બલિહારી છે. નિંદા કરનારને એટલું પણ ભાન નથી કે આ તો ભાવના છે. સમ્યગ્દર્શન થતાંની સાથે જ મુનિપણું આવે એવો નિયમ નથી, મુનિપણું કાંઈ હઠથી થતું નથી. અહીં તો લોકોત્તર પરમાર્થમાર્ગ છે, અપૂર્વ સાધકદશાની ભાવના છે. જેટલો પુરુષાર્થ ઉપડે તેટલું જ કાર્ય સહેજે થાય. કોઈ માને છે કે અમે બાહ્યત્યાગ કર્યો માટે સાધુ કહેવાઈએ, પણ આ કાંઈ નાટક ભજવવાનું નથી, આ તો અપૂર્વ વીતરાગચારિત્રની વાત છે. રાગ-દ્વેષ-કષાયની ત્રણ ચોકડીનો અભાવ થયે મુનિપણું પ્રગટે છે અને સહેજે બહારથી નિમિત્ત વસ્ત્રાદિ છૂટી જાય છે—એવો નિયમ છે. હઠથી કાંઈ થતું નથી. ભાવના કરે ને તરત જ ફળ દેખાય એવો કાંઈ નિયમ નથી, પણ ભાવના કરનારને પૂરો વિશ્વાસ છે કે હવે સંસારમાં એકથી વધુ ભવ નથી. આવા પવિત્ર ધર્માત્માએ કરેલી ભાવનાનો વિરોધ કરનારા જીવો પણ હતા, એના વખાણ કરવા હોય તો તમે અમારા મકાનમાં આવશો નહિ એમ પણ કહેનારા હતા. અત્યારે તો કાળ (એ અપેક્ષાએ) સારો છે કે જેથી ઘણે સ્થળે તેમનો મહિમા ગવાય છે. જ્ઞાન અને જ્ઞાનીની વિરાધના કરનારા જીવોને સાચા હિતની વાત ગોઠે નહિ; જેમ સન્નિપાતના (ત્રિદોષના) રોગીને ગળ્યું દૂધ હાનિ કરે, તેમ સંસારમાં જે ઊંધા પડયા છે તે પરમ હિતની વાત સાંભળતાં સત્‌નો અનાદર કરે તે પોતાને મહાન માને છે, અને બીજાને તુચ્છ માને છે; વિષય-કષાય કોને કહેવા, તેને કેમ ટાળવા તે કાંઈ સમજે નહિ. જિન-આજ્ઞાનું ભાન નહિ, અને ઘર મૂકીને વેશધારી થઈને ચાલી નીકળ્યા એટલે ત્યાગી થવાનું અભિમાન ધારણ કરે છે. વીતરાગની આજ્ઞાના નામે અનંતજ્ઞાનીની અને પોતાની આશાતના કરે છે. આશાતના કયાં થાય છે તેનું તેને ભાન નથી, તેને કોણ સમજાવે? એવા જીવો (વ્યવહારમૂઢ) ઘણા જોયા; તેથી શ્રીમદે આત્મસિદ્ધિમાં કહ્યું છે કે–

" લહ્યું સ્વરૂપ ન વૃત્તિનું, ગ્રહ્યું વ્રત અભિમાન;
ગ્રહે નહિ પરમાર્થને લેવા લૌકિક માન. "

તેવા જીવોને સમ્યગ્દર્શન શું? તેનું ભાન નથી અને માત્ર શુભભાવને (મંદકષાયને) ધર્મ માને છે, સંવર માને છે, નિર્જરા માને છે. દયા–દાનના આ

શુભરાગને આસ્રવ ન માનતાં તે રાગથી સંસારપરિત થવો માને છે, પણ ખરી રીતે શુભપરિણામ રાખે તો પુણ્ય છે, ધર્મ નથી. અમે વ્રતધારી છીએ, ત્યાગી છીએ, એવું અભિમાન હોય ત્યાં તો મંદ કષાય પણ નથી, તો સંવર, નિર્જરા ક્યાંથી હોય? ન જ હોય. જેણે જ્ઞાનીને ઓળખવા છે તેણે મધ્યસ્થતા તથા આદર સહિત તેમનો સંગ કરવો. તેમની વાત ઉપર મધ્યસ્થતાથી વિચાર કરવો ને મતાર્થ, માનાર્થ, સ્વચ્છંદ આદિ દોષો ટાળીને અતીન્દ્રિય આત્મધર્મનો નિર્ણય કરવો.

"પંચ વિષયમાં રાગ-દ્વેષ વિરહિતતા" પાંચ પ્રકારના વિષય—નિંદા-પ્રશંસાના શબ્દ, સુંદર-અસુંદર રૂપ, ખાટો-મીઠો રસ, સુગંધ-દુર્ગંધ ગંધ, સુંવાળો-કર્કશ વગેરે સ્પર્શ એ બધામાં રાગ-દ્વેષ થવો જોઈએ નહિ અને વિશેષ કરીને તેમની ઉપેક્ષા વર્તવી જોઈએ. જેમ હાથીના કડક ચામડે કાંકરીનો સ્પર્શ થતાં તેનું કંઈ લક્ષ ન હોય, તેમ સ્વરૂપસ્થિરતાની રમણતામાં બાહ્યલક્ષ હોતું નથી. જ્ઞાતાસ્વરૂપના પૂર્ણ ધ્યેય આગળ વિષય કષાયની વૃત્તિ (વિકલ્પ) પણ ન આવે. ગમે તેવા પ્રતિકૂળ, અનુકૂળ પુદ્ગલ-રચનાના વિકૃત ગંધ-રસ-રૂપના ગંજના ગંજ પડ્યા હોય છતાં તે તરફ અલ્પ લક્ષ પણ ન જાય.

"પંચ પ્રમાદે ન મળે મનનો ક્ષોભ જો" પાંચ પ્રમાદ થઈ ન જાય, એટલે કે સ્વરૂપમાં અસાવધાની ન થાય. પ્રમાદ પાંચ પ્રકારના છે—વિકથા, કષાય, વિષય, નિદ્રા અને સ્નેહ. પોતાના સ્વરૂપની જેને મહત્તા વર્તે છે તેને પર વસ્તુના ક્ષણિક સંયોગની મમતા કેમ આવે? જેમ ચક્રવર્તિને ચોંસઠ સેરવાળા અતિમૂલ્યવાન ઘણા હાર હોય, તેને ભીલ ચણોઠીનો હાર આપી જાય તો તેનો મહિમા કેમ થાય? તેમ જ્ઞાની ધર્માત્માને વિષય-કષાયથી ક્ષોભ ન થાય. જ્ઞાનસ્વરૂપની સ્થિરતામાં કોઈપણ સંયોગે ક્ષોભ કે અસ્થિરતા ન થાય તે માટે સ્વસન્મુખ જ્ઞાતાપણામાં જ સાવધાન રહું.

વિકથા—આત્માની ધર્મકથા ભૂલીને પરકથા માંડે એવી વૃત્તિ પણ ન આવે. સંસારની કુથલીનો રસ તે વિકથા છે, તે જ્ઞાનીને ન હોય. જેને મોક્ષની પૂર્ણ પવિત્રતાનો પ્રેમ છે તેને સંસારના વિષય, કષાય, નિંદા આદિ કરવાનો ભાવ કેમ હોય? ન જ હોય.

મુનિપણામાં આવા પાંચ પ્રકારના વિષય તથા ક્રોધ, માન, માયા, લોભની ત્રણ ચોકડીનો અભાવ હોય છે આત્મસ્વરૂપમાં અનુત્સાહ તેનું નામ પ્રમાદ છે. આત્મસ્વરૂપમાં ઉત્સાહ અથવા સ્વરૂપમાં સાવધાની તેનું નામ અપ્રમાદ છે. એવી સર્વોત્કૃષ્ટ સાધક દશા (સ્વકાળ સ્થિતિસ્થિરતા) વર્તો, એવી શુદ્ધ અવસ્થાની એકાગ્રતા જલ્દી વર્તો એવી અહીં ભાવના છે.

"દ્રવ્ય ક્ષેત્ર ને કાળ ભાવ પ્રતિબંધ વણ" (૧) દ્રવ્ય પ્રતિબંધ વણ—કોઈ પર વસ્તુ વિના ન ચાલે, તેમાં અટકવું પડે તેમ હોય નહિ. સમ્યગ્યદર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર સિવાય જ્ઞાનીને કાંઈ જોતું નથી. (૨) ક્ષેત્ર પ્રતિબંધ વણ—હવા, પાણી, સગવડતા અમુક ક્ષેત્રે સારા છે, માટે ત્યાં રોકાવું તેમ હોય નહિ. (૩) કાળ પ્રતિબંધ વણ—શિયાળામાં અમુક ક્ષેત્ર મને અનુકૂળ પડે, ઉનાળામાં અમુક ઠેકાણે જવું-એવો કાળનો પ્રતિબંધ હોય નહિ. (૪) ભાવ પ્રતિબંધ વણ—કોઈપણ એકાંત પક્ષનો આગ્રહ ન હોય. આ ઠેકાણે મને માનનારા ઘણા છે અથવા આ સ્થાને ઘણા મનુષ્યો છે, તેની ભક્તિ સારી છે માટે મારે ત્યાં રહેવું અથવા મને બધાં ભક્તિ ભાવથી આગ્રહ કરે છે માટે રોકાવું, એવો ભાવ (ઇચ્છા) આદિ હોય નહિ.—એવા ચાર પ્રકારના પ્રતિબંધ રહિત તથા ભાવ-અપ્રતિબંધપણે મોક્ષમાર્ગમાં અપ્રતિહત ભાવે કયારે વિચરશું, એવી ભાવના અહીં ભાવી છે.

વળી "વિચરવું ઉદયાધીન પણ વીતલોભ જો" એક ગામથી બીજે ગામ જે વિહાર સ્થાન છે, તેમાં લોભ-કષાય રહિત સંયમહેતુએ ઉદયાધીનપણે, પ્રકૃતિના યોગ મુજબ દેહાદિનું વર્તવું હોય. ઉદયાધીન એટલે પૂર્વપ્રકૃતિનો ઉદય આવે તેને વિવેક સહિત જાણે કે એમાં મારું કર્તવ્ય નથી, તેમાં મમત્વ-રાગ ન કરે. પ્રકૃતિના ઉદયને જ્ઞાનભાવે જાણે. અને જ્ઞાનમાં જ્ઞાનપણે વર્તે, પણ તેમાં કોઈ ઇચ્છા, વિકલ્પ કે મમતા ન કરે. ત્યાં અપૂર્વ વીતરાગદશા માટે નિર્ગ્રંથ મુનિ અપ્રતિહત દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રરૂપ મોક્ષમાર્ગમાં વર્તે. આત્માની આવી અપૂર્વ સ્થિરતા ઉત્કૃષ્ટ સાધકદશા કયારે આવશે-એવી ભાવના ભાવી છે.

'સર્વ સંબંધનું બંધન તીક્ષ્ણ છેદીને' જ્ઞાન અને ઉદયની સૂક્ષ્મ સંધિને પ્રજ્ઞા વડે સ્થિરતાથી છેદી, અકષાયલક્ષે વિચરવાની ભાવના પ્રગટ કરી છે, અને તેથી કહ્યું કે 'વિચરશું કવ મહત્ પુરુષને પંથ જો'-કોઈ જિનેશ્વર મહાન પુરુષ મળે અથવા મુનિવર સત્પુરુષનો જોગ પ્રાપ્ત થાય તો તેની પાછળ ચાલી નીકળીએ, એવો અપૂર્વ અવસર કયારે આવશે ? બાહ્ય અને અભ્યંતર કર્મકલંક ટાળી આત્મસ્વરૂપની સ્થિરતા કરું એવી સાધકદશાની આ અપૂર્વ ભાવના છે. ૬.

[તા. ૨-૧૨-૩૯]

ક્રોધપ્રત્યે તો વર્તે ક્રોધસ્વભાવતા,
માનપ્રત્યે તો દીનપણાનું માન જો;
માયાપ્રત્યે માયા સાક્ષી ભાવની,
લોભપ્રત્યે નહીં લોભ સમાન જો. અ૦ ૭.

જેની રુચિ હોય તેની ભાવના ભવાય. આત્મા સ્વભાવતઃકષાયરૂપે નથી, તેથી ચાર કષાયને ટાળવાનો ભાવ અહીં જણાવે છે. આત્મા કાંઈ ક્રોધ, માન, માયા, લોભરૂપ નથી, ક્રોધાદિ ભૂલ તેનો સ્વભાવ નથી, ભૂલરૂપ થવાનું માને ભલે પણ પોતે કાંઈ ભૂલરૂપ થઈ જતો નથી. જેવો ક્રોધ કરવા પ્રત્યે ભાવ હતો, તેવો ક્રોધને ટાળવા માટે ઉગ્ર પુરુષાર્થરૂપ ભાવ કરું, એટલે કે જ્ઞાનમાં ટકું; જ્ઞાનસ્વભાવ પ્રત્યે રુચિ થતાં ક્રોધ અટકી જાય છે, કેમકે અંદરમાં જ્ઞાનકળા વડે જ્ઞાનની ધીરજ પ્રગટી છે. માખીને સાકર ને ફટકડીનો વિવેક છે તેથી સાકર ઉપર બેસે અને ફટકડી ઉપર ન બેસે. માખીને પણ બન્ને વસ્તુના લક્ષણોને જાણી ગ્રહણ-ત્યાગનો વિવેક છે; તેમ જીવે પણ વિવેક કરવો જોઈએ. હું જડ વસ્તુના લક્ષણથી ભિન્ન લક્ષણવાળો, રાગ-દ્વેષ રહિત, પવિત્ર જ્ઞાન-આનંદસ્વરૂપ છું; જેમ માખી ફટકડીમાં ખટાશ જાણીને છોડે છે, તેમ જ્ઞાની વિવેક વડે સ્વ-પરનું લક્ષણ ભિન્ન જાણીને, પરભાવ-શુભાશુભ ભાવને છોડે છે અને સ્વાનુભવમાં સ્થિર રહે છે. આત્માના અનહદ નિરાકુળ આનંદરસનો રસિયો તે કચવાટને વશ કેમ થાય? ન જ થાય.

હું આત્મા છું, સત્ ચૈતન્યમય છું, શુભાશુભ રાગાદિ તથા દેહાદિ સર્વાભાસ રહિત સાક્ષી–જાણનારો જ છું; પરદ્રવ્યો મને બાધક નથી. એવા સાધકને કદી ક્રોધાદિનો અંશ આવે પણ તેની જ્ઞાન-શ્રદ્ધાનો નાશ ન થાય. અહીં એવી ઉપેક્ષાભાવની ભાવના છે, ઉદયભાવમાં અટકું નહીં એવી ભાવના છે. જેમ સત્તાપ્રિય અને પુણ્ય-વાળો મનુષ્ય હોય તે બીજાને દબાવવાની કળા આબાદ જાણતો હોય અને પુણ્યના બધાં પડખાં સરખાં હોય, તે નબળાઓને ઊભા થવા ન દે; તેમ આ ચૈતન્યપ્રભુમાં બેહદ સામર્થ્ય–જ્ઞાનબળ ભર્યું છે, તે પુણ્ય-પાપની વૃત્તિને દબાવીને ટાળી દે–એવી સ્વસત્તાનું વીર્ય સાધકને જાગ્રત હોય છે. પૂર્વપ્રકૃતિની હયાતી દેખાય તેનો હું સાક્ષી છું, જ્ઞાતા છું એટલે કે તે ક્રોધાદિને થવા ન દઉં એવા અકષાય શુદ્ધ સ્વરૂપમાં સાવધાન રહું; એવી ઉત્કૃષ્ટ સાધકદશા ક્યારે આવશે—એવી ભાવનાનું રટણ અહીં કર્યું છે.

"માન પ્રત્યે તો દીનપણાનું માન જો" લોકોત્તર વિનય, વિવેક સહિત દીનપણું એ સત્સ્વરૂપનું બહુમાન છે, નમ્રતા છે. ગુરુ પાસે દાસાનુદાસ છું, પૂર્ણ સ્વરૂપનો દાસ છું, એમાં દીનતા કે રાંકાપણું નથી, પણ પૂર્ણ કેવળજ્ઞાનસ્વરૂપ આત્માનો વિનય છે. તેમાં જેના અનંત ગુણ ઊઘડી ગયા છે તેને ઓળખીને તેવા ગુણ પોતાને પ્રગટ કરવાની રુચિનો વિનય છે.

શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે ક્રોધને ઉપશમભાવે જીતવો, માનને નમ્રતાવડે ટાળવું. "અહો! સર્વજ્ઞ વીતરાગ પ્રભુ! ક્યાં આપની અખંડ પૂર્ણ સ્વરૂપ આનંદદશા અને

ક્યાં મારી અલ્પજ્ઞતા ! જ્યાં સુધી મારામાં કેવળજ્ઞાન પ્રગટ નથી થયું ત્યાંસુધી અલ્પજ્ઞ છું " એવી રીતે પોતાના પૂર્ણ સ્વરૂપમાં ઠરવા માટે અહીં અતિ નિર્માનતા, મૃદુતા દર્શાવે છે. પોતાને જેની રુચિ છે તેનું બહુમાન કરે છે. એ વિકલ્પ સાથે જ પૂર્ણ અકષાયસ્વરૂપ છું એ લક્ષે શુદ્ધિની વૃદ્ધિનો આ પુરુષાર્થ છે; એવો આ લોકોત્તર વિનય છે.

ચાર જ્ઞાનના ધણી શ્રી ગણધરદેવ, સર્વજ્ઞપ્રભુ પાસે પોતાની પામરતા દેખાડે છે. જ્યારે સંસારમાં ઊંધી દૃષ્ટિવાળા પર વડે લાભનુકશાન માને છે. પુણ્યાદિની પરાધીનતામાં સુખ માની અભિમાન કરે છે કે હું શરીરે સુંદર છું, આબરુ પૈસાથી મોટો છું વગેરે ઉપાધિભાવોને પોતાના કરીને, અનિત્ય, જડ પદાર્થથી પોતાને મોટો માને છે. પુણ્યાદિ જડની ઉપાધિથી હું મોટો છું એમ માનવું તે મહા અજ્ઞાન સહિત ઊંધી દૃષ્ટિ છે. ધર્માત્મા એમ માને છે કે મારામાં અનંત ગુણ છે, અનંત સુખ છે, પણ હજુ પૂર્ણ પવિત્ર દશા પ્રગટ થઈ નથી તેથી નિર્દોષ એવા દેવ-શાસ્ત્ર-ગુરુની ભક્તિ કરે છે. પોતાને અનંત ગુણનું બહુમાન આવતાં વિનયથી ઢળી પડે છે. જે પૂર્ણતાનો સાધક છે તેને પૂર્ણ પવિત્ર સ્વરૂપની આરાધનામાં અલ્પ પણ દોષ રાખવાની બુદ્ધિ હોતી નથી. વિનયવંત ધર્માત્મા સરળપણે અતિ કોમળતાથી વર્તે છે, નિર્દોષ સ્વભાવમાં જાગૃતિવાળી ભાવના ભાવે છે કે એક અંશ પણ ગર્વ ન આવે એવી નિર્માનતા-વીતરાગદશા ક્યારે આવશે ?

સાધકને પૂર્ણ શુદ્ધ પરમાત્મસ્વરૂપની પ્રતીત અંતરમાં વર્તે છે; તેથી જાણે કે મારી વર્તમાન દશામાં હજી અસ્થિરતાની નબળાઈને લીધે હું પામર છું, એટલે કે હું પૂર્ણ સ્વરૂપનો દાસાનુદાસ છું-એવો વિવેક હોવાથી વીતરાગી સત્પુરુષનું બહુમાન કરે છે. પરમાર્થે પોતાના સ્વરૂપની તે ભક્તિ છે. મારો પૂર્ણ સ્વભાવ હજી ઊઘડ્યો નથી, માટે અભિમાન કેમ કરું ? એમ જાણતો થકો સ્વરૂપની મર્યાદામાં વર્તે છે.

કોઈ પણ આત્મા પૂર્ણ શુદ્ધદશાને પામી જાય છતાં તેની અસલી મર્યાદા ફીટી વધી ન જાય, એવો સહજ સ્વભાવી હોવાથી જીવની સિદ્ધપરમાત્મદશા પૂર્ણપણે નિર્મળ થયા પછી આગળ કોઈ મર્યાદા ઓળંગવાપણું રહેતું નથી. સ્વભાવ જ પોતા વડે પૂર્ણ છે, પણ સાધકદશામાં હજી તેના અનંતમા ભાગે પણ ગુણની શુદ્ધતા ઊઘડી નથી તો તેમાં કેમ અભિમાન કરું ? મુમુક્ષુ સાધક આત્મા અતિ સરલ, હિત-અહિત ભાવને સમજવામાં વિચિક્ષણ અને વિનયવંત હોય છે, તેમાં જ પાત્રતા તથા લોકોત્તર વિનયપણાની મહત્તા છે. પ્રભુનો ભક્ત પ્રભુ જેવો જ હોય. હું પરમાત્માનો દાસાનુદાસ છું, ચરણરજ છું—એવી નિર્માનતા હોય છે. પોતાના ગુણ ઉપર લક્ષ કરીને સ્વભાવની શુદ્ધતા વધારનાર હોવાથી પુણ્યાદિ દેહ વગેરેની મોટાઈ સ્વીકારતો નથી.

અપૂર્વ એટલે પૂર્વકાળે નહિ પ્રગટેલી એવી પવિત્ર નિર્માનદશા (મધ્યસ્થદશા-વીતરાગદશા); સાધક તેની ભાવના ભાવે છે; એ ભાવના અપૂર્વ છે. પૂર્વે અનંતકાળમાં લૌકિક સત્ય, સરલતા, નિર્માનપણું વગેરે શુભારાગપણે કરેલું તે નહિ, પણ આત્માના યથાર્થ ભાનસહિત, અકષાયલક્ષે, કષાયાદિ રાગ-દ્વેષની અસ્થિરતાનો સર્વથા ક્ષય કરું તે અપૂર્વ અવસર છે.

અજ્ઞાનભાવે તો ઘણું કર્યું છે બાહ્યથી ત્યાગી થઈ ધ્યાનમાં બેઠો હોય, ત્યાં તેના દેહને કોઈ બાળે અથવા ચામડી ઉતરડી ક્ષાર છાટે છતાં મનમાં જરા પણ ક્રોધ ન કરે, એવા પ્રકારની ક્ષમા અજ્ઞાનભાવે અનંતવાર કરી, છતાં અંતરમાં મન સંબંધી શુભપરિણામનો પક્ષ (બંધભાવ) ઊભો રહ્યો, પણ જ્ઞાનભાવે નિર્જરા ન થઈ. આત્માના ભાન વિના જે સરલતા, વિનય, નિર્માનતા આદિ છે તે બધું મનની ધારણારૂપે પરભાવ છે. તે બંધભાવને (ઉદયભાવને) પોતાનો માનીને શુભ-અશુભ લાગણીરૂપે પર ભાવમાં ટકવું થયું છે; પણ આત્માને પરથી નિરાળો નિરાલંબી કેમ રાખવો તેની જ્ઞાનકળા જ્યાં લગી જીવે ન જાણી ત્યાં લગી તેની બધી મહેનત મફતમાં ગઈ છે; અજ્ઞાન તે બચાવ નથી.

"માયા પ્રત્યે માયા સાક્ષી ભાવની" કપટભાવની તુચ્છ વૃત્તિ સામે અખંડ જ્ઞાયક સાક્ષીભાવની જાગૃતિરૂપ સરળતા એટલે વિભાવ સામે (મલિનભાવ સામે) વિરુદ્ધરૂપ નિર્દોષ વિચિક્ષણતા કેળવું તો ગુણ વડે દોષ ટળે.

કોઈ કહે કે સંસારમાં શઠ પ્રત્યે શઠતા કરવી જોઇએ, તેમ ન કરીએ તો ચાલે નહિ; કંઈક સર્પ-ફૂંફાડો રાખીએ તો જ ઘરવહેવાર સરખો ચાલે, સ્ત્રી-પુત્રાદિક બધા કબજામાં રહે; માટે અમારે તો ઘરસંસાર નભાવવા માટે કષાય કરવો જ પડે. તેને જ્ઞાની કહે છે કે તારી એ માન્યતા ઊંધી છે, ભ્રમણા છે. પાપ કરું, ક્રોધ-કપટ કરું તો બધા ઠીક રહે; એટલે દોષ વડે લાભ થાય એમ કેમ બને? જેને એવા ઊંધા સિદ્ધાંત માન્ય છે, તે ક્રોધ, કપટ છોડી શકે નહિ. માટે શઠ પ્રત્યે શઠતા કરવી તે સ્વયં અપરાધ છે; તેના પ્રત્યે પણ સરળતા-સજ્જનતા હોવી જોઇએ. પ્રયોજનવશ કોઇને સૂચના આપવા સંબંધી વિકલ્પ આવી જાય એ જુદી વાત છે; પણ કષાય કરવા જેવા છે એ માન્યતા તો મિથ્યા છે. થોડોઘણો ક્રોધ-માન-માયા-લોભ કરું તો જ બધું ઠીક-ઠીક બની રહે, એવું માન્યું તેમાં એમ જ આવ્યું કે અવગુણ કરું, દોષ-દંભ કરું તો જ સારું રહે, વ્યવસ્થા રહે, એ બધી ઊંધી માન્યતા છે. દોષ કરવા જેવો માન્યો તેને દોષ રાખવાની બુદ્ધિ થઈ, તો તેનાથી ગુણ કેમ પ્રગટે? માટે આત્માનું હિત કરવું હોય તો મારો સ્વભાવ બેહદ સમતા, ક્ષમારૂપ છે, તેવો નિર્ણય કરવો.

સંસાર, દેહાદિ પર દ્રવ્યની વ્યવસ્થામાં કોઇનું ધાર્યું થતું નથી; દરેક વસ્તુનું કાર્ય સ્વતંત્ર છે. કોઈ ચીજ પરને આધીન નથી. વળી કોઈ સાથે રાગ-દ્વેષ વડે તે તે ચીજ અનુકૂળ થતી નથી, પણ પૂર્વનાં પુણ્ય હોય તો તે તેના કારણે અનુકૂળ દેખાય છે, પણ કોઈ ચીજ, કોઈ આત્મા અન્ય કોઈને વશ નથી.

કોઈ કહે 'વ્યાપક પ્રેમ વડે જગત વશ થાય છે, માટે વિશ્વ ઉપર પ્રેમ કેળવવો જોઈએ.' તો એમાં એ સિદ્ધાંત આવ્યો કે ઘણો રાગ કરું તો બધાં મને અનુકૂળ થાય, ત્યારે મને શાંતિ થાય, પણ તેમ બનતું નથી; કારણ કે બધા સ્વતંત્ર છે. માટે પર દ્રવ્યથી ધર્મ અને શાન્તિ નક્કી કરનારા પરને આધીન સમાધાન કરવા માગે છે, તેના બધા સિદ્ધાંત જૂઠા જ છે. નિર્દોષ મોક્ષમાર્ગમાં તો પર સંયોગની અપેક્ષારહિત, રાગ-દ્વેષ, વિષય-કષાય રહિત ત્રિકાળી જ્ઞાયક છું, પરથી ભિન્ન, પૂર્ણ પવિત્ર જ્ઞાનપણે છું, રાગાદિપણે નથી, દેહાદિની ક્રિયા કરી શકતો નથી, પુણ્યાદિ પર ચીજની મદદની આશિયાળવાળો નથી, એકલો પૂર્ણ જ્ઞાન-આનંદસ્વભાવી છું; એવી પવિત્રદશા પ્રગટ કરવાનો જે સ્વલક્ષની સ્થિરતારૂપ પુરુષાર્થ તે પોતાથી થાય છે તેમાં પર ચીજની જરૂર પડે એવી પરાધીનતા નથી. કારણ કે દરેક આત્માનો જ્ઞાનસ્વભાવ સદાય સ્વતંત્ર છે, પૂર્ણ છે. શુદ્ધ સ્વભાવની દૃષ્ટિમાં અંશમાત્ર રાગ નથી, પરાલંબન નથી, છતાં સ્વભાવની પૂર્ણ સ્થિરતા ન કરી શકે ત્યાં નિર્દોષ દેવ-શાસ્ત્ર-ગુરુ તથા વીતરાગી ધર્મ પ્રત્યે વિનય-ભક્તિરૂપે વલણ રહે છે. તે ગુણની રુચિનું વલણ છે. તેમાં અલ્પ પણ રાગ-દ્વેષ આદરણીય નથી; તો પછી પરનું કરવું-ન કરવું તેની વાત ક્યાંથી હોય? કારણ કે કોઈ આત્મા પરનું કાંઈ કરી શકતો નથી. માટે જેને ઠીક કરવું છે, સ્વાધીનપણે ટકી રહે તેવું સાચું હિત કરવું છે, તેણે પોતે નિર્દોષ જ્ઞાનસ્વભાવ વડે સમજવું જોઈએ કે દોષથી ગુણ પ્રગટ ન થાય, માટે ત્રિકાળી વસ્તુસ્વરૂપને અબાધિત ન્યાય વડે સમજવું.

આત્મા સદાય જ્ઞાન-આનંદસ્વરૂપ નિર્દોષ સાક્ષી છે. હું જ્ઞાતા છું, પૂર્ણ છું, શુદ્ધ છું; તેની પ્રતીતિ, તે સ્વાધીન પૂર્ણસ્વરૂપનું જ્ઞાન અને તેનું જ વલણ રહે ત્યાં અલ્પ પણ ક્રોધ, માન, માયા, લોભ આદરણીય ન જ હોય. વર્તમાન પુરુષાર્થની નબળાઇથી અલ્પ કષાયની અસ્થિરતા થાય તે જુદી વાત છે, પણ અમે ગૃહસ્થી છીએ માટે અમારે થોડા પણ રાગદ્વેષ કરવા જોઈએ, તો જ બધા સરખા રહે, એ અભિપ્રાય મિથ્યા છે. કારણ કે પૂર્વના પુણ્ય વિના બહારની સગવડતા મળતી નથી. ખરેખર તો બહારની સગવડતા છે એમ કહેવું તે કલ્પના માત્ર છે. હું ઘર, સંસાર, દેહાદિને આમ જ ઠીક રાખી શકું, બધાને દાબમાં રાખી શકું, પર મને મદદગાર છે, હું પરને મદદ કરી શકું—એ માન્યતા અજ્ઞાન છે, મિથ્યાદર્શન શલ્ય છે.

પરદેશી રાજા, મહાન રાજ્યનો સ્વામી કડક સત્તાપ્રિય હતો; છતાં એવો વખત આવ્યો કે રાણીએ ઝેર ખવડાવ્યું. પોતે જાણ્યું છતાં સ્ત્રી ઉપર ક્રોધ ન કર્યો અને જાણ્યું કે આ દેહનો અંત આ પ્રકારે જ લાગે છે. હું કોઈ પર વસ્તુનો સ્વામી નથી, સ્ત્રીએ મારા શરીરથી લાભ ન દીઠો તેથી તેણે તેનું દ્વેષરૂપ કામ કર્યું, હું મારું જ્ઞાનરૂપ કામ કરું. ઝેર ખવડાવ્યું તે પણ જાણ્યું, હું તો અસંયોગી જ્ઞાતા જ છું...એમ વિચાર કરતાં પોતાના પવિત્ર સ્વભાવના મહિમામાં સ્થિર થઈને મહા પવિત્ર સમાધિદશામાં જ્ઞાનભાવે દેહ છોડયો. પોતાની પાસે રાજસત્તા હતી પણ વાપરી નહિ. એ ભૂલ ન હતી પણ એ તો જ્ઞાનીની વિચક્ષણતા છે, વિવેક છે; કોઈ કહે કે અમે પર ચીજમાં ધાર્યું કામ કરીએ પણ તેમ કદી કોઈનું કોઈ વડે થઈ શકતું જ નથી. જ્ઞાનમાં સ્વને ભૂલીને માત્ર રાગદ્વેષની કલ્પના થઈ શકે. દરેક આત્મા પોતાના અનંત ગુણપણે, અનંત સામર્થ્યપણે છે; પરપણે-પરની ક્રિયા કરવા ત્રણકાળ, ત્રણલોકમાં કોઈ સમર્થ નથી. એક દ્રવ્ય બીજા દ્રવ્યનું કાંઈ કાર્ય કરી શકે નહિ; નિમિત્તપણે કર્તા છું એમ માનવું તે પણ અજ્ઞાન છે. માટે પર ઉપર દબાણનો ભાવ-કષાય કરે તોપણ પરથી લાભ-અલાભ થઈ શકે નહિ; પણ પોતાના ત્રિકાળી સ્વભાવના લક્ષે જ્ઞાનસ્વભાવની જાગ્રતિ અને શાન્તિરૂપ વર્તે તો નિર્મળતા ઉઘડે છે. કોઈ વસ્તુ પરાધીન નથી. દરેક પદાર્થ પૂરેપૂરા સ્વતંત્ર છે, જુદે જુદા છે, અનાદિ-અનંત પોતા વડે પૂર્ણ છે, માત્ર સ્વભાવનું લક્ષ કરી અનાદિનો ઊંધો અભિપ્રાય (ખોટી માન્યતા) ટાળવાની પ્રથમ જરૂર છે.

સાચું જ્ઞાન અંતરથી સમાધાન કરે છે; અને અજ્ઞાનભાવ પરમાં ઠીક-અઠીક કલ્પના કરે છે. કુટુંબમાં કોઈની ભૂલ થઈ જાય તો જ્ઞાનમાં (સમજણમાં) સમાધાન કરવું જોઈએ. પતિમાં ભૂલ હોય તો જેમ સ્ત્રી જતું કરે છે, સહન કરે છે; તેમ કદી સ્ત્રી ભૂલ કરે તો તેનો પતિ જરાપણ સહન ન કરે એ ન્યાય નથી. લૌકિકનીતિ-વહેવારમાં સજ્જનતાનો દાવો કરનારા પોતાના માનેલા સિદ્ધાંત ખાતર ઘણું સહન કરે છે, અને એ નીતિની ખાતર બીજું બધું જતું કરે છે; તો લોકોત્તર આત્મધર્મમાં વહેવારુ સજ્જનતા તો હોય જ. આખો સંસાર કઈ સ્થિતિએ છે તે વિવેકથી અને સમજણપૂર્વકની ધીરજથી જેને જાણતાં આવડે છે તે બીજાને દોષ, દુઃખ આપવાના ભાવ કરે નહિ.

પ્રશ્ન :—આપની વાત સાચી છે, પણ ઘરસંસારમાં રહીને એમ થવું અસંભ છે.

ઉત્તર :—પર સંયોગ કોઈને લાભ કે નુકશાન કરી શકતા નથી; અજ્ઞાન વડે માનો ભલે. જેને એવું અભિમાન છે કે અમે ક્રોધાદિ કષાય ન કરીએ તો અમારું

કામ ન ચાલે; માન-આબરુ, સગવડતા જળવાય નહિ, લોકમાં નમાલા (નપુંસક જેવા) કહેવાઈએ; તો તે માન્યતા ખોટી છે.

(૧) જેણે તીવ્ર ક્રોધ, માન, માયા, લોભમાં ચૈતન્ય વીર્યને ખૂબ જોડયું છે, પરને દબાણ અને અનીતિ, ભૂંડા આચાર સેવ્યા છે તે ભયંકર નરકગતિના નપુંસક થયા, નપુંસક વેદવાળા જીવને સ્ત્રી-પુરુષ બેઉના કામ-ભોગની અનંતી તીવ્ર આકુળતા હોય છે.

(૨) જે જીવો ક્રોધ, માન, લોભમાં થોડા જોડાયા અને કપટ વધારે કર્યું તે તિર્યંચ - પશુ થયા.

(૩) જે મંદ કષાયના મધ્યમ ભાવપણે રહ્યા તે મનુષ્ય થયા.

(૪) જે શુભ ભાવમાં વધ્યા તે દેવ થયા.

(૫) જેણે સ્વરૂપસ્થિરતા વડે કષાયમાં તદ્દન વીર્ય ન જોડયું તે વીતરાગી સિદ્ધ - પરમાત્મા થયા.

" સર્વ જીવ છે સિદ્ધ સમ, જે સમજે તે થાય," સિદ્ધ પરમાત્મા સમાન પૂર્ણ પવિત્ર શક્તિ દરેક આત્મામાં ભરી છે, તેને સમજે, સેવે તો તેવો થાય. પણ બેહદ જ્ઞાન-સમતાસ્વરૂપની પવિત્ર શક્તિને ભૂલીને ક્રોધ, માન, માયા, લોભરૂપ વિષય-વાસનામાં જોડાવું, પર વસ્તુમાં સુખબુદ્ધિ કરવી તે મહાપાપ છે. સ્વાધીન સ્વરૂપની અનંતી હિંસા છે. ક્રોધાદિ તુચ્છ ભાવને ધારણ કરવામાં પોતાની હીણપ, નપુંસકપણું છે; માટે પ્રથમ જ આત્માને યથાર્થ સ્વરૂપે જાણી, પરથી ઠીક-અઠીક માનવાનો, પરમાં કર્તાભોક્તાપણું માનવાનો અભિપ્રાય ફેરવી, એવો નિર્ણય કરે કે મારા નિત્ય જ્ઞાન-સ્વભાવમાં અલ્પ પણ ક્રોધ, માન, માયા, લોભ નથી, માટે તે કરવા જેવા નથી. હિત-અહિતરૂપ તો પોતાના જ ભાવ હોવાથી પોતે પોતાના ભાવને વશ રાખી શકે. એવો સમજણરૂપ સ્વભાવ નક્કી થવાથી એ પણ નક્કી થયું કે ક્રોધાદિ દોષ વડે સ્ત્રી-પુત્રો આદિ સરખાં રહે ને દબાઈ જાય એ માનવું પણ જૂઠું જ છે; માટે ત્રિકાળી ગુણદૃષ્ટિ રાખીને અવગુણ (દોષ) કરવાનું લક્ષ સ્વપ્નમાં પણ ન રાખો; અલ્પ પણ ક્રોધાદિ કષાય મારામાં નથી માટે ન થવા દઉં એવો ચોક્કસ અભિપ્રાય ટકાવી રાખવો.

" માયા પ્રત્યે માયા સાક્ષી ભાવની " જેમ જ્ઞાન સ્વભાવની જાગૃતિ છુપાવીને બીજા પ્રત્યે કપટભાવ કરતો હતો તે વલણ પલટીને અખંડ જ્ઞાનસ્વભાવની જાગૃતિ એવી રાખું કે કોઈ પ્રકારના કપટનો અંશ આવે તો તેનાથી જુદો રહી, નિર્દોષ સાક્ષીભાવની જ્ઞાનદૃષ્ટિ વડે જાણી લઉં. સ્વભાવની જાગૃતિમાં અંશમાત્ર કપટ આવવા ન દઉં. માયા-કુટિલભાવને પવિત્ર સરલસ્વભાવી દૃષ્ટિ વડે છેતરીને (ટાળીને) જીતી લઉં.

"લોભ પ્રત્યે નહિ લોભ સમાન જો" જેમ લોભમાં લોભ કરવા જેવો છે એમ મમત્વભાવ હતો, તે લોભ પ્રત્યે અંશમાત્ર લોભ નહિ પણ નિર્લોભતારૂપ અકષાયી સંતોષભાવે આત્મામાં સ્થિર રહું, પરમ શાન્તિમય મારા આત્મામાં તૃપ્ત રહું, હું તો અનંત બેહદ જ્ઞાન-શાન્તિસ્વભાવી છું. જ્ઞાનસ્વભાવમાં સ્થિરતા વડે નિર્મળતા પ્રગટ થતાં ત્રણકાળ-ત્રણલોક જણાય છે; તે પૂર્ણ આનંદસ્વભાવને ભૂલીને પર સંયોગમાં સુખબુદ્ધિ માની ઊંધો પડયો, તેથી ત્રણકાળ-ત્રણલોકના પરિગ્રહની તૃષ્ણા વધાર્યે જાય છે, પણ તે તૃષ્ણાને ખાડો પૂરો થાય તેમ નથી. અજ્ઞાનભાવે અનંતી તૃષ્ણા વડે જેમ લોભ કરવામાં બેહદતા હતી, તેમ જ્ઞાનસ્વભાવમાં સવળો થતાં બેહદ સંતોષસ્વરૂપ પૂર્ણ શુદ્ધતાના ભાન વડે અનંત જ્ઞાન, અનંત સંતોષ રાખી શકું; અનંત સંસારની વાસના છેદીને હું પુણ્ય-પાપરહિત પૂર્ણ શુદ્ધ પવિત્રતામાં ઠરું, અને નિત્યસ્વભાવનો સંતોષ પામું એવી અહીં ભાવના છે

પૂર્ણ પવિત્ર સિદ્ધપદ પોતામાં શક્તિપણે છે તેની પ્રાપ્તિના લોભનો વિકલ્પ છઠ્ઠા ગુણસ્થાન સુધી આવી જાય છે; પણ દૃષ્ટિમાં શુભ વિકલ્પનો નકાર છે અને ભવિષ્યમાં "પ્રભુ આજ્ઞાએ થાશું તે જ સ્વરૂપ જો" તેનો વર્તમાનમાં સંતોષ વર્તે છે; એટલે સંસારના પુણ્યાદિ પરમાણુઓની ઇચ્છા નથી; પણ મોક્ષ-ઇચ્છાનો વિકલ્પ તૂટીને સ્વરૂપ-સ્થિરતાની અપૂર્વ જમાવટ કયારે આવશે? એવી અહીં ભાવના છે.

બહુ ઉપસર્ગકર્તા પ્રત્યે પણ ક્રોધ નહીં,
વંદે ચક્રિ તથાપિ ન મળે માન જો;
દેહ જાય પણ માયા થાય ન રોમમાં,
લોભ નહીં છો પ્રબળ સિદ્ધિ નિદાન જો. અ૦ ૮.

અપૂર્વ અવસરની ભાવનામાં એવી રુચિનું રટણ થાય છે કે ઉત્કૃષ્ટ સાધકદશા પ્રગટો, અને શુભાશુભ ભાવોનો ક્ષય કરું કે ફરીને બંધન ન થાય. અખંડ, અબંધ, અપૂર્વ દશા વડે વિકલ્પને છેદું એટલે કે મારી શુદ્ધ દશારૂપ બાણને ઉગ્ર કરીને, કર્મ ઉદયની સૂક્ષ્મ સંધિના જોડાણ-ભાવને પુરુષાર્થ વડે તોડી નાખું, એવી ઉત્કૃષ્ટ સાધકદશા સાધકદશા કયારે આવશે? એ ભાવના અહીં છે. બહુ ઉપસર્ગ કરનાર પ્રત્યે પણ લેશમાત્ર ક્રોધ ન થાય. ક્રોધાદિ કષાય કરવાનો અભિપ્રાય નથી; પણ સ્વરૂપ-સ્થિરતાની જમાવટનો ઉગ્ર પુરુષાર્થ કરું.

પોતે નિરપરાધી છતાં પણ કોઈ દેવ, મનુષ્ય, તિર્યંચ અથવા અચેતન પ્રકૃતિનો ઘોર ઉપસર્ગ-અશાતાના ઉદયમાં આવે તોપણ તે પ્રત્યે લેશમાત્ર ક્રોધ કરું નહિ, કારણ કે પૂર્વ કર્મકૃત અશાતાવેદનીયાદિ ઘણા પ્રકારનાં કર્મ બંધાયેલા છે; તે તેની

સ્થિતિ પૂરી થતાં ફળ દઈને ખરી જવાનાં છે. તે અસ્થાયી (હદવાળાં-ક્ષણિક) છે, તેનાથી જ્ઞાનગુણને હાનિ નથી. કોઈ માને કે મેં ઘણું સહન કર્યું તો તેની માન્યતા જૂઠી છે; કારણ કે જ્ઞાનનો સ્વભાવ બેહદ જાણવું છે. કેવળજ્ઞાન પ્રગટે ત્યાં બધું — અનંત સહજે જાણવું થાય છે તે દશા વિના પોતે ઘણું જાણ્યું, ઘણું સહ્યું એમ માનવું તે ભૂલ છે. કોઈ કહે કે કોઈ મને ગાળ દે, નિંદે તો કેટલી વાર મારે સહન કરવું ? સહન કરવાની કંઈ હદ હોવી જોઈએ ને? પણ તેમ નથી. સહવું એટલે સમજણનું કાર્ય – જાણવારૂપે રહેવું તે છે. અનંતી અગવડતાના સંયોગ દેખાયા કરે છતાં જ્ઞાન અટકવાના સ્વભાવવાળું નથી, જાણવું તેમાં દોષ કે દુઃખ નથી. જેમ છે તેમ જાણવું તે ગુણ છે, તેમાં અનંતી સમતા છે. આત્મા સદાય બેહદજ્ઞાન–સમતાનો સમુદ્ર છે, પર ચીજને જાણું છું એમ કહેવું વ્યવહારમાત્ર છે, ખરેખર પોતે પોતાના જ્ઞાનની સ્વચ્છતાને પોતાનામાં જાણે–દેખે છે, પર ચીજ કોઈને બગાડનાર કે સુધારનાર નથી.

આત્મા સ્વાધીન જ્ઞાનસ્વરૂપે છે. રાગાદિ કે દેહાદિ વગેરે પરવસ્તુપણે ત્રણ કાળમાં નથી. એક દ્રવ્યમાં પરનું કારણ – કાર્યપણું, પરાધીનતાપણું કે પરને મદદગારપણું ત્રણલોક, ત્રણકાળમાં નથી. એક તણખલાના બે કટકા કરવાની તાકાત કોઈ આત્મામાં નથી; છતાં માને તેની માન્યતા જૂઠી છે, તેને સ્વતંત્ર જ્ઞાનસ્વભાવી આત્માનું તથા પુદ્ગલની સ્વતંત્રતાનું ભાન નથી.

જેની નિમિત્ત ઉપર દૃષ્ટિ છે તેણે રાગ કરવા જેવો માન્યો છે; પરથી મને લાભ – નુકસાન થાય તેમ માન્યું તેણે અનંત પર સાથે અનંતો રાગ-દ્વેષ કરવા જેવો માન્યો; તેની ઊંધી દૃષ્ટિમાં ત્રણે કાળે રાગ – દ્વેષ કરવા જેવા છે એમ આવ્યું. પણ જ્ઞાનમાં સ્વલક્ષે જ્ઞાનનું સમાધાન કરવા જેવું છે એમ ન આવ્યું. જેણે સર્વજ્ઞ-વીતરાગના ન્યાયથી યથાર્થ જ્ઞાનસ્વભાવને ઓળખી, અનાદિ – અનંત એકરૂપ પરથી ભિન્નપણે જાણનાર છું એવા બેહદ, અપરિમિત જ્ઞાન, સમતાસ્વરૂપની પ્રતીતિ કરી છે, તેને જ્ઞાસ્વભાવની ધીરજ કોઈ પણ રીતે ખૂટે તેમ નથી. માટે ગૃહસ્થદશામાં પણ અખંડ જ્ઞાનસ્વભાવની પ્રતીતિમાં બેહદ સમતા સહજ આવે છે. જ્ઞાન તો ગુણ છે, ગુણથી દોષની ઉત્પત્તિ સંભવે નહિ. જેણે જ્ઞાનને પોતાનું સ્વરૂપ માન્યું તેણે પરથી અટકવું માન્યું નથી એટલે જ્ઞાનભાવે જેમ છે તેમ જાણી લેવું તે તો ગુણ છે. જ્ઞાનનું કાર્ય જાણવાનું છે, રાગનું કાર્ય પર ચીજમાં ઠીક – અઠીક કલ્પના વડે અટકવાનું છે; જ્ઞાન તો દરેક આત્માનો સ્વતંત્ર અખંડ સ્વભાવ છે, તે કોઈ કાળે જાણવામાં ખૂટે – અટકે તેવા સ્વભાવે નથી.

જેને પર ચીજમાં તીવ્ર સ્નેહ છે, તેને તૃષ્ણા ને મોહરહિત જ્ઞાનસ્વભાવી આત્માની ઓળખાણ નથી. અમુક મોહ ટાળ્યા વિના ધર્મની નજીક અવાય નહિ. પૈસો ખર્ચે ખૂટે નહિ એ ન્યાયનો સિદ્ધાંત છે. મધ્યસ્થ વિચારથી યથાર્થપણે કુદરતી નિયમ સમજવા જેવો છે કે દાન દેવાથી ધન ન ખૂટે પણ પુણ્ય ખૂટે તો ધન ખૂટે. નિર્લોભી અકષાયી પવિત્ર આત્મસ્વરૂપની ઓળખાણ થયા પછી શુદ્ધાત્માનું લક્ષ નિરાલંબી જ્ઞાનભાવમાં વર્તે છે; તેથી પ્રથમ સંસાર તરફનો અશુભ રાગ બદલી સાચા ધર્મની પ્રભાવના અર્થે, લોભકષાયનો ત્યાગ કરે છે. સાચા ધર્મને સાધનારા ટકી રહો એટલે મારો વીતરાગભાવ વધી જાઓ, એવી ભાવનામાં ગૃહસ્થને અશુભથી બચવા માટે દાનાદિ ક્રિયા થયા વિના રહે નહિ. પરની ક્રિયા સાથે સંબંધ નથી, પણ ગુણની રુચિમાં, સર્વથા રાગ ટળ્યો નથી તેથી, રાગ રહ્યો તેની દિશા બદલે છે, પણ શુભ રાગને મદદગાર માનતો નથી. પરથી તદ્દન નિવૃત્તિસ્વરૂપ–જ્ઞાનસ્વરૂપ છું એવી સ્વાધીન તત્ત્વની રુચિ રાગનો નાશ કરનાર છે, તેથી બ્રહ્મચર્ય, સત્ય વગેરે સદ્‌ગુણની રુચિ થયા વિના રહે નહિ, સ્વરૂપની સાચી ઓળખાણ થઈ કે તુરત જ ત્યાગી થઈ જાય એવો નિયમ નથી; સાચી ઓળખાણ થાય તેને વ્યવહારુ નીતિ તથા પરમાર્થે સત્ય પ્રગટ્યા વિના રહે નહિ; જ્યાં પરમાર્થસત્ય છે ત્યાં વ્યવહાર (નિમિત્ત) સત્ય વચનાદિ હોય જ. સત્યનું ભાન પ્રગટ કર્યું ત્યાં અસત્‌નો (ખોટી સમજણનો) અંશ પણ ન રહે એવો ચોક્કસ નિયમ છે.

" રુચિ અનુયાયી વીર્ય " જેમાં જેનો પ્રેમ હોય તે ઇષ્ટની પ્રાપ્તિ કરવા માટે પુરુષાર્થ કરે જ. જેનું પોષાણ થાય તેને માટે મરી ફીટીને પણ મેળવવાનો પ્રયત્ન કરે જ એવો નિયમ છે. પરાધીનતાનું દુઃખ દેખે તો દોષ–દુઃખ વિનાનો હું એકલો છું એમ વિચારે, અને બીજું બધું જતું કરી છૂટવાનો ઉપાય ગોતે. જેમ નાની ઇયળ અથવા અળશિયું પત્થર તળે દબાણું હોય છતાં જીવતરના લોભે, દેહ ઉપર ઘણું વજન હોવા છતાં દેહનો કટકો થઈ જાય તેટલું જોર કરીને બહાર નીકળે છે. મકોડો જો કોઈને ચોંટે તો અર્ધું શરીર તૂટી જાય પણ મૂકે નહિ; એમ દરેક જીવ પોતાને ગોઠેલું (કરવા ધારેલું) કરતો દેખાય છે. તેથી એમ સિદ્ધ થયું કે સમજણ અનુસાર રુચિ, ' રુચિ અનુયાયી વીર્ય ' હોય જ. જેને જે જાતનું પોષાણ નક્કી થયું, ઇષ્ટ માન્યું, તેને મેળવવાનો પૂરો પુરુષાર્થ કરે જ, તેને માટે દેહ જતો કરે, પણ માનેલા ઇષ્ટની પ્રાપ્તિ કરે જ. (પર ચીજને કોઈ પ્રાપ્ત કરી શકતું નથી; કલ્પનાથી ભલે માને.) લૌકિક કહેવત છે કે ' દેહં પાતયામિ વા અર્થં સાધયામિ ' તેમ અનંતકાળની પરાધીનતાથી, રાગ-દ્વેષ અજ્ઞાનભાવથી છૂટવાનો ઉપાય જેણે પોતાના જ્ઞાનસ્વભાવ વડે જાણ્યો તેની રુચિ કેમ ન થાય? હું સદાય જ્ઞાનાદિ અનંત ગુણ વડે પૂર્ણ છું, શુદ્ધ છું, રાગાદિ

પુણ્ય, પાપ, પર ઉપાધિ, મળ-મેલ મારામાં નથી, પરથી જુદો જ છું, એમ જેણે જાણ્યું તે યથાર્થ સ્વરૂપની નિ:શંક શ્રદ્ધામાં જ્ઞાનવીર્ય વડે, સ્વાધીનસ્વરૂપની એકાગ્રતાથી આખું સિદ્ધપદ લેવા, સ્વરૂપ-રસમાં ચોંટ્યો, લીન થયો તે કેમ ઉખડે? પેલો મકોડો તો તૂટી જાય પણ આ પૂર્ણ સ્વભાવની શુદ્ધતાની સંધિ અને શુકલધ્યાનની શ્રેણી તૂટે જ નહિ એવો અવસર [અવ=નિશ્ચય, સર=શ્રેયોમાર્ગ] ક્યારે આવશે એવી અહીં ભાવના છે.

પરથી ભિન્નપણે ત્રિકાળી જ્ઞાનસ્વભાવપણે છું. કોઈ વડે અટકનાર નથી, પરપણે નથી, રાગાદિપણે નથી, પર વલણનો અશુદ્ધભાવ તો એક સમયમાત્રની અવસ્થા જેટલો છે; હું નિત્ય ટંકોત્કીર્ણ જ્ઞાયક, એકરૂપ છું, કોઈ નિમિત્તની અપેક્ષાવાળો નથી; એવો દરેક આત્મા પૂર્ણ સ્વતંત્ર ભગવાન છે. 'સર્વજ્ઞભગવાનના શાસનમાં આખા જગતના ન્યાય ભર્યા છે,' મધ્યસ્થપણે સ્વતંત્ર સ્વભાવથી વિચારીએ તો સર્વજ્ઞના ન્યાય અનુસાર બધું જ્ઞાન આત્મામાં ભર્યું છે. શ્રીમદે એ જ કહ્યું છે કે:—

"બહુ ઉપસર્ગ કર્તા પ્રત્યે પણ ક્રોધ નહિ" 'બહુ' શબ્દ અહીં બેહદ વાચક છે, બહુ ઉપસર્ગ સામે બેહદ ક્ષમાસ્વભાવ જાગ્રત છે. ક્ષમા એટલે સ્વભાવથી ભરેલી જ્ઞાનદૃષ્ટિમાં કોઈના દોષ ન દેખાય, કારણ કે કોઈ વસ્તુ દોષરૂપ નથી. ગમે તેવી અગવડતાના પ્રસંગો જ્ઞાનની સ્વચ્છતામાં જણાય તેથી જ્ઞાનીને બાધા નથી. અશુભ કર્મના સંયોગને જ્ઞાની જાણે છે કે જેવા ઊંધા પુરુષાર્થ વડે વિકારી પર્યાયનો પૂર્વે સ્વીકાર કર્યો હતો તે ભૂલનું ફળ વર્તમાનમાં દેખાય છે; પણ હવે ત્રિકાળી અખંડ જ્ઞાનસ્વભાવનો સ્વામી હોવાથી, ભૂલરૂપે પરિણમતો (થતો) નથી, પણ નિર્દોષ જ્ઞાતાપણે ભૂલ રહિત સ્વભાવના ભાનમાં ટકીને ભૂતકાળની અવસ્થાનું તથા નિમિત્તનું જ્ઞાન કરું છું.

જ્ઞાની જે સંયોગો દેખે તેમાં હર્ષ–શોક કરતા નથી. નિર્દોષ જ્ઞાનસ્વભાવનું લક્ષ રાખીને જ્ઞાનીને અલ્પ રાગ–દ્વેષમાં જોડાવું થાય છે પણ તેની મુખ્યતા નથી, ત્રિકાળી જ્ઞાનસ્વભાવી છું તે જ મુખ્ય છે. એવું વિચારી નિશંક સ્વભાવમાં સાચો અભિપ્રાય લાવો કે રાગ, દ્વેષ, મોહરૂપે હું નથી; કારણ કે તે મારો સ્વભાવ નથી, માટે અંશમાત્ર કષાય કરવો નથી; રાગ–દ્વેષ ન થવા દઉં એટલે કે જાગ્રત જ્ઞાનસ્વભાવની બેહદતામાં સ્થિર રહું એવો અભિપ્રાય ટકાવી રાખવો તે જ જ્ઞાનની ક્રિયા છે. અલ્પ રાગનો ભાગ થાય છે પણ અમારે તો રાગ–દ્વેષ કરવા પડે તેવું માને તેમાં તો ઘણું અહિત છે. હું બીજાઓને સમજાવી દઉં, મારા વડે બીજા સમજે છે, મારી સલાહથી બધું સારી રીતે નભે છે, એમ પરની વ્યવસ્થા પ્રત્યે કર્તૃત્વ કે મમત્વ રાખવું

એવી માન્યતા તે મહાપાપ છે, પરંતુ કાંઈપણ કાર્ય કરી શકું એ ઊંધા અભિપ્રાયમાં અનંતી આસક્તિ છે; માટે તે અભિપ્રાય પ્રથમ બદલવો જોઈએ.

હું સદાય પરથી જુદો, જ્ઞાન-આનંદસ્વરૂપી છું. જ્ઞાન સિવાય કાંઈ કરી શકતો નથી. પર વલણમાં અટકતો ભાવ નિત્ય સ્વભાવની ભાવના વડે ટાળનાર છું; પર મને મદદગાર હોઈ શકે નહિ. મારું કર્તવ્ય-ફરજ તો એ છે કે રાગરહિત પર આલંબનરહિત જ્ઞાન કરવાનું છે. પૂર્ણ પવિત્ર જ્ઞાનમાત્ર છું, એવો અભિપ્રાય સળંગ ટકાવી રાખવો અને સ્વરૂપની દઢતા વધારવી એ જ હિતકર છે.

કોઈને પ્રસંગવશ સલાહ-સૂચના આપવાનો વિકલ્પ આવે તેમાં કોઈ જાતનો આગ્રહ-મમત્વ ન જોઈએ. હું જે વાત કરવાનો ભાવ કરું છું તેનાથી કોઈ સુધરે કે બગડે એનું કર્તૃત્વ-મમત્વ છોડી દેવું. પછી તે સુધર્યો કે ન સુધર્યો તે તેના આધારે-તેના ભાવે મેં કોઈનું કાંઈ કરી દીધું નથી, ત્રણે કાળે જ્ઞાન જ કર્યું છે એમ માન્યું એટલે રાગ-દ્વેષ થવાનો ખાસ અવકાશ રહેતો નથી, સુધરવાનું પોતાને છે. ત્રિકાળી દ્રવ્યસ્વભાવમાં કંઈ બગાડ થતો નથી. વર્તમાન એક સમયની અવસ્થામાં પર તરફ વલણ કરી નવા રાગ-દ્વેષ જીવ કરે છે તે ભૂલ છે. તેને નિત્ય જ્ઞાનસ્વભાવના લક્ષ અને સ્થિરતા વડે ટાળી શકાય છે; માટે સમાધાન કરવાનું પોતાને છે; પરથી કાંઈ નથી. આમાં અનેક પ્રશ્નોના સમાધાન આવી જાય છે. હું બીજાને શીઘ્ર સમજાવી દઉં, પરની વ્યવસ્થા રાખી શકું એ આદિ માન્યતા ત્રણે કાળે જૂઠી છે. જે પોતે એક જ સુધર્યો તેને આખું જગત સુધર્યું; જેણે સ્વાધીન સ્વરૂપે નિજ આત્માને જાણ્યો તેને કોઈ વિઘ્ન નથી. ગમે તેવી અનુકૂળતાના બહુ ઉપસર્ગો આવે તેમાં જ્ઞાનને શું? ઉપસર્ગ ચાર પ્રકારે કહ્યા છે— દેવ, મનુષ્ય, પશુ અને અચેનકૃત; તેમાં કોઈ પ્રત્યે ક્રોધનો વિકલ્પ પણ આવે નહિ.

કોઈ માને કે-હું મારા ભાઈ, મિત્ર, પુત્ર, સમાજ આદિ ઉપર આટલો ઉપકારી રહ્યો, છતાં તેઓ નિંદા આદિથી અગવડતા આપી મને હેરાન કર્યા કરે છે. એ માનવું તે મિથ્યા ભ્રમણા છે. એ બધા સંયોગો પૂર્વકર્મના નિમિત્તે છે, તેમાં તું ઠીક-અઠીકની મારાપણાની કલ્પના કરે છે પણ નિમિત્ત આત્મામાં નથી; તને કોઈ જબરજસ્તીથી બગાડનાર નથી.

કોઈપણ પર વસ્તુ પરાણે રાગ-દ્વેષ-ક્રોધાદિ ઉપજાવતી નથી. આત્મા અરૂપી, જ્ઞાનઘન, જ્ઞાનપિંડ છે; તેમાં રાગ-દ્વેષ ઉપાધિનો અંશ નથી; તો પછી પરવસ્તુ પ્રત્યે લોભ શા માટે કરવો? પરવસ્તુ છે તે તદ્દન ભિન્ન, તેના ભાવે સ્થિતિ છે. એમ સ્વતંત્ર વસ્તુસ્વભાવને ભિન્ન જાણે તો 'મારામાં ક્રોધ નથી, દ્વેષ-અણગમો નથી, ઉપાધિ નથી' એમ દેખાશે.

આત્મા જ્ઞાતા, સાક્ષી છે; અરૂપી જ્ઞાનમાં ગમવું—ન ગમવું આદિ વિકલ્પ (ઉપાધિ)નો અંશ નથી. પરવસ્તુ કોઈ માટે ઇષ્ટ-અનિષ્ટ નથી. લોકો પર વસ્તુથી ઇષ્ટ-અનિષ્ટ, સુખ-દુઃખ કલ્પી બેઠા છે અને પોતાને રાગવાળો માને છે, પણ જો આત્મા રાગાદિરૂપ થઈ ગયો હોય તો રાગ ટળી શકે નહીં. વળી જીવ પરના કારણે પોતાને સુખી-દુઃખી કલ્પે છે તે પણ સારું નથી. જો બીજાથી જીવને દુઃખ થાય એવું હોય તો જીવ ક્ષમા રાખી શકે નહિ; પણ તેમ તો થતું નથી. આત્મા ગમે તેવા પ્રતિકૂળ સંયોગોમાં-પ્રસંગમાં ક્ષમા, સમતા, શાંતિ રાખી શકે છે, તેમાં કોઈ ના પાડી શકે નહીં. નિમિત્ત ગમે તેવા મળો, પણ તેનો સવળો અર્થ થઈ શકે છે. પવિત્ર આત્મ-જ્ઞાનીની પણ કોઈવાર નિંદા થાય, નિંદાવાળા પુસ્તકોના પુસ્તકો લખાય, પણ તેમાં આત્માને શું ? કોણ કોની નિંદા કરે ?

એકેક અક્ષર અનંત પરમાણુઓનો બનેલો છે, તે (વાણી) તો પરમાણુઓની અવસ્થા છે. તે નિંદાના શબ્દો કહેતા નથી કે તું દ્વેષ કર, પણ અજ્ઞાની પોતાની ઊંધી માન્યતાને લીધે, 'મારી નિંદા કરે છે' એમ માની પોતે પોતાના ભાવે દ્વેષ કરે છે. પણ જ્ઞાનીને રાગ-દ્વેષ કરવાનો ભાવ નથી, તો પછી પરાણે કોણ કરાવી શકે? પર વસ્તુના કારણે રાગ-દ્વેષ-મોહ થવાનું જ્ઞાની માનતા નથી. પોતાની નબળાઈથી અલ્પ થાય છે તે ગૌણ છે.

જ્ઞાની જાણે છે કે નિંદાના શબ્દોનાં જડ રજકણો પુસ્તકપણે થવાનાં હોય તેને કોઈપણ શક્તિ રોકી શકે તેમ નથી. એમ જાણનાર જીવને ગમે તે પરિષહ આવે ત્યારે ક્ષમા કરવી અને જ્ઞાતા રહેવું તે મારું સહજ સ્વરૂપ છે, સમતા-સ્વરૂપની સ્થિરતા વધારવાની ઉત્તમ કસોટીનો આ કાળ છે, સામો જીવ મને દુઃખ દેવામાં નિમિત્ત થાય છે એમ તેનો દ્વેષ ન થાય. પણ તેની અજ્ઞાનદશા જોઈ કરુણા આવે. કોઈ પ્રત્યે દ્વેષ કે ક્રોધ ન થવો જોઈએ એમ સમતાભાવ રાખે છે.

જ્યાં સુધી પરવસ્તુમાં જીવે કર્તૃત્વ-મમત્વ માન્યું છે અને પરથી જુદાપણું સમજ્યો નથી, ત્યાં સુધી તે કર્તાપણાનું અભિમાન અને રાગ-દ્વેષ કરશે, તથા પરનો કર્તા-ભોક્તા છું, એવી કલ્પના કરશે. પર સંબંધી ધાર્યું કદી થાય નહીં અને ઊંધી માન્યતાથી રાગ-દ્વેષ ટળે નહીં; માટે પ્રથમ પરના સ્વરૂપને જાણો, તેનો અભ્યાસ, વાંચન, શ્રવણ-મનન કરો; સાચી સમજણ વિના ઊંધી ખતવણી થશે. લોકોને એમ થાય છે કે મારો દીકરો થઈને, મારો ભાઈ થઈને, હદથી આગળ વધીને અમારું આવું અહિત કેમ કરે? પણ ભાઈ રે! સંસારનો એવો જ નિયમ છે; એ કાંઈ નવીન નથી. અને તે ટાળવાનો સાચો ઉપાય એકમાત્ર આત્મજ્ઞાન છે; લોકોમાં

વહાલી વસ્તુને ટકાવી રાખવા માટે કેટલી ઉત્કૃષ્ટ કાળજી રાખે છે, તો પછી સાચું હિત - આત્મસ્વરૂપ તેની પ્રાપ્તિ થઈ તેમાં કોઈ પણ પ્રકારનું વિઘ્ન કેમ આવવા દે? ન જ આવવા દે.

[તા. ૩-૧૨-૩૯]

અકષાયદૃષ્ટિ વડે કષાય ટાળવાની આ ભાવના છે. ગમે તેવા પ્રતિકૂળ પ્રસંગો આવે, પણ તે કરનારા પ્રત્યે ક્રોધ નહીં પણ ક્ષમા એટલે 'હું મને ક્ષમા દઉં છું.' તેના નિમિત્તોને દૂર કરવા નથી, કારણ કે નિમિત્તો દૂર કર્યાં થતાં નથી, પણ તે સંબંધનું નિર્દોષ જ્ઞાન થાય છે. અથવા રાગ - દ્વેષ થઈ શકે છે, પણ નિમિત્તોને દૂર કરવાનું કોઈનું સામર્થ્ય નથી; પણ ક્ષમા ટકાવી રાખવી તે પોતાના પુરુષાર્થને આધીન છે. અજ્ઞાની પર નિમિત્તને ટાળવા - દૂર કરવા માગે છે, પણ તેનું દૂર થવું જીવને આધીન નથી, જીવની સત્તાની તે વાત નથી; તેથી પરમાં પુરુષાર્થ કોઈ કરી શકે નહિ. અજ્ઞાનીને અશાન્તિ ટળી શકે નહીં અને શાંતિ મળે નહીં. ધર્માત્મા નિમિત્તનું લક્ષ નહીં કરતાં પોતે જ સમતાભાવને - ક્ષમાસ્વભાવને ધારણ કરે છે.

સામા જીવને ક્રોધ કરતાં અટકાવવો તે આ જીવના સામર્થ્યની વાત નથી, પણ મારા સહજ સ્વભાવમાં સમતા કરું, તે મારી સ્વસત્તાની વાત છે. ઘાણીમાં પીલી નાંખે છતાં અશરીરીભાવ ટકાવી રાખવાની આ વાત છે. અહીં ઉત્કૃષ્ટ સાધકદશાની ભાવનાં છે, તેથી જ ઉત્કૃષ્ટ પરિષહની વાત કરી છે. આ સહજ વીતરાગદશાની ભાવના છે. નિર્ગ્રંથ મુનિદશામાં સળંગ આત્મસમાધિ જ્યારે વર્તે છે, ત્યારે બહાર શું થાય છે તેની કાંઈ ખબર રહેતી નથી. બોલે કોણ? સમજાવે કોણ? સાંભળે કોણ? એવી મધ્યસ્થ વીતરાગ ભાવનાનો હકાર સાચા સ્વરૂપની ઓળખાણ થયે આવે. પરનિમિત્તને ટાળવું, રાખવું કે તેમાં કાંઈ ઘાલમેલ કે ફેરફાર કરવો તે ચેતનના આધારે નથી; માટે તેનો નિર્ણય લાવી એકવાર સાચા અભિપ્રાયની હા તો લાવો? આત્માની સ્વાધીનતા જેમ છે તેમ સ્વીકારો, તેની હા લાવો, તો રાગ - દ્વેષ કરવાનો ઉપાધિભાવ (બંધભાવ) આખો ઊડી જશે. જે કર્તવ્ય આત્માને હાથ છે તે જ કરવું એવો જ્ઞાનીનો આશય છે. અજ્ઞાની બાહ્ય સંયોગોને હડસેલવા (દૂર કરવા) માગે છે. અને તેથી રાગ - દ્વેષ - મોહ કરે છે; ત્યારે સમ્યગ્જ્ઞાની ધર્માત્મા જે પોતાને આશ્રિત જ્ઞાનપરિણમન છે તે વડે સમતાસ્વભાવમાં પરિણમે છે, તેથી સહજે રાગ - દ્વેષ, વિષય-કષાયનું તેને જીતવું થાય છે.

કદી ઘોર અસાતાના ઉદયયોગે (શરીરને ઘાણીમાં પીલી નાખવાનો) ઘોર ઉપસર્ગ આવે તોપણ જ્ઞાની તે સંબંધી રાગ-દ્વેષ રહિત જ્ઞાન કરે છે; જ્ઞાનમાં જાણે

છે પણ જાણવામાં અટકે નહીં. જે પરમાણુઓ છૂટા પડે છે તેનું જ્ઞાન વર્તે છે. આત્માની શ્રદ્ધા જેને હોય તેને ગમે તેવા પ્રતિકૂળ પ્રસંગમાં ખેદ હોય નહીં; અંતરંગમાં મોહ નહીં; એવી જ્ઞાનની દઢતા હોય છે. જ્યાંસુધી ગૃહસ્થ-અવસ્થા છે અને પુરુષાર્થમાં નિર્બળતા છે, ત્યાંસુધી તે જ્ઞાની હોવા છતાં જરા અસ્થિરતા થઈ જાય, પણ અભિપ્રાયમાં તે અશરીરી વીતરાગભાવનું લક્ષ છે, અને તેવી જ પ્રગટ અવસ્થાની ભાવના હોય છે. આગળ મહાન મુનિવરો થઈ ગયા, તેઓએ ગમે તેવા ઉગ્ર પરિષહમાં પણ અપૂર્વ સમતા – સમાધિભાવે સહજ શાંતિમાં ઝૂલી, જ્ઞાનની રમણતા ટકાવી રાખી.

દેહ પીલાય છે એવો વિકલ્પ પણ તોડીને જ્ઞાનઘન વીતરાગદશા રાખી; જેમાં રાગ-દ્વેષના વિકલ્પોનો પ્રવેશ ન થાય એવી અપૂર્વ સાધકદશા જલદી આવો એવી ભાવના રાખી છે. આ ધર્માત્મા ગૃહસ્થાશ્રમમાં બેઠા હતા કે આત્મામાં બેઠા હતા? સ્વરૂપની યથાર્થ જાગૃતિના ભાન વડે અપૂર્વતાના આ સંદેશા છે; અંતરંગમાં આત્મબળનું જોડાણ સ્થિરતામાં અધિકપણે વર્તે છે, અને વીતરાગસ્વભાવને સિદ્ધ કરીને તે રૂપ થવાની ભાવના અહીં ભાવે છે; એમના નિ:શંક અભિપ્રાયમાં ભવનો અભાવ દેખાય છે.

ગૃહસ્થદશામાં પણ દઢતર સમ્યકત્વ હોઈ શકે છે, પરિચય કરે તો સમજાય. લોકોને બાહ્ય સંયોગની કાળજી અને લક્ષ રહે છે કે આવા સંયોગો જોઈએ અને આવા ન જોઈએ; એ અભિપ્રાય જ્ઞાનીને ન હોય; અનુકૂળ-પ્રતિકૂળ સંયોગ હો પણ તેમાં જ્ઞાની રાગ કે મમતા કરતા નથી. અત્રે અશરીરી અતીન્દ્રિય આનંદમય ભાવનો મહિમા લીધો છે કે:—'ધન્ય તે મુનિવરા રે, જે વર્તે સમભાવે.' એ ઉત્કૃષ્ટ સાધકદશાની રુચિ જેના અંતરમાં યથાર્થપણે વસી છે તેની આ ભાવના છે.

'વંદે ચક્રિ તથાપિ ન મળે માન જો' છ ખંડનો અધિપતિ ચક્રવતી મહા વૈભવશાળી હોય છે, તેની હજારો દેવો સેવા કરે છે, ૪૮ હજાર પાટણ, ૭૨ હજાર નગર, છન્નુ કરોડ પાયદળનો તે ધણી છે (આ વાત સાધારણ માણસની બુદ્ધિમાં ન પણ બેસે) આવો રાજા વર્તમાનકાળે મહાવિદેહ ક્ષેત્રમાં હયાત છે, ત્યાં સનાતન જૈન નિર્ગ્રંથ મુનિધર્મ સદાય વર્તે છે. એ ચક્રવતીસમ્રાટ મોટા ભપકાથી મુનિને વંદન કરવા આવે, ત્યાં પરમ વિનયપૂર્વક સ્તુતિ કરે:-'હે મુનિ મહારાજ! આપ બહુ જ પવિત્ર દશાવાળા છો'—એમ તેમને બહુમાનથી વંદન કરે, પણ મુનિને તે સંબંધી માનનો અંશ પણ નથી. જેને જે ગોઠે તેવું તે કરે, એ ન્યાયે ગુણનો આદર કરનારને ગુણ ગોઠયા છે, તે તેના કારણે છે; અને કદી નિંદા કરનારને દોષ ગોઠયા, તો તે પણ તેના કારણે છે. તેથી મુનિને તે પર સંબંધી કાંઈ પણ વિકલ્પ નથી. ચૈતન્ય-આનંદમૂર્તિ

ભગવાન આત્મા પોતે જ્ઞાનાનંદની સહજ સમતામાં મહાસુખ માની પૂર્ણ સ્થિરતામાં, એકાગ્રતામાં જે ટકયો છે, તેને સ્વ-સ્વરૂપથી બહાર નીકળવું કેમ ગોઠે? ન ગોઠે.

મુનિપણામાં જે પવિત્રદશા પ્રત્યક્ષ પ્રગટપણે વર્તે છે તે ઉત્કૃષ્ટ સાધકદશાનો આ ગાથામાં આદર છે. તે દશા પોતાને વર્તમાનમાં પ્રગટી નથી તેથી અહીં તેની રુચિ વધારે છે. પોતાનામાં પાત્રતા છે અને તેવી દશાનો આદર છે, તેથી પૂર્ણતાના લક્ષે આ ભાવના ભાવી છે. યથાર્થ સ્વરૂપની ઓળખાણ જેને વર્તે છે તે સમ્યગ્દષ્ટિ આવી ભાવના કરે છે.

'લહી ભવ્યતા મોટું માન, કવણ અભવ્ય ત્રિભુવન અપમાન' ત્રિલોકનાથ તીર્થંકરદેવ સર્વજ્ઞ ભગવાનની ધર્મસભા વચ્ચે વાણી છૂટી કે આ જીવ ભવ્ય છે, તો તે સમાન બીજું જગતમાં મોટું માન કયું હોય? તથા કોઈ જીવને વિષે સહેજે વાણીમાં આવ્યું કે-એ જીવ અપાત્ર છે, તો તેથી જગતમાં મોટું અપમાન કયું સમજવું? સાક્ષાત્ સર્વજ્ઞ ભગવાનની વાણી એક જીવને ઉદ્દેશીને ખાસ કહે છે કે આ જીવ સુપાત્ર છે. અહો, ધન્ય! એના જેવું જગતમાં મોટું માન બીજું કયું? જ્યારે ગૌતમ ગણધરદેવ સમવસરણ (ધર્મસભા) માં પેઠા, અને માનસ્તંભ ઓળંગીને પ્રભુ-સન્મુખ થાય કે પ્રભુના દિવ્યધ્વનિનો ધોધ છૂટ્યો. તેમાં 'અહો! ગૌતમ ભવ્ય છે'—એમ સાક્ષાત્ પ્રભુના દિવ્યધ્વનિમાં પ્રથમ સ્થાન ગૌતમને મળ્યું.

તીર્થંકર ભગવાનને પહેલાં કેવળજ્ઞાન પ્રગટ્યું હતું, છતાં છાસઠ દિવસ સુધી વાણી છૂટી ન હતી. સર્વજ્ઞ ભગવાન તો વીતરાગ છે, તેમને ઈચ્છા નથી; પણ ભાષાના રજકણોનો કુદરતી યોગ એવો હતો કે લોકોત્તર પુણ્યવંત ગણધર પદવી પામવા લાયક જીવનું ઉપાદાન જ્યાં સુધી પ્રભુ-સન્મુખ નહોતું ત્યાં સુધી તીર્થંકર ભગવાનની વાણી બીજાને નિમિત્ત થઈ નહીં.

સો ઈન્દ્રો, લાખો દેવ વગેરે અસંખ્યાત પ્રાણીઓ પ્રભુના દર્શને તથા વાણી સાંભળવા આવે છે, ઇન્દ્રો પણ ભગવાનની ભક્તિ કરે છે, છતાં છાસઠ દિવસ સુધી વાણી ન છૂટી અને ગૌતમ, પ્રભુ-સન્મુખ આવતાં જ દિવ્યધ્વનિ છૂટ્યો; તે સમયે 'હું મોટો' એમ તેમને (ગૌતમને) અભિમાન ન આવ્યું, પણ પ્રભુ પાસે દીનતાથી-નમ્રતાથી વિનયમાં ઢળી પડયા, મુનિપદની પ્રતિજ્ઞા લઈ ધ્યાનમાં બેઠા અને તુરત જ સાતમી અપ્રમત્ત ભૂમિકા-નિર્વિકલ્પદશા અને ચોથું (મનઃપર્યય) જ્ઞાન પ્રગટયાં, અને ગણધરદેવની પદવી મળી.

સાક્ષાત્ સર્વજ્ઞ પરમાત્માથી નીચલી પદવી ગણધરદેવને છે તે મળી છતાં પોતે અતિ નિર્માન હોઈ વર્ણવે છે કે "ધન્ય પ્રભુ! આપની દિવ્યવાણીને પણ વંદન કરું

છું; ધન્ય પ્રભુ! આપનો વીતરાગમાર્ગ! શું પૂછવું! બધાં સમાધાન થઈ ગયાં, ધન્ય પ્રભુ! અપૂર્વ ઉપકારી આપના વચન, ભવ્ય જીવોને આત્મામાં રુચ થતાં–સ્પર્શતાં સંદેહ સર્વથા ટળી જાય છે, અને તેઓ નિર્માનપણે આત્મામાં ઠરી જાય છે. તે અનંત ઉપકારનું વાણી દ્વારા શું વર્ણન કરીએ!" આ ગણધરદેવને ઉત્કૃષ્ટ સાધકદશા વર્તે છે. પાંચમું જ્ઞાન (કેવળજ્ઞાન) પ્રગટ કરવાનો પુરુષાર્થ વર્તે છે. આવી નિર્માની નિર્ગ્રંથ-દશાનો અપૂર્વ અવસર મને ક્યારે આવશે? અહીં એ ભાવના ભાવી છે.

મોક્ષમાર્ગ પ્રગટ કરવાનો આ નિર્ગ્રંથ માર્ગ છે, બીજો નથી. મુનિને ચક્રવતી રાજા ઘણું માન આપે. હજારો જન-સમૂહ, અનેક રાજા–મહારાજાઓ રાણીઓ તથા નોકરવર્ગ સહિત દર્શન કરે, છતાં મુનિને તેનું માન ન આવે; તે જાણે છે કે આત્માનું માન શબ્દોથી કે વિકલ્પથી થતું નથી પોતાના ભાવનું તેને ફળ છે. કોઈ નિંદા કે સ્તુતિ કરે તો તે નામકર્મની પ્રકૃતિ છે, તેથી મને લાભ-હાનિ નથી, એમ માનનારા મુનિવરોને ધન્ય છે.

"દેહ જાય પણ માયા થાય ન રોમમાં," સર્વોત્કૃષ્ટ સાધક દશાવાળા મુનિ પૂર્ણ શુદ્ધતાના પુરુષાર્થની રમણતામાં વર્તે છે. તેમાં કદી દેહનાશનો પ્રસંગ આવે, કદી ઘોર પરિષહનો પ્રસંગ આવે, તોપણ દેહમાં અંશમાત્ર પણ મમતા ન થાય; પુરુષાર્થની સ્થિરતાથી છૂટી રાગ-દ્વેષમાં અટકવું ન થાય; સીધો પુરુષાર્થ વર્તે, કુટિલતા ન થાય; સળંગ પુરુષાર્થ પૂર્ણતાના લક્ષે ચાલ્યો જ જાય. પૂર્ણ કેવળજ્ઞાન ઉપર જ અડોલ મીટ માંડી છે, એટલે તેમાં વીર્યને જોડતો, સળંગ સ્થિરતા ટકાવી રાખે. વચ્ચે કદાપિ દેહ જવાનો પ્રસંગ આવે તોપણ પુરુષાર્થની ગતિ બદલાય નહીં. મોહભાવ કે માયાનો અંશ પણ આવે નહીં; કદી પણ પુરુષાર્થની વક્ર ગતિ ન થાય. 'આવા વીતરાગ ભાવનો પુરુષાર્થ જે કાળે પ્રગટ કરીશ તે સ્વકાળને ધન્ય છે'—એવી ભાવના અહીં ભાવી છે.

અહીં કહેવાનો આશય એ છે કે દેહનાશના સમયે પણ મારો અતીન્દ્રિય પુરુષાર્થ સળંગ રહો! દેહભાવનો વિકલ્પ પણ વચ્ચે નહીં. કદી ઘોર ઉપસર્ગ હો તો અપૂર્વ સમાધિમરણ (પંડિતમરણ)ની જાગૃતિ વધી જાઓ! દેહ જાય છતાં પણ માયા રોમમાં ન થાઓ! કોઈ કાળે સ્વભાવપરિણતિની ગતિ વિપરીત ન થાઓ! એવો અપૂર્વ અવસર ક્યારે આવશે? તેની આ ભાવના છે.

"લોભ નહીં છો પ્રબળ સિદ્ધિ નિદાન જો" વચનસિદ્ધિ અણિમા આદિ સિદ્ધિ, લબ્ધિ પ્રગટે છતાં તે સન્મુખ જોવાનો વિકલ્પ પણ ન આવે; નવવાડ વિશુદ્ધ

બ્રહ્મચર્ય, નિષ્પરિગ્રહ, સત્યવ્રત, અહિંસા – આદિ સંયમભાવના ગુણો, વીતરાગતા, સમતા વધતાં મહાપુણ્યવંતને જ ઋદ્ધિઓ – (વચનસિદ્ધિ, અણિમા, મહિમા વગેરે) પ્રગટે છે. ‘ રિદ્ધિ – સિદ્ધિ દાસી સવી ઘટમાં પેસે; ’ પણ એ સિદ્ધિઓ પ્રગટી છે કે નહીં તે જોવામાં હું અટકું નહીં, એવી ભાવના છે. મારામાં અનંત સુખ છે, હું સ્વયં આનંદઘન સિદ્ધ છું; એમાં જડ પુણ્યની લબ્ધિનો શા માટે વિચાર? અમૃત જેવો ઉત્તમ આહાર ખાનારા વિષ્ઠા – મળનો વિચાર ન કરે; તેમ મુનિને પૂર્ણ શુદ્ધ આત્મા સિવાય બીજાનો એટલે કે રાગાદિનો વિચાર ન હોય. પૂર્ણ શુદ્ધ નિજપદ ન પ્રગટે ત્યાં સુધી એક સમયમાત્ર પ્રમાદમાં અટકું તો ઘણું નુકસાન છે એમ જેણે જાણ્યું છે, અને પૂર્ણ થવાની દઢતર રુચિ જેને વધતી જાય છે, તે પોતાના પુરુષાર્થને ઉપાધિમાં કેમ જોડે ? જોડે જ નહીં. કોઈ મુનિને થૂંકમાં કે પેશાબમાં પણ લબ્ધિ હોય છે; પણ એવી પુણ્યની લબ્ધિ છે કે નહીં તેનો વિચાર પણ આત્માર્થી ન કરે. જ્યાં તદ્દન નિર્લોભ અને વીતરાગ દશાનો પુરુષાર્થ ઘૂંટાય છે ત્યાં કોઈ પરનિમિત્તમાં અટકવું ન બને, વિશેષ બળવાન સિદ્ધિ પ્રગટયા છતાં તે સંબંધી વિકલ્પ ન રહે — એવી સ્થિરતાનો અપૂર્વ સ્વ:સમાધિયોગ ક્યારે આવશે ? એવી અહીં ભાવના છે. ૮.

નગ્નભાવ, મુંડભાવ સહ અસ્નાનતા,
અદંતધોવન આદિ પરમ પ્રસિદ્ધ જો;
કેશ, રોમ, નખ કે અંગે શૃંગાર નહીં,
દ્રવ્યભાવ સંયમય નિર્ગ્રંથ સિદ્ધ જો. અ૦ ૯.

તે અપૂર્વ અવસરને ધન્ય છે કે જ્યારે દેહ તે માત્ર સંયમહેતુ હોય, નગ્ન રહે, વસ્ત્ર નહીં, દ્રવ્ય અને ભાવે નગ્ન નિર્ગ્રંથ, અંતરમાં દેહાદિની આસક્તિની લૂખાશ – અનાસક્તિ અને બાહ્યમાં કુદરતી દિગંબર દેહ પણ લૂખો એટલે કે જગતની લાગણીનાં લૂગડાં નહીં, દેહના રાગનું નિમિત્ત વસ્ત્ર પણ નહીં. શરીરમાં શાતાની આસક્તિનો જેને ભાવ નથી, અશરીરીભાવે જેનું વર્તન છે-એવા મુનિને, “ માત્ર દેહ તે સંયમ હેતુ હોય જો. ” ૨૯ માં વર્ષે શ્રીમદ્ આ ભાવના ભાવે છે. હઠથી કાંઈ થતું નથી, પણ રાગ ટાળતાં કૃત્રિમતા ટળી જાય છે. પ્રથમ દૃષ્ટિમાંથી દેહભાવ ટળ્યો છે; નગ્ન ભાવે, બાહ્યાંતર નિર્ગ્રંથતાની ભાવના વધારે છે; એવી મુનિદશા દ્રવ્ય-ભાવથી પ્રગટ કરું કે મારા અવિકારી ચૈતન્યસ્વરૂપમાં — અંતરંગમાં પુણ્યપાપ નહીં, અસ્થિરતા નહીં, તેમ બાહ્યથી વસ્ત્ર નહીં; આવી ઉત્કૃષ્ટ સાધકદશા વિના મોક્ષ પ્રગટે જ નહીં. અહીં તો આસક્તિનો સર્વથા નિરોધ કરવાનો દૃઢતર અભિપ્રાય રગડાય છે. બાર ગાથા સુધી મુનિપણાની ભાવના છે, એટલે કે મારા પૂર્ણ સ્વરૂપમાં સ્થિર રહેવાનો

ઉત્સાહ (અર્થાત્ સ્વરૂપમાં સાવધાની) વર્તે, પણ તેમાં અસાવધાની — (પ્રમાદ)નો અંશ પણ ન હો !

પ્રતિકૂળતાની અગ્નિરૂપ લાગણીમાં સાધકને બળવું પાળવે નહીં, અને અનુકૂળતાની બરફરૂપ લાગણીમાં ગળવું પાલવે નહીં, એવી અંદરમાં પરમ ઉદાસીનતા (લૂખાશ) જોઈએ. ધ્યાતા, ધ્યાન, ધ્યેયનો વિકલ્પ તૂટીને તદ્દન સ્થિરતા વર્તે એવી દશા કયારે આવશે ? તેની આ ભાવના છે.

'મુંડભાવ' મસ્તક, દાઢી આદિના કેશ વધારવા નહીં, (મુંડનના દસ પ્રકાર હોય છે.) દેહની આસક્તિનો અભાવ (અશરીરી ભાવ) જ્યાં વર્તે છે ત્યા ઇન્દ્રિયો અને વિષય-કષાયોનું મુંડન હોય જ, અને બાહ્ય પણ મુંડન હોય, એવો જ નિમિત્ત નૈમિત્તિક સંબંધ છે. પાંચ ઇન્દ્રિય, ચાર કષાય અને કેશલુંચન (શરીરની શોભાનો ત્યાગ)—એમ દસ પ્રકારે મુંડન છે. પાંચ ઇંદ્રિયના વિષય સંબંધી વિકલ્પની લાગણીને બુઠ્ઠી કરી નાખવી તથા ક્રોધ, માન, માયા, લોભને ટાળી નાખવાં; એમ કષાયભાવ મુંડન થયે વિભાવની જાત ફરી પાંગરે નહીં. તેનો મૂળથી ક્ષય થાય એવી ભાવના છે. જ્યાં નિર્ગ્રંથ સાધકદશા હોય ત્યાં બાહ્યથી કેશલુંચન (વાળને ઉપાડવા)નું નિમિત્ત-કાર્ય અવશ્ય બને જ, એવો સનાતન નિયમ છે. પણ કાળનો મહિમા છે, તેથી વીતરાગમાર્ગથી ઊંધું કહેનારા વેષધારી સાધુઓ જગતમાં જાગ્યા; તેઓ કહે છે કે "અસ્તરા વડે વાળ કાઢવા, સ્નાન કરવું, વસ્ત્ર રાખવા;" પણ ભાઈ રે ! જે સનાતન નિર્ગ્રંથ મુનિધર્મ છે તેમાં પોતાની દૃષ્ટિએ બીજું ઘાલવું કે કહેવું તે અનંત જ્ઞાનીથી પ્રતિકૂળ છે, પોતાથી તેવો પુરુષાર્થ ન બને એ જુદી વાત છે અને કહેવું, ઊંધું માનવું તે જુદી વાત છે. ત્રિકાળ નિયમ છે કે મુનિધર્મ નિર્ગ્રંથ જ હોય. બાહ્ય વસ્ત્રાદિ પરિગ્રહથી રહિત અને આભ્યંતર મિથ્યાત્વ, રાગાદિ કષાયથી રહિત; એ રીતે દ્રવ્ય અને ભાવથી લૂખાશપણું હોય ત્યાં શરીરે નગ્નપણું જ હોય એવો ત્રણે કાળનો માર્ગ છે. કોઈ જાતના શસ્ત્ર કે અસ્ત્ર વિના હાથ વડે જ કેશનો લોચ કરવાનો વ્યવહાર છે, બાહ્ય નિમિત્ત એમ જ હોય. ત્રિકાળ સર્વજ્ઞનું શાસન એક જ વિધિથી છે, તેમાં બીજો માર્ગ કેમ કહેવાય ? અભિપ્રાયમાં ભૂલ ત્યાં આખા તત્ત્વની હાનિ છે; તત્ત્વ શું છે, તેની શ્રદ્ધા વિના આગળ વધી શકાય—એમ માને તે અનંત જ્ઞાનીઓથી અધિક થવા માગે છે. પોતે વીતરાગમાર્ગ (મુનિધર્મ)માં ન રહી શકતો હોય તો એમ કહેવું કે હું રહી શકતો નથી. જિનશાસનનો ધર્મ તો આમ જ છે, એમ સાચી પ્રરૂપણા કરે તેણે અવિરોધ માર્ગને ઊભો રાખ્યો છે; પણ પોતાનું મંતવ્ય (અભિપ્રાય) તેથી (જિનશાસન-ધર્મથી) વિરુદ્ધ જાહેર કરે તો તેણે સનાતન માર્ગનો નિરોધ કર્યો છે, એટલે કે પોતાનો જ નિરોધ કર્યો છે.

જે ન્યાય, અનંત જ્ઞાનીઓએ કહ્યો છે તેના વિચાર વિના કોઈ તેનાથી ઊંધું અનુમાન કરે તો કરો! પણ તેથી કાંઈ સાચા માર્ગને બાધ નથી. લોકોને શરીરની મમતા ઘણી, તેથી ખોટા બચાવના કુતર્ક ગોતી કાઢે અને કહે કે મુનિને વસ્ત્ર તો શીતઉષ્ણથી બચીને સંયમ સાધવા માટે છે; આ કાળે તો આમ હોવું જોઈએ એમ અમને લાગે છે; પણ આ, જે વિધિ કહ્યો તે દૃષ્ટિની પ્રતીત અને આવી જ સાધકદશા વિના મોક્ષમાર્ગ નથી. પોતે મુનિધર્મમાં ન રહી શકે તોપણ સનાતન વીતરાગમાર્ગની શ્રદ્ધા-ન્યાયમાં બીજું ન માને. અત્રે જે વિધિએ કહેવાય છે તેવી સાધકદશા જ મોક્ષનું કારણ છે. પૂર્ણ શુદ્ધ આનંદઘન આત્માને પ્રગટ કરવાનો પ્રયોગ ત્રિકાળ આ જ છે, બીજો નથી,

પ્રશ્ન :—દેશ-કાળના કારણે તેમાં કાંઈ સુધારો ન થાય?

ઉત્તર :—ના; કેમકે :—

એક હોય ત્રણ કાળમાં, પરમાથનો પંથ,
પ્રેરે તે પરમાર્થને, તે વ્યવહાર સંમત.

(આત્મસિદ્ધિ – ગાથા ૩૬.)

હું પૂર્ણ શુદ્ધ છું તે નિશ્ચય (પરમાર્થ), અને રાગ – દ્વેષ ટાળીને સ્થિર થવાનો પુરુષાર્થ તે જ્ઞાનની ક્રિયાનો વ્યવહાર. જ્યાં અંદરમાં (ભાવમાં) લૂખાશ છે ત્યાં બાહ્ય નિમિત્ત પણ તેને અનુકૂળ જ હોય. પરમ ઉપશમભાવ – વૈરાગ્યભાવવંત જીવને લૂખો દેહ જ હોય, એવો કુદરતી નિમિત્ત – નૈમિત્તક યોગ હોય છે. ત્રણે કાળ પરમાર્થનો એક જ માર્ગ હોય. અનંતકાળ પહેલાં ઘી, ગોળ અને લોટની સુખડી બનાવતા હતા અને આજે પણ એ જ ત્રણ વસ્તુઓની સુખડી બનાવે છે. પણ તેને બદલે પેશાબ, માટી અને રેતીની સુખડી કોઈએ બનાવી નથી. અનંતકાળ પહેલાં જે જાતની, જે પ્રકારે સુખડી થતી હતી તે જાતની, તે જ પ્રકારે ત્રિકાળ હોય. પણ હા! પ્રથમના ઘી, ગોળ અને લોટના રસ કરતાં મીઠાશ સહેજ ઘટે, પણ જાત તો તેની તે જ હોય; તેમાં કોઈ બીજું કાંઈ કહે - માને તો જેમ તે મિથ્યા (ખોટું) છે, તેમ સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને રાગરહિત જ્ઞાનની સ્થિરતા – રમણતારૂપ વીતરાગ ચારિત્ર તે ત્રણરૂપ મોક્ષમાર્ગ ત્રિકાળ અબાધિત સનાતન માર્ગ છે. નિર્ગ્રંથ વીતરાગદશાવાળા સાધક મુનિનો દિગંબર વેષ ત્રણેકાળે એક જ વિધિવાળો હોય છે, તેમાં કોઈ બીજો માર્ગ કહે તો તે મિથ્યા છે. ૨૪૬૯ વર્ષ પહેલાં આ ભરતક્ષેત્રમાં એ જ મુનિધર્મ હતો, હજારો સંત – મુનિઓનાં ટોળાં હતાં. સાક્ષાત્ શુદ્ધ ચિદાનંદ, આનંદઘન, ચૈતન્યમૂર્તિ, જ્ઞાનપુંજ ભગવાન તીર્થંકરદેવ સર્વજ્ઞપ્રભુ આ જ ક્ષેત્રે બિરાજતા હતા. ત્યાર પછી

અમુક વર્ષો વીત્યા બાદ બાર દુકાળી કાળમાં શિથિલાચારી ધર્મ વીતરાગના નામે ચાલ્યો, તે અવસર્પિણી કાળનો મહિમા છે. તે કાળનું માપ સર્પના આકારે છે. પ્રથમ સાપનું શરીર પુષ્ટ–જાડું હોય અને ઉતરતાં છેડે પાતળું હોય; તેમ અવસર્પિણીમાં ધર્મનો પ્રથમ ચઢિયાતો કાળ હોય પછી ઉતરતો કાળ હોય. પણ ધર્મનો અભાવ થાય નહીં. પાંચમા આરાના છેડા સુધી એટલે આ વર્તમાનકાળમાં ચૈતન્યની સમૃદ્ધિનો વિકાસ કરનારાની સંખ્યા ઘટતી જાય, પણ સર્વથા અભાવ ન થાય. વળી ગૃહસ્થ હોય તો પુરુષાર્થની મંદતા હોય, પણ શ્રદ્ધામાં એટલે કે સાચા અભિપ્રાયમાં મુનિ તથા ગૃહસ્થને આંતરો ન હોય, એક જ સનાતન નિર્ગ્રંથ - માર્ગની શ્રદ્ધા હોય.

કોઈ કહેતું હોય કે દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર–કાળ-ભાવ બદલાય તેમ તેમ ધર્મ બદલાય, તો તે વાત જૂઠી છે. સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યગ્ચારિત્રની એકતા તે જ મોક્ષ-માર્ગ છે; સ્વછંદને કોઈ સુધારો માને તો તે ન્યાય નથી, પણ કુતર્ક-ઊંધાઈ છે. નિર્ગ્રંથ મુનિધર્મ ન પાળી શકાય તો ગૃહસ્થપણું માને-મનાવે, પણ અભિપ્રાયમાં (શ્રદ્ધામાં) ઊંધી માન્યતા અને વિપરીત પ્રરૂપણા ન કરે. પોતાને વીતરાગનો માર્ગ ન સમજાય કે ન રુચે તેથી તે સનાતનમાર્ગને ઢીલો ન જ કહેવાય. ત્રણેકાળ જૈનધર્મમાં નગ્ન-દિગંબર નિર્ગ્રંથદશા, સાધકપણાનો મુનિમાર્ગ. એ જ કેવળજ્ઞાન પ્રગટ કરવાનો પ્રયોગ છે. વર્તમાન કાળમાં પંચમહાવિદેહક્ષેત્રમાં તો બીજો માર્ગ નથી અને આ ક્ષેત્રમાં પણ મોક્ષમાર્ગના પ્રયોગો મંદ પડયા તેથી કાંઈ સનાતન માર્ગને બીજો કહેવાય નહીં. અન્યથા માનવામાં પોતાનું જ મોટું અહિત છે.

અહીં " મુંડભાવ " માં મસ્તકના વાળ હાથ વડે ચૂંટવાની વાત છે. ભાવમાં શુદ્ધતા એ 'લોચ' નો નિશ્ચય-અર્થ છે. હું જ્ઞાનાનંદ પવિત્ર શુદ્ધ વીતરાગી છું એવી શ્રદ્ધા, સ્વાનુભવ (સમ્યક્ દર્શન-જ્ઞાન) સ્વરૂપ આત્મામાં વિશેષ સ્થિરતા થતાં અશરીરીભાવ વર્તે છે, અને ત્યાં સહેજે બાહ્ય–અભ્યંતર નિર્ગ્રંથપણું હોય છે.

" <u>નગ્નભાવ, મુંડભાવ સહ અસ્નાનતા.</u> " મુનિ પોતે શરીરને પાણીથી સાફ કરે નહીં. સંત–મુનિઓનો માર્ગ અસ્નાનવાળો જ છે, વીતરાગદશાનો સાધક જિનમુનિ લૂગડું પલાળીને પણ શરીર લૂછે નહીં. અત્યારે કોઈ કહે છે કે થોડા પાણીથી સ્નાન કરવું તે યોગ્ય છે, પણ તે વાત ખોટી છે. યથાર્થ તત્ત્વદૃષ્ટિથી, ન્યાયપૂર્વક મુનિનો માર્ગ ત્રણે કાળે નગ્ન જ હોય, તેમાં કોઈ અપવાદ, શિથિલતા–વિપરીતતા ન હોય. લોકોત્તરમાર્ગ અને અતીન્દ્રિય સાધકદશાના પુરુષાર્થની હદ (સ્થિતિ) શું છે તે અંતરનો અનુભવ કર્યા વિના ખબર પડે નહીં; વિષયના સેવનારા બ્રહ્મચર્યનો મહિમા ભાળે નહિ તેમ અહીં સમજવું.

વિષય-કષાયના કીડા શરીરને ધોઈને, સારાં લૂગડાં પહેરે છે; ત્યારે વીતરાગ-દશાને સાધનારા બ્રહ્મચારી મુનિ જીવનપર્યંત સ્નાન કરતા નથી. નિર્દોષ મુદ્રાવાળા મુનિ બાહ્ય અને અભ્યંતર સુંદર અને પવિત્ર છે. મુનિનો લૂખો દેહ જોતાં પણ તે મહાન પવિત્રતાનો નિધિ હોય તેવી સૌમ્ય મુખમુદ્રા દેખાય છે. સ્નાન કરવાનો વિકલ્પ પણ તેને નથી. જડ મડદાંને શોભા શી? વિષ્ટાના ઉકરડા ઉપર કોઈ શોભા કરવાનું ન ઇચ્છે, તેમ મુનિને શરીરની શોભા કરવાની ઇચ્છા ન જ હોય. આ સમજવું સાધારણ બુદ્ધિવાળાને અઘરું પડે તેમ છે.

જૈનધર્મ તે લોકોત્તર માર્ગ છે, તેનો પરિચય કર્યા વિના તે સમજાય તેમ નથી; સમજ્યા વિના કુતર્કથી પાર પડે તેમ નથી. છ ખંડના ધણી-ચક્રવર્તી પણ રાજ્ય છોડીને નગ્નમુનિ થઇને ચાલી નીકળે છે. દેહાદિની મમતા તજીને વીતરાગ સમાધિમાં, સ્થિર ચૈતન્ય જ્ઞાનપિંડના સહજ-આનંદમાં રસભર ભર્યો પડ્યો હોય છે. જ્ઞાન-ધ્યાનમાં, વીતરાગદશામાં મસ્ત રહે છે, ક્ષણેક્ષણે છઠ્ઠું-સાતમું ગુણસ્થાનક પલટે છે; સાતમા ગુણસ્થાનકે ધ્યાતા, ધ્યાન અને ધ્યેયનો વિકલ્પ છૂટીને સમતા સમાધિમાં ઠરીને ઠીમ જેવો થઈ જાય છે; (જાણે સોળવલા સુવર્ણનો તાજો લહલહતો ઢાળીઓ પડ્યો હોય,) તથા જેમ ગંભીર મહાસાગરમાં મધ્યબિંદુથી ભરતીનાં મોજા ઊછળતાં હોય તેમ એકાગ્રતામાં-સ્વરૂપલીનતામાં એવો પુરુષાર્થ ફાટફાટ થાય છે કે જાણે હમણાં કેવળજ્ઞાન લીધું કે લઉં;—એવી ઉત્કૃષ્ટ દશા કેવી હશે તે વિચારો!

જેમ સમુદ્રમાં ભરતી અંદરના જ મધ્યબિંદુથી આવે છે, તેમ ચૈતન્યભગવાન આત્મા જ્ઞાનસમુદ્ર છે, તેને બાહ્યથી કોઇથી મદદ નથી, પણ અંતરમાંથી જ પુરુષાર્થ ફાટે છે. એમ અપ્રમત્ત ભૂમિકામાં અપૂર્વ પુરુષાર્થ સહિત સ્વરૂપ ઉત્સાહમાં સ્થિરતાની સાધક જમાવટ કરે છે અને અનંતી શુદ્ધિ, ઉજ્જવલતા વધારે છે, તે સહજ-આનંદ દશા છે, તેની સામે જોવું કે બાહ્ય નિમિત્તને જોવા? દેહાધ્યાસ રહિત આત્માનો જે સનાતન નિર્ગ્રંથમુનિ-માર્ગ છે તે જ ત્રિકાળ વસ્તુસ્થિતિ છે. સાધારણ બુદ્ધિવાળા જીવોને એમ લાગે કે આ તો જૂના જમાનાની વાતો હાંકયે રાખે છે; પણ પરમ પવિત્ર પુરુષાર્થ આ વીતરાગ સાધક દશાની ભૂમિકામાં કેવો હોઈ શકે, તેનો ગંભીર આશય સમજવાની પાત્રતા થયે જીવને તેનાં બધાં પડખાં વિરોધરહિત સમજાય છે. કાળ બદલાઈ ગયો, અને સ્વચ્છંદી લોકો વીતરાગ-માર્ગથી બીજું માનવા લાગ્યા. જેમ-જેમ લોકોમાં શાતાશીલતા અને દેહની મમતા વધતી ગઈ તેમ-તેમ વીતરાગ જિન-શાસનના નામે સ્વચ્છંદે શિથિલાચાર (વિપરીત માર્ગ) ફાલ્યો; અને તેને પોષણ આપવાનાં નિમિત્ત વસ્ત્ર-પાત્ર આદિ પરિગ્રહ વધ્યો; મુનિ-ધર્મને પણ ગૃહસ્થ જેવો

માન્યો. શ્રી મહાવીર ભગવાન તીર્થંકરદેવ પછી અમુક વર્ષે બાર વર્ષનો મોટો દુષ્કાળ પડયો અને તેમાં શિથિલાચારથી મતભેદ થતાં બે પક્ષો પડી ગયા.

લોકો પક્ષપાતબુદ્ધિ છોડીને મધ્યસ્થપણે તત્ત્વને વિચારે તો વસ્તુસ્થિતિ સમજાય તેમ છે. બધાં પડખાંમાંથી વિરોધ ટાળીને યથાર્થ વીતરાગસ્વરૂપની શ્રદ્ધા કરે તો મુનિધર્મ-દિગંબર નિર્ગ્રંથદશા કેવી હોઈ શકે તે સમજાય તેમ છે. દિગંબર મુનિ મહાન વૈરાગ્યવંત, ઉપશમ, સમતા વગેરે ગુણોમાં ઠરેલા હોય છે; જેમ અંગારા ઉપર રાખ ભારી (દાબી) હોય તો ઉપરથી માત્ર રાખ દેખાય; પણ અંદરમાં અગ્નિમય અંગારો ભર્યો પડયો છે; તેમ જ્ઞાનીનું શરીર લૂખું દેખાય પણ અંદરમાં મહા પવિત્ર શાંત આનંદનો અનુભવ ચૈતન્યઘન નિશ્ચલરૂપ વર્તતો (ઝળકતો) હોય છે. મુનિની દશા તો સ્વરૂપ-સમાધિમાં ચૈતન્યજ્યોત અતિ પવિત્ર, ઉજ્જવલતાથી ઓપિત, શાંત વીતરાગ હોય છે. વારંવાર છઠ્ઠું-સાતમું ગુણસ્થાન આવ્યા કરે છે. સંપૂર્ણ વીતરાગતાના સાધક-પ્રયોગ તે અપૂર્વ મુનિદશા છે. બાહ્ય અને અભ્યંતર નિર્ગ્રંથ દશા વડે જ કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનો પ્રયોગ વર્તે છે.

કોઈ કહે: આત્માનો મોક્ષ થાય છે તેમાં વસ્ત્રાદિ સાથે શું સંબંધ છે? ગમે તે વેષમાં પણ મુનિ-ધર્મ હોય તો શું વાંધો છે? એવા કુતર્ક લાવનારને છઠ્ઠા-સાતમા ગુણસ્થાનની વીતરાગદશા, સાધક મુનિમાર્ગની સ્થિતિ, પુરુષાર્થ (ઉપાદાન)ની તૈયારી અને વૈરાગ્યદશા કેવી હોય તેની તેને ખબર નથી, તેથી તે અન્યથા કલ્પના કરે છે.

વળી કોઈ કહે કે શરીરની શોભા, લજ્જા તથા શાતાશીલીયાપણું આદિ રાગ-કષાય પોષવા માટે વસ્ત્ર-પાત્ર રાખતા નથી, પણ સંયમના નિભાવ માટે વસ્ત્ર-પાત્ર રાખે છે; તો તેને નિર્ગ્રંથ-માર્ગની ખબર નથી. આ ગાથામાં કહ્યું કે જિંદગીભર સ્નાન નહીં; એમાં મુનિ થવાની ભાવનાનું બળ કેટલું છે કે દેહ પ્રત્યે અણુમાત્ર પણ મમતા નહિ, પછી દેહની શોભા શી? મડદાનાં સામૈયાં કે આદર હોય નહીં.

મુનિને અચેતન એવા આ શરીરનો રાગ ન હોય. શરીર તો મડદું જ છે, એવા અચેતન ધર્મવાળા દેહાદિ પ્રત્યે મુનિ ઉદાસીન હોય છે. અંશમાત્ર પણ દેહ પ્રત્યે જેને રાગ કે આસક્તિ નથી, તે દેહને સ્નાનાદિ વડે સારું રાખું, તેની સેવા કરું એવો વિકલ્પ કેમ કરે? શરીરને સ્નાન તે મડદાંને સામૈયા જેવું છે. જગત દેહાદિની ઉપાધિમાં સગવડતાનો આનંદ તથા સુખની કલ્પના કરે છે, અને મુનિ અશરીરી અતીન્દ્રિય ચૈતન્ય-સમાધિમાં સહજ આનંદની અખંડ ધારાવાહી સમતા વેદે છે. જે વીતરાગદશામાં વર્તે છે તે કેવળજ્ઞાનનિધાનને આમંત્રણ આપે છે. દેહ રહો કે ન રહો તેનો વિકલ્પ પણ નથી. આવી યથાર્થ મુનિદશાની ભાવના કોણ ન ભાવે? શ્રીમદ્ પોતાને જે

સ્થિતિ જોઈએ છે તેની ભાવના કરે છે એટલે કે મુનિપણાની તૈયારી વર્તમાનથી જ કરી રાખી છે. તેથી હવે અલ્પકાળ પછી સાક્ષાત સર્વજ્ઞ તીર્થંકર ભગવાન આદિ કોઈ મહત્પુરુષ પાસે મુનિપણું લેશે, અને જિન-આજ્ઞાનું આરાધન કરતાં સ્વરૂપસ્થિરતા વડે એ અપૂર્વતાથી "જાશું સ્વરૂપ સ્વદેશ જો" એટલે કે મોક્ષદશા લેવાના છે. એ નિર્ગ્રંથદશા વડે જિન-આજ્ઞાએ વિચારતાં "પ્રભુ આજ્ઞાએ થાશું તેહ સ્વરૂપ જો" એટલે કે પૂર્ણતાને પામશું. કહ્યું છે કે:-

અવશ્ય કર્મનો ભોગ જે, ભોગવવો અવશેષ રે,
તેથી દેહ એક જ ધારિને, જાશું સ્વરૂપ સ્વદેશ રે;
ધન્યરે દિવસ આ અહો !

સૂક્ષ્મપણે અંતરંગ પરિણામની હદ (સ્થિતિ) ઉપર લક્ષ કરતાં કંઈક કર્મ બાકી રહ્યાં છે એમ જણાયું, તેથી તેનો ક્ષય કરવા માટે હજી એક દેહ બાકી છે, એમ અંદરમાં સાક્ષી લાવીને પુરુષાર્થસહિત તેઓએ કહ્યું છે. કોઈ આવા અપૂર્વતાના સંદેશા લાવો તો ખરા ! અહો ! ગૃહસ્થવેશમાં બેઠા પણ કેવળજ્ઞાનના ભણકાર અંતરંગમાં પોતાની સાક્ષી વડે આવે છે ! કોઈને પૂછવા જવું ન પડે. લોકો પક્ષપાત છોડી મધ્યસ્થપણે ન્યાયથી વિચારે તો જ જ્ઞાની ધર્માત્માનું હૃદય જાણી શકાય.

'ધન્ય રે દિવસ આ અહો ! જાગી રે શાંતિ અપૂર્વ રે.'

આ વાણી આત્માને સ્પર્શીને આવી છે, એ ભાવનાના નિમિત્તે સાચા અભિપ્રાયનું ઘોલન અને પુરુષાર્થ વધારે છે.

નિર્ગ્રંથ મુનિદશામાં અદંત-ધોવન, અસ્નાનતા, દિગંબર દેહ, વીતરાગતા આદિ પરમ પ્રસિદ્ધ છે. પોતાના બેહદજ્ઞાનસ્વરૂપમાં ઉત્કૃષ્ટ વીર્યનો જેને બેહદ વિશ્વાસ છે, તેનું જીવન કુદરતી સહજ હોય છે. દાંત બગડે નહીં, દુર્ગંધ થાય નહીં, એવા મહા બ્રહ્મચારીનાં શરીરનો દેખાવ શાંત, સૌમ્ય અને પરમ વૈરાગ્યરૂપે હોય છે. કોઈ કાળે વસ્ત્રનો કટકો પણ રાખે નહીં "અદંત-ધોવન આદિ પરમ પ્રસિદ્ધ જો" એવી દશા હોય છે. તેને નવવાડ વિશુદ્ધ બ્રહ્મચર્ય, સમિતિ, ગુપ્તિ, પંચ મહાવ્રત આદિ સહજપણે હોય જ.

"કેશ રોમ નખ કે અંગે શૃંગાર નહીં" શરીરને સુધારવા, સમારવા, સુશ્રૂષા કે સંભાળ કરવાનું તેને હોય નહિ.

"દ્રવ્યભાવ સંયમમય નિર્ગ્રંથ સિદ્ધ જો." વીતરાગી આચરણમય સંયમ, જ્ઞાનસ્વરૂપની રમણતા – લીનતા – એકાગ્રતા છે. બાહ્ય – અભ્યંતર નિષ્પરિગ્રહી મુનિ છઠ્ઠી – સાતમી ભૂમિકામાં રહે છે. બાહ્ય અને અભ્યંતર કૃત્રિમતા જેમાં નથી એવી

સહજ નિર્દોષ નિર્ગ્રંથદશા ત્યાં હોય છે. મુનિપદ એટલે નિર્ગ્રંથમાર્ગવડે કેવળજ્ઞાન પ્રગટ કરવાનો પ્રયોગ; તેમાં જ્ઞાનની સ્થિરતારૂપ ચારિત્ર એ જ જ્ઞાનક્રિયા છે. આ વીતરાગસ્વરૂપ સાધકની ભૂમિકામાં બાહ્ય પણ નગ્ન દેહ, નિર્ગ્રંથ દશા જ સહજ નિમિત્ત હોય એ ચોક્કસ નિયમ છે. તે નિયમને શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર જાણતા હતા, તેથી પ્રથમ ગાથામાં જ કહે છે કે, " ક્યારે થઈશું બાહ્યાંતર નિર્ગ્રંથ જો, સર્વ સંબંધનું બંધન તીક્ષ્ણ છેદીને, વિચરશું કવ મહત્પુરુષને પંથ જો."

" માત્ર દેહ તે સંયમ હેતુ હોય જો." એવી દશા તે મહત્પુરુષો—તદ્દન નિષ્પરિગ્રહી નગ્ન-દિગંબર ભાવલિંગી મુનિને જ હોય છે. અભ્યંતરમાં રાગ-દ્વેષ-અજ્ઞાનની જેને ગ્રંથિ નથી, એવા મુનિપણાની આ દશા હોય છે. ૯.

શત્રુ મિત્ર પ્રત્યે વર્તે સમદર્શિતા,
માન અમાને વર્તે તે જ સ્વભાવ જો;
જીવિત કે મરણે નહીં ન્યૂનાધિકતા,
ભવ મોક્ષે પણ શુદ્ધ વર્તે સમભાવ જો. અ૦ ૧૦.

અત્રે મુનિપદ યોગ્ય સમભાવની સહજદશા કહી છે. શત્રુ કે મિત્ર બંને આત્મા શક્તિપણે સિદ્ધ ભગવાન જેવા છે, તો હું કોની ઉપર રાગ કે દ્વેષ કરું ? વાંસલા વડે કોઈ છેદનાર મળે કે કોઈ ચંદન ચોપડનાર મળે, તોપણ તેમાં કોઈ ઇષ્ટ કે અનિષ્ટ નથી, એ દશા અહીં જણાવી છે. કોઈ પૂર્વના કારણે શત્રુ થઇને આ શરીરને ઉપસર્ગ કરે તોપણ દ્વેષ નથી, તેથી વીતરાગભાવ છે. કોઈ મિત્ર હોય, શરીરની બધી સગવડતા પૂરી પાડે, એક વચનની આજ્ઞા સાંભળતાં અનેક સગવડતા હાજર કરે, બહુ વિનય કરે, તેવા મિત્ર પ્રત્યે પણ રાગીપણું નથી,—એમ શત્રુ-મિત્ર પ્રત્યે સમદર્શિતા છે. તેથી કોઈ દુર્જનને સજ્જન માને એમ કહેવું નથી, પણ જ્ઞાનમાં જાણે કે તેની પ્રકૃતિની મર્યાદા તેટલી છે. ઝેરને ઝેર જાણે, ક્રોધીને ક્રોધ પ્રકૃતિવાળો જાણે, સજ્જનને સજ્જન જાણે; પણ બંને સરખા ગુણી છે એમ ન માને; જેમ છે તેમ જાણે, પણ કોઈથી હર્ષ-શોક કે ઠીક-અઠીકપણું ન કરે. એમ બે પ્રત્યે "સમ" નું જોડલું લઈને આગળ ઉત્કૃષ્ટતાએ લઈ જાય છે કે " જીવિત કે મરણે નહીં ન્યૂન-અધિકતા, ભવ મોક્ષે પણ શુદ્ધ વર્તે સમભાવ જો." એવી એકધારાએ સમભાવ પ્રગટે એવો અપૂર્વ અવસર ક્યારે આવશે ? એવી ભાવના ભાવી છે.

'અવસર' શબ્દનો અર્થ આ પ્રમાણે છે:—અવ + સર, અવ = નિશ્ચય, સર એટલે બાણ—શુદ્ધનયરૂપી ધનુષ્ય અને શુદ્ધ ઉપયોગની તીક્ષ્ણતાની એકાગ્રતારૂપી બાણ વડે સર્વ કર્મકલંકનો નાશ થઈ જાય, તેવો અવસર જલદી પ્રાપ્ત કરવાની ભાવના છે.

દેહનું આયુષ્ય લાંબું હોય કે તેનો શીઘ્ર અંત આવવાનો હોય તે બન્ને સરખું છે; જીવન અને મૃત્યુ એ પુદ્‌ગલનાં અનંત રજકણોની અવસ્થા છે, તેનું મળવું, ગળવું, ટળવું તે પુદ્‌ગલને આધીન છે, તેને આત્મા ટકાવી શકે નહીં. ધર્માત્મા આ દેહ છૂટવા ટાણે અપૂર્વ પુરુષાર્થથી સમાધિમરણે શાંતિ લઈ જાય છે. જગતમાં જેમ શ્વાન, બોકડા, અળશિયાં આદિ જંતુ મરે છે, તેનું જીવન વૃથા જાય છે; તેમ ધર્મહીન મનુષ્યો જે-જે મરે છે તેનું જીવન વૃથા જાય છે. કોઈ પુણ્યમાં કદી મોટો હોય, છતાં પરમાર્થમાં તેની કાંઈ કિંમત નથી. પણ જેને યથાર્થ સ્વરૂપની પ્રતીતિ છે, માત્ર મોક્ષ-અભિલાષ જેને વર્તે છે, અને સ્વરૂપના ભાનની જેને કિંમત છે તે સ્વરૂપની સાવધાનીથી જાગતું (સફળ) જીવન જીવે છે. જ્ઞાની-ધર્માત્મા અકષાયસ્વરૂપમાં ઉલ્લાસવંત થયો થકો આયુષ્ય પૂર્ણ થતી વખતે અપૂર્વ સમાધિમરણનો ઉત્સાહ લાવે છે. દેહાયુષનો અંત દેખીને અપૂર્વ ભાવનાનો ધોધ તેને ઊછળે છે; બેહદ શ્રદ્ધાનો પુરુષાર્થ તેને સ્વરૂપની એકાગ્રતામાં વર્તે છે; દેહનું ગમે તે થાવ? તેની સંભાળ કોણ રાખી શકે? આયુષ્યની સ્થિતિ પૂર્ણ થયે જે ક્ષેત્રે, જે કાળે, જેવી રીતે દેહનું છૂટવું નિર્માણ થયેલ છે તેવી જ રીતે થાય છે, એક સમયમાત્રનો પણ ફેર પડે નહીં. કોઈ કહે કે સાત પ્રકારે આયુષ્ય તૂટે છે, પણ (તે વ્યવહારનું કથન છે. આયુષ્યની સ્થિતિ પૂર્ણ થાય છે, ત્યારે કોઈને) તે સાત પ્રકારમાંથી કોઈ એક નિમિત્ત હોય છે-એવો નિયમ ત્યાં જણાવ્યો છે, પણ તેથી કોઈના આયુષ્યમાં વધઘટ કોઈ કરી શકે નહીં.

પ્રશ્ન:—તો પછી કોઈને મારવાનું પાપ લાગશે નહિ, કારણ કે જીવાડવું કે મારવું કોઈના હાથની વાત નથી?

ઉત્તર:—કોઈ કોઈને મારવા કે જીવાડવાની ક્રિયા ન કરી શકે. પણ મારવા-જીવાડવાનો ભલો-ભૂંડો ભાવ જીવ કરી શકે. જીવ કાં તો જ્ઞાન કરે, અથવા અજ્ઞાન કરે, અથવા પુણ્ય-પાપના પરિણામ કરે. તે પાપભાવ છે. હું પરનું કાંઈ કરી શકું એવો ઊંધો ભાવ તે અજ્ઞાન છે.

જ્ઞાની દેહના વિયોગને સન્મુખ જ જુએ છે, એટલે તેને દેહનું ગમે તે થઈ જાય પણ તેને રાખવાનો કે નહીં રાખવાનો ભાવ (ઇચ્છા) જ નથી. કારણ કે દેહ તેના પોતાના (દેહના) કારણે આયુષ્ય-સ્થિતિ પ્રમાણે ટકવાનો છે, તેથી તેની ચિંતા જ જ્ઞાનીને નથી.

[તા. ૪-૧૨-૩૯]

આત્માના જ્ઞાનસહિત પૂર્ણતાના લક્ષે સ્વરૂપસ્થિરતાની આ ભાવના છે. શત્રુ કે મિત્ર, નિંદક કે વંદકને સમ ગણે, જીવન-મૃત્યુ તથા ભવ-મોક્ષને સમ ગણે. તે વિષે

'શાંતિ જિન સ્તવન'માં કહ્યું છે કે :—

"માન અપમાન ચિત્ત સમ ગણે, સમ ગણે કનક પાષાણ રે,
વંદક નિંદક સમ ગણે, ઈસ્યો હોય તું જાણ રે;
સર્વ જગજંતુને સમ ગણે, ગણે તૃણ મણિ ભાવ રે,
મુક્તિ સંસાર બેઉ સમ ગણે, મુણે ભવજલનિધિ નાવ રે;
શાંતિ જિન એક મુજ વિનતિ."

શાંતિ એટલે સમતા સ્વભાવ. હે પરમાત્મા ! તમે સિદ્ધસ્વભાવ પ્રગટ કર્યો છે; હું પણ તમારા જેવો થવાનો છું, એ લક્ષમાં રાખી અહીં શ્રીમદે કહ્યું છે કે 'ભવ-મોક્ષે પણ શુદ્ધ વર્તે સમભાવ જો.' અહીં બેહદ સમતામય દ્રવ્યસ્વભાવ અને વીતરાગતા કહી છે. દ્રવ્ય તો અનાદિ-અનંત છે, તેથી બંધ અને મોક્ષ એવી બે અવસ્થાના ભંગ કે ભેદની કલ્પનામાં જ્ઞાની અટકતા નથી.

ભવ પ્રત્યે ખેદ નહીં, એકાદ ભવ બાકી રહ્યો અથવા ભવનો અભાવ કર્યો તેમાં સંસાર કે નિ:સંસાર દશાનો શોક કે હર્ષ કરવાનો અવકાશ નથી; એવી અપ્રમત્ત ભૂમિકાથી લઈને આગળ ક્ષપકશ્રેણી માંડું એવો એકલો વીતરાગભાવ (સ્વ-સમય) ક્યારે આવશે ? તે ભાવના અહીં પ્રગટ કરી છે.

"સિદ્ધ સમાન સદા પદ મેરો" સ્વભાવમાં તો પૂર્ણ પવિત્ર શાશ્વત ચિદ્‌ઘન છું, પણ વર્તમાન અવસ્થામાં કચાશને લઈને જ્ઞાનીને અસ્થિરતા રહે છે.

છઠ્ઠા ગુણસ્થાન સુધી શુભ વિકલ્પ વ્યક્ત-અવ્યક્ત હોય છે, તેમાં મોક્ષની ઇચ્છાનો વિકલ્પ પણ તોડીને એવી દૃઢતર સ્થિરતા–એકાગ્રતા કરું કે કેવળજ્ઞાનની ઉત્કૃષ્ટ પર્યાય ઊઘડી જાય; એમ અહીં કહ્યું છે. તે પામવાની યોગ્યતા એટલે કે ઉત્કૃષ્ટ સાધક દશાનો આવો સમભાવ થાય, ત્યાં મોક્ષદશા પ્રગટે જ. બંધ અને મોક્ષ એ બે તો અવસ્થા છે, આત્મા અવિનાશી નિત્ય છે, બંધનરૂપ સંસાર-પર્યાય છે. શુભ કે અશુભ પરિણામ તે ભાવબંધરૂપ અવસ્થા છે. તેના અભાવની અપેક્ષાએ મોક્ષ કહેવાય છે. ભવ અને મોક્ષ તે પર્યાયદૃષ્ટિએ પર નિમિત્તની અપેક્ષાએ બે ભંગ છે, આત્મા તે બે ભંગની અવસ્થારૂપે નથી; કેમકે તે કોઈ નિમિત્તની અપેક્ષા રાખતો નથી પણ નિત્ય એકરૂપ છે. આત્મભાન પૂર્વક ચારિત્ર-દોષ ટાળવાને ઉગ્ર પુરુષાર્થની ભાવનાથી ઉગ્ર પુરુષાર્થની ભાવનાથી ઉગ્ર નિર્જરાભાવનું આ વર્ણન કર્યું છે. ૧૦.

એકાકી વિચરતો વળી સ્મશાનમાં,
વળી પર્વતમાં વાઘ સિંહ સંયોગ જો;
અડોલ આસનન ને મનમાં નહિ ક્ષોભતા,
પરમ મિત્રનો જાણે પામ્યા યોગ જો. અ૦ ૧૧.

શ્રીમદ્ રાજચંદ્રની બાહ્ય સ્થિતિ ગૃહસ્થાશ્રમની દેખાય છે છતાં ભાવના કેવી ઉત્કૃષ્ટ ભાવે છે! અંતરમાં પવિત્ર ઉદાસીનતા, નિવૃત્ત ભાવ, મોક્ષસ્વભાવને સાધવાની હોંશ-ઉત્સાહ તેમને ઊછળે છે. ધન્ય તે નિર્ગ્રંથ સાધક દશા!

જંગલમાં એકાકી એટલે કે સ્વરૂપસ્થિતિના ભાનમાં અસંગપણે વિચરવું —બાહ્ય ક્ષેત્રથી સ્મશાન, જંગલ, પહાડ, ગુફા આદિ જ્યાં સિંહ પણ એકાકી વિચરતા હોય તેવા ક્ષેત્રમાં એકાકી અસંગતામાં વિચરવું—તે મહા પવિત્ર દશાને ધન્ય છે. ધન્ય છે તેવા શાંત એકાંત ક્ષેત્રમાં એકત્વ સાધતા મુનિવરોને! કોઈ પર્વતની ગૂફામાં અથવા ટોચ ઉપર ચડી બેહદ આનંદઘન સ્વભાવની મસ્તીમાં લીન થઈ, જાગ્રત જ્ઞાન-દશાની એકાગ્રતા વડે કેવળજ્ઞાનનિધાનને પ્રગટ કરું; એકાંત નિર્જન સ્થાનમાં નગ્ન મહાન નિર્ગ્રંથ મુનિ થઈ સહજ સ્વરૂપમાં મગ્ન થઈ કેવળજ્ઞાન (પૂર્ણપદ) પ્રગટ કરું એવી પૂર્ણ પવિત્ર દશા ક્યારે આવે? એ અહીં ભાવના છે.

જંગલ કે જ્યાં વનરાજ (સિંહ) તથા વાઘ ગર્જના કરતા હોય, જ્યાં સાધારણ પ્રાણી ધ્રૂજી ઊઠે એવા વનક્ષેત્રમાં શાંત, એકાંત, અસંગ પરિણામે મહા વૈરાગ્યવંત, ઉપશમ-સમતાની મૂર્તિ, ચૈતન્યજ્યોત, બેહદ આનંદસ્વરૂપની મસ્તીમાં (સહજ સમાધિમાં) ઝૂલું, એવો અવસર ક્યારે આવશે?

અંતરંગ અભિપ્રાયમાં અશરીરીભાવ વર્તે છે, અને વર્તમાન ચારિત્રમાં કંઈક કચાશ હોવાથી જંગલની એકાંત સ્થિતિના વિકલ્પ આવે છે, તથા ઉત્કૃષ્ટ સાધક દશાની ભાવના છે, તેથી તે પૂર્ણ કરવાને માટે સિંહ વસે એવા ગાઢ જંગલ, પર્વતની ખીણ કે એવા એકાંત સ્થાનમાં જઈને અડોલ આસને બેસું, બાહ્ય અને અંતરમાં અક્ષોભતા રાખું એમ ચિંતવે છે. ક્ષોભરહિત પરિણામ સહજ જ હોય છે. શરીર સ્થિર રહેવું-ન રહેવું તે જુદી વાત છે. કેમકે તે આત્માને આધીન નથી, પણ અંતરંગ વીતરાગમય નિશ્ચલ સ્થિર સ્વભાવની એકાગ્રતા વધી જાય છે, એવી સ્વરૂપ-જાગૃતિમાં સિંહ આવીને શું કરે? મારે દેહ જોઈતો નથી, તો તેને લેવા આવનાર એટલે તેની નિવૃત્તિ કરાવનાર ઉપકારી એવો તે મિત્ર છે; આવી ભાવનાનો ઉત્સાહ આવા સાધકને જ આવે છે.

કોઈ તો બાહ્ય સાધનનો પક્ષ કરે છે, પણ અહીં તો પૂર્ણ સ્વરૂપના ઉત્સાહની ભાવના છે જે આત્માથી થઈ શકે તે જ્ઞાનક્રિયા એટલે કે સ્વરૂપ-રમણતા (જિન-સ્વરૂપ) નો વિચાર છે. આવી જાતના અડોલ, નિશ્ચલ, બેહદ વિશ્વાસની હા તો લાવો! કદી સિંહ આવી દેહના ફાડીને કટકા કરે, છતાં ક્ષોભ ન થાય. આ ભાવના વિવેક સહિતની છે, મૂઢતાવાળી નથી. લોકો હઠયોગરૂપ મનની ઉપલક સ્થિરતાથી મૂઢ જેવા બને છે, તેની આ વાત નથી. અહીં તો ઉત્કૃષ્ટ સાધક દશાની ભાવના છે.

કહ્યું પણ છે કે:-" ઋષભ જિનેશ્વર પ્રીતમ માહરો રે, ઓર ન ચાહું રે કંથ, રીઝયો સાહેબ સંગ ન પરિહરે રે, ભાંગે સાદિઅનંત " એવી અખંડ વીતરાગદશાની ભાવના ભાવી છે. આગળ વધીને પોતાની શુદ્ધચેતના સખીને કહે છે કે:- " ચલો સખી વહાં જઇએ, જહાં અપના નહીં કોઈ; માટી ખાય જનાવરાં, મુવાં ન રોવે કોઈ " દેહનું ગમે તે થાઓ, પણ અખંડ સમાધિનો મંગળ ઉત્સવ વર્તે એવી અસંગ સ્વરૂપની સાવધાની, નિ:શંકતા, નિર્ભયતા કયારે આવશે? એની અહીં ભાવના છે.

જેમ રાજમહેલમાં રાજા નિર્ભય થઈ સૂતો હોય, તેમ મુનિરાજ બાહ્ય-અભ્યંતર નિર્ગ્રંથ-દિગંબર દશામાં પર્વત, વન, ક્ષેત્ર જ્યાં સિંહ-વાઘ વસતા હોય ત્યાં બાહ્ય-અભ્યંતર અસંગ એકત્વદશા સાધે છે, અને ધ્યાનમાં ઠરીને સ્વરૂપ-મસ્તીમાં, સહજ આનંદની રમણતામાં રહે છે. જેમ સ્વચ્છ જળથી ભરેલું સરોવર પવન ન હોય ત્યારે સ્થિર દેખાય છે, તેમ મુનિરાજ શાંત, ધીર, ગંભીર, ઉજ્જવલ સમાધિમાં મસ્ત રહી જાણે હમણાં કેવળજ્ઞાન લીધું કે લઉં એવા બેહદ પૂર્ણ સ્વભાવમાં મીટ માંડીને એકાગ્ર થાય છે; તેમાં કદી વાઘ અથવા સિંહ ભૂખથી ત્રાડ નાખતો આવે તોપણ એમ જાણે કે પરમ મિત્રનો યોગ મળ્યો; કારણ કે જેને શરીર જોઈતું નથી તેવા પુરુષને શરીર કોઇ લઈ જાય તો લઈ જનાર તેનો મિત્ર છે. દેહથી મારાં દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્રને લાભ કે હાનિ નથી. સમયસારમાં કહ્યું છે કે આ દેહ છેદાઈ જાઓ, ભેદાઈ જાઓ, કોઈ લઈ જાઓ, નષ્ટ થઈ જાઓ કે ગમે તે રીતે જાઓ, પણ દેહ મારો નથી. દેહ પ્રત્યે અણુમાત્ર જેને મમત્વ નથી, એવી અશરીરી ભાવનામાં વર્તનારા ધર્માત્માના ભાવ કેવા ઉત્કૃષ્ટ હોય છે તે જુઓ તો ખરા! આ વખતે શ્રીમદ્ ઝવેરાત ધંધામાં બેઠા હતા કે આત્મામાં?

આ કાવ્ય લખ્યું તે વખતે મુંબઈમાં તેમને ઝવેરાતનો વેપાર આદિ બાહ્ય વ્યસાય દેખાતો હતો; છતાં સર્વ પરિગ્રહથી નિવૃત્ત થવાની અને ઉત્કૃષ્ટ સાધકદશાની ભાવના ભાવતા હતા. આ કાવ્યના એકેએક શબ્દની પાછળ ગંભીર ભાવાર્થ છે. તેઓ મહા વૈરાગ્યવંત હતા, અને પુરુષાર્થ વડે મોક્ષસ્વભાવદશા પ્રગટ કરું એવી

ભાવના સહિત અંશે સ્વરૂપની સ્થિરતાની સાવધાની રાખીને મુનિપણાની ભાવના તેઓ અહીં ભાવે છે અને તે કહે છે કે આ શરીરની સ્થિતિ પૂરી થવાની જ છે, તેમાં નિમિત્ત થનાર વાઘ-સિંહનો સંયોગ મિત્ર સમાન છે. લોકો સંસારપ્રવૃત્તિથી અમુક વખત નિવૃત્તિ લઈને સત્સમાગમ, સત્શાસ્ત્રનું વાંચન, મનન અને શ્રવણની રુચિ ન કરે તો તેમને આ જાતની ભાવનાનો અંશ પણ ક્યાંથી આવે?

શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર ગૃહસ્થવેષમાં હોવા છતાં વીતરાગી મુનિપણાની દશા મને પ્રાપ્ત થાઓ એવી ભાવના ભાવતા હતા. હું જંગલમાં ધ્યાનમાં બેઠો હોઉં અને હરણો મને (શરીરને) લાકડાના ઠૂંઠા જેવા જાણીને આ દેહ સાથે તેના દેહને ખણે એવી સ્થિરતા ક્યારે આવશે? બાહ્ય યોગ થવો-ન થવો તે ઉદયાધીન છે, પણ આવા અશરીરીભાવની હા તો લાવો! પુરુષાર્થ કરવો તે ઉદયાધીન નથી, પણ સ્વાધીન છે. આવી ઉત્કૃષ્ટ ભાવનાનો ઉત્સાહ ધર્માત્માને આવે જ.

સંસારી લોકોને બાહ્ય ઉપાધિરૂપ સંયોગના વૈભવની હોંશ (ઉત્સાહ) બહુ આવે છે કે આમ હવેલી (બંગલો) હોય, આમ ટેબલ, ખુરશી, ગાદી, તકિયા, પંખા વગે હોય, તેમાં મોહથી ઘેલા થઈને હરખ સેવતા હોઈએ! એવી ઊંધી ભાવના તેઓ ભાવતા હોય છે; કેમકે તેમને સંસારનો પારાવાર પ્રેમ-તૃષ્ણા હોય છે. પર વસ્તુમાં સુખબુદ્ધિ અને રાગ-દ્વેષપણું કરવામાં જે સંતોષ માનતા હોય તેમને રાગ-રહિત પવિત્ર આત્માની રુચિ, શ્રદ્ધા ક્યાંથી હોય?

એક ભાઈ શ્રીમદ્ પાસે ગયા. તે સામે ગાદી ઉપર ઢળી પડ્યા, અને બીડી પીતાં-પીતાં પૂછ્યું, "મોક્ષ કેમ મળે? તમે જ્ઞાની છો માટે કહો." તેને ઉત્તર મળ્યો કે "એમ ને એમ." તેમાં બે ભાવ આવ્યા-કે તમે જેવા છો તેવા થઈ જાઓ (ઠરી જાઓ). વળી તેમાં ઠપકો પણ આવી ગયો કે તત્ત્વની રુચિ વિના જ્ઞાની પ્રત્યે પ્રેમ, વિનય કે બહુમાન આવે નહિ. દેહાદિમાં આસક્તિ અને પરથી સુખબુદ્ધિવાળા, વિષય-કષાયથી ભરેલા, સંસારની રુચિવાળા જીવોને મોક્ષની રુચિ ક્યાંથી થાય? રાગ-દ્વેષ તથા દેહાદિથી સર્વથા મુકાવું તેનું નામ મોક્ષ છે. તો ત્યાગ-વૈરાગ્યની ભાવના વિના તથા દેહાદિ પ્રત્યે મમતાનો કે આસક્તિનો ઘટાડો જેને નથી તેને આખો આત્મા જોઈએ તે કેમ મળે? જેને ભાન ન હોય અને શરીરની સગવડતા રાખવાની જેને મમતા વર્તે છે તેને રાગરહિત અતીન્દ્રિય આત્માની શ્રદ્ધા કેમ થાય? માટે દેહની મમતા પ્રથમ ઘટાડવી જોઈએ.

શ્રીમદે આ ગાથામાં શરીર જતું કરવાની ભાવના કરી છે, અને તેથી કહ્યું છે કે સિંહનો સંયોગ થાય તો માનું કે "પરમ મિત્રનો જાણે પામ્યા યોગ જો."

મારે શરીર રાખવાની ઇચ્છા નથી અને સિંહને જરૂર છે; મારે શરીર જોઈતું નથી એવું રહસ્ય તું (સિંહ) ક્યાંથી સમજી ગયો? એમ ગણી આ દેહનો નાશ (મડદાંની ઉપાધિનો નાશ) કરનારા સિંહ ! તું જ મારો ઉપકારી છે. એમ અશરીરી ભાવની ભાવના સંસારી વેશમાં બેઠા ભાવે છે. કેવળદર્શન, કેવળજ્ઞાન પ્રગટ કરવાનો પ્રયોગ વિચારે છે અને ભાવના કરે છે કે એવો પ્રસંગ મળો કે ગજસુકુમારની જેમ શીઘ્ર મોક્ષસ્વભાવ મને પ્રગટ થાય. એ રુચિના રસિક પૂર્ણ વીતરાગસ્વભાવની ભાવના ભાવે છે. સંસારના રસિયા (સંસારની રુચિવાળા) મોહી જીવો ઊંધા મનોરથ ભાવે છે કે અમને ખૂબ ધન, ઘર, લાડી, વાડી, ગાડી મળો. હું ધન-વૈભવ, પુત્રાદિમાં ખૂબ વધું અને મારી લીલી વાડી મૂકીને મરું. તેથી વિરુદ્ધ જ્ઞાની ધર્માત્મા એમ ભાવના ભાવે છે કે હું બેહદ અતિશય શુદ્ધ સ્વભાવમાં ઠરતો પુરુષાર્થ ઉછાળતો બે ઘડીમાં કેવળજ્ઞાન પ્રગટ કરું.

મુનિ જંગલમાં આત્મસ્વરૂપના ધ્યાન-વિચારમાં બેઠા હોય અને ફડાક છલંગ મારી સિંહ ગળું પકડે તે જ વખતે ચૈતન્યનો અતીન્દ્રિય બેહદ પુરુષાર્થ, કેવળજ્ઞાન ઉપર મીટ માંડીને ઊપડે છે. સિંહના મોઢામાં ચૈતન્ય કેમ પકડાય? ચૈતન્ય તો જે થાય તેને જાણે. "સિંહે પકડયું ગળું ત્યારે જ્ઞાનીએ પકડી અડોલ સ્થિરતા." ક્ષપકશ્રેણી માંડીને અંતર્મુહૂર્તમાં કેવળજ્ઞાન પ્રગટ કરું, એ ભાવના સંસારીવેશમાં ભાવી ગયા. એ જાતનો અપૂર્વ ભાવ તો કોઈ લાવો ! ૧૧.

હવે અતીન્દ્રિય આનંદમાં લીનતાનો સ્વાદ વધતાં શુભા-શુભ ઈચ્છાનો નિરોધ થાય છે; કેમકે કહ્યું છે કે 'इच्छानिरोधः तप' એવી રીતે શ્રીમદ્ તપશ્ચર્યામાં પણ ઉત્કૃષ્ટતા દેખાડે છે.

ઘોર તપશ્ચર્યામાં પણ મનને તાપ નહીં,
સરસ અન્ને નહીં મનને પ્રસન્ન ભાવ જો;
રજકણ કે રિદ્ધિ વૈમાનિક દેવની,
સર્વે માન્યતા પુદ્ગલ એક સ્વભાવ જો. અ૦ ॥ ૧૨ ॥

પૂર્ણ વીતરાગદશામાં (સ્વરૂપરમણતામાં) સાધક જીવનો ઉગ્ર પુરુષાર્થ વળતાં, નિર્ગ્રંથ મુનિદશામાં કોઈ કોઈ વખત બબ્બે મહિના અણાહારક દશાનો સહજ અવસર બની જાય છે. કદી છ મહિના પણ આહાર છૂટી જાય; છતાં મનમાં તાપ નહીં, કૃશતાની ગ્લાનિ નહીં, ખેદ નહીં, પણ અડોલ સમતા (સ્થિરતા)ની વૃદ્ધિ થતી જાય. સહજ આનંદસાગર દશામાં ઝૂલતાં-રમતાં ખેદનો અંશ પણ કેમ હોય? ન જ હોય; એવી મોક્ષસાધક દશાને ધન્ય છે.

લોકોને મોક્ષ જોઈએ છે, પણ એક દિવસનો ઉપવાસ ન છૂટકે કરવાનો અવસર આવે ત્યારે થનથનાટ, અને ખાવાપીવા, લોલુપતાનાં આગલાં-પાછલાં પડખાં તૈયાર રાખે, ઘણાં પ્રકારનાં નાટક ભજવે; જ્યારે મુનિને ઘોર તપશ્ચર્યા આત્માના ભાનસહિત છે, તે સમયે છ-છ મહિના ક્યારે પૂરા થયા તેનું સ્મરણ કરવાની વૃત્તિ પણ નથી. સ્વરૂપસ્થિરતાની (અનુભવ) દશામાં એક ક્ષણમાત્રનો વિરહ ન પડવા દઉં, એવી જેની ભાવના છે એવા મહર્ષિઓમાં શ્રેષ્ઠ તીર્થંકર ભગવાન ઋષભદેવ હતા. તેઓ વૈશાખ સુદ ત્રીજને દિવસે સંસાર છોડી નિષ્પરિગ્રહી થઈ જંગલમાં ચાલ્યા ગયા. દીક્ષા વખતે તેમને ચોથું (મનઃપર્યય) જ્ઞાન પ્રગટ્યું, તે જ ભવે મોક્ષે જવાના છે. અકષાયી સ્થિરતાનું ઘોલન વધતાં વિકલ્પ આવ્યો કે છ મહિના આહાર ન લઉં. છ મહિના પૂરા થયા ત્યારે આહાર લેવાની વૃત્તિ ઊઠી, પણ આહારનો યોગ ન બન્યો. હજી છ મહિના સુધી આહારનો અંતરાય હતો તેથી બીજા છ મહિના આહાર ન મળ્યો, પણ ખેદ નથી. એમ બાર મહિના આહાર વિના પસાર થયા. એવા વીર, ધીર, શૂરવીર, મુનિધર્મમાં સાવધાન રહે છે. ત્રણે કાળે જ્ઞાનદશા આવી જ હોય. કોઈ ઢીલી વાત કરે તો તે મોક્ષમાર્ગમાં નથી; કેમકે આત્મામાં બેહદ સામર્થ્ય છે તે કદી ઘટતું નથી. ૩૬૦ દિવસ સુધી ચઉવિહાર પ્રત્યાખ્યાન, ઉપવાસ એવી ઘોર તપશ્ચર્યામાં દેહ કૃશ દેખાય, હાડકાની કડકડાટી બોલે છતાં અંતરમાં ચૈતન્યભગવાન બેહદ સમતાથી તૃપ્ત છે. મારે જડનો ખોરાક નથી. જેવી શરીરની સ્થિતિ ! તેને રહેવું હોય તો રહે; એમ તે જાણે છે. મુનિને અશાતાનો ઉદય હોય તો ક્ષુધા લાગે, અને શાતાનો ઉદય હોય તો આહાર મળે, ઉદય ન હોય તો ન મળે, પણ મનમાં તાપ નહીં. જેને દેહની આસક્તિ ઘણી છે તે આ સાંભળતાં જ ધ્રૂજે તેવું છે. પણ એ દશાની તૈયારી જેને થાય તેને બેહદ સામર્થ્ય તૈયાર હોય છે; પછી તેવા યોગ બને કે ન બને તે જુદી વાત છે. પણ ભાવના ઓછી કેમ હોય? આત્મા બેહદ અંતરસામર્થ્યથી દરેક સમયે ભર્યો હોય છે, માટે તેની ભાવના પણ ઉત્કૃષ્ટ-બેહદ હોવી જોઈએ.

સંસારી જીવો મમતાને વશ પૂરું ઇચ્છે છે અને તેથી લગ્ન વખતે ગીત ગાતાં કહે છે કે 'મેં તો થાળ ભર્યો શગ મોતીએ.' ભલે થાળનું ઠેકાણું ન હોય, અંદર એક પણ મોતી ન હોય પણ મનોરથો પૂર્ણના છે. એમ મમતાની શિખા પણ પૂર્ણ માગે, અધુરું ન ઇચ્છે. જીવ ઊંધી ગુલાંટ ખાઈને ઉત્કૃષ્ટપણે ઊંધો પડયો, તેથી અનંતી તૃષ્ણા વડે પોતાને પૂર્ણ કરવા માગે છે. તેમ મોક્ષનો ઇચ્છુક સંસારભાવથી ગુલાંટ મારીને સવળો પડયો, તેથી પૂર્ણ સમતાની એવી ભાવના છે કે :-" सिद्धा सिद्धि मम दिसंतु " સમતાવાન ભાવે કે મારું પૂર્ણ શુદ્ધસ્વરૂપ શીઘ્ર પ્રગટ થાઓ. એ ભાવના ધારાવાહી અખંડપણે જ્યાં ઘૂંટાતી હોય ત્યાં તે ભાવના સંસારના ભાવને ટકવા ન દે.

અનાહારક ચૈતન્યની રમણતામાં બેહદ પુરુષાર્થની જમાવટ ઘૂંટાતી હોય ત્યાં એવી અપૂર્વ દશાનો અંશ ઉઘાડીને ધર્માત્મા તેવી ભાવનામાં વર્તે છે. ઉત્કૃષ્ટ પુરુષાર્થ પૂરો થતાં સાદિ-અનંતકાળ સુધી શાશ્વત નિરાકુળ અનંત સુખ રહે છે. અજ્ઞાની જીવ મુનિપણામાં ઘોર પરિષહની વાત સાંભળી મૂંઝાય છે, ત્યારે ધર્માત્મા-સમ્યગ્દષ્ટિ તેવા ઘોર તાપ તથા પરિષહની સામે કહે છે કે મારામાં બેહદ અનંત શક્તિ છે. એક સમયની અવસ્થામાં પણ અનંત સમતા ભરી છે. અનંતકાળ આહાર ન મળે તોપણ જ્ઞાતાપણે ટકવાનું બેહદ સામર્થ્ય ચૈતન્યમાં છે. સ્વભાવને હદ શી? જેનો બેહદ સ્વભાવ તેમા હદ હોય નહીં.

ચૈતન્ય અનાદિ-અનંત, બેહદ સામર્થ્યથી પૂર્ણ જ્ઞાનઘન છે. હું શરીર નથી, તેમ જ શરીરના કારણે મને કાંઈ લાભ-નુકશાન નથી. ઘોર તપસ્યાથી શરીર જીર્ણ થઈ ગયું હોય, સૂકા કોલસા અથવા સૂકાં તલસરાં ગાડામાં ભર્યા હોય અને તે ખખડે તેમ છ-છ મહિનાના ઉપવાસ સહજ થઈ જતાં શરીરનાં હાડકાં ખખડતાં હોય, એવા મુનિપદની ભાવના શ્રીમદ્ સંસારમાં રહીને કરે છે. આ ભાવના ભાવે છે ત્યારે રોટલા ખાય છે કે તપસ્યા કરે છે? પ્રથમ સાચી દૃષ્ટિસહિત આવી ભાવના શ્રાવકધર્મમાં ભાવવી જોઈએ. ભાવના ઉત્કૃષ્ટપણે હોવી જોઈએ. 'અપૂર્વ અવસર' પુરુષાર્થથી આવે છે અને બેહદ ચૈતન્યશક્તિનો અનુભવ વધતાં પોતાની શક્તિને જીવ ગોપવે જ નહીં.

'સરસ અન્ને નહીં મનને પ્રસન્ન ભાવ જો;' મારામાં જ અનંતી તૃપ્તિ છે તો કોનાથી રીઝું? મુનિને કોઈ વખત આહારની વૃત્તિ આવી, ચક્રવર્તી રાજાને ત્યાં આહારદાન પ્રાપ્ત થયું અને પુષ્ટ સુંદર આહાર મળ્યો, છતાં તેમાં પ્રસન્નતાનો વિકલ્પ નહીં, તે આહાર સંબંધી પ્રસન્નતા નહિ. એવી ઉત્કૃષ્ટ સમભાવી દશા મુનિને સહજ હોય છે. ચક્રવર્તી રાજાને ત્યાંના ખીરનાં ભોજન અતિ ઉત્તમ કહેવાય છે, કદી તે આહાર લેવાનો યોગ બને તો તેમાં જ્ઞાનમસ્ત મુનિને પ્રસન્નતાનો ભાવ આવે નહીં. આહારનું શરીરમાં આવવું તે ઉદયાધીન એટલે પ્રારબ્ધ-અનુસાર બને છે. શાતાનો ઉદય હોય અને શરીર ટકવાનું હોય તો આહાર મળી જ રહે. તેમાં હર્ષ કોનો કરે? મુનિને અંતરમાં પરમ સંતોષામૃતનો સ્વાદ હોવાથી આહાર પ્રત્યે એવો રાગ નથી. જેને વિષય કષાય તથા આહારની લોલુપતા છે તેને હાફુસની કેરી ચીરાય ત્યાં તો મોઢામાં પાણી છૂટે, અને તેનો સ્વાદ લેવા માટે વ્યાકુળ થાય; ખાતી વખતે હરખ કરે. જ્યારે નિર્ગ્રંથ મુનિને છ છ મહિનાના ઉપવાસના પારણે સંયમના હેતુએ નિર્દોષ આહારની ઇચ્છા થાય ત્યારે આહાર સરસ કે નિરસ મળે, પણ તેમાં રતિ-અરતિ કે હર્ષ-ખેદ થાય નહીં. જેને દેહાદિમાં સુખબુદ્ધિ છે તે લોકોને આહારાદિમાં ગૃદ્ધિપણું

હોવાથી સરસ જમણની હોંશ થાય, અને મુનિ તો એવી ભાવના ભાવે કે મારા અણાહારક સ્વભાવમાં જ્ઞાનની સ્થિરતા સિવાય કંઈ પણ ઉપાધિ ન જોઈએ. મારા સ્વરૂપની રમણુતામાં, શાંતિમાં આ 'લપ'નો વિકલ્પ શો ? સર્વ છૂટી જાઓ; હું અસંગ છું; માટે સમાધિસ્થ સ્વરૂપસ્થિરતા-રમણુતાનો અપૂર્વ અવસર કયારે આવશે ? તેની ભાવના અહીં કરી છે.

"રજકણ કે રિદ્ધિ વૈમાનિક દેવની,
સર્વે માન્યા પુદ્ગલ એક સ્વભાવ જો."

અતિ મલિન એક રજકણથી શરૂ કરી પુણ્યમાં ઉત્કૃષ્ટ એવા વૈમાનિક દેવની ઋદ્ધિ કે જે સર્વ પુદ્ગલની વિકારજાત છે, તે મારા ચૈતન્યને ગુણ કરનાર નથી. વૈમાનિક દેવના પુણ્યની ઋદ્ધિ, સૂર્ય, ચંદ્ર આદિ દેવના પુણ્યની ઋદ્ધિથી ઘણી અધિક હોય છે, તેનું વર્ણન શાસ્ત્રમાં છે. અતિ ઉજ્જવલ એવા ઘણા પુણ્યના ગંજનો ત્યાં યોગ છે. તેનાથી પણ અધિક પુણ્યનાં કર્મરજકણો હોય તોપણ મુનિને તેનો મહિમા છે જ નહિ. કેમકે જ્ઞાતા રહી જાણ્યું છે કે પુદ્ગલની અનેક વિચિત્રતાથી ચૈતન્યને અંશમાત્ર ગુણ નથી. તેમાં રાગ વડે હું અટકું તો મને ઉપાધિ-બંધન થાય. પોતાને જે અનંત સુખસ્વરૂપ લક્ષમાં છે તે પૂર્ણ કરવાને પુરુષાર્થ વધારવાનો અને સ્વરૂપ પ્રગટ કરવાનો ઉત્સાહ વર્તે છે; કોઈ નિમિત્તમાં અટકવાનો ભાવ નથી. આ બારમી ગાથા સુધી ચારિત્રમોહનો ક્ષય કરવાની ભાવના છે.

હવે, બાકીની નવ ગાથામાં ઝીણી વાત છે. એકેક શબ્દ ઉપર વિસ્તાર કરતાં દિવસો વીતી જાય તેમ હોવાથી ટૂંકાણમાં કથન સંક્ષેપવું પડે છે; તેમાં જે આશય આવે તેને વિચારજો. અહીં સર્વથા કષાય-ક્ષયની વાત આવે છે. આ કાળે, આ ક્ષેત્રે મોક્ષ નથી, છતાં પણ આ બાર ગાથામાં કહેલ સાતમી ભૂમિકાનો પુરુષાર્થ એટલે કે ચારિત્રદશા (સાતમું ગુણસ્થાન) પ્રગટે એવો કાળ તો છે.

હવેની નવ ગાથામાં જે કહેવાય છે તેટલો પુરુષાર્થ (ક્ષપકશ્રેણી, શુકલધ્યાન) આ કાળમાં નથી, છતાં ભાવના ભાવી શકાય. પ્રથમ આત્માની સાચી ઓળખ અને તે શ્રદ્ધાને દૃઢતર કરવાનો પુરુષાર્થ તથા અભ્યાસ જોઈએ. સત્સમાગમ વિના અપૂર્વ અવસર અને તે અવસરની પ્રાપ્તિ હોય નહીં. જેમ લશ્કરમાં નોકરી કરવી હોય તેણે પ્રથમ નિશાન-(ગોળીબાર) શીખવાનો અભ્યાસ કરવો પડે છે અને પછી ખરે વખતે તે અભ્યાસ કામ આવે; તેમ ધર્માત્મા મુમુક્ષુએ પ્રથમથી જ તત્ત્વજ્ઞાનના અભ્યાસપૂર્વક જણાવેલ ભાવનામાં રમવું જોઈએ.

સમ્યગ્દર્શન થયા પછી મુમુક્ષુને ચારિત્રની ભાવના બળવાનપણે વધતી જાય છે, અને અનાહારક, અશરીરી ક્યારે થાઉં એ વિચાર આવે છે. ઘણા લોકો માને છે કે આહાર વિના શાંતિ ન થાય; પણ ઘણીવાર લોકોમાં જ દેખાય છે કે આહાર વિના પણ અશાંતિ થતી નથી. જેમકે વ્યાપાર-ધંધામાં કલાકના સો રૂપિયાનો લાભ દેખાતો હોય તો લોભને વશ એક ટાણું ખાવાનું ભૂલી જાય, અને કહે કે અહો! આજ ભૂખ પણ લાગી નથી. તે ભાવની ગુલાંટ સવળી થતાં અકષાય, અલોભ-દૃષ્ટિના લક્ષે સહેજે આહાર છૂટી જાય છે. સંસારી જીવો અવગુણના લક્ષે (વિકારના લક્ષે) આહાર લેવાનું ભૂલી જાય છે; તેમ સાધક જીવોને અનાહારક શુદ્ધ સ્વભાવના લક્ષે અકષાયમાં જવાના પુરુષાર્થની જાગૃતિથી છ-છ મહિના સહેજે આહાર છૂટી જાય છે; આહારની ઇચ્છા પણ ન થાય. એવી દશામાં આત્મશાંતિ એટલે કે પરમ સંતોષ હોય છે, તેથી બાહ્ય વૃત્તિ કે આકુળતા હોતી નથી.

ઋષભદેવ ભગવાનને બાર માસને પારણે શેરડીનો રસ મળ્યો, છતાં અંદરમાં અખંડ સમતાની મુખ્યતા હોવાથી હર્ષ નથી. ભક્તો હોંશ કરે કે ધન્ય ઘડી! ધન્ય સુપાત્રે આહારદાન! અમારા નિમિત્તથી મુનિશ્વરના સંયમ સાધનને પોષણ મળ્યું; એવો વીતરાગ ભાવ સદાય ટકી રહો; તેનાથી દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્ર આદિ સંયમની પુષ્ટિ થશે; એમ ભક્તિભાવથી ભક્તો પ્રમોદ (હર્ષ) કરે, અને ભાવના ભાવે કે એવો અપૂર્વ અવસર અમને ક્યારે આવશે? ૧૨.

એમ પરાજય કરીને ચારિત્રમોહનો,
આવું ત્યાં જ્યાં કરણ અપૂર્વ ભાવ જો;
શ્રેણી ક્ષપકતણી કરીને આરૂઢતા,
અનન્ય ચિંતન અતિશય શુદ્ધ સ્વભાવ જો. અ૦ ॥૧૩॥

આ રીતે ચારિત્રમોહનો નાશ કરવાનો એટલે કે અસ્થિરતાનો, નિશ્ચલ અડોલ સ્વરૂપની સ્થિરતા વડે ક્ષય કરવાનો અધિક પુરુષાર્થ જેને ઊપડ્યો તેને, બુદ્ધિપૂર્વક વિકલ્પ તૂટીને સ્થિરતા વધી જાય છે; તે દશાને અપ્રમત્ત ગુણસ્થાન કહેવાય છે. છઠ્ઠી-સાતમી ભૂમિકાએ ત્રણ કષાયની ચોકડીનો અભાવ છે; છતાં ચારિત્રગુણમાં કંઈક મલિનતા છે. અપ્રમત્ત ગુણસ્થાને બુદ્ધિપૂર્વક વિકલ્પ-રાગનો અંશ નથી, સૂક્ષ્મ કષાય-અંશ છે, તે કેવળીગમ્ય છે. અહીંથી ઉપર એટલે કે આઠમી ભૂમિકાએ ક્ષપકશ્રેણી માંડે છે. ઉપશમની વાત નથી. ચારિત્રમોહનો ક્ષય કરવાના પરિણામ તે ક્ષપકશ્રેણીનો ઉગ્ર પુરુષાર્થ છે. આ ક્ષપકશ્રેણી એટલે શુક્લધ્યાનનો પ્રથમ પાયો; આ ગુણશ્રેણીમાં સમયે-સમયે અનંતી પરિણામવિશુદ્ધિ અધિક-અધિક વધતી જાય છે અને જેમ સોનાને

ચોખ્ખું કરતી વખતે ભઠ્ઠીમાં નાખેલ પંદરવલ્લા સુવર્ણને તાપ દેતાં દેતાં છેલ્લા તાપથી ઊતરે કે તુરત સોળવલ્લું શુદ્ધ સુવર્ણ થઈ જાય છે, તેમ બારમે ગુણસ્થાને શુકલ-લધ્યાનનો બીજો પાયો શરૂ થયા પછી તેરમે ગુણસ્થાને ચાર ઘાતિ કર્મોનો ક્ષય થઈ સંપૂર્ણ નિર્મળ કેવળજ્ઞાન પ્રગટે છે. એક સમયમાં સર્વ વિશ્વ (સર્વ જીવ-અજીવ વસ્તુ સામાન્ય-વિશેષપણે) સર્વજ્ઞપ્રભુના જ્ઞાનમાં પ્રતિભાસે છે. આ કેવળજ્ઞાનનું સ્વરૂપ યુક્તિ, આગમ અને સ્વાનુભવથી સિદ્ધ છે.

અહીં ચારિત્રમોહનો ક્ષય અને શુકલધ્યાનની ક્ષપકશ્રેણીના ઉત્કૃષ્ટ પુરુષાર્થની વાત છે. બારમા ગુણસ્થાન સુધી સાધકદશા છે. ચારિત્રમોહનો ઉદય દસમા ગુણસ્થાન સુધી રહે છે. અગિયારમે ગુણસ્થાને ચારિત્રમોહનો ઉદય ન હોય; બારમે ગુણસ્થાને ચારિત્રમોહનો સર્વથા ક્ષય થાય છે. ક્ષપકશ્રેણી માંડીને આઠમા ગુણસ્થાનથી વચ્ચે અટક્યા વિના આગળ વધીને બે ઘડીમાં કેવળજ્ઞાન, કેવળદર્શન, અનંતસુખ, અનંતવીર્ય જે શક્તિરૂપે છે તે પ્રગટ કરે છે. જેને તે ઉત્કૃષ્ટ અપરિમિત સુખની રુચિ થઈ છે, તે સાધકને વચ્ચે ક્યાંય અટકવાની વૃત્તિ થાય નહીં. આ જાતનો નિર્ગ્રંથ મુનિમાર્ગ તે ત્રણે કાળ સનાતન મોક્ષમાર્ગ છે. મહાવિદેહ ક્ષેત્રમાં ત્રિકાળ આ એક જ ધર્મ પ્રવર્તે છે.

" કરણ " નો અર્થ પરિણામ છે, ચારિત્રનું અપૂર્વકરણ એટલે પૂર્ણ સ્થિરતા લાવવાનો તથા કેવળજ્ઞાન, કેવળદર્શન પ્રગટ કરવાનો પ્રયોગ, અર્થાત્ સ્વરૂપસ્થિરતાની શ્રેણીમાં આરૂઢ થવું તે. સમ્યગ્દર્શન થતાં જે અપૂર્વકરણરૂપ પરિણામ થાય છે તેની અહીં વાત નથી. આ અપૂર્વકરણમાં સમયે-સમયે અનંતગણી શુદ્ધિની વૃદ્ધિ વડે જીવ પૂર્ણ અકષાયસ્વરૂપ થવાનો પુરુષાર્થ કરવા માટે શુકલધ્યાનની શ્રેણીમાં પ્રવેશ કરે છે. તે અપૂર્વકરણમાં પૂર્વે નહિ થયેલાં વિશુદ્ધ-શુદ્ધ પરિણામની એકાગ્રતા (સ્વરૂપલીનતા) વર્તે છે. આ સ્વરૂપસ્થિરતામાં એકાકાર, તન્મય, અખંડ, ધારાપ્રવાહી જ્ઞાનની એકાગ્રતા અને ગુણની ઉજ્જવળતા ક્ષણે-ક્ષણે વધતી જાય છે.

જે કાંઈ ચારિત્રમોહનો સૂક્ષ્મ ઉદય આવે તેને ક્ષપકશ્રેણી વડે ટાળતો સ્વરૂપ-શ્રેણીની લીનતામાં આરૂઢ થતો "અનન્ય ચિંતન અતિશય શુદ્ધ સ્વભાવ જો" એવી દશા પ્રગટ કરે છે. અહીં તદ્દન એકરૂપતા વર્તે છે.

લાખ રૂપિયાની કિંમતવાળા ઉત્તમ ઘોડા ઉપર લાયક સવાર આરૂઢ થયા પછી તેને પાંચ ગાઉનું અંતર કાપવાને કેટલી વાર લાગે? તેમ અપૂર્વકરણની સ્થિરતા વડે સ્વરૂપરમણતામાં એકાગ્રપણે જે સાધક-આરૂઢ થયો તેને કેવળજ્ઞાન લેતાં કેટલી વાર?- વાર લાગે નહીં. અનન્ય ચિંતન વડે અતિશય શુદ્ધ અતીન્દ્રિય જ્ઞાનસ્વરૂપમાં મારી રમણતા

પ્રગટપણે વધતી જાય અને તેમાં આરૂઢ થઈ ક્ષપકશ્રેણી માંડુ એવો અવસર શીઘ્ર પ્રાપ્ત થાઓ! એવી ભાવના અહીં શ્રીમદ્દે ભાવી છે. ૧૩.

[તા. ૫-૧૨-૩૯]

હવે, આ (ચૌદમી) ગાથામાં કેવળજ્ઞાન પ્રગટાવવાની ભાવના કરે છે:—

મોહ સ્વયંભૂરમણ સમુદ્ર તરી કરી,
સ્થિતિ ત્યાં જ્યાં ક્ષીણમોહ ગુણસ્થાન જો;
અંત સમય ત્યાં પૂર્ણ સ્વરૂપ વીતરાગ થઈ,
પ્રગટાવું નિજ કેવળજ્ઞાન નિધાન જો. અ૦ ॥૧૪॥

જેમ રાજમહેલમાં જવા માટે પગથિયાં હોય છે, તેમ પોતાનું સહજ સ્વરૂપ સ્વરાજમહેલ છે, તેમાં જનારનું લક્ષ પોતાના પૂર્ણ પવિત્ર મોક્ષસ્વરૂપમાં છે. મહેલમાં જવાના લક્ષે નીચેનું પગથિયું છૂટતું જાય છે તેમ સ્વરાજમહેલમાં જવા માટે ચૌદ ગુણસ્થાન (ગુણશ્રેણી) રૂપ પગથિયાં છે. પ્રથમ ગુણસ્થાન મિથ્યાત્વ નામે છે; તે ગુણસ્થાનના બહિરાત્મ જીવોને પોતાના વાસ્તવિક આત્મસ્વરૂપનું જ્ઞાન નથી. હું કેવળ જ્ઞાતાદ્રષ્ટા, વીતરાગ, ચિદાનંદ, શાશ્વત છું; મારામાં જ સ્વાધીન સુખ, બેહદ આનંદ–શાંતિ છે, એવું તે માનતો નથી. પર વસ્તુ જે દેહાદિ, રાગ-દ્વેષ, પુણ્ય-પાપ તેને પોતાનાં માને છે. દેહાદિ બાહ્ય સંયોગોમાં ઠીક-અઠીકપણાની, સુખ-દુઃખપણાની મિથ્યાકલ્પના કરીને રાગ–દ્વેષનો કર્તા અને હરખ–શોકનો ભોક્તા થાય છે. તે મોહી જીવ જે કાંઈ મિથ્યા માને છે, જાણે છે, તથા જેમાં વર્તે છે, તે બધું ઊંધું છે, તેથી મિથ્યા–અભિપ્રાય, જ્ઞાન અને મિથ્યાચારિત્ર તેને હોય છે; એટલે કે તેનું માનવું, જાણવું અને વર્તવું સદાય અસત્ય છે.

બીજું અને ત્રીજું ગુણસ્થાન ચોથા ગુણસ્થાનેથી પડનારનું છે. ચોથા ગુણસ્થાનમાં સમ્યગ્દર્શન થતાં શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપનું જ્ઞાન થાય છે. જ્યારે દેહાદિ તથા રાગાદિથી ભિન્ન કેવળ ચૈતન્યસ્વરૂપનું જ્ઞાન થાય છે, ત્યારે સ્વાનુભવ-સ્વરૂપાચરણ પ્રગટે છે; પણ ચારિત્રગુણ પૂરો ઊઘડ્યો નથી.

પાંચમું દેશવિરતિ ગુણસ્થાન છે; તેમાં અંશે સ્થિરતા છે જે દેશવિરતિ કહેવાય છે. ત્યાર પછી છઠ્ઠા તથા સાતમા ગુણસ્થાનમાં સર્વવિરતિ મુનિપણું છે.

આઠમા અપૂર્વકરણ ગુણસ્થાનમાં ક્ષપકશ્રેણી જેને હોય છે તેને અતિશય શુદ્ધસ્વભાવમય પવિત્ર દશા વધતી જાય છે. પછી ક્રમે–ક્રમે નવમું અને દસમું ગુણસ્થાન પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યાંથી સીધું બારમું ગુણસ્થાન પ્રાપ્ત થાય છે. ત્યાં મોહનો ક્ષય થઈ તેરમાં ગુણસ્થાને જીવ સયોગી કેવળી, જિન, વીતરાગ, સર્વજ્ઞ, ભગવાન થાય છે; ત્યાં

અનંતચતુષ્ટય પૂર્ણપણે પ્રગટ થાય છે. આ ગાથામાં પ્રથમ બારમાં ક્ષીણમોહ ગુણસ્થાનના છેલ્લા સમયની વાત છે.

મોહને સ્વયંભૂરમણ સમુદ્રની ઉપમા આપી છે, તે સમુદ્રનું માપ બેહદ વિસ્તારવાળું છે. બે હજાર ગાઉનો એક જોજન, એવા અસંખ્ય જોજનનો આ મહાસમુદ્ર છે. આ મધ્યલોકને ત્રિચ્છાલોક કહેવામાં આવે છે. તેમાં જંબૂદ્વીપ એક લાખ જોજન વિસ્તારવાળો ગોળ ચૂડી આકારે છે, તેને ફરતા વીંટળાયેલા અસંખ્યાત દ્વીપ-સમુદ્રોની પરંપરા છે. તેમાં છેલ્લો સ્વયંભૂરમણ સમુદ્ર છે.

સાધક એમ વિચારે છે કે જેમ મોહ મહાસમુદ્ર જેવો છે તેમ મારામાં તેનાથી પણ અનંતગણી અપરિમિત-બેહદ શક્તિ છે, તેથી હું આત્મામાં બેહદ સ્થિરતાને વધારું, કે જેથી મોહ સર્વથા ટળી જાય, અને હું જેવો શુદ્ધ પવિત્ર જ્ઞાનઘન છું તેવો થઈ રહું; સ્વરૂપમાં અતિ સાવધાની રાખું કે જેથી ચારિત્રમોહનો સ્વયમેવ સર્વથા ક્ષય થઈ જાય. અજ્ઞાની-મોહી જીવ અનાદિકાળથી પોતાની ભૂલના કારણે રખડે છે. પર દ્રવ્ય, પર ભાવમાં પોતાપણાની ભ્રાન્તિ કરવાથી, પોતામાં સુખ-શાંતિ છે એમ માનતો નથી. પરવસ્તુમાં સુખશાન્તિની કલ્પના કરી છે. જીવ પોતાની ભૂલથી રાગ-દ્વેષ-અજ્ઞાન વડે મહા અવિવેકી થયો છે. સાધક જીવે તે ભૂલને સત્સમાગમ અને સદ્‌વિવેક વડે ટાળી છે, તેથી ચારિત્રમોહની શક્તિ સંબંધે કહે છે કે તે મોહની શક્તિ કરતાં અનંતગણી શક્તિ ચૈતન્યમાં છે. અલ્પ અસ્થિરતા છે તેને ટાળીને ક્ષપકશ્રેણીમાં આરૂઢ થઈ, આઠમા, નવમા અને દસમા ગુણસ્થાનકે જઈ અતિશય શુદ્ધ સ્વભાવની અધિક ઉજ્જવળ સ્થિરતાને વધારતો, ચારિત્રમોહનો ક્ષય કરી, ક્ષીણમોહ (બારમું ગુણસ્થાન) પ્રાપ્ત કર્યું; જ્યાં નક્કર સ્થિરતા એટલે કે શુદ્ધ સ્વભાવની રમણતામાં એકલો ચૈતન્ય આનંદઘન શાંત રસ ઘોળાતો હોય છે.

જ્યાં વીતરાગદશા પૂર્ણ કરવાનું વીર્ય સ્વરૂપમાં ઘોળાવા લાગ્યું છે ત્યાં "પ્રગટાવું નિજ કેવળજ્ઞાન નિધાન જો;" એવી દશા થાય છે. જે શક્તિરૂપે છે તે પૂર્ણપણે પ્રગટતાં અનંત-આનંદ અને કેવળજ્ઞાન-નિધાન (લક્ષ્મી) પ્રગટે છે.

કેવળજ્ઞાનમાં પરને જાણવાનું લક્ષ કે વિકલ્પ નથી, છતાં પણ જણાય છે એવો સહજ સ્વભાવ છે. મારા સ્વભાવમાં બેહદ-અપરિમિત કેવળજ્ઞાન ભર્યું છે, તે પૂર્ણતાનાં લક્ષે પુરુષાર્થ ઉપાડી પૂર્ણ સ્થિર થાઉં તો કેવળજ્ઞાન-જ્યોતિ અને વીતરાગ સર્વજ્ઞ પરમાત્માપદ પ્રગટે એમ સાધક જાણે છે. પૂર્ણ શુદ્ધચેતનાસ્વરૂપ એવું કેવળજ્ઞાન એ જીવનું નિધાન છે. કેવળજ્ઞાનને અનંતચક્ષુ અથવા સર્વચક્ષુ પણ કહેલ છે.

કેવળજ્ઞાનમાં લોક-અલોક (આખું વિશ્વ) અણુની જેમ ત્રિકાળ દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયસહિત એક સમયમાં સ્પષ્ટ દેખાય છે. આવું અચિંત્ય બેહદ જ્ઞાનશક્તિવાળું કેવળજ્ઞાન, દરેક આત્મા સદા ચૈતન્મય હોવાથી તેના સ્વદ્રવ્ય અને સ્વભાવમાં, ત્રિકાળ શક્તિરૂપે વિદ્યમાન છે; તેનો કોઈ સમયે અભાવ નથી. "સર્વ જીવ છે સિદ્ધ સમ, જે સમજે તે થાય." એમ પૂર્ણતાના લક્ષે ગૃહસ્થવેશમાં અહીં ભાવના વધારી છે કે કેવળજ્ઞાન-નિધાન હું જલદી પ્રગટાવું. પ્રથમ સિદ્ધ પરમાત્મા જેવું શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપ જેમ છે તેમ યથાર્થપણે જાણીને સાધક જીવ તે પરમપદપ્રાપ્તિની ભાવના કરે છે.

ત્રિકાળી આત્મદ્રવ્યને બધા પડખેથી જેમ છે તેમ જાણે તો જ સાચું સમાધાન થાય અને અજ્ઞાનમય રાગ-દ્વેષ થાય નહીં. આકુળતા (અશાંતિ) રહિત કેવળ સમતા એટલે કે બેહદ આનંદમય પરમ સુખ મારામાં જ છે, એવો યથાર્થ અનુભવ (સંવેદન) થયા પછી બાહ્ય વૃત્તિ તરફ રુચિ રહેતી નથી; અને તેથી કેવળજ્ઞાનની ભાવના વર્તે છે. એ સ્વરૂપની પૂર્ણતા જલદી પ્રગટે તેની આ ભાવના છે. ૧૪.

હવે, કેવળજ્ઞાન પ્રગટે ત્યારે આત્માની દશા કેવી થાય? તે જણાવે છે:—

ચાર કર્મ ઘનઘાતી તે વ્યવચ્છેદ જ્યાં,
ભવનાં બીજ તણો આત્યંતિક નાશ જો;
સર્વ ભાવ જ્ઞાતા-દ્રષ્ટા સહ શુદ્ધતા,
કૃતકૃત્ય પ્રભુ વીર્ય અનંત પ્રકાશ જો. અ૦ ।। ૧૫ ।।

તેરમે ગુણસ્થાને આત્માની પૂર્ણ શુદ્ધ પવિત્ર કેવળજ્ઞાનદશા પ્રગટ થાય છે, ભવના બીજનો નાશ થાય છે, ચાર ઘાતીકર્મનો ક્ષય થાય છે. અનંત ચતુષ્ટય (અનંતજ્ઞાન, અનંતદર્શન, અનંતસુખ અને અનંતવીર્ય) ની હીનતામાં ચાર ઘાતીકર્મ (જ્ઞાનાવરણ, દર્શનાવરણ, મોહનીય અને અંતરાય) નિમિત્ત છે. પોતે ઊંધો પરિણમે તો તે નિમિત્ત કહેવાય છે. તે કર્મો ઘનઘાતી છે, અને આત્મા જ્ઞાનઘન છે. કર્મનો બંધસ્વભાવ છે, આત્માનો મોક્ષસ્વભાવ છે. મોક્ષ એટલે મુક્તિ. એ સ્વભાવ નિજમાંથી જાગ્યો ત્યાં જડ કર્મનું બળ ભાસતું નથી. તેરમે ગુણસ્થાને ચારે ઘાતી કર્મનો ક્ષય થાય છે અને તેથી ભવના બીજનો નાશ થાય છે. ત્યાં અઘાતી ચાર કર્મ (વેદનીય, આયુ, નામ અને ગોત્ર) બળેલી દોરડી જેવાં બાકી રહ્યાં છે, પણ તે સ્વરૂપને વિઘ્નરૂપ નથી.

"સર્વ ભાવ જ્ઞાતા-દ્રષ્ટા સહ શુદ્ધતા;" નિશ્ચયથી, કેવળ નિજસ્વભાવનું અખંડ જ્ઞાન વર્તે તેમ સમજવું તે ખરેખર પરમાર્થ છે. પણ અજ્ઞાની એમ માને છે

કે કેવળજ્ઞાન થાય એટલે લોકાલોક દેખાય-એમ તેને લોકાલોક દેખવા ઉપર માહાત્મ્ય આવે છે. તે બાહ્યદષ્ટિ (વ્યામોહ) છે. પર જ્ઞેયોને જાણવાનો વ્યામોહ તે પરાશ્રિત ભાવ કહેવાય, તેથી એમ થયું કે ચેતનમાં કાંઈ માલ નથી એમ અજ્ઞાની માને છે; ત્યારે જ્ઞાનીને પોતાના સ્વરૂપના અખંડ જ્ઞાન ઉપર દષ્ટિ છે. પરજ્ઞેયોને જાણે તેથી કેવળજ્ઞાન છે એમ કહેવું તે નિમિત્તનો ઉપચાર છે. પોતાના પુરુષાર્થથી આખું કેવળજ્ઞાન સ્વાધીનપણે પ્રગટ થાય છે, તેમાં પરને જાણવાની ઇચ્છા નથી. જ્યાં કેવળ પોતાના સ્વભાવનું અખંડ નિર્વિકલ્પ જ્ઞાન વર્તે છે ત્યાં પર વસ્તુ એટલે જગતના અનંત પદાર્થો તે નિર્મળ જ્ઞાનમાં સહેજે જણાય છે. એ ન્યાય આ ગાથામાં આવી જાય છે.

"સર્વ ભાવ જ્ઞાતા-દ્રષ્ટા સહ શુદ્ધતા" એટલે સર્વ દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ અને ભાવ એક સમયમાં, તે કેવળજ્ઞાનમાં સામાન્ય અને વિશેષપણે એક સાથે સહેજે જણાય છે.

જગતમાં અનંત જીવ અને અનંત અજીવ દ્રવ્યો સ્વતંત્ર છે, તેમાં દરેક દ્રવ્યમાં સામાન્ય-વિશેષપણું છે. સામાન્ય સત્તામાત્ર-અવલોકનવ્યાપારરૂપ દર્શનગુણમાં સર્વ વિશ્વનું દેખવું સહેજે થાય છે. તે જ સમયે તે બધા દ્રવ્યોની એક સમયમાં વર્તતી ઉત્પાદ-વ્યવસ્થાસ્વરૂપ અવસ્થાવિશેષ પણ જ્ઞાન ઉપયોગમાં સહજપણે પોતાનું અખંડ જ્ઞાન-દર્શન એક સાથે વર્તે છે.

આત્માની શ્રદ્ધા થયા પછી સ્વરૂપની રુચિ-ભાવના વધતાં પૂર્ણ સ્થિરતાના અલંબન વડે પૂર્ણ શુદ્ધતા અહીં પ્રગટી છે. ભાવમોક્ષદશા તેરમે ગુણસ્થાને છે; ત્યાં અનંતજ્ઞાન, અનંતદર્શન, અનંતસુખ અને અનંતવીર્ય દશા "સહ શુદ્ધતા" છે. તેથી "કૃતકૃત્ય પ્રભુ વીર્ય અનંત પ્રકાશ જો" એ દશા હોય છે. એ વીર્યગુણ આત્માના સર્વ ગુણ ટકાવી રાખનાર છે; એવું કૃતકૃત્ય વીર્ય (સ્વરૂપનું બળ) તે સહજ સ્વભાવમાં એકરૂપ છે.

પ્રશ્ન: —આ પૂર્ણ કૃતકૃત્ય શુદ્ધ સ્વભાવ કેમ ઊઘડયો એટલે કે પ્રાપ્તની પ્રાપ્તિ કયા ક્રમથી થઈ ?

ઉત્તર: —જીવ અનાદિથી ભેદજ્ઞાન રહિત હોવાથી દેહાદિ, પુણ્ય-પાપ, રાગાદિ જડ કર્મમાં એકતાથી (મારાપણાની માન્યતાથી) બંધપણામાં ટકયો હતો, સત્સમાગમ વડે આત્માના શુદ્ધ સ્વરૂપની યથાર્થ પ્રતીતિ કરતાં સ્વ અને પરનો વિવેક જાગ્યો; સ્વાનુભવદશા જાગ્રત કરી. હું શુદ્ધ છું એવી યથાર્થ શ્રદ્ધા અને ભેદજ્ઞાન

સહિત સ્થિરતાના અભ્યાસ વડે ચારિત્રમોહ ક્ષય કરીને નિરાકુળ આનંદ, બેહદ સુખ-શાંતિસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થઈ. પૂર્ણ પ્રભુત્વ શક્તિ પ્રગટ થઈ, ત્યાં કોઈ આવરણ રહ્યું નથી.

બારમી ભૂમિકાએ ચારિત્રમોહનો ક્ષય થવાથી પૂર્ણ વીતરાગતાની શુદ્ધતા પ્રગટે છે. તે અનંત જ્ઞાન, અનંત દર્શન, અનંત સુખ અને અનંત વીર્યની પૂર્ણ શુદ્ધતા પ્રગટ થતાં અંતર્મુહૂર્ત કાળ લાગે છે. તેમાં સહજ પુરુષાર્થ વડે જ્ઞાનાવરણ, દર્શનાવરણ, મોહનીય અને અંતરાય કર્મ ક્ષય થઈ જાય છે. થોડા સમયમાં અનંત-ચતુષ્ટયમય સુપ્રભાત કેવળજ્ઞાનજ્યોતિ પ્રગટ થાય છે. રાગ-દ્વેષરૂપ મોહકર્મનો સર્વથા ક્ષય કરવાથી જિન કહેવાય છે. પૂર્ણ કૃતકૃત્ય હોવાથી પરમાત્મા કહેવાય છે. એ આદિ પ્રકારે ઈશ્વર, શિવસ્વરૂપ, જિનેશ્વર, ભગવાન, વીતરાગ વગેરે અનેક નામથી સંબોધી શકાય છે. તે સંપૂર્ણ દશાને "सर्वभावांतरच्छिदे" પણ કહેવાય છે; તેનો અર્થ એવો છે કે:–કેવળજ્ઞાન-દર્શનમાં પોતે અને પોતાથી ભિન્ન એવા સમસ્ત જીવ-અજીવ ચરાચર પદાર્થો તથા તેના સર્વ ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવ એક જ સમયમાં સહજપણે સામાન્યપણે જણાય છે-દેખાય છે.

નિશ્ચયથી પોતાના છેલ્લા પુરુષાકાર અરૂપી જ્ઞાનઘનમાં કેવળ નિજસ્વભાવનું અખંડ જ્ઞાન-દર્શન એક જ સમયમાં વર્તે છે. દેહ છતાં સર્વજ્ઞદશા તે તેરમું ગુણસ્થાન છે. કેવળજ્ઞાનમાં સંપૂર્ણ સર્વજ્ઞતા નથી એમ માનનારના મતનું એ રીતે નિરાકરણ થયું. એક જ આત્મા નથી પણ અનંત આત્મા છે એમ પણ સિદ્ધ થયું. અનંત અજીવ-અચેતન પદાર્થો છે. ઈશ્વર, સર્વજ્ઞ, ભગવાન, પરમાત્મા જે કહો તે કોઈ જગતની વ્યવસ્થાનો કરનાર નથી; એ પણ સાથે સાથે નક્કી થયું.

હું શુદ્ધ છું, એવી જેને આત્માની અપૂર્વ રુચિ આવે, તે દેહાદિ બાહ્ય નિમિત્તના કારણ તથા કાળના કારણને ન જુએ. પણ પૂર્ણ શુદ્ધ સ્વરૂપ પ્રગટ કરવાની ભાવના નિરંતર ભાવે.

સંસારની રુચિવાળાને જો કદી પુણ્યનો યોગ હોય અને એક જ દીકરો હોય તો તેના લગ્નનો ઉત્સવ કરવાની હોંશના સડકા ઘણા દિવસ અગાઉથી આવે; ચાર દિવસ બાકી રહે ત્યારે તે જ સંબંધી વિચાર ઘોળાયા કરે. તે છોકરાની મા તેનાં ગાણાં ગાઈને ખૂબ મલાવા કરે, અવાજ ઘોઘરો થઈ જાય, રાત-દિવસના ઉજાગરાને કે થાકને પણ ન ગણે. એ લગ્નપ્રસંગમાં તલ્લીન રહે, એવો ઊંધો પુરુષાર્થ સંસારની રુચિવાળી કરે છે; તેને બીજું સાંભરતું નથી.

હવે, તેનો ગુજરાતી મારીને અર્થ:—સંસારની રુચિને પુરુષાર્થ વડે ટાળીને હું શુદ્ધ જ્ઞાનઘન છું, પુણ્ય-પાપ, રાગાદિરહિત અક્રિય જ્ઞાનમાત્ર છું;—એવી યથાર્થ શ્રદ્ધા અને પરથી જુદાપણાનો વિવેક વર્તતાં, પોતાના પૂર્ણ શુદ્ધ સ્વરૂપને પ્રગટ કરવાની ભાવના ઉત્કૃષ્ટ રુચિ વડે ભાવે છે. તેને બીજું સાંભરે નહીં. બાહ્ય દેહાદિ નિમિત્તકારણ તથા કાળના કારણને જુએ નહીં, કારણ કે આ તો અપૂર્વ માંગલિક છે. પૂર્ણ સ્વરૂપનો મહાન ઉત્સાહ છે.

જુઓ તો ખરા! ગૃહસ્થવેષ છે, ૨૯ વર્ષની ઉંમર છે; યુવાન અવસ્થા છે; છતાં અતીન્દ્રિય ભાવનામાં આખો આત્મા અને સાધક સ્વભાવ ઘોળાય છે. પાંચ વર્ષ પછી (શ્રીમદ્) સમાધિ-મરણ કરવાના છે. એ અપૂર્વ જાગ્રતિ કેવી હશે! એક ભવે મોક્ષસ્વરૂપ પ્રગટ થશે એ ભાવના, એ જાતનો વિશ્વાસ અને દઢતર ઉત્કૃષ્ટ રુચિ કેવી હશે! એના વિચાર, મનન, ચિંતવન આત્મા વિષે કરવા યોગ્ય છે. યથાર્થ શ્રદ્ધા થયા પછી તેની રુચિ અને પુરુષાર્થ વધતો જાય. એ જાતની પ્રગટ ચારિત્રદશાપણે (નિર્ગ્રંથ-મુનિદશાપણે) વર્તમાનમાં ન વર્તી શકાય તે જુદી વાત છે, પણ તેની ભાવના ઊંચામાં ઊંચી ભાવી શકાય છે. અભિપ્રાયમાં પરમાણુમાત્રની ઇચ્છા નથી; દેહાદિ સર્વે પરદ્રવ્યોથી નિર્મમત્વપણું વર્તે છે; હેય-ઉપાદેયનો યથાર્થ વિવેક વર્તે છે; પૂર્ણ શુદ્ધ સિદ્ધ સમાન છું, માટે તેવો થાઉં, એ એક જ આદરણીય છે, વર્તમાન પુરુષાર્થના અપૂર્વ અવસરની ભાવના ભાવી શકાય છે.

આ કાળમાં પણ સર્વજ્ઞ ભગવાન તીર્થંકર પ્રભુએ એકાવતારી જીવ કહ્યા છે. સ્વરૂપની યથાર્થ શ્રદ્ધા, સ્વરૂપના લક્ષે જિન-આજ્ઞાવિચાર, વીતરાગ સ્વરૂપનું ચિંતવન, સ્વરૂપસ્થિરતાની ઉત્કૃષ્ટ રુચિનું જ રાત-દિન ઘોલન, ઉત્સાહ, જાગ્રતિ આ કાળે પણ વર્તી શકે છે. સંસારનો પ્રેમ રુવાંટે પણ નહીં અને વીતરાગ ચારિત્રની ભાવના નિરંતર ભાવે એવા ધર્માત્મા પોતાની નબળાઈથી ગૃહસ્થદશામાં હોય છે, છતાં તેને એકાવતારીપણાની નિ:સંદેહ ખાતરી આવી શકે છે. આ કાંઈ માત્ર વાતો નથી. અપૂર્વ દશા, અપૂર્વ વિચાર અને સાચા આત્મધર્મની રુચિ કોને આવે? નિવૃત્તિ લઈને કોણ વિચારે? લોકોએ સંસારની ઉપાધિમાં સુખ માન્યું છે. આબરૂ, માન, ઘરબાર, સ્ત્રી-કુટુમ્બ અને દેહાદિના વ્યવસાયમાંથી મમતા છોડીને, થોડી પણ નિવૃત્તિ લઈ આ તત્ત્વનો કોણ વિચાર કરે છે? લોકોમાં ખોટી પ્રવૃત્તિ ખૂબ પેસી ગઈ છે; તેથી ખાવુ-પીવું આદિ અનેક પ્રકારની શરીરની સગવડતામાંથી નિવૃત્તિ મળતી નથી. ભોજનમાં પણ કેટલી ઉપાધિ? રોજ બે-ત્રણ જાતનાં શાક આદિથી ઘણા પ્રકારના સ્વાદની વૃત્તિઓને પોષણ આપવાનું જોર ઘણું; વળી સ્ત્રીને પણ રસોડાના કામમાંથી નિવૃત્તિ ન મળે. એવા અનેક લોલુપી પરિણામ અને વ્યવસાયમાં આત્માની વાત કોને રુચે?

આખો સંસાર દુઃખથી સળગી ઊઠયો છે. ઉપાધિ કેટલી વધારી દીધી છે! તેમાં કેટલી બધી અશાંતિ છે! છતાં દેહાદિનીમમતા આગળ અશાંતિ કે દુઃખ દેખાતું નથી. વિવિધ પ્રકારનાં શાક, મિષ્ટાન્નના વિચારો તથા આબરૂ, રૂપિયા, માન-સન્માન, મોટાઈ વગેરેના વિચાર ઘોળાયા કરે છે. વિષય-કષાય અને દેહાદિની આસક્તિ ઘટાડયા વિના આત્માની રુચિ, સાચી પ્રતીતિ કયાંથી થાય? જેને સત્પુરુષને આશ્રયે ચાલવું હોય તેણે સંસારથી સુખબુદ્ધિની મમતા છોડવી જોઈશે. મુમુક્ષુપણાનાં લક્ષણો ધારણ કરીને સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ માટે સત્સમાગમનો અભ્યાસ રાખી તથા તેમાં દૃઢ થઈ તેની પાછળ ઝૂરણાં કર્યા વિના સાચા માર્ગનું અંશે પણ ભાન થતું નથી. ભવનો ભય કયાં છે કે રાત-દિવસ ભવનો અંત કરવાનો વિચાર કરે! ધન્ય તે મુનિ, ધન્ય તે વીતરાગ દશા! અપૂર્વ અવસરની સ્થિરતા-રમણતા કયારે આવશે? તેની તૈયારી કરવાની આ ભાવના છે.

“ રુચિ અનુયાયી વીર્ય ” એટલે જ્યાં જેની રુચિ જણાય ત્યાં તેનો પુરુષાર્થ થયા વિના રહે નહીં પોતાને શેની જરૂરિયાત છે તે મધ્યસ્થપણે નક્કી કરવું જોઈએ. તેમાં વિરોધી કારણો શા છે? તેનું જ્ઞાન પ્રથમ હોવું જોઈએ. જેને સાચા હિત અર્થાત્ મોક્ષપદની રુચિ છે તેને સંસારના કોઈપણ પદાર્થની રુચિ ન જાઈએ. આ દેહ મારો ટકી રહે, બાહ્યની સગવડ મળે તો ઠીક એ આદિ કોઈ ઇચ્છાનો અવકાશ રહે નહિ, —એવો પ્રમાણિક અભિપ્રાય પ્રથમ થવો જોઇએ. વિચારો કે આત્માને પરથી જુદો માનો છો? તેની જો હા કહો તો તેનું લક્ષણ શું? હું આત્મા છું તો કેવો છું? કેવડો છું? અને મારું કાર્ય શું? તે પણ પ્રથમ નક્કી કરવું જોઈએ. કારણ કે અનંત-કાળથી સમજણમાં (અભિપ્રાયમાં) ભૂલ ચાલી આવે છે. પોતાના સ્વભાવની ખતવ-ણીમાં મોટી ભૂલ છે, તેના પેટામાં બધી ભૂલ સમાઈ જાય છે. મન, વાણી, દેહાદિ જડની કોઈ ક્રિયા ચેતનને હાથ નથી, કારણ કે અરૂપી આત્મા, રૂપી જડની ક્રિયા કરે અથવા પરની વ્યવસ્થા કરે એ સર્વથા અસંભવિત છે.

પુણ્ય-પરિણામ, શુભજોગની ક્રિયા તે મોહજનિત ઉદયભાવ છે. અનંત વિકારી રજકણના આશ્રયે થતા શુભપરિણામથી અવિકારી આત્માને ગુણ માનવો તે ભૂલ છે. પુણ્ય-પરિણામ કરવા જેવા માનવા કે ઠીક માનવા કે તેને આત્માના ગણવા એ ભૂલવાળી માન્યતા છે. એવા ઊંધા પુરુષાર્થથી, અબંધ એવો શુદ્ધ આત્મા અંશે પણ કેમ જાગે? બંધભાવે, કર્મભાવે અબંધપણું—નિષ્કર્મ અવસ્થા ન જ પ્રગટે. માટે પ્રથમ સ્વ-પરની જુદાઈ વિરોધસહિત જાણવી. આત્માની યથાર્થ શ્રદ્ધા (રુચિ) વિના “ સહુ સાધન બંધન થયાં ” જડ કાર્યો કે સંસારની વ્યવસ્થા આત્મા કરે છે એમ માનવું તે ચક્રવર્તી રાજાને માથે વિષ્ટાનો બોજો નાંખવા જેવું અનુચિત કાર્ય

છે. આત્માનો અબંધ સ્વભાવ છે, તેને જીવે અજ્ઞાનપણે બંધવાળો માન્યો છે. જડનો બંધ સ્વભાવ છે, તેનો ઉપચાર આત્મામાં કરીને હું પુણ્ય કરું તો ઠીક, એનાથી આત્માનું સાધન થશે, ગુણ થશે,—એમ જે માને છે તેણે સ્વગુણનો ઘાત કર્યો છે. આત્માનું ભાન થયા પછી હું અબંધ છું, અસંગ છું, એવા લક્ષસહિત તીવ્ર કષાય ટાળવાનો પુરુષાર્થ થતાં મંદ કષાય, શુભજોગ, પુણ્ય-પરિણામ થયા વિના રહેશે નહીં; પણ ધર્માત્મા તેમાં હિત માનતો નથી; કેમકે પોતાના સાચા અભિપ્રાય તથા પુરુષાર્થ ઉપર તેનું લક્ષ છે. શુભાદિ ક્રિયા થઈ જાય છે તેને વિવેકસહિત જાણે છે. જે થાય છે તે ઉદયભાવ છે, તેને કરવા જેવું કે ઠીક કેમ મનાય? ચૈતન્ય ભગવાન દેહાદિની ક્રિયાનો કર્તા નથી. 'હું પરથી જુદો કેવળ શુદ્ધચૈતન્ય માત્ર છું' એ ભાવનાથી ચારિત્રદશા આવ્યા વિના રહે નહીં. ભાવે ભવનો અભાવ કહ્યો છે.

શ્રીમદ્‌ને સાતમે વર્ષે જાતિસ્મરણ જ્ઞાન થયું હતું, તેમની યાદશક્તિ એવી તીવ્ર હતી કે કોઈપણ પુસ્તક એક વખત વાંચી જાય તો ફરીને વાંચવું પડે નહીં. એટલી તો જ્ઞાનની ઉઘાડશક્તિ હતી! શ્વેતાંબરના ૪૫ આગમ-સૂત્રો તેઓ ટૂંકા વખતમાં વાંચી ગયા હતા, અને દિગંબરના સત્ શાસ્ત્રોનો સારો અભ્યાસ હતો; આખા જિનશાસનનું રહસ્ય તેમના અંતરમાં ભર્યું હતું. એવી વિશાળ અને તીક્ષ્ણ બુદ્ધિ તેમની હતી. પોતે લોક-પ્રસંગથી દૂર રહેવા માગતા હતા, અને નિરંતર સ્વરૂપની સાવધાનીનો વિચાર, શાસ્ત્રવાંચન, ઊંડું મનન કરતા હતા, તથા ભાવના ભાવતા હતા કે હું ક્યારે નિવૃત્તિ લઉં?

ધર્માત્મા પોતાની અંતરંગ સ્થિરતા વધ્યા વિના હઠથી ત્યાગ કરીને ચાલી નીકળે નહીં. હઠથી કાંઈ થતું નથી. પુરુષાર્થ વધતાં સહેજે મુનિપણાનો વિકલ્પ અને મુનિપણું આવે છે.

ધર્માત્મા ગૃહસ્થને અસ્થિરતાને કારણે શુભ–અશુભ વૃત્તિ થઈ આવે, પણ તેનો આદર નથી. દૃષ્ટિમાં અભાવ વર્તે છે, અને વૈરાગ્ય વધારતો મોક્ષની ભાવના ભાવે છે. જ્યાં રુચિ હોય ત્યાં પુરુષાર્થ થયા વિના રહે નહીં. ધર્માત્માને નિવૃત્તિના જ વિચાર આવે, સ્વપ્નામાં પણ તેના જ વિચાર હોય. સંસારની મમતા ઘટાડી થોડા મહિના નિવૃત્તિ લઈ સત્સમાગમ કરે, અને વારંવાર શાસ્ત્રનું વાંચન, મનન અને પછી તે સંબંધીના વિચાર કર્યા કરે તો રુચિ વધે. તત્ત્વની યથાર્થ પ્રતીતિ થતાં સ્થિરતા માટે અનંત વીર્ય પ્રગટાવું એવો અપૂર્વ અવસર (સ્વકાળ દશા) ક્યારે આવે? એવી ભાવના ભાવે છે.

આ તેરમી ભૂમિકામાં આત્માની પૂર્ણ શાંત સમાધિ (બેહદ સુખદશા), પરમાવગાઢ સમ્યક્ત્વ અને યથાખ્યાતચારિત્ર પ્રગટે છે. ૧૫.

હવે, સોળમી ગાથામાં કેવળજ્ઞાનીને ચાર અઘાતિ કર્મો કેવાં હોય છે તે બતાવે છે:—

> વેદનીયાદિ ચાર કર્મ વર્તે જહાં,
> બળી સીંદરીવત્ આકૃતિ માત્ર જો;
> તે દેહાયુષ આધીન જેની સ્થિતિ છે,
> આયુષ પૂર્ણે મટિયે દૈહિક પાત્ર જો. અ૦ ।। ૧૬ ।।

તેરમી ભૂમિકામાં અનંત જ્ઞાન, અનંત દર્શન, અનંત સુખ અને અનંત વીર્ય પ્રગટે છે. પણ હજી ચાર અઘાતિ કર્મ બળેલી દોરડી જેવાં વિદ્યમાન છે, પણ તે બાધક નથી. અને આયુષ્ય પૂર્ણ થતાં સુધી તેની સ્થિતિ છે. આયુષ્ય પૂરું થતાં દેહમાં રહેવાની જીવની સ્થિતિ પૂરી થાય છે, અને મુક્તિ પામે છે; ફરી અવતાર થતો નથી.

જ્યાં સુધી આત્માનું યથાર્થ ભાન નથી ત્યાં સુધી પરવસ્તુમાં, દેહાદિમાં, પુણ્યાદિમાં કર્તૃત્વ, મમત્વ અને સુખબુદ્ધિ ટળે નહીં. કદી અજ્ઞાનપૂર્વક શુભ પરિણામ કરશે તો પાપાનુબંધી પુણ્ય બાંધશે, અને પરંપરાએ નરક, નિગોદમાં જશે. આત્માના ભાન, શ્રદ્ધા વિના ભવ ન ઘટે.

સાચા હિતની સમજણ વિના અનંત કાળથી જીવને રખડવું થયું છે. કદી અપૂર્વ ભાન વડે આત્મા પરથી જુદો જેમ છે તેમ માન્યો નથી, તેથી આત્મા કર્મ-બંધન અવસ્થામાં રહ્યો થકો દેહરહિત થયો નથી. એક દેહથી છૂટી બીજા દેહમાં જતાં વચ્ચે તેજસ અને કાર્મણ શરીર સાથે જ રહે છે. વળી સમ્યગ્દર્શન વિના બહારથી પણ ઘણી પ્રતિકૂળતાના સંયોગો દેખાય છે, કારણ કે નિર્દોષ જ્ઞાતાશક્તિને ભૂલીને પર સત્તાનો સ્વીકાર કરી બંધભાવમાં જીવ ટક્યો છે, તેથી પર વસ્તુમાં સુખબુદ્ધિ તથા ઈષ્ટ-અનિષ્ટપણાની કલ્પના કરીને તે રાગી-દ્વેષી થાય છે. આત્માને ભૂલીને પુણ્યાદિ પર ઉપાધિમાં સુખ માન્યું છે. જેવી માન્યતા તેવી રુચિ, અને રુચિ તેવું વર્તન થયા વિના રહે નહીં. પોતાનામાં જ અનંત આનંદ ભર્યો છે; તેનો વિશ્વાસ નથી. તેથી તે આનંદની ઊંધી અવસ્થા, દુઃખ તથા અશાંતિ છે જ. આત્મા સ્વયં સ્વતંત્ર આનંદસ્વરૂપ છે; તેની પ્રગટ અવસ્થા ન હોય ત્યાં તેની બીજી અવસ્થા દુઃખ પ્રગટરૂપે હોય જ. જીવે પોતાને ભૂલીને પરનું મમત્વ કર્યું તેથી તે આનંદને ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ વડે બગાડે છે, એટલે સ્વાધીન સ્વરૂપનો (જ્ઞાતાસ્વભાવનો) જીવે વિરોધ કર્યો.

સ્વભાવનું અનંત સુખ છોડીને પુણ્ય-પાપ, માન-અપમાનમાં પડી "હું સુંદર છું. બીજાને આમ રાખતાં મને આવડે છે, હું બીજાને સુખી-દુઃખી કરી શકું, જીવાડું-મારું અથવા આમ વ્યવસ્થા રાખી દઉં,"—એમ જે માને છે તે ચૈતન્યના શાંતિસ્વરૂપને ભૂલે છે. જે પરની વ્યવસ્થા રાખવાનું માની રહ્યા છે તેઓ મહા ઉપાધિરૂપ અશાંતિને પામે છે.

લોકો એકબીજાની ખબર પૂછે, ત્યારે જવાબમાં કહે કે- 'આનંદ છે, અમને દુઃખ નથી.' પણ ધીરો થઈને વિચાર કોણ કરે કે મહામોહે આત્માના આનંદને લૂંટી લીધો છે? ક્રોધ, માન, માયા અને લોભથી ક્ષણે-ક્ષણે સ્વની હિંસા અને અશાંતિ થાય છે તે કોણ જુએ છે? જેમ કોઈ ખૂબ દારૂ પીને મળમૂત્રમાં પડયો પડયો આનંદ માને છે, તેમ આત્મજ્ઞાનથી રહિત મૂઢ જીવો પરવસ્તુમાં આનંદ માને છે.

અજ્ઞાની કહે છે કે અમે આત્માને દેહથી જુદો માનીએ છીએ અને ધર્મક્રિયા કરીએ છીએ, તો તે જૂઠું છે. જેને પોતાની રુચિની કે વર્તમાન પરિણામની ખબર નથી, તે ધર્મના નામે શુભભાવ કરે તો પાપાનુબંધી પુણ્ય બાંધે, અને સાથે-સાથે મિથ્યાત્વનું (ઊંધા અભિપ્રાયનું) અનંતુ પાપ બાંધે.

પોતાના અનંત આનંદસ્વભાવને ભૂલીને, અનંત આનંદની ખૂબ ઊંધી અવસ્થામાં-એટલે કે દુઃખ, અશાન્તિ, ક્રોધ, માન, માયા, લોભમાં-જે જીવ ટકયો છે તે ક્ષણે-ક્ષણે સ્વયં આત્માની ભાવહિંસા કરે છે. અનંતી અશાંતિમાં સુખની કલ્પના કરે છે તે પોતાની જ અનંતી હિંસા છે. પોતે પોતાને ભૂલીને પરાશ્રિત ધર્મ માને તેને પરાણે કોણ સમજાવી શકે? પોતે ધીરજથી પોતાના પરિણામને ઓળખે અને અનાદિની ભૂલ ટાળે તો ધર્મ થાય.

શ્રીમદ્ રાજચંદ્રે યુવાન વયે અપૂર્વ વૈરાગ્ય, ઉપશમ ભાવ સહિત મોક્ષપદની પ્રાપ્તિ માટે વિશાળ વીતરાગ સ્વરૂપની ભાવના કરી બુદ્ધિનો સદુપયોગ કર્યો હતો.

વર્તમાન સાધારણ બુદ્ધિવાળા જીવો "આ જમાનો સ્વતંત્રતાનો છે, બુદ્ધિવાદનો છે, અમારું આમ માનવું છે, અમે ધાર્યું પાર પાડી શકીએ," વગેરે ઘણા પ્રકારે સ્વચ્છંદથી ઘેલા થયેલા દેખાય છે. ઇંગ્લિશ ભણ્યો હોય તો તે પોતા વિષે ઘણા ડહાપણનું સ્થાપન કરે છે અને વડીલોને ગાંડા ગણે છે, તથા વૃદ્ધો ધર્મનું હંબગ (ધતિંગ) લઈ બેઠા છે એમ બોલે છે. વળી જો કદી પુણ્યની અનુકૂળતા હોય તો સ્વચ્છંદતામાં ખૂબ ફાલે; "હું પહોળો અને શેરી સાંકડી" એવી દશા તેમની હોય છે. ત્યારે જ્ઞાની ભાવના ભાવે છે કે હું પૂર્ણ, શુદ્ધ, અસંગ છું. પૂર્ણ પવિત્રતા

પ્રગટ કરવાની રુચિમાં સંસારની રુચિને અવકાશ નથી. પરમાણુમાત્ર મારું નથી;—એમ જ્ઞાની સ્વરૂપની ભાવનામાં નિશ્ચલ હોય છે, સ્વરૂપમાં ઠરે છે અને સંસારથી નિર્મત્મવી થાય છે.

અજ્ઞાની જીવો સંસારમાં દેહાદિ વિષયોની એકત્વબુદ્ધિમાં રોકાય છે, અને આ મેં કર્યું, હું આમ કરી શકું, મેં પરને સુખી કર્યો, વળી મારાથી આ બધું થાય છે, એવા-એવા પ્રકારે આત્માને અપરાધી, ઉપાધિવાળો, જડ, પરાધીન અને પુદ્ગલનો ભિખારી બનાવી દે છે (પોતે જ બને છે). તેઓને રાત્રે પણ સ્ત્રી, ધન, વ્યાપાર આદિનાં જ સ્વપ્નાં આવે છે.

જ્ઞાની ધર્માત્મા (શ્રીમદ્) ૨૯ માં વર્ષે તો અપૂર્વ અવસરની એવી ભાવના ભાવે છે કે દેહાદિની ઉપાધિ ટાળું, અને પૂર્ણ અસંગ શુદ્ધસ્વરૂપ પ્રગટ કરી અશરીરી થાઉં. પરમ તત્ત્વની ગાઢ રુચિ વધતાં, સ્વપ્નાં પણ તે સંબંધીનાં જ આવે; રાત્રિ-દિવસ આત્માને જ દેખે, જાણે અને વિચારે કે "હું અશરીરી થઈ જાઉં, મહાન સંત-મુનિવરોના સત્સંગમાં બેઠો છું, મોક્ષની મંડળી ભેગી થઈ છે, નગ્ન નિર્ગ્રંથ મુનિઓનાં ટોળાં દેખાય છે," આદિ એ પ્રકારનાં જ જ્ઞાનીને સ્વપ્નાં આવે.

જેને સંસારની રુચિ છે, તેને તે જાતના વિચાર તથા વલણ થયા વિના રહે નહીં. પુણ્ય-પાપ, દેહાદિનાં કાર્યો પોતાને આશ્રિત માનવાં તે કર્તૃભાવ છે, બંધભાવ છે; આત્મા નિરાકુળ ચૈતન્ય આનંદમૂર્તિ છે. "ચેતનરૂપ અનૂપ અમૂરત સિદ્ધ સમાન સદા પદ મેરો" એ સિદ્ધપદ જલદી પ્રગટે—એવી ભાવના અંતરંગમાં ખૂબ ઘોળાતાં ચારિત્રગુણનો વિકાસ થઈ વીતરાગતા પ્રગટે છે. સંસારી મોહી જીવ બાહ્ય ઉપાધિથી તથા ધર્મના નામે પાપાનુબંધી પુણ્ય વડે ફાલવા માગે છે; ત્યારે જ્ઞાની એમ માને છે કે હું આનંદસ્વરૂપની સ્થિરતામાં ફાલું, એક પરમાણુમાત્ર ઉપાધિ રહેવા ન દઉં; એવા અબંધભાવે વીતરાગદષ્ટિ વડે સ્વરૂપની સાવધાની વધારે છે, અને અપૂર્વ સ્થિરતા (જ્ઞાનની એકાગ્રતા) સાધે છે. એ પવિત્રતાની રમણતામાં દેહાદિ પરમાણુમાત્રનો સંબંધ ટળી જાય એવો અપૂર્વ અવસર ક્યારે આવશે ? તેની આ ગાથામાં ભાવના ભાવે છે. આ જાતની અંતરંગ ભૂમિકા પામ્યા વિના કોઈ પણ મોક્ષસ્વભાવને પામે નહીં.

[તા. ૬-૧૨-૩૯]

અહીં શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપ કેમ પ્રગટ થાય તેની ભાવના છે. જેમાં જેની રુચિ તે ઊણું ન માગે. જેને સંસારમાં ધન, આબરૂ વગેરેની રુચિ છે તે રાગાદિ તૃષ્ણા દ્વારા ખૂબ પરિગ્રહને ઇચ્છે છે; અને તે જલદી પ્રાપ્ત થાય એવા મનોરથ (ભાવના) ભાવે છે. તેનાથી વિપરીત સવળો પુરુષાર્થ જ્ઞાનીને હોય છે. આ સંસાર એકાન્ત

દુઃખે કરીને અજ્ઞાનમય અશાંતિથી બળી-જળી રહ્યો છે, મારું આત્મસ્વરૂપ તેનાથી ભિન્ન બેહદ શાંતિ-આનંદમય જ્ઞાનઘન છે, એવું ભાન થતાં શુદ્ધ તત્ત્વસ્વરૂપની ભાવના થાય છે અને ક્રમશઃ પૂર્ણની ભાવના (રુચિ) વધતી જાય છે.

અહીં સિદ્ધદશાની ભાવના છે.

ધર્માત્માને પોતાનું પૂર્ણ શુદ્ધ આત્મપદ જેવું છે તેવી જ યથાર્થ પ્રતીતિ (સમ્યક્ શ્રદ્ધા), અને સુવિચારદશાપૂર્વક સહજ-આત્મસ્વરૂપનું ઘોલન ચાલે છે; પૂર્ણતાને લક્ષે પૂર્ણ થવાની ભાવના જ્ઞાની ભાવે છે. ૧૬.

હવે ચૌદમી ' અયોગી જિન ' ભૂમિકાની વાત છે:—

મન, વચ, કાયા ને કર્મની વર્ગણા,
છૂટે જહાં સકળ પુદ્ગલ સંબંધ જો;
એવું અયોગી ગુણસ્થાનક ત્યાં વર્તતું,
મહાભાગ્ય સુખદાયક પૂર્ણ અબંધ જો. અ૦ ॥ ૧૭ ॥

જ્ઞાનાવરણ, દર્શનાવરણ આદિ આઠ કર્મ એ પુદ્ગલ રજકણોનો સંયોગી સંબંધ હતો, તે અનાદિ પ્રવાહરૂપે હતો; જૂનાં ટળે અને નવાં કર્મ બંધાય એવો અનાદિનો પ્રવાહ અહીં અટકે છે.

આત્મા અબંધ છે એટલે મોક્ષસ્વભાવવાળો છે; તેને ભૂલીને બંધભાવમાં ટકીને પોતે જ અનંત દુઃખ પામે છે; પણ જ્યારે બધાં પડખાથી વિરોધ ટાળીને સાચો અભિપ્રાય (સમ્યગ્દર્શન) પ્રગટ કરે ત્યારે પૂર્ણતાના લક્ષે સ્થિરતાનો પુરુષાર્થ વધતાં વધતાં છેવટે જ્યારે કેવળજ્ઞાન પ્રગટે છે ત્યારે તેરમી ભૂમિકા ' સયોગી જિનેશ્વર ' ની પ્રાપ્ત કરે છે. ચૌદમા ગુણસ્થાને બાકીના ચાર અઘાતી આવરણ છૂટવાનો કાળ પાંચ હ્રસ્વ સ્વર [अ, इ, उ, ऋ, ऌ] કહીએ તેટલો છે. તેટલો વખત ચૌદમું અયોગી ગુણસ્થાન છે, ત્યાં આત્મપ્રદેશોનું કંપન નથી, તથા કોઈપણ કર્મપરમાણુનો આસ્રવ નથી. ઉપર કહ્યા તે પાંચ હ્રસ્વ સ્વરો કહેવા જેટલો કાળ પૂરો થતાં આયુ, નામ, ગોત્ર અને વેદનીય—એ ચારે કર્મોની સ્થિતિ પૂરી થઈ આત્મા અવિનાશી મુક્ત સિદ્ધદશાને પામે છે.

તેરમે ગુણસ્થાને સાક્ષાત્ સર્વજ્ઞ પ્રભુ પૂર્ણ વીતરાગ હોવા છતાં, યોગનું કંપન હોવાથી એક સમયમાત્રનો કર્મનો આસ્રવ થાય છે, અને તે જ સમયે ખરી જાય છે. તેરમી ભૂમિકા પ્રાપ્ત થતાં આ જડ દેહના રજકણો અતિ ઉજ્જવલ સ્ફટિક જેવા સ્વચ્છ થઈ જાય છે, અને જમીનથી પાંચ હજાર ધનુષ્ય ઊંચે સહજપણે (ઇચ્છા વગર) દેહનું વિચરવું થાય છે.

તીર્થંકર નામકર્મની ઉત્કૃષ્ટ પુણ્યપ્રકૃતિનો યોગ હોય તો ઇંદ્રો વડે સમવશરણ (ધર્મસભા) ની અલૌકિક, આશ્ચર્યકારક રચના થાય છે. ત્યાં ગંધકુટી, રત્નજડિત સિંહાસન, અશોકવૃક્ષ, માનસ્તંભ આદિ ઘણા પ્રકારની અતિ સુંદર રચના થાય છે. ઇન્દ્રો ભગવાનની ભક્તિ કરે છે. લાયક જીવોને અતિ ઉપકારી નિમિત્ત એવો દિવ્ય-વાણીનો ધ્વનિ ૐ (ૐકાર) છૂટે છે. આવા સાક્ષાત્ પ્રભુ વર્તમાનમાં પંચમહાવિદેહ ક્ષેત્રમાં બિરાજે છે. તેમના દેહની સ્થિતિ પૂર્ણ થતાં અયોગી-અબંધ અવસ્થા (ચૌદમી શ્રેણી) પૂર્ણ થઈ સિદ્ધશિલાની ઉપર તેઓ શાશ્વત આનંદમાં બિરાજે છે.

'સર્વ જીવ છે સિદ્ધ સમ, જે સમજે તે થાય.'

દરેક આત્મામાં અનુપમ, અતીન્દ્રિય, બેહદ સુખ શક્તિપણે છે; સ્વભાવ જ સુખરૂપ છે, સ્વાધીન છે; જો ન હોય તો કદી પ્રગટ થઈ શકે નહીં. 'છે' તે જાતની શ્રદ્ધા, જ્ઞાન અને સ્થિરતા વડે જે છે તે પ્રગટ થઈ શકે છે. તે વિના બીજા કોઈ ઉપાયથી મોક્ષ નથી. આમાં પરથી કાંઈ કરવાનું ન આવ્યું; પુણ્યથી નહીં, મનના શુભપરિણામથી નહીં, દેહથી નહીં, પણ આત્મામાં જ્ઞાન પ્રગટ કરવાનું જ્ઞાનરૂપ ટકવાનું આવ્યું. શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર આ જાતની ભાવના અંતરરમણતા સહિત ભાવતા હતા; તે ભાવના એક દેહ પછી પૂર્ણ કરવાની છે, તેનો આ નિઃસંદેહ કોલ-કરાર છે. 'અપૂર્વ અવસર' માં સાધક સ્વભાવને બરાબર મલાવ્યો છે, ક્રમે ક્રમે શ્રેણી લીધી છે. દર્શનમોહનો ક્ષય કર્યા પછી સાધક દશામાં આગળ વધતાં ક્ષપકશ્રેણી-આઠમી ભૂમિકાથી શરૂ કરી ચારિત્રમોહ કર્મના ઉદયનો ક્ષય થતો જાય છે. બારમી ભૂમિકા ક્ષીણમોહની છે. ચાર ઘાતિકર્મોનો ક્ષય થતાં સર્વજ્ઞપદ-તેરમી ભૂમિકા-પ્રગટે છે; અને પછી ચૌદમી અયોગી ભૂમિકા વર્તે છે. આવી મહા ભાગ્યવંત પૂર્ણ સુખદાયક અબંધ દશા પ્રગટ થાય, એવો સ્વકાળ અપૂર્વ અવસર ક્યારે આવે? તેની આ ભાવના છે. ૧૭.

હવે, સિદ્ધપદ પ્રાપ્ત થતાં આત્માની અવસ્થા કેવી હોય છે? તે જણાવે છેઃ—

એક પરમાણુમાત્રની મળે ન સ્પર્શતા,
પૂર્ણ કલંકરહિત અડોલસ્વરૂપ જો;
શુદ્ધ નિરંજન ચૈતન્યમૂર્તિ અનન્યમય,
અગુરુલઘુ અમૂર્ત સહજપદરૂપ જો. અ૦ ॥ ૧૮ ॥

ચક્ષુમાં જેમ એક રજકણ પણ ન ગોઠે, તેમ ભગવાન આત્મા અતીન્દ્રિય જ્ઞાનઘનસ્વરૂપ નિબિડ છે, તેમાં કોઈ પરમાણુમાત્રનો સ્પર્શ નથી. તેને ભૂલીને

આત્માને પુણ્યવાળો રાગદ્વેષાદિ ચીકાશવાળો, સ્પર્શવાળો કે બંધનવાળો માનવો તે મિથ્યાદર્શનશલ્ય છે. આત્મા સ્વભાવે સિદ્ધ ભગવાન સમાન છે, તેથી અવિનાશી, શુદ્ધ ચૈતન્યમાત્ર, જ્ઞાતા-દ્રષ્ટા, પૂર્ણ શાંતિ, સમતા અને આનંદસ્વરૂપ શક્તિરૂપ બેહદ સ્વભાવ પૂર્ણપણે નિર્મળ થતાં એક પરમાણુમાત્રનો સંયોગી સંબંધ પણ રહેતો નથી, એવો વસ્તુનો સહજ સ્વભાવ છે. આવા અબંધ સ્વભાવની યથાર્થ પ્રતીતિ જે આત્મામાં વર્તે, તેને એક રજકણમાત્રનો બંધ પાલવે નહીં. આ સમ્યગ્દર્શનનું સ્વરૂપ છે. આવો નિઃશંક અભિપ્રાય ટકાવી રાખવાની શક્તિ ચોથા ગુણસ્થાનથી શરૂ થાય છે.

હું સિદ્ધ સમાન શુદ્ધ, અબંધ છું, શુભ કે અશુભ કર્મના કોઈ પણ રજકણનો સંબંધ મારે નથી; એવી દૃષ્ટિથી પૂર્ણ થવાના લક્ષે સ્વરૂપનો ઉત્સાહ વધારે છે, અને એ દૃષ્ટિનું ઘોલન વધતાં સમ્યક્ત્વ સહિત અપ્રતિહતભાવે ચારિત્રની રમણતામાં (સ્થિર ઉપયોગમાં) એકાગ્રતા વધતાં પરમાવગાઢ સમ્યક્ત્વ અને યથાખ્યાતચારિત્ર પ્રગટ થાય છે; ત્યારે નિશ્ચલ પૂર્ણ પવિત્ર વીતરાગ દશારૂપ શુદ્ધ સ્વભાવ પ્રગટે છે.

ભગવાન આનંદઘન ચૈતન્યપ્રભુમાં એક પરમાણુમાત્રનો સ્પર્શ નથી; ઉપાધિનો અંશમાત્ર પણ નથી, એવું તેનું મૂળ સ્વરૂપ છે; માટે તે જાતની શ્રદ્ધા, જ્ઞાન અને સ્થિરતા વડે નિજપદ પ્રગટ થાય છે, એવો અપૂર્વ અવસર ક્યારે આવે? તેની અહીં ભાવના છે.

ધર્માત્મા પોતાને નિશ્ચયનયે અબંધ, શુદ્ધ માને છે, અને સાથે તે જાતનો નિઃશંક અભિપ્રાય ટકાવી રાખવાનો પુરુષાર્થ વધારતો રહે છે. અશરીરી થવા માટે માત્ર મોક્ષની જ તેને અભિલાષા છે. તેથી સંસારના કોઈ પદાર્થની કે પુણ્યાદિની ઇચ્છામાત્ર તેને નથી. ઉપાધિથી પોતાને ઓળખાવવો પડે તે શરમ છે, એમ ધર્માત્મા માને છે. ત્યારે અજ્ઞાની જીવ એવી રીતે પોતાનું અહમ્ વધારે છે કે હું સુંદર, હું પુણ્યવાળો, ધન, કુટુંબ, આબરૂવાળો છું, એ પ્રકારે પોતાને રૂડો માન્યા કરે છે.

આત્મા અતીન્દ્રિય, નિરાકુળ, શાંત, સમતાસ્વરૂપ પરથી જુદો છે; તેને ભૂલીને ઉપાધિમાં સુખની કલ્પના કરે, અને પોતાની જાતથી વિરુદ્ધ જડ કર્મની વિકારી અવસ્થાથી આત્માને ઓળખાવે તે મહાકલંક છે. પુણ્યભાવો પણ પવિત્ર ચૈતન્યમૂર્તિ ઉપર અશુચિમય ગૂમડાં છે. ચૈતન્ય નિરોગી તત્ત્વ છે, તેને કર્મની ઉપાધિવાળો ઓળખાવવાનો ધર્માત્માને ખેદ છે. ધર્માત્મા તો નિરંતર ભાવના ભાવે છે કે હું અશરીરી, મુક્ત દશાવાળો ક્યારે થઈ જાઉં! દેહાત્મબુદ્ધિવાળા જીવને પરવસ્તુમાં સુખબુદ્ધિ રહે છે, દેહાદિની મમતા તથા સગવડતા પોષવામાં જ પોતાનું જીવન માને છે, અને સર્વ

શક્તિનો દુરુપયોગ કરે છે; ત્યારે ધર્માત્મા મુનિ જંગલમાં એકાકી, દેહની મમતારહિત વિચરે છે કે સિંહ આવીને આ દેહને ફાડી ખાઓ, કે દેહ છેદાઈ જાઓ, ભેદાઈ જાઓ, અથવા આ દેહનું ગમે તે થાઓ, તેથી મારા જ્ઞાનને અને સમાધિને બાધા નથી એમ તે ગણે છે. આવા અવસરે આત્માની અનંત શક્તિ પ્રગટ કરી જેઓ ધર્મરૂપી માલ કાઢી ગયા અને કાઢી જાય તેઓને ધન્ય છે! મનુષ્યદેહની તે સાર્થકતાને પણ ધન્ય છે. એમ ધર્માત્મા દેહની મમતા છોડી મુક્ત થવાની ભાવનાને બળવાન બનાવે છે. એક ક્ષણમાત્ર સંસારમાં રહેવાની કે દેહને રાખવાની તેને રુચિ નથી. પોતાના સ્વરૂપલક્ષે જિન-આજ્ઞાનો વિચાર અને રુચિ વધારતો તથા અબંધભાવ ટકાવતો, તે ક્ષણે-ક્ષણે અનંત કર્મનિર્જરા કરે છે, અને મોક્ષમાર્ગને સાધે છે; આગળ મોક્ષ સમીપ વધતો જાય છે; ત્યારે અજ્ઞાની જીવ બંધભાવે સંસારની ચાર ગતિમાં રખડવામાં વધતો જાય છે.

કોઈને શંકા થતી હોય કે નિગોદ, નરક, દેવલોક વગેરે નથી. તો તેનું હોવાપણું એટલે કે પરલોક આદિની સાબિતી અનેક ન્યાય, દૃષ્ટાંત, યુક્તિ અને પ્રમાણથી નક્કી થઈ શકે છે.

'આત્મા નિત્ય છે, તેને ભૂલીને જીવે પોતાને દેહાદિની યોગ્યતાવાળો, રાગ-દ્વેષવાળો, પુણ્યવાળો, બંધનવાળો માન્યો છે, પણ સ્વાધીન, નિર્દોષ, જ્ઞાતા-દ્રષ્ટા, સાક્ષી, પરથી જુદો પોતાને માન્યો નથી તેથી, પર વસ્તુમાં (ઉપાધિમાં) પ્રેમ વર્તે છે. દેહાદિ-પુણ્યાદિથી પોતાને ઓળખાવવામાં તે હર્ષ માને છે. જોકે એ (દેહાદિ-તથા પુણ્યાદિ) ચેતન માથે કલંક છે; કલંકને શોભા માને તેનો છૂટકારો ક્યાંથી થાય? માટે પ્રથમ તત્ત્વની સમજણનો પ્રયત્ન કરવાની જરૂર છે. આત્મા ત્રિકાળ શુદ્ધ, અબંધ સ્વભાવવાળો છે; તેને પરનિમિત્ત આધીન બંધવાળો, ઊણો, હીણો કે વિકારી માનવો તે મોટામાં મોટું પાપ (મિથ્યાદર્શન) છે, સ્વરૂપની હિંસા છે, અને અનંત ભવમાં રખડવાનું તે મૂળ કારણ છે.

દરેક વસ્તુ (પદાર્થ) સત છે; 'છે' તે ત્રિકાળ હોય, સ્વતંત્ર હોય; કોઈ વસ્તુ સ્વભાવે વિકારી-મલિન હોય નહીં. સોનામાં તાંબું હોય તેથી કાંઈ સોનું સોનાના કારણે મલિન કહેવાય નહીં; તેવી રીતે આત્માનો સ્વભાવ શુદ્ધ છે, અબંધ છે; તેને ભૂલીને જીવે પરના નિમિત્તનો સ્વીકાર કર્યો છે, અને માન્યું છે કે હું બંધવાળો છું, રાગવાળો છું; પણ જો એમ જ હોય તો જીવ બંધનથી કદી છૂટી શકે નહીં, ક્રોધ ટાળી ક્ષમા કરી શકે નહીં; પણ તેમ (ક્રોધ ટાળી ક્ષમા) થઈ શકે છે;

માટે સંસારનો પ્રેમ છોડીને પરમાર્થ માટે જે નિવૃત્તિ ન લે તેનું જીવન વૃથા જાય છે. આખી જિંદગીમાં આત્માની રુચિ કયાંથી થાય?

શ્રીમદે નાની ઉંમરમાં લાખ્યું છે કે:— 'હું કોણ છું? કયાંથી થયો? શું સ્વરૂપ છે મારું ખરું?' આ વાતનો વિચાર જેને અંતરથી જાગે છે તેને ભવનો અંત કેમ ન થાય? અનંત કાળથી અશાંતિની, પરાધીનતાની જેને કાળજે વેદના લાગી છે, તેને પોતાના આત્માની દયા આવે છે, અને પોતાનામાં પાત્રતા લાવી શુદ્ધ સ્વરૂપ સન્મુખ પોતાને કરે છે.

જુઓ, તો ખરા! શ્રીમદ્‌ને ઝવેરાતના ધંધાનો યોગ હતો; છતાં નિવૃત્તિને ઇચ્છતા, અપૂર્વ ભાવના ભાવતા હતા કે આ દેહાદિનો સંયોગ નહિ રે નહિ! આ ઉપાધિમાત્ર મારે ન જોઈએ; પૂર્ણ શુદ્ધાત્મા સિવાય કાંઈ મારું નથી. મારું પૂર્ણ સિદ્ધપદ કયારે પ્રગટે! એ લક્ષે એ જાતના પુરુષાર્થમાં જ નિરંતર વર્તતા હતા. એ અપૂર્વ રુચિ અને પૂર્ણ પવિત્ર થવાની ભાવનાનો ઉત્સાહ અને નિજ સ્વભાવમાં અખંડપણે નિશ્ચલ રહેવાની ભાવનાનું ફળ એ છે કે એક ભવ પછી મોક્ષદશાને પ્રગટ કરી પૂર્ણ પવિત્ર, નિરાકુળ શાંતિસ્વરૂપમાં પોતાના અનંત આનંદને તેઓ પામશે.

લોકોને સુખ જોઈએ છે, પણ સુખનું કારણ મેળવતા નથી; દુઃખ ગમતું નથી પણ દુઃખનું કારણ 'મોહ' છોડતા નથી; દેહાદિની મમતા છોડવી ગમતી નથી; અરીસામાં રૂપ જોઈ મલકાય, દેહને ઠીક રાખવા માટે અહં-મમત્વ કરતાં અનેક વિચિત્ર કલ્પના કરે છે, તે ઉપાધિમાં સુખ માને છે, અને એ અશુચિમય કલંક-(દેહ)ને સર્વસ્વ માની ગાંડો થાય છે, અને આકુળતાને સુખ માને છે, જ્ઞાની તેવા જીવને કહે છે કે તું દેહાદિ, રાગ-દ્વેષ તથા પુણ્ય-પાપથી જુદો છો; એક વાર એ જડ પ્રકૃતિના વસ્ત્રથી જુદો નાગો-(સર્વ પરભાવથી મુક્ત) થા, તો ખબર પડશે કે તારા સ્વભાવમાં ઉપાધિમાત્ર નથી; એકવાર મોહભાવથી જુદો થઈ સ્વરૂપસન્મુખ થા, તો તારો ચૈતન્ય ભગવાન જ તારી રક્ષા કરશે, એટલે તું સ્વરૂપમાં સાવધાન રહીશ. આમ વસ્તુસ્થિતિ સ્પષ્ટ હોવા છતાં જગતને સંસારની ઉપાધિનો પ્રેમ છૂટતો નથી; ત્યારે જ્ઞાની ધર્માત્મા પોતાની અસંગ દશા પ્રગટ કરવાની ભાવના ભાવે છે કે "એક પરમાણુમાત્રની મળે ન સ્પર્શતા, પૂર્ણ કલંક રહિત અડોલ સ્વરૂપ જો; શુદ્ધ નિરંજન ચૈતન્યમૂર્તિ અનન્યમય," એવો હું કયારે થઈશ?

આ જાતની ભાવનામાં જેઓ જાગતું જીવન જીવે છે તે મનુષ્ય-ભવમાં રહી પોતાની સ્વાધીન દશા ઉઘાડી ધર્મરૂપી માલ કાઢી ગયા અને કાઢી જાય છે. સંસારની

રુચિ છોડયા વિના આ પરમ તત્ત્વ કેમ સમજાય? પુણ્યાદિ પરવસ્તુમાં જેને સુખબુદ્ધિ છે તેને સંસારની અરુચિ અને સાચી સમજણ કયાંથી થાય? સ્વરૂપની ઓળખાણ થયા વિના ઊંધો ભાવ ટળે નહીં; માટે પ્રથમ દેહાદિની મમતા ઘટાડી સત્સમાગમ કરવો યોગ્ય છે. અનંતકાળથી ભૂલેલો એટલે કે મોહનિદ્રામાં પડેલો ચૈતન્ય એકવાર જાતે જાગ્રત થઈ ગુલાંટ મારે કે હું સર્વ ઉપાધિરહિત છું, કર્મકલંકથી જુદો, અસંગ છું, રાગ-દ્વેષ, પુણ્ય-પાપાદિ પરમાણુમાત્ર મારા સ્વભાવમાં નથી;-એમ સ્વભાવનું ભાન કરીને પૂર્ણ પવિત્રતાના અપૂર્વ સ્વભાવનું વેદન લાવીને કહે કે હું છું તેવો થાઉં. એ જાતનો અતીન્દ્રિય પુરુષાર્થ પૂર્ણતાના લક્ષે કરી, એ જાતની ભાવનાની રુચિ વડે સ્વરૂપની સ્થિરતા કરીને અનંત આત્માઓ પૂર્ણ કલંકરહિત, શાશ્વત, સહજાનંદસ્વરૂપ મોક્ષદશાને પામ્યા છે, પામે છે અને પામશે.

હવે, 'શુદ્ધ નિરંજન ચૈતન્યમૂર્તિ અનન્યમય,' એ પદનો અર્થ કહેવામાં આવે છે:—

'શુદ્ધ નિરંજન'—એટલે મળ-મેલનું અંજન ન હોવું;

'ચૈતન્યમૂર્તિ'—તેમાં ચિદ્ ધાતુ છે તેથી તેનો અર્થ એ થાય છે કે કેવળજ્ઞાનનો ઘન. જેમ મીઠાનો ગાંગડો એક ક્ષારરસની લીલાના અવલંબન વડે ક્ષાર-રસથી જ ભરચક ભર્યો પડયો છે; તેમ જે એક જ્ઞાનસ્વરૂપને અવલંબે છે તે કેવળ જ્ઞાનરસથી ભરચક ભર્યો પડયો પોતાને અનુભવે છે. જેનો સ્વભાવ ખંડિત કરવા કોઈ સમર્થ નથી, જે સ્વભાવથી જ પ્રગટ છે, કોઈએ રચ્યો નથી અને હંમેશાં જેનો જ્ઞાનાનંદ વિલાસ પ્રગટ છે, તે અરૂપી પદાર્થ ચૈતન્ય છે, તેથી જીવને ચૈતન્યમૂર્તિ કહેવામાં આવે છે.

'અનન્યમય'—જેના જેવો બીજો કોઈ નહીં. અનંત સિદ્ધ આત્મા શુદ્ધ, બુદ્ધ, એકસ્વભાવને ધારણ કરવાવાળા છે, દરેક આત્મા પણ શક્તિરૂપે સિદ્ધ પરમાત્મા જેવા છે.

હવે ચોથું પદ 'અગુરુલઘુ અમૂર્ત સહજપદરૂપ જો' નો અર્થ:—અગુરુલઘુ એ નામનો એક ગુણ છે, તે છએ દ્રવ્યોમાં છે; આત્મા અને જ્ઞાનગુણ અભેદ વસ્તુ છે, તે જ્ઞાનગુણમાં આત્માના અનંત ગુણો (ધર્મો) સમાઈ જાય છે; તેની ચેતનરૂપ હાલત અનાદિ-અનંત છે. આ જીવદ્રવ્યનું પરિણમન ઉત્કૃષ્ટપણે હીણું (વિકારપણે) પરિણમે તો નિગોદમાં જાય; ત્યાં જ્ઞાનશક્તિ ઘણી ઢંકાઈ જાય છે, તોપણ સ્વગુણનો એક અંશ પણ અન્યપણે-જડપણે થતો નથી, અને પૂર્ણ શુદ્ધ સ્વભાવ પ્રગટ થતાં સ્વવગુણ ઉત્કૃટપણે

(પૂર્ણપણે) પરિણમતો હોવા છતાં પોતાના એકરૂપ સ્વદ્રવ્યની મર્યાદા ઉલ્લંઘીને અન્ય દ્રવ્યમાં કે બીજા આત્માના પ્રદેશોમાં ફેલાઈ જતો નથી; એવા મધ્યમ પરિણામ અગુરુલઘુ ગુણના કારણે છે. કોઈ ગુણ કે કોઈ દ્રવ્ય અન્યપણે ન થાય—એ પણ અગુરુલઘુ ગુણનું કાર્ય છે.

અમૂર્ત એટલે વર્ણ-ગંધ-રસ-સ્પર્શ રહિત; એવો અમૂર્તિક (અરૂપી) જીવપદાર્થ છે.

'સહજ પદરૂપ જો'—એટલે જે તે સહજસ્વભાવે અનંત આનંદસ્વરૂપ જેમ છે તેમ પ્રગટવું; સ્વાભાવિક સિદ્ધસ્વરૂપ પૂર્ણ આત્મપદ જે અવિનાશી સહજાનંદ શુદ્ધસ્વરૂપ છે, એ હાલત જલદી પ્રગટો—એવી આ ગાથામાં ભાવના છે.

ચૌદમી ભૂમિકાથી છૂટીને આત્મા પોતાના ઊર્ધ્વગમન સ્વભાવના કારણે લોકાગ્રે જઈ સ્થિર રહે છે. આત્મા સૂક્ષ્મ, હળવો છે. તેનો ઊર્ધ્વગમન સ્વભાવ છે.

અહીં કોઈ પૂછે કે આત્માનો ઊંચો જવાનો સ્વભાવ છે, તો આજ સુધી ઊંચે કેમ ન ગયો? તેનો ઉત્તર એ છે કે—દરેક જીવ ઉચ્ચપણું ઇચ્છે છે, છતાં પોતાના અજ્ઞાનના કારણે દેહાદિ પર વસ્તુમાં રાગ-દ્વેષ-મોહ વડે ઉપાધિરૂપ કર્મબંધનમાં અટક્યો છે. જ્યાં સુધી સ્વસન્મુખ પૂર્ણપણે સ્વરૂપસ્થિરતા ન કરે ત્યાં સુધી પોતાનો ઊર્ધ્વગમન સ્વભાવ પ્રગટ થતો નથી; પૂર્ણ શુદ્ધ થતાં શક્તિરૂપે મોક્ષસ્વભાવ હતો તે પ્રગટ થતાં તે જ સમયે ઊર્ધ્વગમન સ્વભાવ નામની શક્તિ પ્રગટ થાય છે. દેહાદિ કર્મબંધનથી છૂટયા પછી તેનું નીચું રહેવું શક્ય નથી. આત્મા અરૂપી સૂક્ષ્મ છે, હળવો છે; હળવી ચીજ ઉપર જ જાય. માટીનો લેપ લગાડેલ તુંબડીને કૂવામાં નાખો તો તે ડૂબી જાય છે, પણ માટી ધોવાતાં તુંબડી ઉપર આવે છે; તેમ ચૈતન્ય-ભગવાન આત્માને કર્મપુદ્દગલના પરમાણુઓનો સંબંધ હતો પણ તેનો જ્ઞાન-ધ્યાનથી નાશ કર્યો, તેથી પૂર્ણ કલંકરહિત અડોલ સ્વરૂપે ઉપર લોકને છેડે બિરાજે છે. ૧૮.

હવે, આત્માનો સિદ્ધપર્યાય પ્રગટે તે સમયે કેવી દશા હોય? તે જણાવે છે:—

પૂર્વ પ્રયોગાદિ કારણના યોગથી,
ઊર્ધ્વગમન સિદ્ધાલય પ્રાપ્ત સુસ્થિત જો;
સાદિ અનંત અનંત સમાધિ સુખમાં,
અનંતદર્શન જ્ઞાન અનંત સહિત જો. અ૦ ॥ ૧૯ ॥

અનાદિ કાળનો અજ્ઞાનભાવ છે તેને ટાળતાં સમ્યગ્દર્શન (આત્મજ્ઞાન) દશા પ્રગટે છે; અને ત્યારે પૂર્ણ શુદ્ધતા (મોક્ષસ્વભાવ) ની અવસ્થા પ્રગટ કરવા માટે

સ્વ-સ્વરૂપને વર્તવાનો એટલે કે જ્ઞાનની સ્થિરતા—રમણતારૂપ પુરુષાર્થ જીવ પ્રગટ કરે છે. આ ગુણશ્રેણીરૂપ અંતરંગ જ્ઞાનમાં પ્રયત્ન તે પૂર્વપ્રયોગ છે; અને તે વડે પૂર્ણ શુદ્ધસ્વરૂપ પ્રગટયું, એથી સહેજે ઊર્ધ્વગમન થયું, ક્ષેત્રનિમિત્તની અપેક્ષાએ સિદ્ધાલય-ક્ષેત્રને જીવ પામ્યો, તેમ કહેવું તે વ્યવહાર છે, કેમકે તે આકાશક્ષેત્ર છે; ખરી રીતે સ્વક્ષેત્રમાં નિશ્ચળ સ્વભાવમાં જીવ સાદિ-અનંત સ્થિર રહે છે. એક સમયમાં લોકને છેડે પહોંચીને જીવ સ્વદ્રવ્યમાં સ્થિર રહે છે.

પૂર્વ પ્રયોગાદિના દૃષ્ટાંત શાસ્ત્રમાં ચાર પ્રકારે છે:—

(૧) બાણ પ્રથમ પ્રયોગે ઊંચુ જાય છે તેમ.

(૨) સૂકી સીંગ–એરંડીનું બીજ સૂર્યના તાપથી સુકાઈને ફાટતાં અંદરથી બી ફટ દઈને આકાશમાં ઊડે છે, તેમ કર્મઆવરણનો દાબડો ચૈતન્યની લૂખાશના તાપથી ફાટયો ત્યારે સહેજે આકાશમાં ઊંચે જવું થયું, અને ફરી નીચે આવવાનું કોઈ કર્મનિમિત્ત ન રહ્યું.

(૩) અગ્નિશિખા :—જેમ અગ્નિની જવાળા આકાશ તરફ ઊંચે જાય છે તેમ.

(૪) તુંબડીનાં દૃષ્ટાંતની જેમ. જે પાછળ અઢારમી ગાથામાં કહ્યું છે. બધા દૃષ્ટાંત એકદેશી હોય છે, તેથી સર્વથા લાગુ ન થાય એમ સમજવું.

'સિદ્ધાલય પ્રાપ્ત સુસ્થિત જો'—એટલે ચૈતન્યરૂપ સિદ્ધ આત્મા, તેનું સ્વક્ષેત્ર તે અસંખ્યાત પ્રદેશ છે; તે સ્વરાજમાં, શિવસુખમાં શોભતો–દીપતો પુરુષાકારે અરૂપી ઘન ચૈતન્યમૂર્તિ પોતાના સ્વરૂપમાં-સિદ્ધક્ષેત્રમાં નિશ્ચલ નિરાબાધપણે સદાય સ્વતંત્રપણે ટકી રહે છે; ફરીને જન્મ ધારણ નથી, એ ત્રિકાળી નિયમ છે.

'સિદ્ધાલય પ્રાપ્ત સુસ્થિત જો' એટલે પોતાના આત્મામાં સારી રીતે સ્થિર રહેવું; તે ક્ષેત્રમાં અનંત સિદ્ધ જીવો છે, ત્યાં પણ એક આત્મદ્રવ્ય બીજા આત્મ-દ્રવ્યમાં મળી જતું નથી; પણ સ્વતંત્રપણે સ્વ-સત્તા ટકાવીને નિત્ય રહે છે. કેવી રીતે? તો કહે છે કે—

'સાદિ અનંત અનંત સમાધિ સુખમાં,
અનંત દર્શન, જ્ઞાન અનંત સહિત જો.'

મોક્ષપર્યાય શક્તિપણે હતો તેનો ઉત્પાદ થયો, એટલે કે મોક્ષસ્વભાવ પ્રગટ થયો. પરમાત્મપદ પ્રગટયું તે આદિ થઈ, હવે અનંતકાળ સુધી શાશ્વત સિદ્ધ–મોક્ષપદે નિજ અનંત સુખ ભોગવે એટલે કે નિરાકુળ સ્વભાવનો અવ્યાબાધ આનંદ લેશે તેથી તે અનંત છે.

જીવોને સુખ જોઈએ છે; તે અનંત સુખ-આરોગ્ય બોધિલાભથી (आरुग्ग बोहिलाभं) પ્રાપ્ત થાય છે; માટે પ્રથમ સમ્યગ્દર્શનનો ઉપયોગ કરવો. સમ્યગ્દર્શન થતાં સમાધિ પ્રગટે છે. સમાધિ એટલે પોતાના શુદ્ધ-આત્મસ્વરૂપનો યથાર્થ અનુભવ થાય છે, અને છેલ્લે સમાધિમરણ થાય છે; એટલે પંડિતવીર્ય સહિત, પૂર્ણ જ્ઞાન અને સ્વરૂપસ્થિરતા સહિત દેહનું છૂટવું તે છે; અને પૂર્ણ સ્વરૂપસમાધિ તે સાદિ-અનંત સુખમાં સદાય ટકવું તે છે; એવા અપૂર્વ અવસરની અહીં ભાવના છે.

આત્માનો સ્વ-ભાવ અનંત આનંદ-સુખરૂપ છે. પૂર્ણ શુદ્ધ સ્વરૂપની શ્રદ્ધા, જ્ઞાન અને સ્થિરતા વડે, જે શક્તિરૂપ મોક્ષસ્વભાવ હતો તે પ્રગટ થતાં સહજ આનંદનો સ્વાદ આવે છે.

ચણાનું દૃષ્ટાંત :—જ્યારે ચણો કાચો હોય છે ત્યારે તે સ્વાદે તૂરો લાગે છે, અને વાવીએ તો ઊગે છે. પણ જ્યારે તેને શેકી નાખવામાં આવે ત્યારે સ્વાદે મીઠો લાગે છે, અને વાવીએ તો ફરી ઊગતો નથી. ચણાનો તે સ્વાદ-(ગુણ) તાવડામાંથી, અગ્નિમાંથી કે બીજા કોઈમાંથી પ્રગટ થયો નથી, પણ ચણામાં જ અપ્રગટ શક્તિપણે હતો તે ચણામાંથી પ્રગટ થતાં તે સ્વાદ આવે છે; તેમ શ્રદ્ધા-જ્ઞાનની રમણતાથી કર્મબંધનની ચીકાશ ટાળીને વીતરાગદશા પ્રગટ કરે તો પોતાનો અનંત આનંદ જે શક્તિરૂપે છે તે પ્રગટ સ્વાદ આપે અને ફરી સંસારબીજ ઊગે નહીં.

પ્રશ્ન :-સાકર ખાય તેના ગળપણનો સ્વાદ આત્માને કેમ આવે છે?

ઉત્તર:-આત્મા ગળ્યો થઈ જતો નથી. આત્મા સદા અરૂપી હોવાથી સ્પર્શ નામનો મૂર્તિક ગુણ તેમાં નથી. આત્મા ગળપણનું જ્ઞાન કરે છે, તેથી આત્મામાં કંઈ જડ સ્વાદ પેસી જતો નથી; સાકરનો સ્વાદ કોઈ લેતું નથી. પણ તેના સ્વાદને જ્ઞાની જાણે છે અને અજ્ઞાની તેમાં રાગ કરે છે. સાકર જડ (રૂપી) છે, આત્મા અરૂપી છે; છતાં જાણે હું ગળ્યો થઈ ગયો હોઉં, એમ માની અજ્ઞાની રાગને વેદે છે એટલે કે તે સંબંધીનું ઊંધું જ્ઞાન કરી રાગરૂપ હર્ષને ભોગવે છે. રાગ તે દુઃખ છે, આત્માનો સ્વભાવ શાંત આનંદમય છે, પણ પોતાને ભૂલીને હું ઉપાધિવાળો, અશાંતિવાળો છું, એમ અજ્ઞાની જીવ માને છે; તોપણ જે આનંદ-શાંતિસ્વભાવ છે તે ટળી જતો નથી. જેમ કાચા ચણામાં સ્વાદ અપ્રગટ છે, તે શેકતાં તેમાંથી જ પ્રગટ થાય છે, તેમ ચેતનમાં આનંદ, શાંતિ, બેહદ સુખ શક્તિરૂપે અપ્રગટ છે, તે યથાર્થ વિધિથી પ્રગટ થાય છે.

ભગવાન આત્મા કેવળ આનંદમૂર્તિ છે; તેને ભૂલીને ઊણો, હીણો કે વિકારી જે માને છે તે રાગ-દ્વેષનો કર્તા થાય છે, અને પરથી સુખ-દુઃખની કલ્પનાથી વ્યાકુળ બની હર્ષ-શોકને ભોગવે છે. પોતાના જ્ઞાનમાં અસ્થિરતા ભોગવે છે, પણ પરને કોઈ

આત્મા વેદતો-ભોગવતો નથી. સ્ત્રી, ધન, આબરૂ, દેહાદિ, રાગ-દ્વેષ કે કોઈ વસ્તુ આત્મામાં પેસી ગઈ નથી. પોતે અતીન્દ્રિય શાશ્વત છતાં પોતાને ભૂલીને પર વસ્તુમાં રાગ-દ્વેષ વડે પોતાપણું સ્થાપે છે, અને હર્ષ-શોકરૂપ પોતાની વિકારી અવસ્થાને ભોગવે છે. વીંછી કરડે તેથી દુઃખ થાય છે એમ માને છે એ દેહની મમતાનો રાગ છે. કોઈ વીંછીના ઝેરના પરમાણુ-રૂપી રજકણ, અરૂપી જ્ઞાન-આત્મામાં પેસી ગયા નથી; પણ આત્મા પોતાને ભૂલીને દેહમાં આત્માનો આરોપ કરીને હું દુઃખી છું એમ માને છે, પોતે પોતાને પરરૂપ થયો માને છે, પણ તેવો થઈ જતો નથી. જો પરભાવરૂપે થઈ જતો હોય તો પછી પોતે ક્ષમા, શાંતિ, આનંદ, જ્ઞાન વગેરે સ્વગુણપણે થઈ શકે નહીં.

જ્ઞાનપણે આત્મા સદાય પ્રગટ છે, છતાં તેમાં બીજું માનવું કે પરનું કર્તૃત્વ-ભોક્તૃત્વ માનવું તે અજ્ઞાનભાવ છે; માટે સિદ્ધ થાય કે મોક્ષ તે આત્માનો સ્વભાવ છે, બંધ એ ઉપાધિભાવ છે, સ્વભાવભાવ નથી. બેહદ આનંદ, બેહદ સુખ, બેહદ શ્રદ્ધા અને બેહદ સામર્થ્યથી આત્મા પૂર્ણ છે. જેનો સહજ સ્વભાવ શુદ્ધ જ છે તે (સ્વભાવને) હદ શી? એ નિજતત્ત્વ જેમ છે તેમ ઓળખે, તેની રુચિ કરે અને તેને જાતના પુરુષાર્થ વડે સ્થિરતા કરે તો આ આત્મા પૂર્ણ કૃતકૃત્ય થઈ સહજ સ્વતંત્ર સુખદશા પ્રગટ કરે.

શાસ્ત્રમાં કહે છે કે:—બધા જીવાત્મા સુખ ઇચ્છે છે, પણ સુખનાં કારણો મેળવતા નથી; અનંત સુખનું કારણ સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યગ્ચારિત્ર છે. તેનો માર્ગ સંસારી જીવોએ કદી સાંભળ્યો નથી. તેથી તેઓ સુખ તો ઇચ્છે છે પણ સુખનો સાચો ઉપાય કરતા નથી; દુઃખને ઇચ્છતા નથી પણ દુઃખનાં કારણો છોડતા નથી. દુઃખનું બીજું નામ અશાંતિ છે; તે અશાંતિનું કારણ અજ્ઞાન અથવા દર્શનમોહ-મિથ્યાત્વ છે, સ્વરૂપની ભૂલ છે. તે ઊંધી માન્યતારૂપ અજ્ઞાનનો અભાવ સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યગ્જ્ઞાનથી થાય છે.

પુણ્ય-પાપ અને રાગ-દ્વેષરૂપ ઉપાધિથી ભિન્ન એવી સ્વરૂપસ્થિરતા સત્ય પુરુષાર્થ વડે પૂર્ણપણે પ્રગટ થાય છે અને તેથી નિરાકુળ સુખદશા પ્રગટે છે. નિરાકુળતા એટલે આધિ, વ્યાધિ અને ઉપાધિરહિત શાંતિ.

આધિ:—મનના શુભાશુભ વિકલ્પો તે વિકારી કાર્ય એટલે ચૈતન્યની અસ્થિરતા.

વ્યાધિ:—શરીરની રોગાદિ પીડા તે વ્યાધિ કહેવાય છે.

ઉપાધિ:—સ્ત્રી, ધન, પુત્ર, આબરૂ વગેરેની ચિંતા કરવી તે ઉપાધિ કહેવાય છે.

આ ત્રણે પ્રકાર-(આધિ, વ્યાધિ, ઉપાધિ)ની આકુળતારહિત સહજાનંદરૂપ સુખદશા છે, તેવા અનંત સમાધિસુખમાં અનંત સિદ્ધ ભગવાન બિરાજે છે.

'અનંત દર્શન, જ્ઞાન અનંત સહિત જો' આત્મામાં બેહદ સામર્થ્ય હોવાથી તેના બધા ગુણ અનંત શક્તિવાળા છે. જેમ ચણામાં સ્વાદ હતો, તો તે ચણામાંથી પ્રગટ થયો; તેમ અનંત આનંદ, દર્શન-જ્ઞાનશક્તિ ભૂલી આત્મા ઊંધો પરિણમ્યો છે, તે અનંત સ્વાધીનતાનું ભાન કરીને અનંત દર્શન, અનંત જ્ઞાન, અનંત વીર્ય અને અનંત આનંદને શક્તિમાંથી વ્યક્ત (પ્રગટ) કરી શકે છે, પણ જ્યાં સુધી પોતાના સ્વરૂપનું ભાન નથી ત્યાં સુધી પરાધીન છે, અને તેથી દુ:ખી છે. પરાધીનને સ્વપ્ને પણ સુખ હોય નહીં.

જ્ઞાની-ધર્માત્મા એક પરમાણુથી માંડી ઇન્દ્રપદ, ચક્રવર્તીપદ મળે તેવા જ કોઈ પ્રકારના પુણ્યની પરાધીનતાને ઇચ્છતા નથી, તેથી જ સ્વાધીનતા (મોક્ષસ્વભાવ) પ્રગટે છે. શુભવિકલ્પ પણ જ્ઞાની ઇચ્છતા નથી, કારણ કે શુભ પરિણામ પણ બાધક છે. તેમ કર્મભાવની ઉપાધિથી સ્વાધીન તત્ત્વ ન જ પ્રગટે.

પુણ્ય-પાપરૂપ રાગ-દ્વેષનું અવલંબન તે પરાધીનતા છે તેથી જ્ઞાની કહે છે કે સંસારીજનોને સુખ જોઈએ, પણ સુખનો માર્ગ (સ્વાધીનતાનો ધર્મ) ભૂલી પરાધીનતાનું કાર્ય કરે, પછી તેનું ફળ સ્વાધીનતા ક્યાંથી પ્રગટે ? વિકારી-રાગરૂપ કારણમાંથી વીતરાગ-કાર્ય પ્રગટે નહીં. માટે પ્રથમ સાચી સમજણથી આત્માની રુચિ કરવાની જરૂર છે. અહીં સમ્યગ્દર્શનસહિત પૂર્ણ શુદ્ધ સ્વરૂપની રુચિ, પુરુષાર્થ તે 'અપૂર્વ અવસર'ની પ્રાપ્તિની ભાવના છે.

'અનંત દર્શન, જ્ઞાન અનંત સહિત જો.'

'ચેતના' નામે આત્માનો ગુણ છે, તેની મુખ્ય બે શક્તિ છે:-

(૧) દર્શનચેતના:-તેનો વ્યાપાર નિર્વિકલ્પ, નિરાકાર, સામાન્ય છે.

(૨) જ્ઞાનચેતના :-તેનો વ્યાપાર સવિકલ્પ, સાકાર, વિશેષ છે.

દર્શનનું લક્ષણ સામાન્ય સત્તામાત્ર અવલોકન છે. તેમાં સ્વ-પરનું ભેદ નથી.

હવે 'દર્શન ઉપયોગ'નો અર્થ કહેવામાં આવે છે:—એક પદાર્થ સંબંધી જ્ઞાનનો વિકલ્પ છૂટીને, બીજા પદાર્થ તરફ વલણ થયું અને હજી બીજા પદાર્થ સંબંધી બોધ થયો નથી, તે વચ્ચેનો સામાન્ય વલણરૂપ (દર્શનમાં ચેતવારૂપ) ઉપયોગ છદ્મસ્થ જીવના આશ્રયે છે; સિદ્ધ ભગવાન તથા કેવળજ્ઞાની સર્વજ્ઞને એક જ સમયે અનંત સામર્થ્યસ્વરૂપ દર્શન-જ્ઞાનઉપયોગ યુગપત્ છે. તેમાં વિશ્વના સમસ્ત જીવ-અજીવ

દ્રવ્યોના સામાન્ય-વિશેષ સર્વ ભાવો સમયમાત્રમાં સહેજે જણાય છે. નિશ્ચયથી સર્વજ્ઞને અનંત દર્શન-જ્ઞાનનું બેહદ સામર્થ્ય છે, વળી અનંત સુખ છે, તથા બધા ગુણોને ટકાવી રાખનાર અનંત વીર્ય (બળ) નામનો ગુણ છે; એવા અનંત ગુણોવાળી પૂર્ણ પરમાત્મદશા પ્રગટ થાય એવો 'અપૂર્વ અવસર' ક્યારે આવે? તેની અહીં ભાવના છે. ૧૯.

જે પદ શ્રી સર્વજ્ઞે દીઠું જ્ઞાનમાં,
કહી શક્યા નહીં પણ તે શ્રી ભગવાન જો;
તેહ સ્વરૂપને અન્ય વાણી તે શું કહે?
અનુભવગોચર માત્ર રહ્યું તે જ્ઞાન જો. અ૦ ॥ ૨૦ ॥

તેરમી ભૂમિકામાં જે લોકાલોકનું સ્વરૂપ જણાયું તે કેવળી ભગવાન પણ વાણી દ્વારા પરિપૂર્ણ કહી શક્યા નહીં, કારણ કે વાણી જડ છે, જેટલું જ્ઞાનમાં જણાય (અનુભવાય) તેટલું વાણી દ્વારા આવે નહીં.

જે પદ શ્રી સર્વજ્ઞે પૂર્ણ-પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન (કેવળજ્ઞાન)માં દીઠું છે, તે વાણી દ્વારા સાક્ષાત્ તીર્થંકર ભગવાન પણ પૂર્ણપણે કહી શક્યા નહીં; કારણ કે વાણી જડ હોવાથી અંશ માત્ર જણાવાય.

સર્વજ્ઞ ભગવાન બધા આત્માને પ્રત્યક્ષ દેખે છે, પણ છદ્મસ્થ જ્ઞાની પ્રત્યક્ષ દેખી શકે નહીં, છતાં સ્વાનુભવથી પોતાના સ્વરૂપની શાંતિ-આનંદ વેદી શકે છે. ભાવશ્રુત-ઉપયોગની સ્થિરતા વખતે છદ્મસ્થનો અનુભવ અંશે પ્રત્યક્ષ પણ છે. (સર્વથા પ્રત્યક્ષ કેવળજ્ઞાનમાં છે). જેમ અંધ મનુષ્ય સાકર ખાય, તેનો સ્વાદ વેદે-ભોગવે, પણ તેનો આકાર દેખી શકે નહીં; તેમ સમ્યગ્દર્શનરૂપ ચોથી ભૂમિકામાં તથા ઉપલી ભૂમિકાઓમાં અધિક-અધિક અંશે આત્માના આનંદનો અનુભવ થાય, પણ આત્માના પ્રદેશોને પ્રત્યક્ષ ન દેખી શકે.

કેવળજ્ઞાન થતાં અનંત દર્શન, અનંત જ્ઞાન, અનંત સુખ અને અનંત વીર્ય પ્રગટ થાય છે. તે કેવળી, જો તીર્થંકર ભગવાન હોય તો દિવ્યધ્વનિ 'ૐ' એટલે કે આત્માને ઓળખાવનારી વાણી સહેજે છૂટે છે. ઇચ્છા વિના ભાષા સહેજે છૂટે છે. તે (વાણી) ભગવાન આત્માનો અરૂપી જ્ઞાનઘનસ્વભાવ છે તેને તથા છ દ્રવ્યોમાં જે અનંત ધર્મો છે તેને, અનેકાન્ત ન્યાયથી સમજાવે છે.

વાણીમાં અલ્પ ઇશારા આવી શકે છે, અને તેને ચતુર પુરુષ સમજી લે છે. અનંત જડ રજકણોની બનેલી વાણી દ્વારા આત્માનું વર્ણન પૂર્ણપણે થઈ શકે નહીં, પણ ભવ્યજનોને અનંત ઉપકારનું નિમિત્ત એવી અદ્ભુત વાણીનો યોગ તીર્થંકર

ભગવાનને હોય છે. ભગવાનની વાણી ઉપરથી ગણધરદેવે બાર અંગની શાસ્ત્રરચના કરી, છતાં છેવટે એમ કહ્યું કે આમાં સ્થૂલ કથન છે. દુશ્મન (જડ-વાણી) દ્વારા અરૂપી, અતીન્દ્રિય ભગવાન આત્માનાં વખાણ કેટલાં થઈ શકે? છતાં મૂગાની શ્રેણીએ સમજાવ્યું છે. અનેક નય, પ્રમાણ, નિક્ષેપથી પદાર્થોનું સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ કથન ન્યાયપૂર્વક કર્યું છે. આત્મા નિરપેક્ષ તત્ત્વ છે, પર નિમિત્તની અપેક્ષાથી રહિત છે; છતાં કથનભેદથી અનેકાન્તધર્મ સહિત તેનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, વાણી જડ, વર્ણાદિ રૂપી ગુણવાળી, તે અરૂપી આત્માને કેટલોક કહી શકે? પણ વાચક શબ્દ પાછળના વાચ્યાર્થરૂપ આત્માને સત્સમાગમથી, ગુરુ-આજ્ઞાથી ઓળખી શકાય છે, અને સમજી શકાય છે. આત્મતત્ત્વ અનુપમ (ઉપમારહિત) હોવાથી કોઈ જડ વસ્તુ સાથે સરખાવી શકાય નહીં. ગાયના તાજા ઘીનો સ્વાદ ખાવાવાળાને અનુભવમાં આવે, પણ તેને કોઈ ઉપમા આપીને સંતોષકારક રીતે સમજાવી શકાય નહીં; તો પછી અરૂપી અતીન્દ્રિય આત્માનું વર્ણન વિકલ્પથી કે વાણીથી કેમ થઈ શકે? ભગવાન વીતરાગ સર્વજ્ઞ પરમાત્મા તીર્થંકરદેવને વાણીયોગ હતો, છતાં તેઓ આત્માનું વર્ણન પૂર્ણ રીતે કહી શક્યા નહીં, પણ કંથચિત્ ઇશારાથી-સંજ્ઞાથી તેમણે સમજાવ્યું છે. તેમ વર્તમાન જ્ઞાની પુરુષો, જેઓને આત્માનો અનુભવ છે, તેઓ બીજા લાયક જીવોને વચન-સંજ્ઞાથી પ્રથમ જીવનું લક્ષણ સમજાવે છે, પછી લક્ષણથી વસ્તુતત્ત્વનું લક્ષ કરાવે છે (સમજાવે છે). જેમ આંગળી લંબાવીને બતાવે છે કે આ ચંદ્ર; તે લીમડાની ડાળ ઉપર ડાબી બાજુએ છે. પછી સમજનારો ઝીણી નજર કરી દૂર લક્ષ્ય ઉપર દૃષ્ટિ કરે તો ચંદ્રના દર્શન કરે છે; પણ આંગળી, વૃક્ષ વગેરે નિમિત્ત ઉપર દૃષ્ટિ કરે તો ચંદ્ર દેખાય નહીં. તેમ લાયક (પાત્ર) જીવ સદ્‌ગુરુ પાસે રહીને, સત્સમાગમ વડે અભ્યાસ કરે, અને શ્રીગુરુ અતીન્દ્રિય આત્માને અનેક નય, પ્રમાણ, આદિથી સમજાવે, અને તેનો પરમાર્થ શિષ્ય સમજી જાય તો સદ્‌બોધરૂપી ચંદ્રોદયના દર્શન કરે અને પુરુષાર્થથી પૂર્ણતાને પામે, પણ જ્ઞાનીનો કહેલો આશય સમજે નહીં તો સદ્‌બોધરૂપી ચન્દ્રોદયના દર્શન ન થાય. સ્વરૂપ સમજવા માટે સાવધાન થઈને, બધા વિરોધ ટાળીને શ્રીગુરુનો આશય સમજે તો સમ્યગ્દર્શન થાય; અને સાથે જ પૂર્ણતાના લક્ષે જેવો સ્વભાવ છે તેવો થવા માટે પુરુષાર્થની સ્થિરતા કરે.

બીજ, ચંદ્રનું દર્શન ત્રણ પ્રકારે જણાવે છે:—

(૧) બીજ આખા-અખંડ ચંદ્રનો આકાર દેખાડે છે;

(૨) તે જ સમયે કેટલો ઊઘડ્યો છે તે બતાવે છે; અને

(૩) કેટલો ઊઘડવો બાકી છે તે જણાવે છે. તેમ સાધક પૂર્ણતાના લક્ષે પુરુષાર્થ

કરે છે; (વચ્ચે પુણ્યાદિ ઉપાધિ જોઈ અટકતો નથી.) પોતાના અખંડ શુદ્ધ આત્મા ઉપર જ મીટ છે તેથી આખો આત્મા કેવો છે તથા કેટલો ઊઘડયો છે અને કેટલો બાકી છે તે જાણતો અલ્પકાળમાં પૂર્ણતાને પામે છે.

જેણે આત્માનો મહિમા જાણ્યો નથી, રુચિ–પ્રતીતિ કરી નથી, 'હું કોણ છું? શું કરી શકું? તથા શું ન કરી શકું?' એવા પ્રથમ પગથિયાનું ભાન કર્યું નથી તે બાહ્યથી જે કાંઈ કરે તે મિથ્યા છે. પોતાની પાત્રતા અને સદ્‌ગુરુબોધ થયા વિના હિત–અહિતનો વિવેક સમજાય નહીં. અનંત કાળમાં પોતાને ભૂલીને બીજું બધુંયે કર્યું પણ તેથી રખડવું જ થયું.

શ્રી ગણધરદેવ હજારો સંત–મુનિઓના નાયક, તીર્થંકર ભગવાનના પ્રધાન છે. તેમણે ભગવાનની વાણીનો આશય (ભાવ, અર્થ) ધારણ કરેલ, તેમાંથી બાર અંગ (સૂત્રો)ની રચના કરી. તે મૂળ સૂત્રો હાલ વિચ્છેદ થઈ ગયાં છે.

જે ભાવ શ્રી ભગવાનનો છે તે જ ભાવ વિશાળપણે પોતાના જ્ઞાનમાં ધારી રાખનાર શ્રી ગણધરદેવને ચાર જ્ઞાન હોય છે.

શ્રી સર્વજ્ઞ ભગવાને કેવળજ્ઞાનમાં જેવું આત્માનું સ્વરૂપ જાણ્યું તેના અનંતમાં ભાગે તેઓ વાણીમાં કહી શકે; અને જેટલું વાણી દ્વારા પદાર્થનું કથન થાય તેના અનંતમાં ભાગે શ્રી ગણધરદેવ પોતાના જ્ઞાનમાં ઝીલી (ધારણ કરી) શકે; અને તેના પણ અનંતમાં ભાગે બીજાને સમજાવી શકે, તથા બાર અંગ (સૂત્રો) રચી શકે. ગણધર એટલે ગુણના સમુદાયને ધરનારા. હજારો સંત–મુનિવરોમાં અગ્રેસર એવા શ્રી ગણધરદેવે જગતના હિત માટે બાર અંગો (સૂત્રો)ની રચના કરી, તેનો મુખ્ય સાર 'શ્રી સમયસારજી શાસ્ત્ર'માં છે છતાં પાનાં, શબ્દો, જડ વાણી–અનંત પરમાણુ (રજકણો)-નો સમૂહ, તેમાં તથા મનના વિકલ્પ દ્વારા અતીન્દ્રિય આત્માનું વર્ણન સંપૂર્ણ થઈ શકે નહીં; માત્ર કંથચિત્ શબ્દથી પદાર્થને ભેદ પાડીને ઓળખાવી શકાય.

અવિરોધપણે આત્મા મન, ઇન્દ્રિયથી જુદો છે, માટે:—

"તેહ સ્વરૂપને અન્ય વાણી તે શું કહે?
અનુભવગોચર માત્ર રહ્યું તે જ્ઞાન જો."

જેને સમ્યગ્દર્શન વડે સ્વાનુભવ થયો છે, તેણે અંશે સ્વ-અનુભવથી આખું દ્રવ્ય-પ્રમાણ જાણ્યું છે. 'હું શુદ્ધ છું, મુક્ત છું,'—એવા મનના સંબંધના વિકલ્પોથી તે સ્વરૂપનો આનંદ વેદી શકાય નહીં. પણ રાગરહિત જ્ઞાનની સ્થિરતા (એકાગ્રતા) થી સમ્યગ્જ્ઞાની પરોક્ષ તથા પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી જાણે છે, તેથી આત્મા માત્ર જ્ઞાનગમ્ય

છે. ૨૦.

એહ પરમપદપ્રાપ્તિનું કર્યું ધ્યાન મેં,
ગજા વગર ને હાલ મનોરથરૂપ જો;
તોપણ નિશ્ચય રાજચંદ્ર મનને રહ્યો,
પ્રભુ-આજ્ઞાએ થાશું તે જ સ્વરૂપ જો. અ૦ ॥ ૨૧ ॥

'અપૂર્વ અવસર' કાવ્ય પૂર્ણ કરતાં શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર કહે છે કે પૂર્ણ શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપની પૂર્ણ પવિત્ર સ્થિતિને પ્રાપ્ત કરવાનું મેં સ્વાનુભવના લક્ષે ધ્યાન કર્યું, પણ હાલ તે ગજા વગરનું અને મનોરથરૂપ છે. મનરૂપી રથ વડે અપૂર્વ રુચિથી પૂર્ણતાની ભાવના કરું છું. પૂર્ણતા માટે જેવો પુરુષાર્થ અને અંતરરમણતા (સ્વરૂપતા) જોઈએ તે વર્તમાનમાં જણાતાં નથી. યથાર્થ નિર્ગ્રંથપણાનો પુરુષાર્થ કરવાની શક્તિની વર્તમાનમાં નબળાઈ છે, પણ દર્શનવિશુદ્ધિ છે; તેથી નિશ્ચય શુદ્ધ સ્વરૂપના લક્ષે એક ભવ પછી, જ્યાં સાક્ષાત્ સર્વજ્ઞ પ્રભુ તીર્થંકર બિરાજતા હોય ત્યાં પ્રભુ-આજ્ઞા અંગીકાર કરી, નિર્ગ્રંથ માર્ગમાં ઉત્કૃષ્ટ સાધક સ્વભાવનો વિકાસ કરી, એ પરમપદને (વીસમી ગાથામાં કહ્યું તેને) પામવાનો છું. પ્રભુ-આજ્ઞા (વીતરાગની આજ્ઞા) નું બહુમાન કરીને કહે છે કે મારા આત્મા વિષે એવો નિઃસંદેહ નિશ્ચય છે કે એક જ દેહ પછી બીજો દેહ નથી.

'પ્રભુ-આજ્ઞા' એટલે સર્વજ્ઞ-વીતરાગ ભગવાને જેવો ચૈતન્યસ્વભાવ જાણ્યો છે, તેવા જ ભાવ-અનુસાર વર્તવું. વીતરાગ સ્વરૂપની આરાધના નિર્ગ્રંથમાર્ગે જિન-આજ્ઞા અનુસાર કરી તે પરમાત્મસ્વરૂપ થઈશું તેમાં શંકા-સંદેહ નથી; એવો કોલ-કરાર આત્મામાં નિશ્ચલ કર્યો છે. આ જાતની અનુભવદશામાં નિઃસંદેહ વર્તતો હોય, ત્યાં એક જ ભવ બાકી હોય-એમ પ્રભુ-આજ્ઞાનો આદર કરીને કહ્યું. આ મહા માંગળિક કર્યું છે. 'પ્રભુ-આજ્ઞા' એ મહાન સૂત્ર છે; તેમાં ભગવાન સર્વજ્ઞના જ્ઞાનમાં રહેલી આજ્ઞા અને તે સાથે પોતાના ભાવની સંધિનો યથાર્થ નિર્ણય પ્રમાણ થયો છે, એમાં 'મોક્ષસ્વરૂપ પ્રગટ કરશું.' તેના ભણકારનો 'અપૂર્વ અવસર' ક્યારે આવશે? એમ માંગળિક કરીને, મહામાંગળિક કહીને 'અપૂર્વ અવસર' કાવ્ય પૂરું કર્યું છે. ૨૧.

ॐ